

Bijdragen tot de geschiedenis
van de Gelderse universiteit
in Harderwijk (1648-1811)

Het Gelders Athene

nr. 5, 7 - 8

Het Gelders Athene
Bijdragen tot de geschiedenis van de Gelderse universiteit in Harderwijk
(1648-1811)

Het Gelders Athene

Bijdragen tot de geschiedenis van de Gelderse universiteit
in Harderwijk (1648-1811)

Redactie

J.A.H. BOTS, M. EVERS, W.TH.M. FRIJHOFF,
F. KEVERLING BUISMAN en J KUYS
secretaris M.V.T. TENTEN
Eind- en beeldredactie M.V.T. TENTEN

Hilversum
Verloren
2000

WERKEN
UITGEGEVEN DOOR
GELRE
VERENIGING TOT BEOEFENING VAN
GELDERSE GESCHIEDENIS, OUDHEIDKUNDE EN RECHT

No. 54

Deze uitgave is mede tot stand gekomen dankzij financiële steun van
het provinciaal bestuur van Gelderland en
de Stichting Fonds A.H. Martens van Sevenhoven

Op de omslag: Voorwerk Harderwijker oraties, dissertaties en disputaties tweede helft 18e eeuw, Voorstelling: de Gelderse Pallas omringt door academische symbolen en de wapens van Harderwijk, Gelre en Zutphen en de drie kwartieren; op de achtergrond de stad Harderwijk afkomstig uit RAG, Archief Huis Enghuizen, inv.nr. 120.

Diverse oraties disputaties en dissertaties 18e eeuw. Foto: RAG

ISBN 90-6550-092-8

Uitgeverij Verloren, Postbus 1741, 1200 BS Hilversum
tel. 035-6859856 fax 035-6836557

Omslagontwerp
Typografie Rombus, Hilversum
Druk Wilco, Amersfoort
Brochage Van Strien, Dordrecht

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Inhoudsopgave

Woord vooraf O. Moorman van Kappen	7
Inleiding M.Evers	9
Lijst van veel voorkomende afkortingen	14
1 De betekenis van de Harderwijkse universiteit in nationaal perspectief W.Th.M. Frijhoff	15
2 De plaats van de Gelderse universiteit in de Harderwijkse samenleving J. Duinkerken	37
3 Harderwijker professoren (1648-1812) en het benoemingsbeleid van de Gelderse curatoren J.A.H. Bots	51
4 De Gelderse Academie in de patriottentijd M. Evers en E. Jansen	63
5 De bibliotheek van de Gelderse Academie te Harderwijk, thans te Deventer O.S. Lankhorst	95
6 Nijmegen en de Harderwijkse Academie, 1648-1679 Edwin van Meerkerk	119
7 Tussen wetenschap en levensleer. De beoefening der wijsbegeerte aan de universiteit te Harderwijk H. Krop	133
8 Het Gelders Athene in Neerlands Israël. De theologische faculteit van Harderwijk F.A. van Lieburg	163

9 De zinnebeeldige theologie van Bernard Sebastiaan Cremer (1683-1750) Jacob van Sluis	177
Appendix 1: Hoogleraren aan de Illustre School, de Academie en het Rijksatheneum te Harderwijk 1600-1818 W.Th.M. Frijhoff en M.D. Mak	200
Appendix 2: Literatuur over de Gelderse Academie te Harderwijk en haar hoogleraren M.D. Mak en W.Th.M. Frijhoff	209
Appendix 3: De financiële situatie van de Academie van Harderwijk K.J.W. Peeneman	230
Index	245

Woord vooraf

Op vrijdag 30 en zaterdag 31 oktober organiseerden de provinciaal-historische vereniging Gelre, de Werkgroep universiteitsgeschiedenis en de oudheidkundige vereniging Herderewich mede op initiatief van de heer W. Lodewijk, toen directeur van het Veluws Museum; met welwillende medewerking van het gemeentebestuur van Harderwijk aldaar onder de titel 'Het Gelders Atheen' een symposium, gewijd aan de geschiedenis van de vroeger in deze stad gevestigde Gelderse 'academie', de toen gangbare benaming van wat men thans een universiteit noemt. Aanleiding tot dit symposium vormde de omstandigheid, dat driehonderdvijftig jaar voordien de officiële opening van deze gewestelijke universiteit plaatsvond, nadat de Gelderse Staten in 1647 besloten hadden de sinds 1600 in Harderwijk gevestigde Illustere school van het Kwartier van Veluwe te verheffen tot gewestelijke academie, tot een echte universiteit mèt *het ius promovendi*.

In de loop van dit tweedaagse herdenkingssymposium passeerden allerlei aspecten van de veelbewogen geschiedenis van deze instelling van hoger onderwijs de revue. Uiteraard naast de geschiedenis van de academie als zodanig: het nogal moeizame begin onder druk van eerst de concurrentie van de te Nijmegen gevestigde 'kwartierlijke' academie van het gelijknamige kwartier, dat onder invloed van de Nijmeegse magistraat zijn eigen hoger onderwijsbeleid voerde, vervolgens de ruim tweejarige Franse bezetting van Gelderland – en dus ook van Harderwijk – (1672-'74), die de provincie in financieel opzicht ruïneerde. In de decennia daarna het niet minder moeizaam 'opkrabbelen' van de Harderwijkse academie uit dit diepe dal ondanks welhaast bestendige geldnood, gevolgd door de 18e eeuw, waarin zij afwisselend perioden van bloei en verval kende. En ten slotte haar door keizer Napoleon gedecreteerde ondergang in de jaren 1811-1812 met inbegrip van de mislukte poging van koning Willem I om de Gelderse academie als 'rijksaatheneum' althans partieel te reanimeren...

Tot de vele aspecten (en deelaspecten), waarvan zoëven sprake was, behoorden onder meer de positie van de Gelderse academie in het ruimere kader van het toenmalige universitaire bestel hier te lande, dus in vergelijking met die te Leiden, Utrecht, Franeker en Groningen, het door de curatoren van deze universiteit gevoerde beleid op het stuk van de hoogleraarsbenoemingen, de *acta et gesta* en de carrières van de aan deze universiteit gedoceerd hebbende professoren – onder wie coryfeeën als Herman Boerhaave en Carolus Linnaeus –, de invloed van 'verlichte' politieke denkbeelden op het universitaire milieu in de zgn. Patriottentijd, het onderwijs aan de onderscheidenen faculteiten, de lotgevallen van de Harderwijkse samenleving, met andere woorden de wisselwerking tussen universiteit en stad.

Het grootste deel van de op deze tweedaagse bijeenkomst gehouden voordrachten is in geannoteerde – en meestal geëxtendeerde – vorm samengebracht in deze bundel, waaraan bovendien nog enkele aanvullende hoofdstukken en een drietal ‘appendices’ zijn toegevoegd. Dank daarvoor zij in de eerste plaats betuigd aan de auteurs en de leden van de redactiecommissie, wier namen respectievelijk in de inhoudsopgave en op het titelblad vermeld zijn. Een speciaal woord van dank verdient naast hen mevrouw M.D. Mak van het voormalige Veluws Museum – thans het Stedsmuseum Harderwijk genaamd – voor haar adviezen en haar belangeloze medewerking bij de keuze en het aanleveren van het illustratiemateriaal voor dit boek. Erkentelijkheid zij tevens betuigd aan de subsidiënten, die de uitgave van deze bundel financieel mogelijk gemaakt hebben: het provinciaal bestuur van Gelderland en de Stichting Fonds A.H. Martens van Sevenhoven.

Dankzij hun aller inzet, respectievelijke medewerking is de driehonderdvijftigjarige herdenking van de opening van Gelre’s academie beduidend méér dan alleen maar een gelegenheidsmanifestatie geworden. Dat dit daarvan getuigende boek in de reeks ‘Werken’ van Gelre verschijnt, strekt het bestuur van de vereniging dan ook tot voldoening.

Mei 2000

O. Moorman van Kappen
Eerste voorzitter van Gelre

Inleiding

M. EVERS

In 1998 is herdacht dat 350 jaar geleden in Harderwijk een Gelderse Universiteit werd geopend, die tot 1811/12 heeft bestaan. Het symposium dat aan deze herdenking was gewijd, had plaats in de Catharinakerk van Harderwijk, die twee dagen lang, zoals in de zeventiende en achttiende eeuw, fungeerde als auditorium maximum. Een tentoonstelling in het Veluws Museum en living-history activiteiten omraamden het tweedaags symposium. Voorts verscheen bij die gelegenheid een bundel met bijdragen over de geschiedenis van deze Gelderse academie onder de titel *Een onderschatte universiteit. 350 jaar Gelderse Academie in Harderwijk* (onder redactie van L. Mulder en W. Frijhoff), Harderwijk 1998. De artikelen werden zodanig geredigeerd dat zij ook de interesse van een breedgeïnteresseerd publiek kunnen wekken. Daarnaast was van meet af aan de bedoeling om een wetenschappelijke publicatie over de Gelderse universiteit uit te geven. De redactie prijst zich gelukkig dat deze thans als deel 54 van de Werken van Gelre onder de titel *Het Gelders Athene. Bijdragen tot de geschiedenis van de Gelderse Universiteit in Harderwijk (1648-1811)* het licht ziet.

De oorsprong van de Gelderse universiteit gaat terug tot 1600, toen in Harderwijk een Illustre School werd geopend. Deze Gelderse hogeschool-zonder-promotierecht werd alleen door het Kwartier van Veluwe bekostigd en leidde van begin af een noodlijdend bestaan. Het kwartierlijk particularisme stond lange tijd de stichting van een door heel Gelderland gefinancierde universiteit in de weg. Pas de naderende vrede van Munster en de medewerking van stadhouder Frederik Hendrik hebben de weerstanden tegen een gemeenschappelijk-Gelderse academie overwonnen. In juni 1647 besloten de drie Gelderse kwartieren om de bestaande illustre school in Harderwijk te verheffen tot Gelderse universiteit. Op 14 april 1648 vond de plechtige opening van de academie plaats.

Deze Gelderse academie heeft bestaan tot in de Franse tijd. Op 22 oktober 1811 werd zij bij keizerlijk decreet opgeheven. De laatste senaatszitting had plaats op 25 februari 1812, waarbij de universiteit zich ontbond. Na de bevrijding werd bij koninklijk besluit van 2 augustus 1815 de Gelderse academie tot teleurstelling van velen als rijksatheneum heropend. Dit athenaeum miste het promotierecht en was van begin af niet levensvatbaar; bij besluit van 13 juni 1818 werd het opgeheven.

Sinds het nog steeds gezaghebbende boek van H. Bouman, *Geschiedenis van de voormalige Geldersche Hoogeschool en hare hoogleraaren* uit 1844-1847, is lange tijd geen monografie meer aan de Gelderse Universiteit gewijd. In 1986 verscheen de op literatuuronderzoek berustende, summiere maar zeer informatieve schets van R. Aerts en L. Hoogkamp, *De Gelderse Pallas: Gymnasium Illustre. Gelder-*

se Universiteit. *Rijksatheneum te Harderwijk 1600-1818* (Barneveld 1986). De herdenking in 1998 wilde hierin verandering brengen. Naast het hierboven aangehaalde werk *Een onderschatte universiteit*, beoogt de hier gepresenteerde publicatie *Het Gelders Athene. Bijdragen tot de geschiedenis van de Gelderse Universiteit in Harderwijk (1648-1811)* nieuw licht te werpen op deze Gelderse 'kweekplaats voor kerk en staat'.

De hoofdtitel 'Het Gelders Athene' refereert naar een brief van 3 maart 1786 van de predikant J.G. Staringh aan zijn neef en Harderwijks student A.C.W. Staring: "'t Was mij eene blijdschap te zien, dat gij in het Geldersch Athene ruimer ademhaalde, dan gij in de Wildenborgsche Hermitage had gedaan."¹

De ondertitel 'Bijdragen tot de geschiedenis van de Gelderse Universiteit in Harderwijk (1648-1811)' wijst erop dat de bundel niet de pretentie heeft 'Bouman' te vervangen. De auteurs, ieder op zijn terrein deskundig, belichten een aantal aspecten van de Gelderse universiteit. Lang niet alle facetten van het academisch leven in Harderwijk worden behandeld. De redactie hoopt evenwel dat de verschijning van dit werk tot nieuwe aandacht leidt voor de Gelderse universiteit, die ook wat de publiciteit betreft steeds in de schaduw der andere universiteiten heeft gestaan. Hier zij als desideratum uitgesproken dat eindelijk eens de notulen van curatoren en senaat, die nu nog sluimeren in het Archief van de Academie, worden uitgegeven.

De hier gepresenteerde bijdragen betreffen voornamelijk de periode 1648-1811, toen zich in Harderwijk een Gelderse universiteit bevond. Alleen in de lijst van hoogleraren is deze tijdsbeperking doorbroken; in deze lijst zijn ook opgenomen de hoogleraren die aan de Illustre School (1599-1647) werkzaam zijn geweest evenals de hoogleraren die aan het Rijksatheneum (1815-1818) hebben gedoceerd.

De bundel opent met de bijdrage van W.Th.M. Frijhoff, die de universiteit beschouwt in nationaal perspectief. De Gelderse instelling is in vergelijking met andere universiteiten altijd de kleinste geweest. Het aantal studenten is nooit boven de honderd uitgekomen. Het verloop der hoogleraren was groot. Zij begonnen hun loopbaan in Harderwijk, maar beëindigden die er zelden. Beter betalende en meer prestigieuze universiteiten kochten hen weg, met name die van Utrecht en Leiden. Ook de bijdrage van J.A.H. Bots over het benoemingsbeleid van de Gelderse universiteit signaleert dit fenomeen. Vooral in de tweede helft van de zeventiende en in de eerste helft van de achttiende eeuw was het verloop groot. In de tweede helft van de achttiende eeuw evenwel is het docentencorps bestendiger; volgens de auteurs M. Evers en E. Jansen, wier bijdrage Harderwijk in de patriotentijd behandelt, maakt de universiteit zelfs een bloei door.

Het verloop der hoogleraren staat ongetwijfeld in verband met de honorering die geringer was dan elders werd geboden. Harderwijk beschikte over een be-

1 Zie M. Evers, *De vormingsjaren van A.C.W. Staring* (Hilversum 1996), 88. De later zo bekende dichter A.C.W. Staring studeerde van 1783 tot 1787 rechten in Harderwijk. Het landgoed de Wildenborch, gelegen tussen Lochem en Vorden, was in 1780 door zijn vader gekocht.

scheiden budget; zowel W.Th.M. Frijhoff en J.A.H. Bots als K.J.W. Peeneman, in zijn notitie over de financiële situatie, maken dit duidelijk. De universiteit telde vier faculteiten: naast de artes-faculteit die van theologie, rechten en medicijnen. In de periode 1648-1811 waren in het algemeen per faculteit twee hoogleraren benoemd, zodat steeds een achttal hoogleraren op de pay-roll stond. Hun salarissen waren geringer dan die van hun collega's van andere universiteiten. Wel dient daarbij bedacht te worden- zowel Bots als Frijhoff brengen dit in hun bijdrage naar voren- dat de hoogleraren tal van neveninkomsten bezaten, die hun inkomen aanzienlijk vermeerderden, maar *mutatis mutandis* geldt dit ook voor hun collega's elders. De hoogleraren in de artesfaculteit verdienden het minst. Waarschijnlijk was het inkomen der medici, die immers ook vaak nog stadsarts waren en een praktijk hadden, het grootst.

Daarbij komt dat de Gelderse universiteit in de eerste helft van haar bestaan twee crises had te doorstaan. Het eerste gevaar ging uit van de stichting van een concurrerende instelling in Nijmegen in 1653/1655, die tot 1679 heeft bestaan. De bijdrage van E. van Meerkerk bekijkt de relaties tussen beide instellingen. Vooral in de jaren vijftig heeft Nijmegen talrijke studenten in de rechten aangetrokken, ten detrimente van Harderwijk. De oprichting van deze concurrerende universiteit bewijst hoe sterk het particularisme ook na 1648 in Gelderland bleef. In de tweede plaats werd de Gelderse Universiteit jaren lang geconfronteerd met de desastreuze financiële gevolgen van de Franse bezetting van 1672-1673. Pas in het begin van de achttiende eeuw was de financiële situatie weer op het oude peil.

Tekent zich dus in de eerste helft van de achttiende eeuw het herstel van de Harderwijkse universiteit af, in de tweede helft van die eeuw kan men spreken van relatieve bloei. In deze tijd konden negen hoogleraren worden onderhouden en de studentenaantallen bewogen zich constant tussen 70 en 90, met uitzondering van het revolutiejaar 1787. De bijdrage van Evers en Jansen laat zien op welke wijze de universiteit, waar zowel onder de docenten als onder de studenten talrijke patriotse sympathieën bestaan, door de woelige tijd van de jaren tachtig laveert en haar academische vrijheid weet te handhaven.

Niet alleen de universiteit is gebaat bij rust (*'inter arma musae silent'*), maar ook de stad Harderwijk heeft er belang bij dat het academisch bedrijf bloeit. In de bijdrage van J. Duinkerken komt naar voren dat de Gelderse universiteit voor de stad een bron van inkomsten is; direct en indirect is de academie een belangrijk werkgever voor de kleine stad aan de Zuiderzee met haar ca. 3000 inwoners. Weliswaar zijn er ook wrijvingen tussen de stad en de universitaire gemeenschap. De studenten zorgen regelmatig voor overlast. In geval van ernstige overtredingen kan het recht van bestraffing, in principe een privilege van de universiteit, een twistpunt tussen academische vierschaar en stedelijke overheid vormen.

De universiteit bestond uit de zogenaamde artes-faculteit, waar enerzijds vakken als retorica en klassieke geschiedenis werden gedoceerd anderzijds natuurkundige disciplines en ethica werden onderricht, en drie 'grote' faculteiten, de theologische, juridische en medische faculteit.

In de bijdrage van H. Krop wordt het onderwijs in de filosofie getraceerd. In de

wijsgerige opvattingen weerspiegelt zich de trend van de tijd. Benaderde Van Isendoorn (tweede helft zeventiende eeuw) de natuur nog vanuit de 'logica', Van Lom (eerste helft achttiende eeuw) ziet als newtoniaan de wiskunde als grondslag van de natuurbeschouwing. Bij Nieuhoff (tweede helft achttiende eeuw) ten slotte wordt de natuurfilosofie anthropologie. Bernard Nieuhoff zal bovendien politieke conclusies verbinden aan zijn nieuwe mensbeeld, zoals in de bijdrage van Evers en Jansen naar voren komt.

Het theologisch onderwijs krijgt aandacht in de artikelen van F.A. van Lieburg en van J. van Sluis. Eerstgenoemde wijst op het belang van de kerkelijke lidmatenregisters ter aanvulling van de gegevens uit het *album studiosorum*; hij gaat in op het verschijnsel dat theologiestudenten in het algemeen niet promoveren en weert zich tegen de onderschatting van de Gelderse universiteit als kweekplaats van predikanten. Beide auteurs gaan in op de betekenis van de theoloog B.S. Cremer, die in de jaren van zijn werkzaamheid als hoogleraar (1717-1750) een sterk coccejaans stempel op de theologie heeft gedrukt. Van Sluis gaat vervolgens in op de vraag waarom de coccejaanse exegese in de tweede helft van de achttiende eeuw in onbruik raakte.

Wat is een universiteit zonder een goede bibliotheek! O.S. Lankhorst gaat in zijn bijdrage in op de bibliotheekvoorzieningen die tot dat doel werden getroffen door curatoren en senaat. De Harderwijkse bibliotheek was klein – bij de opheffing telde zij 3.300 boeken-, maar niet slecht gesorteerd. Op allerlei wijze hebben curatoren de aankoop van boeken bevorderd. Zo werd in 1664 bepaald dat van iedere promotie 5 gulden werd gereserveerd tot dat doel.

Juist in Harderwijk hadden veel promoties in de rechten en medicijnen plaats. Op dit verschijnsel en de verklaring ervan gaan de bijdragen van Frijhoff en Bots in. Veel studenten kwamen alleen naar Harderwijk om er te promoveren. Dat geldt ook en met name voor de talloze Duitse studenten uit Westfalen, waarschijnlijk omdat het promoveren in Harderwijk goedkoper was dan elders. Dat in Harderwijk naast bokking ook bullen te koop zouden zijn geweest, is een hardnekkige legende.

Het in 1815 opgerichte Athenaeum, dat geen promotierecht meer bezat en dat bovendien traditionele privileges als bepaalde belastingvrijheden miste, was dan ook geen lang leven beschoren. Reeds drie jaar later moest het gesloten worden.

Het lot van de bibliotheek was toen beslecht. De boekerij werd overgedaan aan het Athenaeum van Deventer, met uitzondering van boeken van 'algemeen nut', die naar Arnhem gingen.

De bundel wordt afgesloten met een lijst van hoogleraren, die tussen 1600 en 1812 in Harderwijk hebben gedoceerd. Voorts is door Mevr. M.D. Mak en W.Th.M. Frijhoff een bibliografie samengesteld van studies en artikelen over de Harderwijkse hogeschool, eveneens voor de periode 1600-1818; ten slotte hebben deze auteurs een lijst van publicaties van de hoogleraren die van 1600 tot 1818 in Harderwijk werkzaam zijn geweest, opgesteld, zonder aanspraak te maken op volledigheid. Een index zal de toegankelijkheid van de bundel verhogen.

Uit de publicatie moge duidelijk worden dat de Gelderse Universiteit van Har-

derwijk in het zeventiende- en achttiende-eeuwse universitaire landschap als gewestelijk centrum van wetenschap en als promotie-universiteit een eigen betekenis heeft gehad.

Lijst van veel voorkomende afkortingen

AAH: Archief van de Academie van Harderwijk
FA: Familiearchief
OA: Oud Archief
RAG: Rijksarchief in Gelderland

Penning op de Stichting van de Gelderse Academie en de Vrede van Münster. Deze zilveren munt werd in 1648 geslagen door Johan Wijntgens, muntmeester (1635-1653) bij de Gelderse Munt. Voorzijde: wapen van Gelderland; keerzijde: tekst en muntteken lelie. Deze penning is later gebruikt als geschenk (in goud en als piedfort) voor hoogleraren. Collectie Veluws Museum, Harderwijk. Foto: Veluws Museum.

De betekenis van de Harderwijkse universiteit in nationaal perspectief

W.TH.M. FRIJHOFF

Er zijn twee manieren om een universiteit te beschrijven, te beoordelen of te herdenken.¹ De eerste bekijkt haar van binnenuit, als een bestuurlijk instituut, een levend organisme, of een gemeenschap van al diegenen die gezamenlijk de taak van opleiding, studie en wetenschap zijn toegedaan. De tweede beziet de universiteit vanuit een breder perspectief, als een instelling die nadrukkelijk is gemodelleerd naar andere instellingen. Ze heeft daarvan de naam, de opbouw, de doelstellingen, de werkwijzen, het zelfbewustzijn en de symbolen en rituelen overgenomen, en kan dus slechts zinvol worden benaderd in samenhang met haar zusters. Beide benaderingen zijn belangrijk. Ze zijn ook complementair. Aan de eerste optie beantwoorden de meeste gedenkboeken van universiteiten uit heden of verleden. De tweede optie is die van de nieuwere vormen van universiteitsgeschiedenis, zoals ze sedert een twintigtal jaren zijn ontwikkeld.

Hoger onderwijs in Harderwijk

In deze bijdrage zal de tweede optie centraal staan. Over de academie van Harderwijk als afzonderlijke instelling is reeds betrekkelijk veel geschreven.² Zij is tot nu toe echter slechts zelden in nationaal perspectief beoordeeld. Het blijft belangrijk daarbij de kerndata van de ontwikkeling van de academie voor ogen te houden:

1. de uitbouw van de oude Latijnse school tot een illustre school voor het Veluwe kwartier, op aandrang van de gereformeerde synode, naar het via Duitsland geïmporteerde humanistische model van Johan Sturm in Straatsburg, dat wil zeggen als een bovenbouw van vakleerstoelen op een brede klassikale onderbouw, zoals na een synodebesluit van juli 1599 door het kwartier gerealiseerd in juni 1600;³
2. de verheffing van de illustre school tot gewestelijke academie naar Leids model, dat wil zeggen tot volwaardige universiteit met vier faculteiten en met het exclu-

1 Zie het discussiedossier in het themanummer Universiteitsgeschiedenis van *Ex tempore. Historisch tijdschrift KU Nijmegen*, 15, afl. 1 (1996).

2 Ik verwijs daartoe naar de bibliografie achterin dit boek. Bruikbare overzichtswerken zijn: H. Bouman, *Geschiedenis van de voormalige Geldersche Hoogeschool en hare hoogleeraren* (2 dln; Utrecht, 1844-1847); R. Aerts & L. Hoogkamp, *De Gelderse Pallas. Gymnasium illustre, Gelderse Universiteit, Rijksatheneum te Harderwijk 1600-1818* (Barneveld, 1986), waarin ook lijsten van hoogleraren.

3 M. Evers, "The Illustre School at Harderwijk, 1600-1647", *Lias. Sources and documents relating to the early modern history of ideas*, 12 (1985), 81-113.

sief promotierecht voor het hele gewest, in april/juni 1647 (zie afb. p. 17), gevolgd door de inwijding daarvan op 12 april 1648;

3. de diepe crisis waarin de universiteit raakte tijdens en na de Franse bezetting van 1672-73;

4. de opheffing van de universiteit door keizer Napoleon I op 22 oktober 1811, gevolgd door haar ontbinding op 25 februari 1812;

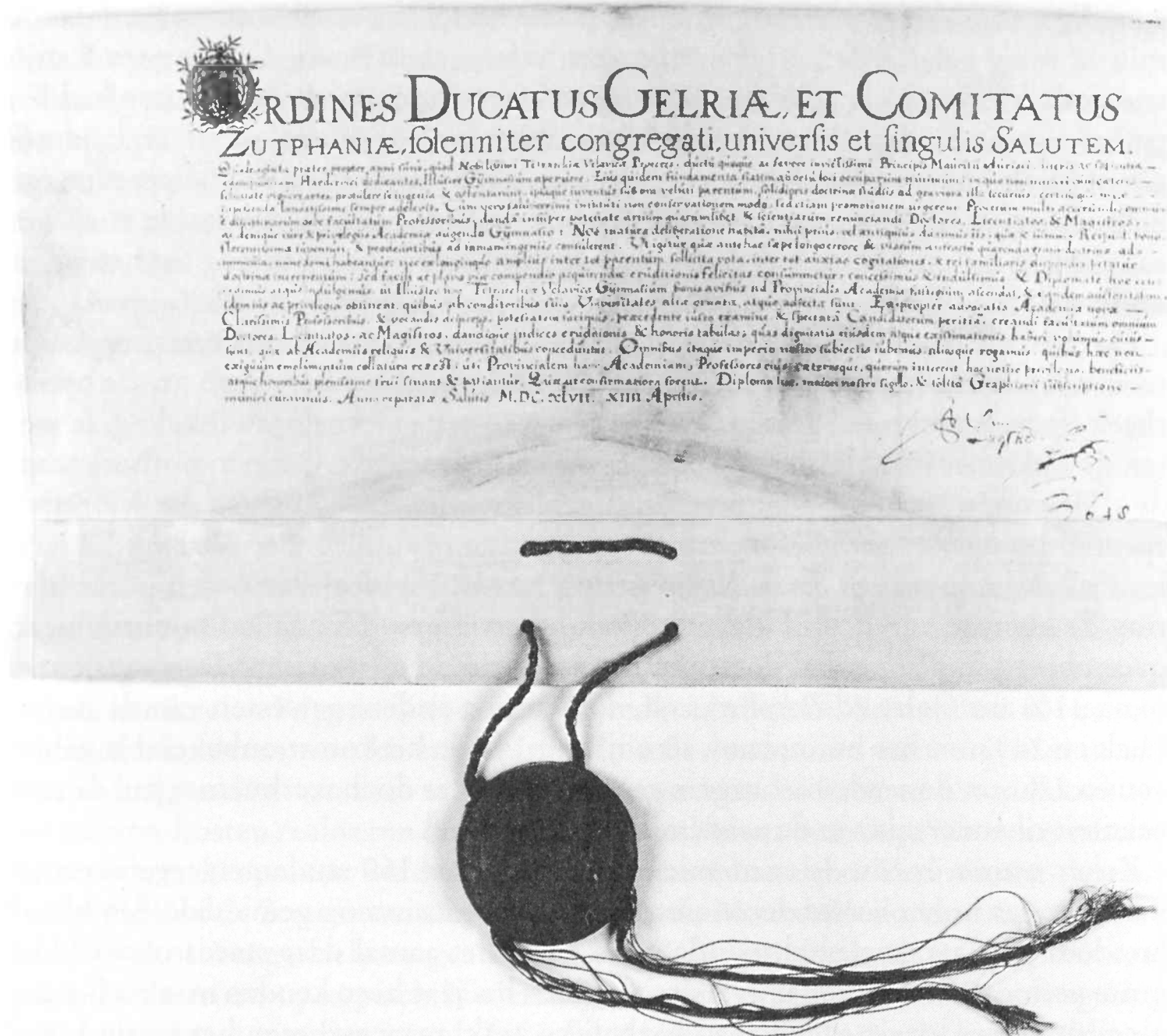
5. de herinrichting van de instelling als een rijksathenaeum met zeven vakleerstoelelen maar zonder promotierecht te Harderwijk, als voorbereidend instituut op de universiteit, gerealiseerd bij koninklijk besluit van 2 augustus 1815, doch al spoedig gevolgd door de opheffing ervan bij besluit van 13 juni 1818 en de verdeling van zijn wetenschappelijke bezit tussen Arnhem en Deventer.

Bij bijna al deze stappen speelde de Harderwijkse academie een specifieke rol in het nationale universitaire landschap, als het al niet zo was, zoals bij de crises van 1672 en 1811, dat nationale ontwikkelingen het lot van de Harderwijk bepaalden.⁴ Harderwijks gymnasium illustre vormde bijvoorbeeld de *eerste* echte illustre school op Noord-Nederlands grondgebied. Het zette er een trend die later tot een tiental andere stichtingen van soortgelijke aard zou leiden. Als zodanig voorzag het gymnasium illustre beslist in een behoefte aan goedkope studie dicht bij huis, maar ook aan inbreng van wetenschap in een zelfbewust gewest dat zich nog niet bij zijn latere tweederangspositie had neergelegd. Het heeft dan ook van een kleine hausse aan belangstellenden kunnen profiteren in een tijd waarin vorming en onderwijs nog wezenlijk door het Latijn werden bepaald en waarin de universiteit veelmeer dan later nog de vanzelfsprekende plek was waar men kennis en wetenschap haalde.

Achtenveertig jaar later, als volwaardige universiteit, was Harderwijk echter juist de *laatste* officiële stichting in de Republiek – wanneer we tenminste de vanuit het oogpunt van de gewestelijke Staten wederrechtelijke oprichting van een kwartierlijke universiteit te Nijmegen in 1655/56 niet meetellen. In 1575 was de Leidse universiteit opgericht voor Holland en Zeeland, in 1585 die van Friesland te Franeker; de academie van Groningen werd geopend in 1614, die van Utrecht in 1636. Daarnaast waren vooral in de jaren 1630 verschillende illustre scholen gesticht die ook elk een deel van de onderwijsvraag voor hun rekening namen. Die van Deventer (1630) naar oud model, en van Amsterdam (1632) naar nieuw model zijn daarvan de bekendste, maar ook Middelburg (als theologische school gesticht in 1611), Dordrecht (1635/36), Rotterdam (eerste stichting 1636), Den Bosch (1636) en Breda (1646) vallen eronder.⁵

4 Cf. ook J.A.H. Bots & M. Evers, “De Gelderse Academie in het universitaire landschap van de Republiek”, in: L. Mulder & W. Frijhoff (red.), *Een onderschatte universiteit. 350 jaar Gelderse Academie in Harderwijk* (Harderwijk, 1998), 43-59.

5 Volledige gegevens in: L. Jilek (ed.), *Historical Compendium of European Universities* (Genève, 1984), in voce. Zie verder W. Frijhoff, “Het Amsterdamse Athenaeum in het academische landschap van de zeventiende eeuw”, in: E.O.G. Haitsma Mulier, C.L. Heesakkers, P.J. Knegtman, A.J. Cox & T.J. Veen (eds.), *Athenaeum illustre. Elf studies over de Amsterdamse Doorluchtige School 1632-1877* (Amsterdam: Amsterdam University Press, 1997), 37-65.

Replica van de stichtingsacte met daarin het besluit van de Staten van Gelre en Zutphen tot oprichting van de Gelderse Academie, 14 april 1647. Collectie Veluws Museum, Harderwijk. Foto: Veluws Museum.

Die late stichting heeft Harderwijk dubbel opgebroken. Niet alleen was het universitaire landschap in de Republiek al grondig verkaveld en hadden de oude en nieuwe elites – ook die van Gelre – hun keuze voor deze of gene instelling al gemaakt. Zij stuurden hun kinderen naar Leiden of Utrecht in plaats van naar Harderwijk.⁶ Vooral ook viel de stichting van de Harderwijkse academie samen met het omslagpunt van de conjunctuur voor het Latijnse onderwijs.⁷ De belangstelling voor zulk onderwijs ging sedert die tijd in de Republiek en elders bergaf, omdat de wetenschap nieuwe wegen van experimenteren en overdracht zocht, en al

6 Cf. W. Frijhoff, "Hoe Gelders was de Gelderse Academie?", *Bijdragen en Mededelingen 'Gelre'*, 72 (1981), 134. Zie ook het citaat van professor Scheidius bij M. Evers, p. 73.

7 Zie grafiek 1 en 2 in W. Frijhoff "Crisis of modernisering? Hypothesen over de ontwikkeling van het voortgezet en hoger onderwijs in Holland in de achttiende eeuw", *Holland. Regionaal-historisch tijdschrift* 17 (1985), 37-56.

spoedig tevens een nieuwe communicatietaal vond, het Frans. Maar ook omdat de min of meer geletterde beroepen die geen wetenschap beoogden en geen Latijn van node hadden maar aanvankelijk nog wel met de nieuwe universiteiten hadden geflirt – zoals die van chirurgijn, apotheker, notaris, ingenieur, architect, landmeter, of klerk – zich van het Latijnse onderwijs en de universiteit emancipeerden om zich voortaan tot een praktijkopleiding te beperken, althans totdat de roep om scholing in de late achttiende eeuw nieuwe vormen van toenadering tot het hoger onderwijs bracht.

De dubbele beperking van het verwachtingspatroon voor de recrutering van de nieuwe Harderwijkse universiteit heeft eigenlijk vanaf het begin een zware hypotheek op haar toekomst gelegd. Ten gevolge van een externe ontwikkeling, te weten de opkomst van Harderwijk als promotie-universiteit, is die hypotheek voor de tijdgenoten weliswaar lang verhuld gebleven, maar de analyse die we retrospectief op haar ontwikkeling kunnen toepassen onthult onbarmhartig dat haar levenskansen vanaf het eerste begin gering waren. Zij bleef dan ook bij voortdurende de kleinste van de vijf gewestelijke universiteiten. Het aantal inschrijvingen overschreed in geen enkel decennium gemiddeld de 60 per jaar.⁸ Daarvan kwam bijna 31% uit Gelre & Zutphen zelf, 43% uit de andere gewesten van de Republiek en 24% uit het buitenland, terwijl van 1% de herkomst onbekend is gebleven en 1% van de academieburgers geen student was doch werknemer van de universiteit of anderszins in de academie geïnteresseerd.

Zeker waren er aan de academie nooit meer dan 150 studenten tegelijkertijd. Tellen we er in het eerste decennium van haar bestaan nog gemiddeld een kleine honderd per jaar, in de achttiende eeuw bleef het aantal daar steeds onder.⁹ Het grote verloop dat de oude universiteiten door het jaar heen kenden maakt elke poging tot dwarsdoorsnede tot een hachelijke zaak, maar wil men het totale aantal studenten in een bepaald jaar kennen, dan hoeft men voor Harderwijk toch nooit meer dan enkele tientallen bij de jaarlijks door de universiteit zelf in het *Liber recensorum* geregistreerde studentenbevolking op te tellen. Als bloeiperioden komen dan de jaren 1650-74 en 1750-74 naar voren, waarin het aantal gerecenseerden tot in de 70 of 80 klom, ja een enkele maal de 90 kon overschrijden (zoals in 1760), zodat het totale aantal door het jaar heen aanwezigen af en toe de 100 kon halen. Daarbuiten lagen de aantallen steeds lager – soms beduidend lager, zoals in het

8 Aldus mijn eigen telling van het *Album studiosorum* van 1648 tot 1812 (N=7444) volgens de uitgave van D.G. van Epen ('s-Gravenhage, 1904). Origineel in: AAH, inv. nr. 137-138. Bouman, *Geschiedenis*, geeft eveneens jaarcijfers en/of gemiddelden.

9 Afhankelijk van de wijze van telling kunnen de cijfers licht verschillen. Mijn cijfers berusten op een telling van het jaarlijks aantal gerecenseerden, dat wil zeggen op een precieze dag feitelijk ingeschreven en aanwezige studenten; naast eventuele later bijgeschrevenen, kunnen er in de loop van het jaar studenten zijn bijgekomen en/of weggegaan die niet op de recensielijst zijn opgenomen maar het totaal aantal studenten van dat jaar licht vergroten. De slechts als 'candidati' (promovendi) ingeschrevenen tel ik niet mee, aangezien zij niet kwamen om te studeren en gewoonlijk na enkele dagen al weer verdwenen. In de recensielijsten komen zij meestal ook niet voor. Bronnen: Rijksarchief in Gelderland, Archief Academie Harderwijk, inv. nrs 139-140, *Liber recensorum* 1650-1811. Bouman, *Geschiedenis*, geeft per periode ook inzicht in de aantal ingeschrevenen en gerecenseerden.

laatste kwart van de zeventiende eeuw. Op enkele van de hier genoemde punten ga ik in het vervolg nog nader in.

Van de plaats van de academie in het nationale universitaire landschap kunnen hier slechts enkele aspecten worden benaderd. Ik kies er drie: ten eerste het hooglerarencorps als beroepsgroep, ten tweede het probleem van de slechte reputatie van de Harderwijkse promoties, tenslotte de ontwikkeling van de studentenaantallen en hun betekenis voor de Harderwijkse academie vanuit landelijk perspectief. De inhoudelijke ontwikkeling van onderwijs en wetenschap komt in andere bijdragen aan dit boek aan de orde.

Hoogleraren

Hoogleraren zijn niet alleen docenten of geleerden, ze verrichten hun arbeid ook in conformiteit aan een functiemodel dat ze van anderen overnemen of dat hun door hun opdrachtgevers wordt voorgehouden. Als zodanig kunnen ze als een beroepsgroep worden aangemerkt. Een van de kenmerken van elke beroepsgroep tijdens het Ancien Régime is de meer of minder uitdrukkelijke tendens tot zelfreproductie: kinderen worden ertoe aangezet in de voetsporen van hun vader te treden, ze krijgen daar van huis uit de *habitus* voor mee, en kunnen dat vaak ook tegen minder kosten realiseren dan leerlingen van buiten de groep.¹⁰ In universitaire termen vertaald spreken we dan van professorendynastieën. Veel minder dan het Duitse Rijk of de Scandinavische landen heeft de Noord-Nederlandse Republiek echte professorengeslachten gekend.¹¹ De familiebetrekkingen in een beroepsgroep kwamen er, op typisch Nederlandse manier, veelmeer door verzwagering dan door afstamming tot stand. Er waren veel minder verticale beroepshiërarchieën dan horizontale netwerken van magen, aangehuwden en aanverwanten.

Daarvoor zijn verschillende oorzaken aan te wijzen. In de standenmaatschappij van het Ancien Régime is een van de belangrijkste factoren van beroepskeuze steeds de status van het ambt. De Nederlandse hoogleraar had minder sociaal prestige dan zijn Duitse evenknie. De regenten keken op hem neer, zelfs in kleine steden als Harderwijk: zij bekleedden immers een soeverein ambt, de hoogleraar was slechts een loonknecht in hun dienst. Praeceptoren en docenten klaagden regelmatig over het *dédain* waarmee zij door de arrogante regentenzootjes werden behandeld. Curatoren wachtten zich er wel voor hun kinderen het academische beroepenveld in te sturen. Er zijn maar heel weinig voorbeelden te noemen van hoogleraren die de zoon van een zittend regent waren, laat staan van adellijke herkomst. Dat daarmee veel talent onder de korenmaat bleef en veel aan het bestuursmilieu gebonden ervaring onvruchtbaar bleef, hoeft geen betoog.

10 Fundamenteel blijven hier, ondanks latere nuanceringen, de studies van Pierre Bourdieu & Jean-Claude Passeron, *Les héritiers* (Parijs, 1964), en *La reproduction* (Parijs, 1970).

11 Cf. F.W. Euler, "Entstehung und Entwicklung deutscher Gelehrten-geschlechter", in: H. Rössler & G. Franz (red.), *Universität und Gelehrtenstand 1400-1800* (Limburg a/d Lahn, 1970).

Van de andere kant van het beroepenspectrum gezien was het hoogleraarsambt nogal eens het logisch resultaat van een streven naar hoger, vooral langs de weg van de theologie. Een predikantsfunctie was dankzij het wijd verspreide beurzenstelsel, dat zowel uit de opbrengst van de voormalige kerkelijke goederen als uit allerlei publieke en private fundaties werd gefinancierd, immers ook voor ongefortuneerde kandidaten weggelegd.¹² Bestudering van wat we de intergenerationele stijging van een aantal Gelderse geslachten kunnen noemen toont aan dat kinderen uit het middenstandsmilieu – dat wil zeggen de gezeten winkelier, de betere ambachtsman, de chirurgijn of de geschoolde ambtenaar – gewoonlijk via een studie wijsbegeerte of theologie het academisch milieu wisten binnen te dringen, hetzij als leraar aan de latijnse school hetzij als predikant, eventueel in combinatie met een professoraat in de *artes* of de theologie als bijbaan.¹³ Een generatie verder kwamen dan de maatschappelijk hoger aangeslagen vakgebieden in zicht: medicijnen en rechten, met uitzicht op een ‘echt’ professoraat. Een mooi voorbeeld van zo’n stijgingslijn is de Zutphense familie Cremer, opgeklommen tot het ambt van stadssecretaris aan de sub-top van de plaatselijke elite: zij leverde Harderwijk vervolgens twee hoogleraren in de theologie.

Wie nog meer wilde, trachtte dan een regentendochter te huwen – want zoveel was een hoogleraar de regent nog wel waard – om zijn zoons vervolgens een bestuursambt te kunnen doen bekleden of in de stadsregering te laten kiezen. Ook in Harderwijk is daar een voorbeeld van te vinden, met de benoeming van hoogleraarzoon Eco Scheltinga tot schepen door prins Willem V in 1767. Maar meer in het algemeen treft toch de afstand die de heren van het stadsbestuur er steeds jegens de academie onderhielden.¹⁴ Harderwijkse magistraatsgeslachten als Apeldorn, Feith, Van Holthe, Oosterbaan en Van Westervelt, maar ook de geleerde familie Schrassert, hielden zich er verre van.¹⁵ Niet voor niets vinden we hoogleraren en hun familieleden op de voorgrond treden bij de verschillende golven van democratische troebelen van de achttiende eeuw. Zo in 1703, toen de ‘nieuwe plooiër’ Arent van Thiell, broer van de hoogleraar wijsbegeerte Cornelis, schepen werd. Maar vooral in de jaren na 1784, toen vrijwel alle hoogleraren tot de patriottenbeweging behoorden, professor Bernardus Nieuhoff er als voorman van de Bataafse Omwenteling optrad, en zowel hij als zijn collega De Rhoer in 1796 vanuit Veluwe districten naar de Nationale Vergadering werden afgevaardigd. Mede dank zij de academie gold Harderwijk toen als een ‘keezennest’.

Het hoogleraarschap was dan ook vooral een snelweg voor vervulling van indi-

12 M. Evers, “Het Veluws beurzenstelsel. Een onderzoek naar de alumni van het kwartier Veluwe (1590-1671)”, *Bijdragen en Mededelingen ‘Gelre’*, 75 (1984), 43-84.

13 Zie bijvoorbeeld W. Frijhoff, *La Société néerlandaise et ses gradués, 1575-1814. Une recherche sérielle sur le statut des intellectuels* (Amsterdam/Maarssen: APA-Holland University Press, 1981); dez., “Étudiants et gradués dans une société locale: la ville de Zutphen en Gueldre du Moyen Age au début du XIXe siècle”, *Lias. Sources and documents related to the early modern history of ideas*, 22 (1995), 241-275.

14 Cf. J. Duinkerken, “Harderwijk en de Gelderse Academie”, in: L. Mulder & W. Frijhoff (red.), *Een onderschatte universiteit. 350 jaar Gelderse Academie in Harderwijk* (Harderwijk, 1998), 60-71.

15 Zie de genealogieën in J. Duinkerken, *Schepenen aan de Zuiderzee. De magistraat van Harderwijk 1700-1750* (Zutphen, 1990).

viduele ambities. Het voerde weliswaar niet tot aan de top, maar toch zeker tot aan de maatschappelijke laag daaronder. Echte professorendynastieën zijn in Nederland echter bijna steeds van buitenlandse herkomst: zoals de families Matthaeus of Pagenstecher, waarvan in Harderwijk eerstgenoemde met twee professoren aan de illustre school, laatstgenoemde met twee aan de universiteit is vertegenwoordigd. Dynastieën van medici zoals Mandeville en Helvetius, die beide een bekende Verlichtingsfilosoof hebben voortgebracht en respectievelijk in Engeland en Frankrijk eindigden, bleven tot de illustre scholen of de kleinere academies beperkt. Onder de Mandevilles vinden we een lector hebreuws in Harderwijk, maar de overigen bleven als medici in Nijmegen.¹⁶ De Helvetii kwamen niet buiten Amsterdam, Rotterdam en Middelburg.

De juristenfamilie Pagenstecher uit het graafschap Bentheim, die Nederland maar liefst vijf hoogleraren leverde, was in en rond de Harderwijker academie echter prominent aanwezig, niet zozeer door het aantal ambtsdragers als wel door het aantal pogingen dat de familie deed om zich er van een professoraat te verzekeren en Harderwijk zo tot een echte 'Familienuniversität' te maken. Zulke 'Familienuniversitäten' (of 'Familiengymnasia') kwamen in Duitsland veel voor: het waren kleine instellingen met een grote interne cohesie waarvan zowel professoren als studenten uit een beperkt aantal families in een klein, homogeen en hecht milieu kwamen.¹⁷ Het voordeel van zulke kleine instellingen was dat de vorst er een sociaal homogene en politiek betrouwbare bron van ambtenaren en raadslieden kon vinden, en dat hij de instelling ook gemakkelijk naar zijn hand kon zetten. Het nadeel was een hoge mate van sociaal conservatisme, zoniet kruiperij en kuiperij rond de landsheer.

Op die manier beheersten de Pagenstechers in de zeventiende eeuw het graafschap Bentheim: Johannes Pagenstecher, die in 1650 stierf, was zowel hoogleraar rechten in Steinfurt als kanselier van de graaf geweest.¹⁸ Zijn twee zoons verdeelden de ambten onder elkaar en hun kinderen volgden elkaar op, zodat het ambt van hoogleraar in de rechten ruim een eeuw onafgebroken in de familie bleef. Juist door hun grote trouw met het recht, hun erkende juridische habitus, konden de Pagenstechers echter hun vleugels uitslaan: van de illustre school van Steinfurt gingen ze naar de nabuuruniversiteiten Groningen en Duisburg. De vier zoons van de Groningse hoogleraar Alexander Arnoldus Pagenstecher (1659-1716) waren alle vier kandidaat voor een hoogleraarschap. De oudste, Johannes Fridericus Wilhelmus, behaalde via Marburg en Steinfurt een leerstoel te Harderwijk, waar zijn zoon Alexander Willem, advocaat in Den Haag, later tevergeefs

16 Bouman, *Geschiedenis*, I, 114: Johan Mandeville, lector hebreuws in 1624. Hij wordt gewoonlijk niet op de lijst hoogleraren geplaatst. Over het geslacht Mandeville: P.A. Christiaans, "De Mandeville", *Jaarboek van het Centraal Bureau voor Genealogie*, 33 (1979), 118-125.

17 Cf. W. Frijhoff, "Patterns" (Chapter 2), in: Hilde Ridder-Symoens (red.), *A History of the University in Europe. Volume II: Universities in early modern Europe (1500-1800)* (Cambridge: Cambridge University Press, 1996), 43-110.

18 R. Pagenstecher, *Stammtafeln und kurzer Abriss der Geschichte der Familie Pagenstecher* (Wiesbaden, 1898), en de biografische notities in *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek* II (1912), kol. 1052-1058.

naar dong. De tweede zoon, Henricus Theodorus, professor in Duisburg, had Johannes in 1747 in Harderwijk moeten opvolgen, maar de koning van Pruisen weigerde hem te ontslaan zodat hij zijn kandidatuur weer moest intrekken – hij kreeg echter zijn revanche via zijn eigen zoon Johannes Winandus Alexander, die in 1758 zijn ambt in Harderwijk aanvaardde en daar tot 1794 in functie bleef. De jongste broer Bernardus Everwinus, rector van de latijnse school te Alkmaar, was tevergeefs kandidaat voor een professoraat in de wijsbegeerte te Harderwijk geweest.

Twee generaties Pagenstecher – geen echte coryfeeën van Europees formaat maar toch uitstekende middenmoters van het soort waar een universiteit met gerust hart op kon drijven – hebben zo geprobeerd de Harderwijkse universiteit tot de hunne te maken. Dat dit hun niet echt gelukt is, vloeit zeker voort uit een wezenlijk verschil tussen het Duitse en het Nederlandse systeem. Terwijl de Duitse universiteiten veelmeer in dienst van de vorst en van de gevestigde elite stonden, bleven de Nederlandse, ondanks de groeiende greep van de curatoren (dus de adel en het patriciaat) en de stadhouder, beduidend meer openstaan voor vernieuwing van de recrutering. Langs allerlei wegen bleef daar enige sociale stijging mogelijk, al was het maar omdat de gesloten regentencoterie de nodige afstand tot de geleerde beroepen bewaarde en de intellectuele carrière stilzwijgend aanvaardde als een alternatieve mogelijkheid tot maatschappelijke stijging.

Ook het hoogleraarschap deelde in die beweging. Door de concentratie van academische vorming en geleerdheid in een gesloten milieu dat die intellectuele erfenis op zijn beurt weer aan volgende generaties doorgaf, en door de schier erfelijke overdracht van beroepen in dat milieu, ontwikkelde zich in Duitsland geleidelijk een aan het familieverband gebonden intellectuele habitus. Vanaf de achttiende eeuw zou deze tot het ontstaan van een typisch *Bildungsbürgertum* leiden, dat wil zeggen een intellectuele, gecultiveerde burgerij tegenover de traditionele burgerij van het geld, het *Besitzbürgertum*. In Nederland daarentegen bleven, alle standsaspecten van de academie ten spijt, de intellectuele verhoudingen per saldo vloeiender: geen intellectuelenkaste, maar een relatieve openheid van de academie voor wie naar wetenschap dorstte of een intellectuele carrière ambieerde. Netwerken in plaats van dynastieën. Een mooi voorbeeld van zo'n welbewust vormgegeven netwerk is wel dat wat de latere Harderwijkse professor Theodorus Janssonius van Almeloveen op 23 juli 1692 als geneesheer te Gouda aan zijn tafel nodigde. Hij wilde er professoren uit Leiden, Utrecht, Rotterdam en Amsterdam, en geleerden uit tal van Hollandse steden bij elkaar brengen, ongeacht hun land van herkomst, hun vakgebied en hun moedertaal.¹⁹

Juist als loonafhankelijke was de hoogleraar veel mobieler dan zijn opdrachtgever, de regent. Terwijl de regent aan zijn stad was gekluisterd, met de plicht om daar te resideren, en hoogstens een hoger ambt in de Staten, het Hof of de Rekenkamer

19 S. Stegeman, *Patronage en dienstverlening. Het netwerk van Theodorus Janssonius van Almeloveen (1657-1712) in de Republiek der Letteren* (proefschrift Katholieke Universiteit Nijmegen, 1996), 155-156. Deze studie vormt een voortreffelijke analyse van de rol van netwerken in een modale geleerdcarière.

van de gewestelijke hoofdstad of een deputatie naar een van de landelijke colleges in Den Haag of een Admiraliteit kon ambiëren, leefde de hoogleraar veelmeer op de deining van de markt voor intellectuele beroepen. Zolang het Latijn de academische voertaal bleef, was hij ook niet aan één land gekluisterd. Een goede professor was goud waard, niet alleen voor de academie maar ook voor stad en gewest.

De curatoren, die gewoonlijk een academische studie hadden volbracht en daardoor gemakkelijker inzagen dat hoger onderwijs en wetenschap van groot (en niet alleen symbolisch) belang konden zijn voor het openbaar bestuur en de gewestelijke gemeenschap, waren dan ook alert op goede kandidaten. Wie echt wat in zijn mars had, werd al gauw weggekocht, als hij al niet zelf de benen nam zo gauw de gelegenheid zich voordeed. De grotere of meer bekende universiteiten aasden dan ook op Harderwijker bollebozen. Als we de benoemingen van hoogleraren aan de universiteiten van Leiden, Franeker, Utrecht en Harderwijk naast elkaar leggen, blijkt zonneklaar de bijzondere positie van Harderwijk.²⁰ Leiden vormde zeker na het derde kwart van de 17e eeuw het eindpunt van de professorencarrière. In de eeuw vóór 1675 was het nog zestien maal voorgekomen dat een hoogleraar uit Leiden naar elders vertrok, waarvan driemaal nota bene naar Harderwijk, in de bijna anderhalve eeuw daarna, tot 1814, gebeurde dat nog slechts tweemaal.

Als we het geheel van de carrièrestappen tussen de verschillende instellingen bekijken, blijkt de hiërarchie tussen de universiteiten zonneklaar. In Leiden tellen we 74 professoren die van elders komen tegenover slechts 18 die naar elders vertrekken. Op de tweede plaats komt Utrecht, met 35 professoren van elders tegen 20 die vertrekken. In Franeker en Harderwijk liggen de verhoudingen precies omgekeerd: daar overtreft het aantal vertrekkende hoogleraren verre het aantal van elders aangetrokken coryfeeën: 26 overlopers tegen 43 vertrekkenden in Franeker, en slechts 12 tegen 52 in Harderwijk. Het vertrekoverschot van beide laatste universiteiten is dus verreweg het grootst voor Harderwijk. We krijgen zo een helder beeld van de nationale academische hiërarchie, met als enige aantekening dat het excentrische Groningen steeds een wat afwijkend patroon heeft vertoond en hier dus buiten beschouwing wordt gelaten. Leiden en in mindere mate Utrecht zijn dan universiteiten waar men zijn carrière beëindigt, Harderwijk en in mindere mate Franeker zijn instellingen waar men haar begint. Hier moeten we wel bij opmerken dat Harderwijk, als enige volwaardige universiteit die zowel in 1672 door de Fransen is bezet als in 1811 onder Frans beheer stond en toen door hen is opgeheven, beide malen een door de dwang der omstandigheden grote vertrek golf heeft gekend. In de tussenliggende eeuw was de golfslag minder groot, feitelijk zelfs kleiner dan in Franeker, zeker op het eind van de achttiende eeuw wanneer Franeker in een negatieve spiraal dreigt terecht te komen en Harderwijk het hoofd hoog houdt. Op de academische waarderingsschaal stonden de gewestelijke academies van Friesland en Gelre globaal gesproken dus zeker op een vergelijkbaar niveau.

20 De hierna volgende cijfers vormen het resultaat van een nog niet gepubliceerd onderzoek naar de beroepsgroep van hoogleraren in Nederland tussen 1575 en 1814 (N=1017).

Als we het gemiddelde salaris van de hoogleraren aan de vijf universiteiten bezien, wordt die hiërarchie bevestigd.²¹ In 1811 verdiende een Leids hoogleraar gemiddeld f 2630, die uit Utrecht en Groningen resp. f 1735 en f 1720 (ongeveer een derde minder), die uit Franeker en Harderwijk resp. f 1650 en f 1433. De Harderwijker hoogleraar was dus bijna de helft slechter af dan zijn Leidse collega. Natuurlijk was Leiden een veel duurere stad, maar ook de emolumenten die een professor op grond van de inschrijvingen, promoties en privatissima aan zijn salaris kon toevoegen lagen daar veel hoger: in Leiden waren veel meer studenten (gemiddeld ongeveer 400, tegen zo'n 60 in Harderwijk aan het eind van de achttiende eeuw) en er werd zeker in die jaren meer gepromoveerd. De bijna f 800 die de medicus Matthias van Geuns in Harderwijk aan zijn salaris van f 1200 kon toevoegen op grond van senaatsgelden en privatissima mogen min of meer standaard zijn geweest, de f 4000 die hij daar nog bovenop verdiende in zijn functie als geneesheer (archiater) van het gewest, uit zijn praktijk en uit andere medische activiteiten, vormden beslist een uitzondering. Van Geuns was dan ook zo'n goede dokter dat hij, hoewel doopsgezind en daarom in Groningen voor het professoraat gepasseerd, in 1775 daar alsnog tot stadsgeneesheer was aangesteld en ruim een jaar later al in Harderwijk tot professor werd benoemd. Na vijftien jaar werd hij in Utrecht beroepen waar hij nog tot zijn tachtigste officieel in functie bleef, en ook na zijn emeritaat van geen ophouden wist. Hij stierf 82 jaar oud in het harnas.²²

Wie het over professoren heeft, denkt licht aan geleerde heren met een bedaaide levenswijze, verstrooide gewoonten en een individualistisch karakter. De professor uit het Ancien Régime was echter, misschien veel meer dan nu, net zo goed een product als een slachtoffer van zijn arbeidsmilieu. Niet alleen in de kleinere steden was de sociale druk groot, de grotere steden hadden zo hun eigen nadelen. De Franse filosoof Pierre Bayle, die na zijn vlucht als protestant uit Frankrijk in december 1681 aan de Rotterdamse illustre school werd aangesteld, voelde bijvoorbeeld niets voor een benoeming in het prestigieuze Leiden, aangezien hij daar tussen de facties door zou moeten laveren, zich de vervelende Hollandse karaktertrekjes moest laten welgevalen en zich bij de talrijke academische maaltijden lazarus zou moeten drinken.²³

Ook het zelfbeeld van de hoogleraar was niet onverdeeld positief. Hoewel intellectuelen van nature tot de kritische en klagende gemeente behoren, is er wel enige reden om hun klachten serieus te nemen. De Zutphenees Barthold Hendrik Lulofs, wiens vader in Harderwijk rechten had gestudeerd en die zelf, eveneens jurist, hoogleraar Nederlandse letterkunde in Groningen werd, heeft een aardige karikatuur van de toenmalige hoogleraar geschreven. Volgens het beeld dat het publiek aan het begin van de negentiende eeuw van een professor had was hij

21 Parijs, Archives Nationales, F17 1576: gedetailleerde overzichten van de vijf academies met lijsten van professoren en andere academiedienaren, en hun tractementen, 1811.

22 J.H. Sypkens Smit, *Leven en werken van Matthias van Geuns M.D. 1735-1817* (Assen, 1953).

23 H.H.M. van Lieshout, *Van boek tot bibliotheek. De wordingsgeschiedenis van de 'Dictionnaire Historique et Critique' van Pierre Bayle (1689-1706)* (proefschrift KU Nijmegen, 1992), 141 en noot 27.

iemand, die uit een half dozijn boeken (..) enige opstelletjes, Dictaten geheeten, zamenflanst, die in de pen geeft, of, zoo zij wat uitvoeriger zijn, voorleest, en dit eens gedaan hebbende, zulks dan maar weder het volgende jaar te herhalen heeft, tot aan zijn zalig levenseind toe; die voorts in het zwart gekleed dient te gaan, zijn gezicht in deftige plooijen te zetten, op een' afgemeten toon te spreken, en van een aantal genietingen des levens zich te onthouden; die hierbij echter vlijtig zijne pijp rookt, zijne avondgezelschappen trouw bezoekt, van de studenten dagelijks zoo wat voor het lapje gehouden wordt, en eindelijk sterft, oud en des levens zat; terwijl dan zijne nagedachtenis nog lang in gezegend aandenken blijft door de relletjes van al de potsen, die men den goeden sukkel op de Collegiën gespeeld heeft.²⁴

De poetsen die de studenten de professoren bakten zijn bekend genoeg, en de archieven van de academierechtbanken, die van Harderwijk inclus, puilen uit van de ingegooide ruiten en andere kwajongensstreken die geen flatteus beeld geven van het intellectuele peil van de vroegmoderne student.²⁵ Minder bekend is het extreem lange arbeidsleven dat blijkens het citaat van de professor werd verwacht. 23 van de ruim 1000 hoogleraren die Nederland tot 1814 heeft geteld, werkten langer dan 50 jaar. De kroon wordt gespannen door het 63-jarig professoraat van de medicus Johannes Oosterdijk Schacht die na een korte aanloop te Franeker 61 jaar onafgebroken onderricht gaf aan de Utrechtse academie, waar hij in 1790, 86 jaar oud, met pensioen ging. Hij overleefde dat nog twee jaar. Onder die krasse nestoren vinden we echter bijna geen Harderwijkers.

Dat brengt ons bij een positief aspect van het grote verloop aan de Harderwijker academie: de professoren waren er betrekkelijk jong, jonger althans dan de gemiddelde professor te Leiden en Utrecht. Omdat Harderwijk gewoonlijk hun eerste aanstelling was, profiteerde de Gelderse academie van hun frisheid en hun jeugd, al zal ze ook wel eens onder hun onbezonnenheid en gebrek aan ervaring hebben geleden. Als we de situatie van de vijf academies in 1811 als uitgangspunt nemen, blijkt de Leidse hoogleraar toen gemiddeld 57 jaar oud te zijn geweest, ongeveer even oud als die van Groningen (56,5 jaar) en Utrecht (56,9 jaar), terwijl de Franeker hoogleraar gemiddeld negen (48,2 jaar), en die van Harderwijk liefst ruim 13 jaar jonger was (43,8 jaar). De Harderwijker professor was dus niet extreem oud, maar eigenlijk ook niet extreem jong. We vinden geen Harderwijkse benoemingen onder het kleine tiental professoren dat tijdens de Republiek al op achttienjarige leeftijd op de kathedraal kwam te staan. Een instelling zonder extremen, gematigd en modaal, en tegelijk een goede leerschool voor reële talenten die hun ontplooiing elders kunnen zoeken, is het beeld dat de beroepsgroep van de docenten ons van de Harderwijker academie levert.

24 R.A.M. Aerts, *B.H. Lulofs 1787-1849: een Pallas' zoon aan Gruno's Academie* (Groningen: Universiteitsmuseum, 1982), 12.

25 Cf. M.F.M. Wogens, 'Zur Vermeidung der Schande: Organisation und strafrechtliche Tätigkeit der Universitätsgerichte in der Republik der Niederlande (1575-1811)', in: H. Mohnhaupt & D. Simon (red.), *Vorträge zur Justizforschung. Geschichte und Theorie I* (Frankfurt am Main, 1992), 79-100. Voor details A.C.J. de Vrankrijker, *Vier Eeuwen Nederlandsch Studentenleven* (Voorburg, z.j.), 149-171, helaas slecht op de hoogte van de toestand in Harderwijk, die beter wordt weergegeven door J. Duinkerken en M. Evers in hun bijdragen aan L. Mulder & W. Frijhoff, *Een onderschatte universiteit*, 60-71 en 97-135.

Promoties

Het tweede aspect waarop ik in deze voordracht wil ingaan is dat van de promoties. De Harderwijkse academie heeft zich een wat triestige bekendheid verworven door de bereidwilligheid waarmee zij promotiebullen zou hebben verstrekt. Het is niet nodig hier het bekende rijmpje te herhalen waarin de academie verkoop van promotiebullen wordt aangewreven, als waren het blauwbessen (bosbessen), bokking of andere handelswaar. De ervaring van eerdere publicaties wijst uit dat, wanneer men zulke negatieve beeldvorming citeert om haar te kunnen weerleggen, niet de weerlegging in het geheugen blijft hangen, maar het rijmpje – zodat het middel per saldo erger is dan de kwaal. In het recente verleden is al in alle toonaarden, inclusief tot tweemaal toe door mijzelf, verzet aangetekend tegen dat negatieve beeld van de Harderwijker academie. Hier wil ik mijn eigen argumentatie nog eens kort samenvatten, in de hoop dat het laatste gelegenheid zal zijn waarbij dat nodig is.²⁶

Niet alle argumenten tegen die kwade reputatie zijn namelijk even zinvol. Het valt moeilijk te ontkennen dat in Harderwijk schertspromoties hebben plaatsgevonden en dat deze of gene professor zich wel eens gulziger heeft getoond dan men van zo'n hooggeleerde zou mogen verwachten. De Amsterdamse, uit Duitsland geboortige astroloog en piskijker Johann Christoph Lüdemann, wiens omstreden medische praktijk toen reeds in pamfletten publiek was aangeklaagd, promoveerde in 1728 desondanks te Harderwijk tot doctor medicinae bij Johannes de Gorter volgens een procedure die, zacht gezegd, geen schoonheidsprijs verdiende.²⁷ Hij behoort duidelijk tot de randgroep van dubieuze promovendi die ook in andere universiteiten wel voorkwamen.²⁸ Daar ligt echter niet het probleem. Ook andere universiteiten her en der in Europa hadden een reputatie van venaliteit: Bourges, Duisburg, Orléans, om van sommige Spaanse en Italiaanse mini-universiteiten nog niet te spreken.

Wat deed dat er eigenlijk ook toe in een standensamenleving waarin het diploma niet primair diende om kennis te certificeren maar vooral om een reeds door afkomst bereikte maatschappelijke status met de geëigende titel te bekrachtigen, zonder een overmaat aan wetenschappelijke pretenties? Wie in de promotie-alba van de universiteiten ontdekt hoeveel studenten in de rechten op ongepubliceerde 'Stellingen' zijn gepromoveerd, niet alleen in Harderwijk maar evengoed in Leiden, Utrecht en elders, begrijpt dat men van een promotiebul, na een snelle studie verworven, niet meer moet verwachten dan wat zij belooft en wat zij in de ogen van de tijdgenoten voorstelde: namelijk het tastbaar bewijs van een overgangsritu-

26 Zie verder Frijhoff, *La Société néerlandaise*, 37-39; "Hoe Gelders was de Gelderse Academie?", 125-128.

27 H. de Waardt, "Breaking the boundaries. Irregular healers in eighteenth-century Holland", in: M. Gijs-wijt-Hofstra, H. Marland & H. de Waardt (eds.), *Illness and Healing Alternatives in Western Europe* (Londen & New York, 1997), 141-160, hier 142-145.

28 Voorbeelden bij Frijhoff, *La Société néerlandaise*, 47-49. Zie verder S. Stegeman, "Eendagspromoties aan de Gelderse Universiteit. Adviezen van een Harderwijkse hoogleraar", *Bijdragen en Mededelingen 'Gelre'*, 86 (1995), 35-48.

eel van de vormingsjaren van de jeugd naar het volwassen arbeidsleven. De student promoveerde om een punt achter zijn jonge jaren te zetten, zo gauw hij zijn wilde haren wilde verliezen.

Desondanks stelt Harderwijks deplorabele reputatie ons voor een probleem. Want wanneer alle universiteiten even laks optraden, hoe komt het dan dat alleen Harderwijk er een slechte reputatie aan overhield? Even afgezien van het kostenaspect dat wel individueel de doorslag kan geven maar niet zonder meer een trend verklaart, kunnen we dan alleen een goed antwoord op deze vraag geven wanneer we de plaats van Harderwijk in het nationale en zelfs internationale netwerk van universitaire instellingen in ogenschouw nemen. In de eerste plaats moet dan worden gewezen op het structureel verschil, in de vroegmoderne tijd, tussen een studie-universiteit en een promotie-universiteit. Studie en promotie (dat wil zeggen in de huidige terminologie: het afstuderen) waren vóór de negentiende eeuw niet logisch aan elkaar gekoppeld. De afwezigheid van een dwingend nationaal studiecurriculum en het vrij algemeen gebruik om twee of meer universiteiten achtereen te bezoeken (de zogenaamde *peregrinatio academica*) waarbij overal kortere of langere tijd cursussen van verschillend kaliber en soms zelfs in verschillende faculteiten werden gevolgd, leidden tot een loskoppeling van studie en promotie. De algemene regel dat hoogleraren een persoonlijke vergoeding kregen voor elke gerealiseerde promotie en zo hun inkomen konden vergroten, werkte die ontwikkeling in de hand. De promotie werd zo voor het gros van de studenten tot een niet-studiegebonden ritueel, dat inhoudelijk nauwelijks iets voorstelde. In Reims is het zelfs voorgekomen dat een afgestudeerde student in de medicijnen de commissie bij zijn promotie niet wist te vertellen waar de lever zich in het lichaam bevond – maar het moet gezegd dat dit zelfs daar ietwat *gênant* werd gevonden. Belangrijk was het daarentegen te promoveren voordat men het volle leven inging, waarbij het dan heel goed mogelijk was dat men zich later nog een tijdje bijschoolde onder een man van de praktijk. In gevallen van schrijnende onkunde werd dat ook wel eens door een medische faculteit geëist, bijvoorbeeld te Franeker.²⁹

Als overgangsritueel van de vormingsjaren naar het volwassen leven werd de promotie vastgekoppeld aan een ander overgangsritueel: de rondreis door het buitenland, of, bij geldgebrek, door het binnenland, ten behoeve van studie, sociale vorming, kennisverwerving of culturele educatie. Dat is het punt waarop de academie van Harderwijk ons gezichtsveld binnentreedt. In de zestiende en de zeventiende eeuw was het onder de Noord-Nederlandse studenten van goede komaf gebruikelijk geworden een studie- of vormingsreis door Frankrijk te koppelen aan een snelle promotie (een of twee dagen na aankomst) aan een Franse universiteit: vooral Orléans, Bourges, Angers, Caen, Reims, Poitiers en Valence, steden gelegen in wat wij thans aangename vakantiegebieden vinden, waren populair. Ze leenden zich ook voor die praktijk door een speciaal doctoraat voor de buitenlanders in te stellen waarvoor noch studiecificaten vereist waren, noch een leef-

29 Frijhoff, *La Société néerlandaise*, 49-50.

tijdsgrens of een verblijfsduur, en eigenlijk al evenmin erg veel kennis. De student werd over het meest elementaire ondervraagd en kreeg zijn diploma zo gauw de buidel geld was overhandigd. Grote geleerden op alle gebied verwierven zich zo een diploma, te beginnen met onze bloedeigen Erasmus die zo in Turijn doctor in de theologie werd.

Een aantal ontwikkelingen, waarvan de groeiende spanningen tussen Frankrijk en de Republiek, en de verslechterende positie van de gereformeerden in Frankrijk wel de belangrijkste zijn, bracht de traditionele reis naar Frankrijk in het derde kwart van de zeventiende eeuw onder druk. Precies op dat ogenblik werd de Harderwijkse academie geopend. Wie de statistieken van de Nederlandse promoties in Orléans en in Harderwijk bekijkt, leest daar zonder moeite de verplaatsing van de Hollandse stroom promovendi van Frankrijk naar het nabuurgewest Gelre in – nog steeds ‘buitenland’ in de optiek van die tijd, maar dichterbij, goedkoper en heel wat veiliger. Van 71 promoties te Harderwijk door Nederlanders van buiten Gelderland in 1660-64, steeg dat aantal tot 216 in 1675-79, om trapsgewijs te dalen tot 46 in 1695-99, waarna het zich tot een vijfjaarlijks gemiddelde van rond de 50 stabiliseerde. De aantallen promoties door buitenlanders stegen daarentegen slechts langzaam tot het topcijfer van 92 in 1710-14, waarna ook zij tot laat in de achttiende eeuw rond een vijfjaarlijks gemiddelde van 50 bleven schommelen. Zo kreeg de Harderwijkse academie al vanaf haar beginjaren een dubbele functie: ze was en bleef een serieuze studie-universiteit voor de studenten uit het eigen gewest, Gelre, en omgeving. Daarnaast werd ze een echte promotie-universiteit voor een heel andere groep studenten, aanvankelijk vooral afkomstig uit Holland, Utrecht en de andere stamlanden van de *peregrinatio academica*.

De crisis die de universiteit bij de Franse bezetting van 1672-73 trof, heeft die ontwikkeling verhaast. Voor Nederlanders was het nu nog minder aantrekkelijk geworden om naar Frankrijk te reizen. Harderwijk vormde daarvoor een handig alternatief. Aan de andere kant was de financiële injectie van de promotiegelden voor de armlastige, en door de Gelderse Staten feitelijk al ten dode opgeschreven instelling na 1675 het enige middel om te overleven, nu salarissen enige jaren lang niet of slechts met grote vertraging werden uitbetaald. Toen die reputatie eenmaal was gevestigd, nam Harderwijk ook andere groepen reizende promovendi uit het internationale circuit over, te beginnen met de vaak katholieke Westfalers, die tot de feitelijke opening van de universiteit van Munster in 1780 thuis geen eigen universiteit hadden, en voor wie het gereformeerde karakter van de Gelderse universiteit nauwelijks een probleem was aangezien ze er niet kwamen om te studeren doch slechts om een diploma te halen.

Veel meer dan bij andere universiteiten uit de Nederlanden het geval is, kunnen we de stroom ingeschrevenen en gepromoveerden van Harderwijk dus onderverdelen in twee duidelijk gescheiden groepen: de echte studenten van dichtbij, die, net als elders, tussen twee en drie jaar studeerden om hun studie af te sluiten, en de kortstondige bulzoekers, die hoogstens enkele dagen bleven. De scheiding tussen de twee groepen wordt gedocumenteerd door de recensielijsten, dat wil zeggen de lijsten waarop elk jaar in het voorjaar de feitelijk aanwezige academieburgers wer-

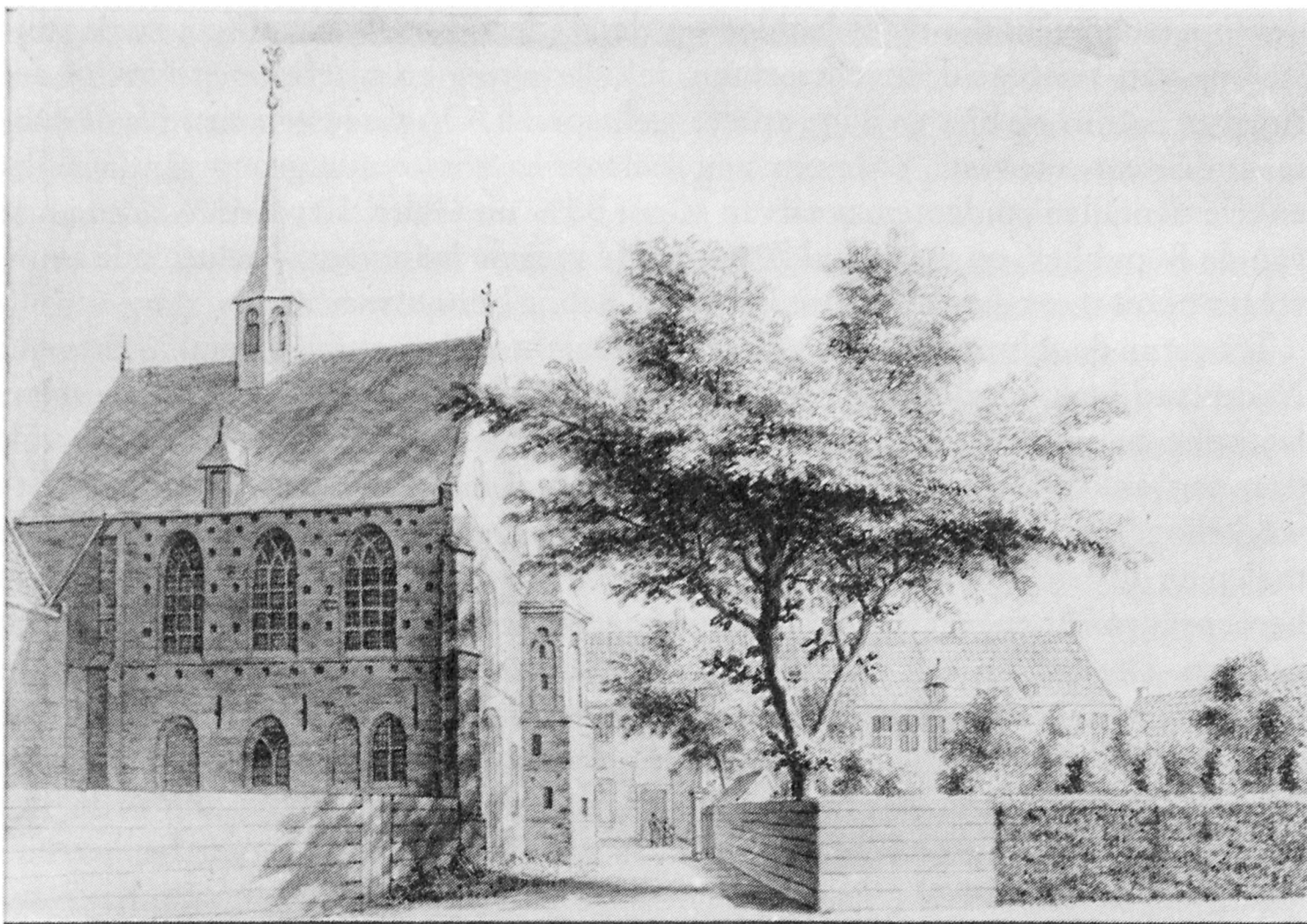
den opgeschreven, die recht hadden op de academische voorrechten, zoals vrijstelling van hoofdgeld, invoerrechten, inkwartiering en wachtlopen, vermindering van accijns op bier en wijn, aparte rechtspraak. Op die lijsten zien we de echte studenten: een vaste, naar omvang nauwelijks wisselende groep van jaarlijks enkele tientallen studenten, waarvan 40 tot 50% uit Gelre, 30 tot 40% uit de rest van de Republiek, en maximaal 20% – in de tweede helft van de achttiende eeuw echter nooit meer dan 10% – uit het veelal nabije buitenland.³⁰

Tot ver in de achttiende eeuw vormt dit duale stelsel een bijna overal in Europa, Nederland inclus, volkomen geaccepteerd systeem. Hoewel ook toen wel eens kritische geluiden over te snelle promoties werden gehoord, heeft Harderwijk daar aanvankelijk niet onder geleden. Een aantal min of meer gelijktijdige ontwikkelingen heeft echter de klad in Harderwijks reputatie gebracht. De intellectuelen en de bestuurders uit de Verlichtingstijd kregen steeds meer aandacht voor beroepsvorming en stelden zich niet meer tevreden met inhoudloze universitaire rituelen. Die kregen een resoluut negatieve connotatie. Ten tweede werden de maatschappelijke verwachtingen van het hoger onderwijssysteem opgeschroefd: het moest ergens toe leiden, en ergens toe opleiden. Eerst in de Revolutietijd worden daar in Nederland de praktische consequenties uit getrokken en wordt heel het systeem grondig gereorganiseerd, maar de kritiek werd sedert het tweede kwart van de achttiende eeuw reeds allerwegen in Europa gehoord. En tenslotte boette Harderwijk zelf aan betekenis in. De universiteit werd te klein om nog te kunnen meetellen in een wereld die zichzelf aan het hervormen was en waar het hoger onderwijs niet alleen op alle fronten gestroomlijnd en gemoderniseerd werd, maar ook schaalvergroting aan de orde van de dag was. De wet van de remmende voorsprong maakte dat de Republiek op achterstand kwam: haar eens zo toonaangevende universiteiten verloren hun greep op het vernieuwingsproces van de samenleving. De universiteit van Harderwijk, de kleinste van de vijf, die ook de minste banden onderhield met het regionale centrum van politiek en cultuur, had zichzelf overleefd. De tol die het betaalde was een negatieve beeldvorming. Die richtte zich op een aspect dat als zondebok werd aangeklaagd door de onderwijs-hervormers van de opkomende meritocratische samenleving, waar niet afkomst maar verdienste de maatstaf voor maatschappelijk succes behoorde te zijn: namelijk het loze ritueel van de promotie zonder echte toetsing van kennis.

Studenten

We hebben in het voorgaande al verschillende ontwikkelingen en breukpunten gezien: de verheffing tot academie veranderde de illustre school wezenlijk van karakter omdat de promotiebevoegdheid er een eigen leven ging leiden en een heel ander recruteringspatroon inbracht. De Franse bezetting van 1672 vormde een

30 W. Frijhoff, "Hoe Gelders was de Gelderse Academie?", *Bijdragen en Mededelingen 'Gelre'*, 72 (1981), 119-137.

'De Akademie tot Harderwijk, te zien van de plaats in 't Klooster'. Gewassen pen- en penseeltekening, toegeschreven aan A. Rademaker, 1745. Collectie Gemeentemuseum Arnhem, in bruikleen bij het Veluws Museum, Harderwijk. Foto: Veluws Museum.

tweede breukpunt, dat de academie op de laagste plaats in de landelijke hiërarchie plaatste – een plaats vanwaar ze eerst in de loop van de achttiende eeuw opklom tot een zekere gelijkwaardigheid met de eveneens zwaar door het lot geteisterde Friese academie te Franeker. Het gebrek aan centralisatie en besluitvaardigheid dat zo typisch was voor Gelre en dat dit gewest zo sterk van Friesland onderscheidde, verhinderde echter dat Harderwijk een soortgelijke radicale bezuiniging opgelegd kreeg als Franeker in 1774 met het Plan de Ménage. Misschien had dit de Harderwijker academie een geheel andere richting in kunnen stuwen.

Een laatste intern aspect wil ik hier echter nog aanstippen, aangezien het op een breder, nationaal ontwikkelingspatroon wijst waar Harderwijk op eigen wijze bij aansloot. Dat is de ontwikkeling van de studentenstroom. Als we naar het *Liber doctorum* of, zoals het thans heet, het *Album promotorum* van de Harderwijker academie kijken zouden we licht de indruk kunnen krijgen dat ze een typische juristenuniversiteit was: 73% van de bijna vierduizend promoties vond in de rechtenfaculteit plaats, 25% in de medicijnen, de overige 2% in de filosofie en de theologie.³¹

31 Ik volg hier de uitkomst van mijn eigen telling (N=3925) van het *Album doctorum* (AAH, inv. nrs. 135-136), zoals verantwoord in Frijhoff, *La Société néerlandaise*, 71-72, en weergegeven *ibid.*, 389, bijlage 7. Na voltooiing van mijn berekeningen verscheen *Het Album Promotorum van de Academie te Harderwijk*, ed. O.

Wie de recensielijsten van studenten, dus van de daadwerkelijk op een bepaald moment van het jaar als student ingeschrevenen daarnaast legt, krijgt echter een heel ander beeld.³² Voor een predikantsfunctie was een promotie namelijk overbodig, net als voor het leraarschap. Zulke studenten treffen we dus niet in het promotieregister doch slechts in de lijsten van ingeschrevenen of gerecenseerden aan. In theologie en filosofie werd eigenlijk alleen door echte geleerden gepromoveerd, niet, zoals in de rechten en de medicijnen, door ieder die zich als praktizerend geneesheer wilde vestigen of zich als advocaat aan een kwartierlijke of gewestelijke balie wilde laten admitteren. Met ruim 37% van de effectieve studenten blijkt de rechtenfaculteit dan nog steeds het grootst, maar toch al de helft kleiner dan de promoties suggereren, en ze wordt op de voet gevolgd door de theologische faculteit, met 33%. Wijsbegeerte en geneeskunde blijken veel kleiner: ze omvatten gemiddeld over heel de periode net een zesde van de studenten, respectievelijk 14 en 16%.

Verrassender is echter de ontwikkeling van de faculteiten in de ruim anderhalve eeuw dat de academie heeft bestaan. Terwijl de faculteit der wijsbegeerte en letteren (de *artes*) in de periode 1650-74 ruim 38% van de studenten voor haar rekening neemt, daalt haar aandeel vervolgens snel om zich in de loop van de achttiende eeuw op niet meer dan 5% te stabiliseren. Tegelijk stijgt het aandeel van de medische faculteit, van nog geen 3% naar ruim 25%, ja zelfs 31% in de Franse tijd. De theologie bereikt in Harderwijk zowel absoluut als relatief haar hoogtepunt in de eerste helft van de achttiende eeuw, met bijna 50% van de studenten. Aan het eind van de achttiende eeuw is ze in een fase van aanhoudende krimp verzeild geraakt waar ze niet meer uit overeind klimt. Anders gezegd: de vaste kern van de Harderwijker studenten bestond voor een ruim derde deel uit studenten in de rechten, waarbij zich geleidelijk een groeiend contingent studenten in de geneeskunde voegde. De letteren leverden een verwaarloosbaar aandeel, en ook de theologie kromp in. Natuurlijk gaat het hier om kleine absolute aantallen in een universiteit die zelden meer dan honderd studenten tegelijk telde, maar de trend is onweerlegbaar.

Wat betekenen deze cijfers? Op de eerste plaats zien we de gestage achteruitgang van de filosofische faculteit als zelfstandige eenheid. Haar propedeutische functie wordt overgenomen door de zogenaamde hogere faculteiten (rechten, medicijnen en vooral theologie), terwijl de overgebleven filosofie-studenten nu steeds meer 'echte' filosofen in onze zin van het woord worden, of zich op de exacte wetenschappen gaan toeleggen, in afwachting van de oprichting van autonome faculteiten der wis- en natuurkunde in de negentiende eeuw. Onder Bernardus Nieuhoff, die niet alleen een actief wijsgeer maar ook een newtoniaans natuurkundige was, komt die ontwikkeling heel duidelijk naar voren. In het album waarin de Harderwijker theologieprofessor Theodorus Scheltinga tussen 1750 en 1778 bij elk van de door hem gegeven cursussen de namen van de aanwezige studenten noteerde, kunnen we een ander aspect van de ontwikkeling goed volgen: hij neemt de basis-

Schutte (Arnhem, 1980). Eventuele lichte afwijkingen zijn voor de hier gevolgde redenering te verwaarlozen.

32 AAH, inv. nrs 139-140; steekproef op de jaren deelbaar door 5 bij Frijhoff, *La Société néerlandaise et ses gradués*, 41, tabel 8.

vakken uit de letteren over, zoals het leren disputeren of het leren spreken in publiek, wellicht omdat er dan eigenlijk geen echte letterencarières meer zijn.³³ Zelfs de leraren van de latijnse scholen hebben dan vaak een theologieopleiding achter de rug, hebben een proponentsexamen gedaan en beschouwen het leraarschap niet zelden als een opstapje naar het predikambt. Predikanten en leraren hebben dan trouwens hetzelfde vakblad, de *Boekzaal*.

We zien hier hoe arbeidsmarkt en academie in elkaar grijpen, in een periode waarin we ons daar gewoonlijk maar met moeite een voorstelling van kunnen maken. Ook de dalende aantallen theologiestudenten zouden kunnen worden gerelateerd aan zo'n arbeidsmarktmodel, en met name aan het effect van – men vergeve mij de oneerbiedige vergelijking – de zgn. varkenscyclus van vraag en aanbod, waarvan diverse aspecten in recente publicaties zijn behandeld.³⁴ Interessanter is misschien nog de vaststelling dat de faculteiten van de rechten en de medicijnen de universiteit steeds meer gaan domineren: in het laatste kwart van de achttiende eeuw vinden we daar tweederde van de studenten, in de jaren na 1800 zelfs driekwart.

Natuurlijk getuigt die toename tot op zekere hoogte van wetenschappelijke bloei. Namen als Johannes de Gorter, Matthias van Geuns en Jan Bleuland stonden voor geneeskundige kwaliteit; David de Gorter en C.G.K. Reinwardt waren in hun tijd befaamde botanisten. De reputatie van de De Gorters was zo groot dat de Russische tsarina Elisabeth vader en zoon De Gorter in 1754 als lijfarts naar St. Petersburg liet komen en hen in Moskou tot bouwdecaan van de medische faculteit aan de nieuw opgerichte universiteit aanstelde. Ook in de andere faculteiten telde Harderwijk in de tweede helft van de achttiende eeuw topgeleerden, zoals de oriëntalist E. Scheidius, de juristen P. Bondam en C.W. de Rhoer, de wijsgeer Bernard Nieuhoff, en de letterkundige Jan ten Brink. Bloei van de wetenschappen was er dus onbetwist.³⁵ Maar ze verklaart niet alles. Wetenschappelijke ontwikkelingen gaan lang niet altijd gelijk op met maatschappelijke, ze staan soms zelfs in scherp contrast ermee. In de universiteitsgeschiedenis bespeuren we dat keer op keer opnieuw. Al doen professoren nog zo hun best de nieuwste wetenschappelijke ontwikkelingen aan hun studenten uit te leggen, de modale student komt niet zozeer voor vakinhoudelijke wetenschap alswel voor academische vorming. Als het een goede student is neemt hij de wetenschap dan op de koop toe en weet hij haar langzaam in zijn interessespatroon te integreren. Ook in achttiende-eeuws Harderwijk bespeuren we dat contrast. Excellente wetenschap verhinderde niet dat het gros van de studenten vooral in een promotie ten behoeve van een beroep geïnteresseerd was. En dat zelfs in toenemende mate. Die groeiende polarisering van de academie op wat men toen wel de 'broodstudiën' noemde, was een

33 RAG, Archief van Professor Th. Scheltinga, inv.nr. 6.

34 P. van Rooden, "Van geestelijke stand naar beroepsgroep. De professionalisering van de Nederlandse predikant, 1625-1874", *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, 17 (1991), 361-391; F.A. van Lieburg, *Profeten en hun vaderland. De geografische herkomst van de gereformeerde predikanten in Nederland van 1572 tot 1816* (proefschrift VUA; Zoetermeer, 1996); G. Jensma & H. de Vries, *Veranderingen in het hoger onderwijs in Nederland tussen 1815 en 1940* (Hilversum, 1997), 165-184.

35 Aldus ook de stelling verdedigd door M. Evers elders in dit boek.

ationale ontwikkeling waarbij Harderwijk zich allerm minst van de andere universiteiten onderscheidde.

Ze heeft te maken met een drievoudige stroomlijning van het universitair onderwijs in heel het land, ja ver daarbuiten. Ten eerste noem ik dan de opkomst van het diploma (in dit geval de promotie in de juiste faculteit) als een vorm van certificering van kennis, niet slechts van toetreding tot de statusgroep van een bepaald ambt. Het diploma wordt dan in toenemende mate tot een toegangsvereiste voor beroepsuitoefening. Zo ontstaan wat wij thans de academische beroepen noemen: de promotie in de rechten voor de advocaat en die in de medicijnen voor de geneesheer vormden vanouds al een vereiste, en studie aan een universiteit was al anderhalve eeuw lang door de gereformeerde kerk voorgeschreven voor wie het proponentsexamen wilde afleggen ten behoeve van het predikambt. Maar andere beroepen voegen zich daar in de loop van de achttiende en de vroege negentiende eeuw bij: voor secretarissen, griffiers, rechters en notarissen bijvoorbeeld, maar ook voor vroed- en heelmeesters, of voor leraren in het middelbaar onderwijs was een academische opleiding gaandeweg van een individuele keuze tot een gebruikelijke voorwaarde geworden, in afwachting van de regeling daarvan bij de wet. Zo groeide langzaam maar zeker de samenhang tussen studie en beroep, en werden alternatieve opleidingswegen geleidelijk aan afgesneden.

De tweede oorzaak ligt in de groeiende samenhang tussen academisch onderwijs en sociale status, ten gevolge van het gebruik van het Latijn als onderwijstaal aan de academie. Hoe gebrekkig de actieve kennis van het Latijn bij studenten en zelfs bij nogal wat hoogleraren ook moge zijn geweest, in een samenleving waarin de internationale communicatietaal niet langer het dode Latijn maar het levende Frans was, vormden de latinisten een kleine Gideonsbende die van haar exclusieve wetenschapstaal gebruik kon maken om zich van andere groepen te onderscheiden. In de negentiende eeuw zou die verhoogde status van de in het Latijn geschoolde elite tot een nieuwe gymnasiumideologie leiden waarin de culturele en morele meerwaarde van de klassieke vorming werd opgehemeld. De achttiende-eeuwers waren veelal nog wat pragmatischer ingesteld. Buiten de Noord-Europese wereld van de wetenschap had het Latijn heel sterk aan praktische betekenis ingeboet. In het dagelijks leven speelde het geen enkele rol meer, tenzij als beroepsjargon van medici of juristen. Wat overbleef was de efficiënte scheiding die het Latijn aanbracht tussen academici en niet-academici, tussen personen die zich geleerd konden wanen en de anderen. Academisch onderwijs, tot de elite uit de Latijnse school beperkt, was simpelweg een vorm waarin die elite zich structureel van de anderen onderscheidde. En ze aarzelde niet dat onderscheid te gelde te maken.

De derde factor heeft te maken met de ontwikkeling van de wetenschap zelf. Toen de academie van Harderwijk werd opgericht, vond wetenschapsbeoefening kleinschalig plaats, in de studeerkamer van de hoogleraar, eventueel tesamen met zijn studenten, in geschrifte en in individuele publicaties, of in het internationaal correspondentienetwerk tussen geleerden. Kort daarna, in de tweede helft van de zeventiende eeuw, zette een ontwikkeling van schaalvergroting en concentratie in die de kleine, ver van de centra van productie en publicatie van wetenschap gelegen

en karig bedeelde universiteiten op de langere termijn buiten spel zette. De opkomst van de baconiaanse wetenschap maakte laboratoria nodig, naast de reeds traditionele hortus en de snijkamer. De groeiende wetenschapsproductie riep om een steeds grotere bibliotheek, om tijdschriften en snellere contacten met anderen. Kringen en genootschappen, later ook echte academies concentreerden het eigenlijke wetenschappelijke werk in steden waar niet alleen geld voorhanden was maar ook een voldoende kritische massa geleerden om nieuwe ideeën te concipiëren, theorieën te verwoorden, methoden te ontwikkelen en onderzoeksresultaten te testen, zonder nog te spreken van de stimulans die van een breed geïnteresseerd publiek uitgaat.

Harderwijk was voor dat alles te klein. Niet dat de voorzieningen er niet waren: de hortus bloeide onder het toezicht van De Gorter, Van Geuns en Reinwardt – maar het bleek te vaak een eenmanszaak. Er was niet genoeg duurzame belangstelling bij professoren, studenten en burgerij om de continuïteit veilig te stellen. Hetzelfde geldt voor het chemisch en het fysisch laboratorium.³⁶ Professor Nieuhoff zette met eigen middelen een fysisch kabinet op om natuurkundige experimenten te kunnen verrichten. Maar we zijn dan al een flink eind in de achttiende eeuw, en eerst in 1782, als zijn kabinet in een behoefte blijkt te voorzien, kennen curatoren hem een kleine jaarlijkse toelage van f50 toe om het in stand te houden. Ook daar weer bleek Harderwijk te klein en te weinig alert op wat er in de wetenschap omging om er adequaat op te kunnen inspelen. Het liep, alle goede wil van de curatoren en alle kwaliteiten van de hoogleraren ten spijt, achter de ontwikkelingen aan. Dat is geen verwijt, maar een – zij het wat treurige – vaststelling. De vrijwel onmiddellijk mislukte herstart van de academie als athenaeum, in 1816, vormt daarvan een triest bewijs.

We kunnen uit de voorgaande overwegingen nog een bredere conclusie trekken. Harderwijk, in 1648 als een gewestelijke academie gestart, had zich ongemerkt aan de landelijke trends aangepast en was in feite een aanzienlijk deel van de regionale eigenheid kwijtgeraakt die aanvankelijk juist haar bestaansreden als academie was geweest. Het was dan ook niet meer dan logisch dat de Agent van Nationale Opvoeding in 1798 aan Curatoren de vraag stelde welke redenen eigenlijk voor de instandhouding van de Gelderse Academie pleitten. Professor Bosscha, die het antwoord opstelde, wees op de verdienstelijke geleerden die de universiteit had voortgebracht – een strikt historisch argument dat eigenlijk geen hout sneed, – op de streekfunctie van de academie en de centrale ligging van de stad, maar die streek was een stuk kleiner geworden dan 150 jaar eerder, en centraal lag Harderwijk wellicht voor een hoop plaatsen, maar in geen geval voor Gelderland.

De academie was objectief gezien ook te duur. De 60 ‘echte’ studenten’s jaars die men er tegen het eind van de achttiende eeuw vond, kostten de overheid alleen al aan de salarissen van professoren f215 per student per jaar, een bedrag dat, hoe scha-

36 De inventaris van de verschillende kabinetten bij de opheffing in 1811 is afgedrukt in: O.C.D. Idenburg-Siegenbeek van Heukelom, “De laatste jaren der Hoogeschool van Harderwijk”, *Bijdragen en Mededeelingen ‘Gelre’*, 37 (1934), 253-265.

mel het in onze oren ook moge klinken, verhoudingsgewijs eerder hoger dan lager is dan wat de hedendaagse student van de schatkist vraagt. Aan de Leidse universiteit, in tal van opzichten duurder maar ook beter geoutilleerd dan Harderwijk, beliepen de salariskosten per student slechts een kleine f120, oftewel nauwelijks meer dan de helft van die te Harderwijk, ondanks het feit dat de professoren er bijna tweemaal zoveel verdienden. Utrecht scoorde met f104 per student zelfs minder dan de helft van Harderwijk. Het was dan ook niet meer dan logisch dat de grote rationaliseringsgolf van de Fransen, die in eigen land reeds twintig jaar eerder schoon schip hadden gemaakt, de Harderwijkse academie in 1811 de genadeslag gaf.

Slotwoord

Een woord tot slot. Is de Harderwijkse academie een onderschatte universiteit? Of een miskende universiteit? Misschien wel, maar we doen er goed aan het oordeel over het individueel handelen van hoogleraren, curatoren en studenten niet te snel te vermengen met dat over de instelling in haar geheel en over haar plaats in het nationale universitaire landschap. Een universiteit boordevol kwaliteit, energie en goede wil kan soms toch het loodje leggen, omdat ze om van haarzelf onafhankelijke redenen niet tegen concurrerende instellingen kan opboksen, dan wel het maatschappelijk tij tegen heeft. Het is gemakkelijk, maar ook gevaarlijk, een historische instelling achteraf te beoordelen. Gemakkelijk, omdat wij de gevolgen kunnen overzien van handelingen die onze voorouders moesten stellen zonder de ins en outs van de situatie te kunnen inschatten. Gevaarlijk ook, omdat we de neiging hebben als een op de lange termijn onafwendbare ontwikkeling te duiden wat wel beschouwd vaak niet meer dan een aaneenschakeling van toevallige of situatiegebonden beslissingen is geweest, met aandacht voor weinig meer dan de korte termijn. Misschien mogen we stellen dat Harderwijk, als de academie van het hertogdom Gelre dat in rang het eerste gewest van de Republiek was en vanouds een grote intellectuele traditie had, zeker zoveel potentie in zich had als de academies van de andere gewesten, en ook steeds kwaliteit heeft weten aan te trekken. Zoals we hierboven hebben gezien, had ze het tij echter niet mee, ondanks een duidelijke opleving in het derde kwart van de achttiende eeuw. Binnen het gewest werd de ontwikkeling van de academie vanaf het eerste begin nog extra belemmerd door twee bijkomende factoren.

De eerste factor is de crisis in de culturele identiteit van het gewest, die zich weerspiegelde in de afnemende rol van Gelre zelf als referentiekader voor de cultuur van de regionale elites. Gelre was in 1579 schoorvoetend tot de Unie van Utrecht toegetreden. Aan het begin van de Opstand waren de kwartieren van Veluwe en Zutphen, maar ook het oostelijk deel van het kwartier van Nijmegen nog uitdrukkelijk op het Oosten georiënteerd, dat wil zeggen in de eerste plaats op het Hanzegebied, het Rijnland en de territoria over de oostgrens. Rond het midden van de zeventiende eeuw, toen het gewest geheel voor de Republiek was herwonnen en Holland krachtadig en meedogenloos zijn leidersrol aan Gelre betwistte, brak een periode van her-

oriëntatie aan, zowel economisch als sociaal en cultureel. Voortaan was Holland de focus van Gelderland. Maar in Holland waren de universitaire kaarten al lang geleden geschud. Harderwijk had daar het nakijken.

De tweede factor is kenmerkend voor de staatkundige structuur van Gelre: het is de aloude verdeeldheid tussen de kwartieren. De oprichting van een illustre school in Nijmegen, die vervolgens tot universiteit werd verheven, en later (in 1686) die van een illustre school in Zutphen, zetten wellicht niet veel zoden aan de dijk wat de studentenaantallen betreft, ze vormden echter wel een klap in het gezicht van Harderwijks ambities, en ze werkten vooral fnuikend op de bereidheid van de kwartierlijke bestuurders om hun toch al niet royale subsidie naar de academie over te maken. De geschiedenis heeft ons niet veel pasklare lessen te leren. Maar misschien kunnen we er hier een vinden: wie in Gelderland iets groots wil bereiken, doet er goed aan zich te verzekeren van de instemming en de medewerking van heel het gewest, tot in alle hoeken en gaten toe. Anders kan zelfs een van de waardevolste vormen van cultuur, de universiteit, reddeloos te gronde gaan. Dat had de Harderwijkse academie beslist niet verdiend.

Dat was ook niet wat de tijdgenoten ervan verwachtten. Citeren we tot slot slechts de snorkende jubelverzen die de Harderwijker boekdrukker Herman Rampen bij het jubilé van het jaar 1700 in zijn *Grote Vrij-jaar* dichtte, in een fase van duidelijke laagconjunctuur:

Hy [God] geve liefde-vuur in 't Herte van de Goden
 Tot vollen opbouw, daar de bresse heeft van noden
 Gerepareert te zyn; daar strek haar rechterhand
 Zich uit tot allertijd, om Mannen van verstand
 Te roepen tot de SCHOOL, vermaard door deugd en oordeel;
 Daar Land, en Stad, en Kerk, aftrekke dubbeld voordeel.
 Als elk zo sijn talent op woeker gaat besteên,
 Zal ik met vruegd ook zien de vrucht van mijn Gebêen.
 Drie Schakels van de vier Quartieren vast verbonden
 Door eendracht, om de SCHOOL tot HARDERWYK te gronden
 Op Zuilen van Verstand, want Deugd en Wakkerheit,
 Die delven 't fijnste Goud dat in den Akker leit
 Verborgen, om daar mée 't Palladium te çieren:
 Trek op Minervaas Soons en volgd dees' Veld-Banieren,
 Daar Themis Paerlen stroid, en beursen vol van Gout;
 Geen lif-laf, maar banket van 't delikaatste Zout
 Der Aerde, komt men uw met volle schotels dissien:
 Een volle Kroes op hand, trek op, 't en zal niet missen,
 Indienje slechts begeert 't gebrek van uwen geest
 Door yver-lust des tijds te schoeyen na de leest
 Uws brave Meesters. Zo, zo fiere Jongelingen
 (Van hoog of lage staat) gy zult tot groter dingen
 Bequaam zyn, zo gy zo de tijd slijt meer en meer,
 Ja zult geraken tot de hoogste trap van Eer. [..]
 Wenscht iemand groey en bloey aan d'Hooge-School? ik mé,
 En hecht mijn Eiken-loof van vreugd aan 't Jubilé.

De plaats van de Gelderse Universiteit in de Harderwijkse samenleving

J. DUINKERKEN

In de binnenstad van Harderwijk zijn maar weinig overblijfselen van de Gelderse Academie over. Aan de Catharinakerk is niet af te lezen dat hier de openbare colleges gehouden werden en de bibliotheek er was ondergebracht.

Houdt dit ook in dat de universiteit geen belangrijke plaats in Harderwijkse samenleving innam? Om dit na te gaan wil ik eerst kort iets vertellen over Harderwijk in de zeventiende en achttiende eeuw. Daarna komt de plaats van de universiteit binnen deze stad aan bod.¹

Harderwijk in de zeventiende en achttiende eeuw

Inwoneraantallen²

Harderwijk heeft twee stadsuitbreidingen gekend: omstreeks 1315 en omstreeks 1425.³ Daarna bleef de stad eeuwenlang binnen dezelfde muren liggen. Het aantal inwoners binnen deze muren schommelde sterk. Voor het begin van de zestiende eeuw wordt het aantal personen in de stad op ca. 2600 geschat. In 1650 was dit gestegen tot 3000. Een eeuw later is het aantal flink gedaald tot 2350. Deze daling zette in bij de Franse bezetting in 1672. Omdat we geen bevolkingsgegevens van deze jaren hebben, is het zeer waarschijnlijk dat het dal dieper is geweest. Na 1750 steeg het aantal inwoners weer tot 3000 in het begin van de negentiende eeuw. Ondertussen groeide het aantal bewoners van het schependom, d.w.z. het gebied buiten de muren gestaag van 370 in 1650 tot 700 in 1815.

Het bestuur

Harderwijk kreeg in 1231 stadsrechten. Op grond hiervan bezat het stadsbestuur alle zeggenschap over de stad en het schependom. Het stadsbestuur of de magistraat bestond in het begin uit 18 schepenen en raden, na 1578 daalde dit aantal tot 12 schepenen met een wisselend aantal raden. Het stadsbestuur stelde voorschrif-

1 Deze lezing is een bewerking van de hoofdstukken 1 en 3 van het boek: L. Mulder en W.Th.M. Frijhoff (red.), *Een onderschatte universiteit. 350 jaar Gelderse Academie in Harderwijk* (Harderwijk, 1998), 7-42 en 60-71.

2 Zie voor de inwoneraantallen van Harderwijk: H.K. Roessingh, 'Het Veluws inwonertal, 1526-1947', in: *AAG Bijdragen* 11 (Wageningen, 1965), 181-275.

3 J. van Hell, e.a., *De geschiedenis van Harderwijk* (Meppel, 1998), 20.

'Het oude stadhuis te Harderwijk in 1834'. Waterverftekening van Chr.W. Moorrees. Dit stadhuis was gelegen aan de 'Broeren' of 'Broederen', later de Markt, en zal er in de zeventiende en achttiende eeuw niet veel anders hebben uitgezien. Collectie Veluws Museum, Harderwijk. Foto: Veluws Museum.

ten op over tal van zaken: van de behandeling van passagiers en goederen bij de veren en de karren tot het gooien van sneeuwballen door de jeugd. Ook hielden de schepenen toezicht op de stedelijke eigendommen, het economisch leven, de kerk, de wegen enzovoort. Hiervoor vormden de magistraatsleden tweetallen, zoals de overweesmeesteren, die toezicht hielden op het burgerweeshuis. Voor het dagelijkse werk werden weesmeesteren aangesteld. Ook het burgemeesterschap werd zo door de schepenen waargenomen. Elke schepen was dus drie maanden per jaar burgemeester.

De magistraat vertegenwoordigde Harderwijk ook naar buiten toe. Als één van de vijf stemhebbende steden van het kwartier van Veluwe stuurde Harderwijk afgevaardigden naar de vergaderingen van het kwartier van de Veluwe en de Staten van Gelderland (de Landdag). Vanuit de Gelderse Staten konden Harderwijkers naar de Staten-Generaal of de Raad van State in Den Haag worden afgevaardigd.

Naast de magistraat bestond sinds het eind van de 15e eeuw de gezworen gemeente. Hierin zaten vertegenwoordigers van de gilden en de burgerij. Aanvankelijk waren het er vierentwintig, na 1539 twaalf. De gezworen gemeente adviseerde het stadsbestuur over zaken als oorlog en vrede, stadsfinanciën en de afvaardiging naar de kwartierdag of de Landdag. Uit haar midden werden rentmeesters gekozen om, onder toezicht van de magistraat, de stedelijke financiën te beheren.⁴

⁴ Ibidem, 30 en 34.

Politiek

Het voornaamste element van de politiek in deze eeuwen is de steeds wisselende manier waarop de magistraat samengesteld werd. Aanvulling door de schepenen zelf (coöptatie), benoeming door de erfstadhouder en verkiezingen door burgerij en gilden wisselden elkaar af. Desondanks kwamen de magistraatsleden vrijwel altijd uit dezelfde sociale laag, vaak zelfs uit dezelfde geslachten. Zo vinden we de familie Schrassert bijna de hele periode in het raadhuis.

Een apart fenomeen was de positie van de adel in Harderwijk. Al vroeg namen adellijke geslachten een belangrijke plaats in de elite van Harderwijk in. Na 1578 werden ze steeds machtiger. De vorming van de Ridderschap van Veluwe en de bevoordeling van deze groep door Willem III maakte de band tussen de adel en kleinere Veluwse steden, waaronder Harderwijk, losser. Tijdens de onrust na het overlijden van Willem III, de zogenoemde Plooierijen, werden de leden van de Ridderschap uit de magistraat gezet. Het werd zelfs verboden tegelijk lid van de Ridderschap van Veluwe en de magistraat van Harderwijk te zijn. Gegoede burgers namen hun plaats in. Onder Willem IV en V werden wel weer riddermatigen benoemd tot schepenen maar deze edelen werden geen echte leden van de Harderwijkse elite meer, meestal schitterden ze door afwezigheid.⁵

De economie

In de Middeleeuwen was Harderwijk een Hanzestad, die tot ver in de Oostzee handel dreef.⁶ In de loop van de 16e eeuw veranderde de economische positie van de stad. De internationale handel maakte plaats voor interregionale handel. Er kwam een veer op Amsterdam en enige tijd ook op Enkhuizen. Verder reden wagens op vaste tijden naar Arnhem, Deventer en Zutphen. Ook waren er goede verbindingen met Amersfoort, Zwolle en Kampen. Zo ontstond er een transportnetwerk, waarmee Harderwijk zijn ligging aan de Zuiderzee volledig uitbuitte. Vanuit Harderwijk werden hout, bosbessen, heide, graan en dergelijke naar Holland vervoerd. Daarnaast werd vis een steeds belangrijker handelsprodukt. De stad bezat het stapelrecht op de aanvoer van vis tussen Muiden en Kampen. Dat betekende dat de vis die in dit gebied gevangen werd, in Harderwijk te koop moest worden aangeboden. De aangevoerde vis werd gerookt in hangen. De gerookte vis, bokking genaamd, werd vooral uitgevoerd naar het Rijnland. Dat men met deze handel rijk kon worden, bewees de familie Van Westervelt, die er een fortuin aan overhield.

Gewestelijke instellingen waren voor Harderwijk belangrijk. In 1584 werd, vanwege de ligging aan de Zuiderzee, de Munt van Gelderland in de stad gevestigd. In 1600 werd de kwartierlijke school gesticht en een halve eeuw later de universiteit.

Het grootste probleem voor de Harderwijkse economie was het ontbreken van

5 J. Duinkerken, 'De adel in de Veluwse steden 1650-1795', in: *Bijdragen Felua. Jaarboekje voor de geschiedenis en de archeologie van de Veluwe III* (1994), 22-32.

6 Van Hell, *Geschiedenis*, 19.

een haven. Er waren twee bruggen of pieren waarbij de schepen moesten afmeren. Bootjes brachten de lading en de passagiers aan wal. Bij het overbrengen van de lading ontstonden vaak problemen, doordat lading overboord viel of te langzaam gelost werd. Het stadsbestuur maakte daarom plannen voor de aanleg van een haven.⁷ Omstreeks 1650 wist de magistraat subsidies los te krijgen van onder andere Amsterdam en de Staten van Gelderland en Overijssel. Gilden en burgers van Harderwijk droegen ook het nodige bij. De grootte van een pint bier werd aangepast, zodat er meer accijns binnenkwam.

De nieuwe haven was een groot succes, maar helaas werd deze door een zware noordwesterstorm op 22 oktober 1669 verwoest. Vlak erna werd Harderwijk door een nog grotere ramp getroffen. In 1672 werd de stad eerst door Munsterse en daarna door Franse troepen bezet. De soldaten persten stad en burgers geld af. Poorten en vestingwerken werden vernield en een aantal huizen in brand gestoken.

Veel inwoners, vooral de rijkere verlieten de stad. De achterblijvers moesten na het vertrek van de Fransen zware lasten opbrengen: de kosten van de bezetting, de kosten van de nieuwe oorlogen van Willem III en de betaling van de verponding.⁸

Omstreeks 1690 begon de economie van de stad zich enigszins te herstellen. Dankzij steun van stadhouder Willem III bleef de universiteit bestaan. De stad wist te profiteren van nieuwe economische ontwikkelingen als de opkomst van de papierindustrie en de tabaksteelt. Anthony van Westervelt bouwde enkele papierwatermolens aan de Hierdense beek. De toenemende welvaart werd zichtbaar in het uiterlijk van de stad. Aan de Donkerstraat en Bruggestraat verrezen statige herenhuizen. Zo verbouwde Van Westervelt enkele panden aan de Bruggestraat tot een prachtige patriciërswooning (het huidige kantongerecht). De opbrengst van twee loterijen werd door de magistraat gebruikt om de raadzaal te verfraaien (o.a. goudleer behang) en de kerk te repareren.⁹

Toch was het niet alles goud wat er blonk in deze jaren. Door de oprukkende Zuiderzee en de zich uitbreidende zandverstuivingen verdween vruchtbare grond. In de jaren dertig deed de paalworm haar intrede, waardoor nieuwe zeewerken van steen moesten zijn. Dit kostte de stad kapitalen. Daarna moest ook Harderwijk mee betalen aan de kosten van de oorlog met Frankrijk.

In de tweede helft van de achttiende eeuw ging het niet slecht met de Zuiderzeestad. Het inwoneraantal steeg gestaag. Het uiterlijk van de stad werd verder verfraaid. Het pand aan de Donkerstraat, waarin nu het Veluws Museum gevestigd is, stamt uit deze tijd.

In 1775 werd de stad voor het eerst sinds eeuwen weer door een overstroming getroffen die grote schade aanrichtte.

Na 1795 braken economisch zware tijden aan. Eerst trokken Hessische en Engelse troepen door de stad en daarna werden er Fransen ingekwartierd. Een zwa-

⁷ Ibidem, 30 en 34.

⁸ De verponding was een belasting op huizen en landerijen. In 1646 werd een lijst van huizen en landerijen met de aanslag voor de verponding vastgesteld. De verponding was dus een gefixeerd bedrag. Voor Harderwijk betekende dat minder mensen hetzelfde bedrag aan verponding moesten opbrengen.

⁹ J. Schrassert, *Hardervicuum antiquum* 1^e deel (Harderwijk, 1732), 38 en 64.

re slag was de opheffing van de Gelderse Munt in 1806. Ook werd de vishandel naar het buitenland beperkt. Misschien wel symbolisch voor de zware tijden was het instorten van de toren van de Grote Kerk in 1797. Het silhouet van de stad veranderde er blijvend door.

In 1811 werd de universiteit opgeheven. Opnieuw verlieten gegoede burgers de stad. De doortocht van de Russische kozakken in 1813 betekende weer een zware aanslag op de stadskas.

Religieuze verhoudingen

De Nederduitse Gereformeerde kerk

Een grote meerderheid van de Harderwijkse bevolking behoorde na 1578 tot de Nederduitse Gereformeerde Kerk. Binnen deze kerk ontstond eind 16e eeuw een aparte richting. De leden ervan hielden bijeenkomsten (zgn. conventikels) waarin ze psalmen zongen, de bijbel lazen en bevindelijke schrijvers bestudeerden. De magistraat trad herhaaldelijk op tegen deze zgn. fijnen.¹⁰

In 1686 werd een Waals-Gereformeerde gemeente ingesteld. Deze kerk was bestemd voor Franse vluchtelingen, maar de gemeenteleden behoorden voornamelijk tot de stedelijke elite. De Waals-gereformeerden hadden een eigen predikant, die betaald werd uit een subsidie van het kwartier van Veluwe. In 1816 werd deze zeer klein geworden gemeente opgeheven.

De Rooms-Katholieke Kerk

Tot ver in de zeventiende eeuw werden er strenge maatregelen tegen de rooms-katholieken genomen: boetes, inbeslagname van de boeken, handschriften en altaar-ornamenten van een priester, verbanning uit de stad. De boeken werden later aan de universiteit geschonken.

Tijdens de bezetting door de Fransen in 1672 werd de parochie van Sint Martinus officieel weer opgericht. Na de terugtocht van de Franse bezetters bleef de parochie ondergronds voortbestaan. Er was een schuilkerk aan de Grote Poortstraat. In de achttiende eeuw werd de positie van deze kerk iets beter, maar pas na 1795 kregen ze echte gelijkberechtiging. Zo werd F.H.A.P. van Erckelens in de stadsregering gekozen en kregen de rooms-katholieken een twaalfde deel van de opbrengst van de collecten voor de armenzorg. In 1805 kochten de rooms-katholieken een schuur aan de Grote Poortstraat en verbouwden die, met steun van koning Lodewijk Napoleon, tot kerk. In 1808 werd de nieuwe kerk in gebruik genomen.

De Joodse Gemeente

Nog in 1657 werd het een jood verboden in Harderwijk te wonen. Daarna is echter regelmatig sprake van joodse studenten en promovendi aan de Gelderse hogeschool. De magistraat begon zijn houding tegenover joden te wijzigen. Vanaf 1690

10 G. van der Zee, *1000 jaar Harderwijk, kerk en Bethel* (Nunspeet, 1980), 93 en 94.

mochten joden in de stad wonen en hun beroep uitoefenen. In 1759 kwam er een synagoge met een voorzanger. Drie jaar later vaardigde de magistraat een reglement uit, waarin het bestuur van de joodse gemeente werd geregeld. De schepenen grepen ook in als er onenigheid binnen deze gemeente bestond.

Na 1795 veranderde de positie van joden slechts langzaam. In het stedelijk reglement van 1795 bleef de positie van de joden bij het oude. Pas een jaar later kwam via een nationale regeling ook voor de Harderwijkse joden gelijkstelling met de andere stedelingen.

Het stedelijk onderwijs

Harderwijk kende een lange onderwijstraditie. In de Middeleeuwen ontstond er een belangrijke parochieschool, de latere Latijnse school. Naast deze onderwijsinstelling kwam er de Franse school. Het vakkenpakket van deze school was moderner, meer toegespitst op handel. Deze school streefde in de loop van de tijd de Latijnse school voorbij. Ook werd er een Nederduitse stadsschool opgericht, waarop rekenen, schrijven en dergelijke geleerd werd. Voor elke extra vaardigheid moest betaald worden. Lang niet alle ouders konden deze school betalen. Armere Harderwijkers stuurden hun kinderen naar de diaconie- en armenschool, waar ook kinderen van de bedeeden en de wezen uit het diaconieweeshuis onderwijs kregen. In 1808 werden er verder nog twee Nederduitse scholen van particulieren en vijf zogenaamde 'maitresse-schooltjes' voor kleine kinderen vermeld. In de buurtschap Hierden was een eenvoudige dorpschool waarvan de onderwijzer door de stad betaald werd. Twee schepenen hielden toezicht op het onderwijs in de stad, de zogenaamde scholarchen. Al deze scholen waren gereformeerd. Het stadsbestuur verbood rooms-katholieke en lutherse scholen.

In 1600 werd in Harderwijk een kwartierlijke hogeschool opgericht. Deze werd in 1648 omgevormd tot de Gelderse Academie.

Plaats van de Gelderse Academie binnen Harderwijk

Voordelen voor academieburgers

Een van de eerste dingen die een student die in Harderwijk kwam studeren deed, was naar de rector magnificus gaan om zich in te laten schrijven in het album studiosorum. Hij werd zo onderdeel van de universitaire gemeenschap en kreeg recht op alle privileges die daar bij hoorden.

Een belangrijk voorrecht was de vrijstelling van sommige belastingen. Het meest aangenaam zal daarbij ongetwijfeld de belastingvrijdom voor een bepaalde hoeveelheid wijn en bier zijn geweest. Voor studenten was dat één okshoofd wijn en zes tonnen bier, voor hoogleraren twee okshoofden wijn en vijftien tonnen bier. Omgerekend kreeg een student vrijstelling voor 270 flessen wijn en een hoogleraar voor 540 flessen. Dit populaire belastingvoordeel bleef tot 1806 be-

staan. Academieburgers konden goederen van of naar Harderwijk vervoeren of naar Harderwijk reizen zonder tol te betalen. Verder waren zij gevrijwaard van inkwartiering van soldaten en hoefden ze geen wacht te lopen.

Het voornaamste recht van academieburgers was het *forum privilegiatum*: men viel niet onder de jurisdictie van de magistraat maar van de Academische Senaat. De professoren mochten lichtere vergrijpen bestraffen. Studenten konden in het nog aanwezige Linnaeustorentje gevangen worden gezet.

Over de reikwijdte van die voorrechten ontstonden herhaaldelijk spanningen tussen de magistraat en de senaat, want waar lag de grens. Beide partijen letten scherp op hun voorrechten. Overigens waren de academieburgers niet de enigen met voorrechten. Ook het personeel van de Munt en de soldaten van het garnizoen vielen niet onder de stedelijke jurisdictie.

Harderwijkers ervoeren de academierechtspraak soms als onrechtvaardig. De bekende academiedrukker en boekhandelaar Johan Mooijen beklagde zich in 1764 bij de magistraat dat hij door de senaat tot een boete van honderd gulden was veroordeeld, omdat hij zich met pistoolschoten verdedigde toen studenten zijn huis 'aanrandden'. Hij zat duidelijk klem tussen senaat en magistraat. Ook in andere gevallen ondervonden burgers er hinder van dat studenten onder de senaat vielen. Dat gold met name voor de juridische afwikkeling van klachten.

Studentenoverlast

We hebben het al even over studentenoverlast gehad. Dit was het grootste probleem dat de Harderwijkse inwoners met de universiteit hadden. De vormen van overlast waren: glazen inslaan (in de 17e en 18e eeuw hadden de meeste huizen ramen, bestaande uit meerdere ruiten, met luiken ervoor. Studenten deden de luiken open en sloegen hard met een degen of stok tegen de raampjes, waardoor er diverse sneuvelden), het besmeuren met teer van huizen, het 'promoveren' van kippen (dat wil zeggen: stelen en opeten), het lastig vallen van burgers en van soldaten.

Dat het inslaan van glazen grote vormen kon aannemen blijkt uit brieven die de Harderwijkse student Jacobus Philippus van Medenbach Wakker schreef aan zijn vroegere studiegenoot Meinard Tydeman (de latere hoogleraar te Harderwijk) in Leiden. Op 16 juni 1769 schrijft hij: 'Bij het lege huis van Wichers tegenover het Academiestraatje sneuvelen bij het uitgaan van de colleges telkens ramen. Verder zijn er ruiten ingegooid bij de zeilmaker aan de Smeepoort, bij J. van Dalfsen, bij een nachtwaker en bij één of twee burgers. Nadat er veel wijn was gedronken, zijn in de nacht van zaterdag op zondag bij dertig huizen de ruiten ingeslagen.¹¹ Het inslaan van ruiten werd zowel door de magistraat als door de senaat hoog opgenomen. Al kort na de stichting van de academie werden strenge straffen ingesteld op dit misdrijf. Ook werden beloningen uitgelooft voor het aanwijzen van de daders.

De meest vérgaande vorm van geweld was duelleren. Dit gebeurde tussen stu-

11 Universiteitsbibliotheek Leiden, BLP 945.

denten onderling of met burgers of militairen. Een enkele keer vielen er zelfs doden. Zo raakte in 1684 de student Henrick van Selbach tijdens een ruzie met andere studenten dodelijk gewond.

Het bekendste gebruik van degens vond plaats op 28 juni 1742.¹² Bij een woordenwisseling voor een koffiehuis aan de Broederen werd de student Van Lamszweerde door luitenant Meijers met een degen doorstoken. Van Lamszweerde liep nog naar zijn huis om zijn degen te halen maar zakte voor de deur dood in elkaar. Curieus is dat de nachtwaker al snel ter plaatse was, maar niemand arresteerde, omdat het een ruzie tussen studenten en militairen betrof. De man wilden duidelijk zijn vingers niet branden aan deze zaak. Meijers kreeg zo de kans naar Friesland te vluchten. De zaak werd hoog opgenomen door de Harderwijkse magistraat. De afkomst van het slachtoffer speelde daarbij een grote rol: Van Lamszweerde was een regentenzoon. Johan Schrassert schreef een uitgebreid gedicht over de lafhartige moord op Van Lamszweerde. De onderdelen van diens naam werden daarbij uitgebreid gebruikt: als een lam aan het zwaard geregen. Te veel drank en het bezit van degens speelden een grote rol bij de vechtpartijen en duels.

Economische gevolgen

De illustre school en later de universiteit leverden de Harderwijkse economie veel geld op. Het kwartier van de Veluwe trok voor de kwartierschool in 1600 vierduizend gulden uit. In 1642 was dit bedrag opgelopen tot ruim (6500. Bij de start van de universiteit in 1648 werd de begroting vastgesteld op achtduizend gulden. Daarnaast werd er geld uitgegeven aan de aanpassing van gebouwen. Zo kostte de aanleg van de hortus en de inrichting van het anatomische theater tweeduizend gulden. De betaling van de subsidies verliep niet erg soepel. Nijmegen lag herhaaldelijk dwars. Zoals eerder vermeld bracht de Franse bezetting zware schade toe aan Gelderland. De betalingen van de kwartieren waren in deze tijd zeer onregelmatig. De zittende hoogleraren ontvingen jaren geen salaris. Pas vanaf 1692 ging het onder bescherming van stadhouder Willem III beter met de academie. In dat jaar ontving de universiteit (f 4200. De betaling verliep regelmatiger en de subsidies werden zelfs verhoogd. In 1722 werd de subsidie weer op 8000 gld. gesteld. In 1730 kwam er achthonderd gulden bij en in 1781 vijftienhonderd gulden. In 1801 ontving curator A.P. van Westervelt ruim (f 15.000 van de kwartieren.¹³

Ook het onderhoud van de gebouwen, de hortus, de aankopen voor de bibliotheek en dergelijke werden uit de begroting betaald. Het was geen vetpot. Alles gebeurde zo goedkoop mogelijk. Een groot aantal goederen werd door Harderwijkers geleverd. Hun namen vinden we in de rekeningen van de universiteit terug.

De studenten gaven geld uit voor onderdak, levensonderhoud en vertier. Ook vooraanstaande Harderwijkers verhuurden kamers aan studenten. Rentmeester Petrus Gijsbert Wijnstok verhuurde in zijn huis aan de Wolleweverstraat kamers

12 A.J. van der Ven, "Een noodlottige vechtpartij te Harderwijk in 1742", in: *Historia*, 5, juni 1936, 132-136.

13 AAH, inv. nr. 46.

aan Antoni Staring, de latere dichter, en Arnold Opten Noort.¹⁴ Ook hoogleraren namen studenten in de kost.

Bij de academie behoorde een aantal specifieke beroepen: naast de hoogleraren waren er onder meer de pedel, de hortulanus, een dansmeester, een schermmeester en een academiedrukker.

Vrijwel vanaf het begin van de kwartierlijke school kende Harderwijk een drukkerij annex boekhandel. Na 1650 waren er zelfs twee drukkers. Zij drukten de disputaties, dissertaties en oraties van studenten en hoogleraren. Vaak was dit haastwerk. Bekende drukkersgeslachten in Harderwijk waren Mooijen, Rampen en Lunterbosch. Dat drukkers tot de vooraanstaande burgers werden gerekend, blijkt hieruit, dat sommigen het tot schepen brachten.

De academie kende ook enkele aanlokkelijke nevenfuncties. Er waren zes curatoren, twee voor elk kwartier van Gelderland, één uit de Ridderschap en één uit de steden. Vaak bekleedden niet de eersten de besten dit ambt, zoals Sywert van Wijnbergen, leden van de familie Van Heeckeren (deze familie beheerste politiek gezien het kwartier van Zutphen) en Willem Anne van Spaen. Vaak was een burgemeester van Harderwijk namens de steden van het kwartier van Veluwe curator. Van 1710 tot 1747 vervulde Anthony van Westervelt dit ambt. Daarna werd hij opgevolgd door zijn zoon Heribert, die tot zijn dood in 1792 curator was. Vervolgens nam Derk Boonen het ambt over. Verder waren aan de academie een rentmeester en een secretaris verbonden. Behalve extra inkomsten brachten deze ambten ook prestige met zich mee. Harderwijkse regenten bekleedden met graagte deze functies..

Sociale invloeden

De sociaal aanzienlijke positie van de hoogleraren wordt onder meer duidelijk uit het feit dat bij bijzondere gebeurtenissen de hoogleraren samen met de gemeenslieden op het stadhuis uitgenodigd. Zo woonden zij in 1747 de viering bij van de aanstelling van Willem IV tot stadhouder over alle gewesten. De studenten organiseerden bij die gelegenheid een optocht.

Toch bestond er een duidelijke kloof tussen de universitaire en stedelijke elites. Hoogleraren of hun zonen komen nauwelijks voor in de magistraatslijsten. Huwelijken tussen kinderen van hoogleraren en regenten zijn niet aangetroffen. De schaarse contacten tussen de universitaire en stedelijke elites waren vooral een gevolg van de korte tijd die veel hoogleraren in Harderwijk verbleven. Velen van hen vertrokken na verloop van tijd naar de universiteiten van Utrecht of Leiden. Voor hun zonen was maar weinig emplooi in Harderwijk.

Toch had de universiteit wel sociale gevolgen voor Harderwijk. In de Harderwijkse trouwboeken vinden we veel huwelijken tussen Harderwijkse vrouwen en (ex-)studenten. Reinder Christoffel Willem de Wolff van Westerrode, geboren in Nijmegen, trouwde met burgemeestersdochter Johanna Aleida Wolfsen. Hij werd

14 M. Evers, *De vormingsjaren van A.C.W. Staring* (Hilversum, 1996), 21.

rentmeester van de universiteit en schepen.¹⁵ Op deze wijze zorgde de universiteit voor (beperkte) aanvulling van het Harderwijkse patriciaat.

Politieke activiteiten

Hierboven is al vermeld dat hoogleraren of hun zonen in Harderwijk nauwelijks politieke ambten vervulden. Er waren echter uitzonderingen, bijna altijd in politiek roerige tijden. Professor Cornelis van Thiel was na het vertrek van de Fransen in 1673 voorzitter van het college van gevolmachtigden dat met de Fransen en de Staatsen onderhandelde om de schade zoveel mogelijk binnen de perken te houden. Zijn collega Theodorus Triglandius was regent in de jaren 1674-1675. In 1767 benoemde Willem V Eco Scheltinga, zoon van professor Dirk (of Theodorus) Scheltinga, tot schepen.

Hoewel de universiteit veel aan de stadhouders te danken had, kozen in de jaren tachtig van de achttiende eeuw op een na alle hoogleraren de kant van de patriotsgezinden. Professor Bernardus Nieuhoff was zelfs zeer actief, hij collecteerde onder andere voor het Nationaal Fonds. In 1795 was hij het voornaamste lid van het revolutionaire comité dat de magistraat en de gezworen gemeente afzette. Vervolgens werd Nieuhoff als vertegenwoordiger van het district Barneveld in de eerste Nationale Vergadering gekozen.¹⁶ Het district Harderwijk stuurde zijn collega Cornelis Wilhelmus de Rhoer naar Den Haag. De Rhoer werd lid van de commissie van 21, die een ontwerpgrondwet opstelde.¹⁷ Nieuhoff vinden we later in de Bataafs-Franse tijd terug in de municipale raad (de gemeenteraad), samen met professor Johan Otto Arntzenius. In het totaal bekleedden zes hoogleraren een politiek ambt.

Harderwijkse studenten

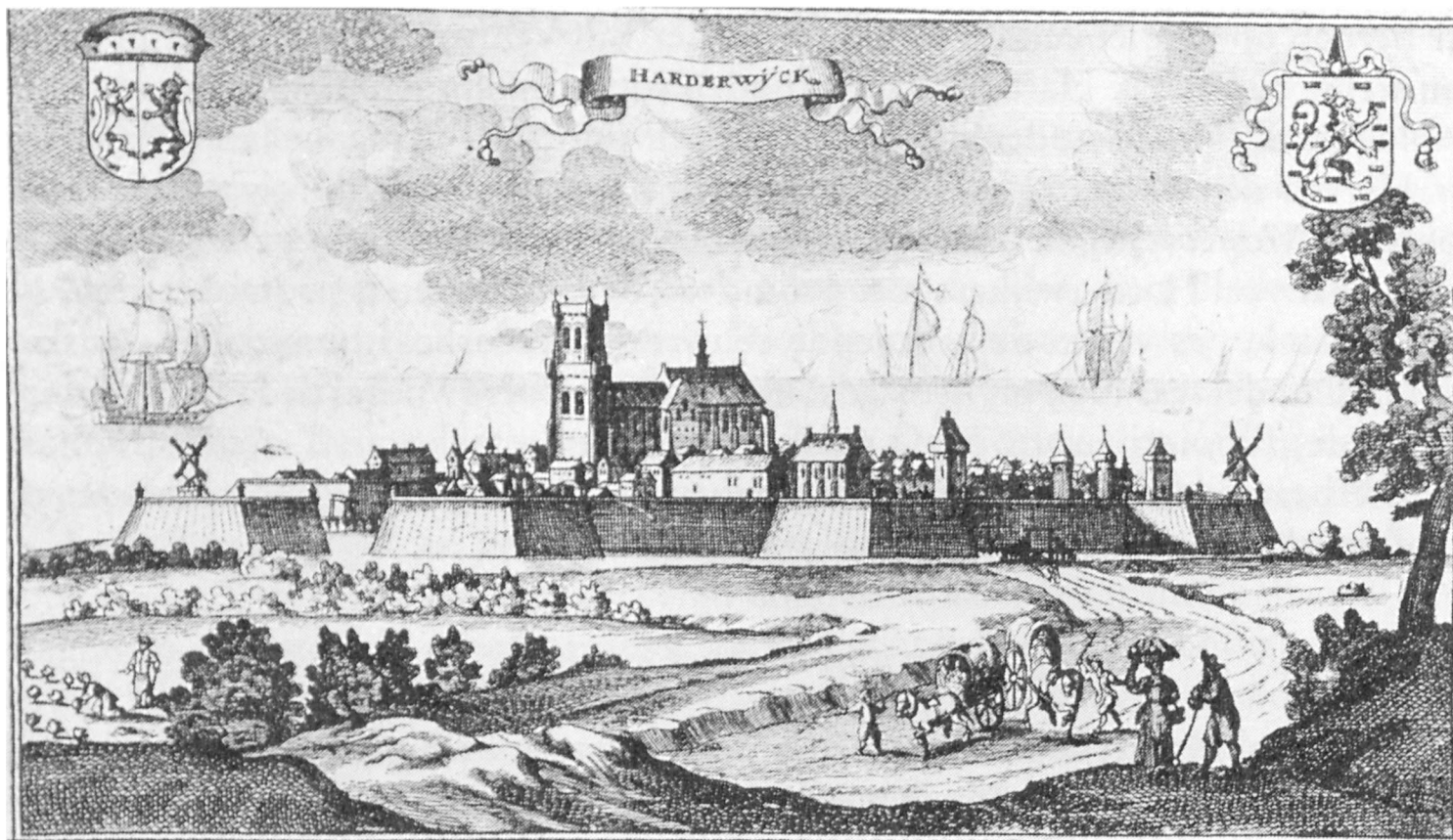
De aanwezigheid van de illustre school en de Gelderse academie betekende voor Harderwijkers dat ze in eigen stad goedkoop konden studeren. Men maakte er gretig gebruik van. Frijhoff berekende dat van de daarvoor in aanmerking komende Harderwijkse jeugd in 1650 acht procent en in 1754 vier procent aan de universiteit studeerde.¹⁸ Daarmee scoorde Harderwijk hoger dan een stad als Zwolle. Wat aan deze twee cijfers opvalt is de sterke absolute en procentuele teruggang in een eeuw tijd. Oorzaken waren vermoedelijk de terugloop van de Harderwijkse bevolking rond 1672, het verdwijnen van de adel uit de stad en verschuivingen binnen het studiepatroon van de jeugd in de Republiek.

15 J. Duinkerken, *Schepenen aan de Zuiderzee. De Magistraat van Harderwijk 1700-1750* (Zutphen 1990), 158, 228.

16 A.M. Elias en P.C.M. Schölvink, *Volksrepresentanten en wetgevers, De politieke elite in de Bataafs-Franse tijd 1796-1810* (Amsterdam, 1991), 175.

17 Ibidem, 199.

18 W.Th.M. Frijhoff, *La société Néerlandaise et ses gradués, 1574-1814. Une recherche serielle sur le statut des intellectuels* (Amsterdam, 1981), 139-143.

Gezicht op Harderwijk, vanaf de landzijde. Situatie 1674, toen stad en universiteit in een diepe crisis verkeerden tengevolge van de Franse bezetting gedurende de twee voorgaande jaren. J. Peeters en G. Bouttats, ets. Collectie Veluws Museum, Harderwijk. Foto: Veluws Museum.

In het album studiosorum staan ongeveer 310 Harderwijkers ingeschreven, in het album promotorum 81. Daarbij zijn de zonen van hoogleraren buiten beschouwing gelaten. Slechts een minderheid van de Harderwijkse studenten promoveerde. Een belangrijke reden is dat een behoorlijk aantal Harderwijkers theologie studeerde. Om predikant te kunnen worden was wel een universitaire studie vereist, maar geen promotie. Een tweede groep die vrijwel niet promoveerde was de adel. Promoveren paste niet bij de sociale status van edelen. Adeldom bepaalde hun leven, niet een academische titel. Tenslotte schreef een aantal personen zich alleen vanwege de belastingvoordelen als student in.

Als we de studierichtingen van de 81 gepromoveerde Harderwijkers bekijken dan promoveerden er 54 in de rechten, 19 in de medicijnen, 1 in de filosofie; van 7 promovendi is het promotieonderwerp niet bekend. 45 Harderwijkers schreven zich in voor de theologiestudie. Op zes na zijn ze allen predikant geworden. De illustre school en de Gelderse Academie waren mede bedoeld als kweekplaatsen van predikanten. Dat ging zeker op voor Harderwijkers, vooral in de zeventiende eeuw. De meeste studenten behoorden tot de regentenkringen: Schrassert, Van Holthe, Van Westervelt en Feith. De Harderwijkse adel is met namen als Van Dedem (waartoe Coenraad van Dedem behoorde die in 1671 een catalogus van de bibliotheek samenstelde), Van Delen, Van Essen en Van Wijnbergen ruim vertegenwoordigd. In totaal worden tachtig familienamen vermeld. Onder de studenten rechten en medicijnen vinden we vooral regentenzonen, zonen van predikanten en 'burgerzonen' studeerden vooral theologie. Slechts twee van hen kwamen uit een oud geslacht, namelijk de familie Van Holthe. Deze groep deed ook het mees-

te beroep op studiebeurzen van het kwartier van Veluwe. Dankzij deze beurzen en steun van rijkere Harderwijkers konden sommige kinderen uit minder welgestelde families gaan studeren. Het bekendste voorbeeld hiervan is Jan Gelderman jr. Hij was de zoon van Jan Gelderman sr., die knecht was bij burgemeester Heribert van Westervelt. Jan Gelderman jr. droeg zijn dissertatie op aan deze regent.¹⁹

Omdat veel Harderwijkers niet promoveerden, vormden gepromoveerden, allen juristen, pas ver in de achttiende eeuw de meerderheid binnen het stadsbestuur. De adel was toen uit het stadsbestuur verdwenen. Vooral de families die tijdens de Plooierijen in het stadsbestuur waren gekomen, zoals Boonen, Oosterbaan en Geltsayer, lieten hun zonen, of in ieder geval de zoon die schepen zou worden, rechten studeren.

Een universitaire loopbaan

Hoewel veel Harderwijkers studeerden, kozen maar weinigen voor een universitaire loopbaan. Antonius Nuck werd eerst hoogleraar te 's-Gravenhage en daarna hoogleraar in de medicijnen te Leiden.²⁰ Meer dan een eeuw later werd Ditmar Huisman (1759-1822), na in enkele gemeenten als predikant gediend te hebben, hoogleraar in de filosofische zedenleer en kerkgeschiedenis aan de Universiteit van Utrecht.²¹

Diversen

De aanwezigheid van de universiteit had ook invloed op het kerkelijk leven van de stad. Veel professoren en studenten waren lid van de Nederduitse Gereformeerde Kerk in Harderwijk. Professor Flockenius probeerde in 1652 als hoogleraar zitting te krijgen in de kerkenraad. De kerkenraad was erop tegen en op haar verzoek blokkeerde de magistraat het lidmaatschap van de hoogleraar. Toch konden hoogleraren grote invloed hebben, zoals bijvoorbeeld professor Cremer. Door het kerkbezoek van hoogleraren en studenten bleef de Waals-gereformeerde gemeente voortbestaan. Onder de kerkenraadsleden vinden we veel namen die verband houden met de universiteit.

Er zijn spaarzame aanwijzingen dat hoogleraren en studenten bijdroegen aan het culturele leven van de stad. Zo was Martinus Nieuwenhuyzen lid van een toneelgezelschap.²² Voor één van de dames maakte hij zelfs een zelfportret op rijm. Staring liet zijn eerste gedichtenbundel in 1786 in Harderwijk drukken.

19 E.F.G.M. Gelderman, 'Mr. Jan Gelderman, een vergeten radicale Gelderse patriot', in: W.F.M. Ahoud, A.W.W. Daniëls, J. Duinkerken en M.J. van 't Kruis, *De Gelderse Leeuw* (Arnhem, 1992), 169-187.

20 Duinkerken, *Schepenen*, 195-196.

21 Ibidem, 194. 'Genealogie Huijsman', in: *Nederlands Patriciaat* 58 (1972), 124-140.

22 P.N. Helsloot, *Martinus Nieuwenhuyzen 1759-1793. Pionier van onderwijs en volksontwikkeling* (Amsterdam, 1993), 19-25.

Conclusie

Hoe keek men in de tijd zelf in Harderwijk aan tegen de plaats van de universiteit van Harderwijk? De magistraat zette zich in voor de komst van de illustre school en later de verheffing tot universiteit in. Het stadsbestuur stelde gebouwen (zoals de Catharinakapel) ter beschikking. Ook schonken de schepenen boeken. Hoogleraren werden met geschenken vereerd. Professor Pagenstecher kreeg in 1736 als dank voor het opdragen van een boek aan de magistraat een zilveren theeblad met het stadswapen. Zes jaar later kreeg zijn collega De Gorter eenzelfde geschenk. Het stadsbestuur benoemde meestal een hoogleraar tot stadsgeneesheer, een functie die zeshonderd gulden per jaar opleverde. Na 1787 zette de magistraat zich er voor in dat de professoren niet vervolgd zouden worden voor hun patriotse gedragingen. Dit staat in schril contrast tot de behandeling van patriotse burgers, terwijl Jan Gelderman en Bernardus Nieuhoff zich aan dezelfde feiten schuldig hadden gemaakt, werd Gelderman zwaar gestraft (verbanning) en mocht Nieuhoff hoogleraar blijven.

In 1808, toen de sluiting van de Gelderse Academie ging dreigen, benadrukten de curatoren van de universiteit dat Harderwijk afhankelijk was van de academie. Zij schreven ‘dat de stad bij gemis van de hoge school binnen weinige jaren in een visschersdorp zal veranderen, te meer uit hoofde dat er weinig handel en welvaart is’. Welgestelde inwoners zouden bij sluiting van de universiteit de stad verlaten, er zouden alleen vissers overblijven.²³

De geschiedenis heeft hen maar gedeeltelijk gelijk gegeven. Na 1811 vindt men inderdaad in Harderwijk slechts enkele regentenfamilies van vóór 1795 terug. Meer nog dan door de sluiting van de universiteit is dit echter te verklaren door algemene malaise die in Nederland heerste ten gevolge van de Franse bezetting.

Uit alles komt naar voren dat de universiteit op velerlei gebied een belangrijke plaats innam binnen Harderwijk. Economisch droegen hoogleraren en studenten bij aan de stedelijke welvaart. Hoewel de vergelijking enigszins mank gaat waren er vaak meer studenten dan vissers. Zo waren er in 1790 90 studenten tegen 40-50 vissers. De aanwezigheid van studenten zorgde voor ruimere huwelijkse kansen voor Harderwijkse meisjes. De Waals-gereformeerde kerk had haar voortbestaan aan de aanwezigheid van de universiteit te danken.

Het voornaamste is echter dat door de universiteit Harderwijk naar buiten bleef kijken. Wolfram benadrukte bij de overhandiging van het boek “De Geschiedenis van Harderwijk” dat Harderwijk twee tradities kent. Allereerst is er de hang naar behoudzucht, waarmee veel mensen Harderwijk en de Veluwe associëren. Daarnaast is er de traditie van verandering en vernieuwing, het grijpen van nieuwe kansen. De universiteit behoort zeker tot laatstgenoemde traditie.

23 AAH, inv. nr. 5, fol. 96.

Harderwijkse professoren (1648-1812) en het benoemingsbeleid van de Gelderse curatoren

J.A.H. BOTS

Toen de curatoren op 14 april 1647 zich tot de Gelderse Landdag richtten met het verzoek de Veluwse kwartierschool tot een Gelderse tempel der wetenschappen te verheffen met dezelfde rechten als de universiteiten te Leiden, Franeker, Groningen en Utrecht, moeten zij beseft hebben dat inwilliging van dit verzoek nog een enorme inspanning van hen zou vergen.¹

De vredesonderhandelingen te Munster kenmerkten zich weliswaar toen al door het gunstig perspectief van een Spaans-Staatse vrede, maar curatoren wisten dat een aanzienlijke som geld uit de gewestelijke schatkist noodzakelijk zou zijn voor het welslagen van de Gelderse universiteit te Harderwijk.² Dat daarvoor allereerst bekwame hoogleraren nodig waren met een uitstekende wetenschappelijke reputatie zal hen niet onbekend zijn geweest. Curatoren en hoogleraren te Leiden die voor de Gelderse bestuurders vanaf het vroegste begin model stonden, zullen hun collegae te Harderwijk daar zeker op hebben gewezen³.

In deze bijdrage zullen aan de hand van de belangrijkste bewaard gebleven bronnen – de eerder deze eeuw uitgegeven “series professorum”, de nog steeds onvolprezen *Geschiedenis van de voormalige Geldersche Hoogeschool* van Bouman en het archief van Curatoren – enige karakteristieken worden vastgesteld van het Harderwijkse hooglerarencorps. Tevens zal door middel van enige voorbeelden worden nagegaan hoe de curatoren van de Harderwijkse Academie in de zeventiende en achttiende eeuw te werk gingen om goede hoogleraren aan te trekken en welke teleurstellingen zij daarbij hadden te incasseren.

Zeker is dat de Harderwijkse curatoren al meteen in 1647 en 1648 moesten ervaren dat het niet zo eenvoudig was geleerden van formaat voor de nieuwe universiteit te strikken. Men mag rustig aannemen dat zij daarbij over voldoende realiteitszin beschikten om te beseffen dat het voorlopig onmogelijk was te concurreren met de reeds bestaande Nederlandse universiteiten. De drie kwartieren hadden immers te weinig geld bijeengebracht om zich de last van hoge salarissen te kunnen veroorloven welke de benoeming van echte coryfeeën zou vergen.

1 Cf. H. Bouman, *Geschiedenis van de voormalige Geldersche Hoogeschool en hare hoogleeraren, grootendeels uit ongedrukte of zeldzame bescheiden* (Utrecht 1844) I, 128-131.

2 Het is opmerkelijk dat in 1648 een penning werd geslagen met aan de voorkant een lofzang op de vrede van Munster, en waarop aan de keerzijde de inauguratie van de Harderwijkse universiteit wordt vastgelegd. Deze penning bevindt zich sinds korte tijd in het Veluws Museum te Harderwijk.

3 Cf. Bouman, *Geschiedenis* I, 140-141, n. 1; zie ook bijv. het schrijven van de senaat te Harderwijk aan die van Leiden naar aanleiding van een conflict met de rector van de Latijnse school te Harderwijk van 20 mei 1655 en het antwoord daarop in: P.C. Molhuysen, *Bronnen tot de geschiedenis van de Leidsche Universiteit*, deel III ('s-Gravenhage 1918), 36*-38*.

Daarom deed men eerst fervente pogingen om de jurist Willem Cup en de medicus Anton Deusing naar Harderwijk terug te halen die kort voor de verheffing van de Harderwijkse hogeschool tot universiteit hun positie hadden kunnen verbeteren en naar de universiteiten van respectievelijk Franeker en Groningen waren vertrokken. Helaas liepen deze inspanningen op niets uit. En ook de theoloog Abraham Heidanus die in 1648 door het overlijden van Constantin L'Empereur het aanbod kreeg een van de leerstoelen in de theologie te Leiden te bezetten, gaf geen gevolg aan het beroep uit Harderwijk, ondanks de interessante aangeboden voorwaarden.⁴ Het moet de curatoren dan ook toen al duidelijk zijn geworden dat zij hun kandidaten voor vacante leerstoelen voorlopig niet moesten zoeken aan de bestaande Nederlandse universiteiten. Gelukkig hadden zij wat meer succes in het nabijgelegen Deventer waar zij de jurist Johannes Christenius en de filosoof Gisbertus ab Isendoorn van de Illustre School aldaar wisten over te halen voor een leerstoel aan de jonge universiteit. Maar de grootste coryfee van Deventer, Johannes Fredericus Gronovius, sloeg een aanbod voor een leerstoel in Gelderland af.⁵

Vooral in de eerste 50 jaar van haar bestaan had de universiteit heel wat moeilijkheden te trotseren. Want de krappe financiële situatie, een jaarlijkse som van 8000 gulden uit de "gemeene landsmiddelen", liet weinig ruimte over voor bijzondere uitgaven. Daar kwam echter nog bij dat Harderwijk door het kwartier Nijmegen niet enkel in financieel opzicht in de Landdag werd tegengewerkt; al enige jaren na haar oprichting werd de jonge universiteit ook op een veel directere wijze in haar bestaan door Nijmegen bedreigd. In 1655 was daar een kwartierlijke hogeschool opgericht die in 1656 tot universiteit werd verheven. Deze nieuwe Gelderse instelling van hoger onderwijs heeft de uitbloei van Harderwijk zeker ernstig belemmerd, temeer omdat de stad Nijmegen haar curatoren al in december 1654 had opgedragen de Harderwijkse hoogleraar in de rechten, Pieter de Greve "by expresse brieven te versoecken off sijn E. derselve professie in de Illustre Schole [...] soude willen aennemen".⁶ Na herhaalde pogingen slaagden de Nijmegenaren erin De Greve naar hun Academie te lokken en wel voor het redelijke salaris van 1200 gulden. Harderwijk kon daar niet tegen opbieden; daar moest de best betaalde hoogleraar in deze jaren zich tevreden stellen met f1000, – per jaar.

De jaren 1654-1655 kenden nog andere calamiteiten voor Harderwijk. Want de universiteit had niet alleen haar rector magnificus van dat moment, Petrus de Greve zien vertrekken, maar kort daarvoor hadden ook de twee hoogleraren in de theologie J. Valckenier en H. Flockenius hun leerstoel leeg achtergelaten. De eerste was te Franeker benoemd en de laatste was teruggekeerd naar Bremen waar hij predikant werd en hoogleraar aan het gymnasium.⁷ Tegen die achtergrond is het niet zo verwonderlijk dat het aantal studenten in deze jaren sterk terugliep, onze-

4 Cf. Bouman, *Geschiedenis* I, 133-136.

5 Cf. Stef Bugter, *J.F. Gronovius en de Annales van Tacitus* (Leiden 1980), p. 31-32.

6 Gemeentearchief Nijmegen, OA, inv.nr. 104, f. 438: 17 december 1754.

7 Zie Bouman, *Geschiedenis* I, 194-195.

ker als zij waarschijnlijk waren geworden over de toekomst van de jonge universiteit. Zo waren nogal wat juristen hun hoogleraar naar Nijmegen gevolgd. Voor de theologen leek er zelfs even helemaal geen onderwijs meer te zijn. Vast staat dat de studentenpopulatie na 1654 enige jaren danig te lijden heeft gehad van de Nijmeegse concurrentie en de andere hier genoemde perikelen. Bedroeg het gemiddelde aantal studenten in de vijf jaren die aan de Nijmeegse stichting voorafgingen 47 studenten, dit gemiddelde zakte naar ongeveer 30 in de vijf daaropvolgende jaren. Pas in de jaren zestig zou het aantal studenten zich te Harderwijk weer herstellen en zelfs wat groeien.⁸

Inmiddels haastten de curatoren zich te Harderwijk de opengevallen plaats van Pieter de Greve te laten bezetten. Zij gaven Christenius opdracht de Duitse jurist Arnoldt Schöne te polsen die ruim een jaar na Greves vertrek, in november 1656, in diens plaats kon worden benoemd. Deze benoeming lijkt erop te wijzen dat curatoren in deze zelfde periode hun eisen en verwachtingen ten aanzien van nog te benoemen hoogleraren hebben bijgesteld. Men stelde zich tevreden met een relatief onbekende jurist en in plaats van de twee theologen namen curatoren genoeg met de 28-jarige uit Bremen afkomstige Michaël Wolferdus die hun door Flockenius was aanbevolen en een predikant uit Leerdam, Paulus Colonius.⁹ De twee andere hoogleraren die in deze jaren nog werden benoemd werden nog dichterbij huis gevonden. In de artesfaculteit werden in 1655 en 1658 twee jonge geleerden uit Harderwijk zelf benoemd, de wijsgeer Cornelis van Thiel en de wiskundige Daniel Zevecoot.¹⁰

Bij ontstentenis van het archief van curatoren voor de eerste veertig jaren uit de geschiedenis van de Harderwijkse academie, is het helaas tot 1688 niet mogelijk het soort overwegingen te achterhalen dat aan het benoemingenbeleid van dit college ten grondslag heeft gelegen. Zeker is wel dat geldproblemen hen voortdurend parten moeten hebben gespeeld. Dat werd nog ernstiger toen grote delen van de Republiek door de Fransen onder de voet werden gelopen. Pas in het voorjaar van 1674 verlieten de Franse troepen de stad Harderwijk, maar de lijdensgeschiedenis was daarmee voor de Harderwijkse universiteit nog niet voorbij.¹¹ Geldgebrek bleef de curatoren voorlopig achtervolgen, hetgeen in dit verband met name valt af te leiden uit de lage salarissen die zij hun hoogleraren konden bieden.

Hoe verliep nu de feitelijke procedure bij het aantrekken van een nieuwe hoogleraar? Zodra er een vacature ontstond, stelden de curatoren een lijst van mogelijke kandidaten op, waarbij zij zich ongetwijfeld zullen hebben laten adviseren door de zittende hoogleraren. Omdat dergelijke vacatures natuurlijk snel in de geleerde en academische wereld bekend waren, mag worden aangenomen dat curatoren of leden van de senaat ook herhaaldelijk door geleerden van buiten op ge-

8 Zie *Album Studiosorum Academiae Gelro-Zutphanicae MDCXLVIII-MDCCCXVIII* cura D.G. van Epen, ('s-Gravenhage 1904), voor deze jaren.

9 Cf. Bouman, *Geschiedenis* I, 194-197 en 203-206.

10 Ibidem, 198-200 en 206-208.

11 Cf. J.S. van Veen, 'Uit de uitwendige en inwendige geschiedenis der voormalige Geldersche Hoogeschool', in: *Bijdragen en Medelingen Gelre* I (1898), 14.

Benoemingsbrief van J.H. van Lom (1704-1763) tot hoogleraar wijsbegeerte, wiskunde en sterrenkunde aan de Gelderse Universiteit, 1734. Collectie Veluws Museum, Harderwijk. Foto: Veluws Museum.

schikte kandidaten zullen zijn geweest. Vervolgens mag ervan worden uitgegaan dat van de genoemde kandidaten zoveel mogelijk informatie werd ingewonnen en dat werd vastgesteld hoe de kansen lagen om een bepaalde kandidaat ook feitelijk voor Harderwijk te winnen. Pas daarna werd een voorlopige voordracht gedaan en kon de secretaris van curatoren de beoogde hoogleraar polsen en met hem de onderhandeling beginnen over de voorwaarden van een aanstelling.¹²

Omdat de financiële middelen weinig anders toestonden, zullen curatoren lange tijd het nodige pragmatisme aan de dag hebben gelegd in hun benoemingenbeleid en met name hebben gezocht naar geleerden die nog geen exorbitante salarissen zouden vragen. Ongetwijfeld werd menig hoogleraar om die reden op relatief jonge leeftijd benoemd. Tussen 1648 en 1725 werd van de 43 professoren een derde onder de 30 jaar benoemd en twee van hen waren bij aanstelling zelfs nog geen

¹² Zie hierover onder meer Bouman, *Geschiedenis* I, 320-321.

25 jaar oud.¹³ Onder hen waren er zeker twaalf in Duitsland geboren, telde men één Pool van geboorte, terwijl er van de 28 Nederlanders elf hoogleraren uit Gelre afkomstig waren. Twintig van deze hoogleraren gaven uitsluitend in Harderwijk hoger onderwijs.¹⁴ De andere drieëntwintig hadden voordien al onderwijs gegeven aan een Illustere School of een Duitse universiteit of werden nadien beroepen naar een universiteit of hogeschool in de Republiek. Het is bekend dat er in de zeventiende en achttiende eeuw een veelvuldige uitwisseling bestond tussen Westfaalse en Nederlandse studenten en hoogleraren.¹⁵ Het is dan ook geen wonder dat de curatoren in deze periode acht professoren recruteerden uit het docentencorps van het Gymnasium Arnoldinum te Steinfurt, het Gymnasium Illustre te Hamm en de universiteit van Duisburg, voor wie een overstap naar de Gelderse Academie een promotie moet zijn geweest.¹⁶ Maar de Gelderse universiteit had op haar beurt veel meer geduchte concurrenten, zodat de meest talentvolle hoogleraren zich vrij gemakkelijk lieten weggopen door andere universiteiten en hogescholen in de Republiek. Zo verlieten tussen 1648 en 1725 veertien hoogleraren Harderwijk voor een leerstoel elders, met name naar Franeker en Deventer, ongetwijfeld omdat deze instellingen meer prestige hadden en in ieder geval al snel een beter salaris konden bieden. Zo moest de Harderwijkse hoogleraar zich in de 17^e eeuw tevreden stellen met een gemiddeld salaris van f800,- dat na de invasie der Franse troepen nog verder werd gereduceerd.¹⁷ Nadat in de jaren 1673-1679 nauwelijks salaris kon worden uitbetaald, vielen de tractementen in de periode 1680-1720 terug tot een gemiddelde van f600,-.¹⁸ Dit zijn uitzonderlijke lage bedragen, niet alleen in vergelijking met Leiden, Franeker en Utrecht, maar zelfs met Nijmegen, waar tussen 1654 en 1672 aan hoogleraren f1000,- tot f1200,- werd uitbetaald. De delegatie die namens de stad Nijmegen in december 1654 naar Leiden reisde om de kort voordien uit Harderwijk vertrokken hoogleraar G. Hornius over te halen weer naar Gelderland terug te keren, zij het nu naar Nijmegen, mocht de net in Leiden benoemde hoogleraar in het uiterste geval het riant salaris van f1500,- bieden.¹⁹

De situatie in het laatste kwart van de zeventiende eeuw was echter zéér proble-

13 Dat gold voor Willem Coetier die 23 jaar was in 1670 en Adriaan Reeland die in 1700 24 jaar was.

14 Het zijn Th. Janssonius van Almelooveen, G. Best, B.S. Cremer, J. de Gorter, R. Hermannides, C. van Houten, G. ab Isendoorn, F. Kochius, A. de Raedt, J.A. Schmitz, A. Schöne, Corn. Van Thiell, C. Tollius, A. Tollius, Th. Trigland, E.W. Westenberg, G. Wijnen, M. Wolferdus, D. Zevecotius, C. van Zijll.

15 Cf. in dit verband H. Schneppen, *Niederländische Universitäten und Deutsches Geistesleben* (Münster 1960), 45-47.

16 Uit Hamm waren dat Joh. Meyer en W. Wilhelmus; uit Steinfurt betrof het J. a Gessler, N. Hoboken, J.F.W. Pagenstecher en J.O. Westenberg; uit Duisburg kwamen Th. Van de Graeff en S. à Diest.

17 Aanvankelijk, dat wil zeggen tussen 1646 en 1665 kon Nijmegen nog concurreren met Franeker waar in deze periode ook maar gemiddeld f800,- aan salaris werd betaald. Cf. F.R.H. Smit, 'Over honderdzevenenzeventig Franeker hoogleraren', in: G.Th. Jensma e.a. (red), *Universiteit te Franeker (1585-1811)* (Leeuwarden 1985), 112.

18 Zie Bouman, *Geschiedenis* I, 280 en 327-328; II, 182-183. In Franeker lopen de salarissen juist in deze periode op naar een gemiddelde van f1000,- à f1100. Cf. Smit, 'Over honderdzevenenzeventig', 112.

19 Cf. H. Bots, 'Het benoemingenbeleid aan de Illustre Nijmeegse Academie (1654-1679)', in: *Numaga* XLV (1998), 25-42.

matisch en onvergelijkbaar met de jaren vijftig. Gelderland kwam de rampspoed van 1672 maar moeilijk te boven, zoals blijkt bij de aanstelling van Theodorus Janssonius ab Almelveen in 1697. In de brief waarin curatoren hem meedeelden dat zij hem als hoogleraar wensten te benoemen, excuseerden zij zich tegelijkertijd voor de lage salariëring: “onse tractementen of stipendia van de professores zijn niet seer groot,” zo schrijven zij, “maar sullen sekerlijck verbeterd worden, so haest de vrede sal getroffen wesen, als wanneer de twee quartieren van Nimwegen en Zutphen ook belooft hebben weeder te sullen contribueren als tot nu toe ’t sedert het jaer 1672 niet geschiet is”. De vrede van Rijswijk in 1697 bracht nog maar weinig soelaas; uiteindelijk zouden de Harderwijkers tot na de vrede van Utrecht moeten wachten alvorens de financiële situatie in Gelderland zich zodanig herstelde dat de andere kwartieren hun financiële verplichtingen konden en wilden nakomen.²⁰

Aldus is het niet onbegrijpelijk dat de salarissen van de professoren tot in de jaren twintig van de achttiende eeuw laag bleven. Nu is het wel zo dat de uitgekeerde jaargelden als zodanig niet zoveel zeggen en dat de meeste hoogleraren extra inkomsten hadden dankzij hun *privatissima* en meer dan eens ook vanwege andere *douceurs*, zoals vrijdom van belasting of vrije woning. In een brief van de hoogleeraar J.F. Gronovius uit 1655 wordt er op gewezen dat deze privé-lessen welke door een hoogleraar aan huis konden worden gegeven in het algemeen zéér lucratief waren.²¹ Toch zullen niet alle hoogleraren daarmee hun salaris hebben kunnen opvijzelen, want met name zij die het onderwijs in de oude letteren verzorgden, klaagden rond 1700 steeds vaker over de geringe belangstelling van de studenten voor deze lessen. Ook Van Almelveen uit zich hierover herhaaldelijk in zijn correspondentie. Steeds meer toekomstige juristen en medici meenden dit onderwijs te kunnen overslaan en rond 1710 zouden er nog maar enkele letterenstudenten in Harderwijk zijn die zich verder bekwaamden in de oude talen.²² Voor Van Almelveen was het daarom interessant te solliciteren naar de in 1701 vacant gekomen leerstoel in de geneeskunde; waarschijnlijk om zijn kandidatuur veilig te stellen, bood hij curatoren zelfs aan af te zien van een salaris; de laatsten gingen daarop maar al te graag in en benoemden hem tevens als hoogleraar in de geneeskunde, maar met de uitdrukkelijke vermelding: “mits dat de selven sig sal te vreden houden met sijn tractement als *Historiarum et Eloquentiae Professor*, sonder uit den hoofde van dese dubbele Professie eenige vermeerderinge van tractement te pre-tenderen”.²³ Door het *jus promovendi* in de faculteit der geneeskunde te verwer-

20 Zie brief van curator Noyen aan Th. Janssonius ab Almelveen van 9 maart 1697, geciteerd bij S. Stegeman, *Patronage en dienstverlening. Het netwerk van Theodorus Janssonius van Almelveen (1657-1712) in de Republiek der Letteren* (Nijmegen 1996), 22. En voorts Bouman, *Geschiedenis* I, 290 e.v. en II, 163-173.

21 Cf. J.F. Gronovius aan T. Faber van 17 augustus 1655, gepubliceerd door H. Bots, ‘Témoignages sur l’ancienne université de Nimègue (1655-1671)’, in: *LIAS* 19 (1992), 225.

22 S. Stegeman, *Patronage*, 25 en 26 en W.Th.M. Frijhoff, *La société néerlandaise et ses gradués, 1575-1814* (Amsterdam/Maarssen 1981), 40-42, voor de ontwikkeling aan de Noord-Nederlandse artesfaculteiten in het algemeen, met cijfermateriaal over Harderwijk.

23 AAH, inv. nr. 2: ‘register van resolutiën van curatoren 1688-1788’, f. 35v., 30 nov. 1701. Zie verder S. Stegeman, *Patronage*, 26-27.

ven kon Van Almeloveen jaarlijks ongeveer vier studenten laten promoveren hetgeen hem een interessante aanvulling gaf op zijn bescheiden inkomen.²⁴

Omdat de Harderwijkse curatoren eigenlijk nooit in staat bleken salarissen uit te betalen die gelijke tred hielden met die welke aan de andere universiteiten werden uitgekeerd, werden ze ook na 1725 herhaaldelijk met het voortijdig vertrek van goede hoogleraren geconfronteerd. Van de dertig hoogleraren die Harderwijk in de periode 1726-1787 heeft aangesteld vertrok de helft na korte of langere tijd naar een andere universiteit, terwijl vader en zoon De Gorter zich in 1754 lieten overhalen om tegen een hoog jaarsalaris lijfartsen te worden van keizerin Elisabeth van Rusland.²⁵ Opmerkelijk is dat aan Franeker geen hoogleraren worden afgestaan in deze periode. Zeven hoogleraren gaan daarentegen naar Utrecht, drie naar Groningen, twee naar Leiden, twee naar Amsterdam en één naar Göttingen. Slechts drie hoogleraren hadden voor hun aanstelling te Harderwijk hetzelfde ambt bekleed aan een andere instelling van hoger onderwijs, één te Lingen, één te Duisburg en één in Deventer. In deze groep telt men nog vijf uit Duitsland afkomstige geleerden, terwijl onder de 25 overige Nederlanders vijf Gelrenaren voorkomen. Ook in deze periode blijkt de helft van de aangestelde hoogleraren bij benoeming nog geen dertig jaar oud te zijn, met als uitschieters de jurist Meinard Tydeman en de wiskundige Joh. Theod. Rossijn die op resp. 23- en 21-jarige leeftijd als hoogleraar werden aangesteld.

Uit het verslag van de vergadering van curatoren van juni 1730 wordt duidelijk dat dit college maar al te goed de nadelige gevolgen onderkende van de lage salariëring die hoogleraren genoten en dat velen onder hen "ligtelijk gepersuadeert werden, om van hier na andere Plaetsen over te gaen". Om die reden werd opnieuw omwille van een passende subsidieverhoging een klemmend beroep gedaan op de Staten van Gelderland, "ten eynde also t' vertrek der Professoren en verloop der studenten in t' toecomende mag voorkomen worden".²⁶ Met succes, want op 18 oktober daarop volgend wordt de bijdrage voor de Academie met 800 gulden jaarlijks verhoogd, terwijl ook het salaris van de net benoemde hoogleraar in de letteren tot f 750,- werd opgehoogd.²⁷ Het bleef echter moeilijk om aan de gunstige voorwaarden waarop hoogleraren elders konden worden aangesteld, op afdoende wijze het hoofd te bieden. Dit blijkt bijv. enige jaren later, wanneer de jurist Godfried Mascou naar Göttingen wordt beroepen. Het aanbod dat deze Duitse universiteit aan Mascou deed, betekende voor hem een aanzienlijke financiële verbetering -hij zou er maar liefst 500 gulden op vooruitgaan;²⁸ desondanks

24 S. Stegeman, *Patronage*, 29 en O. Schutte, *Het Album Promotorum van de Academie te Harderwijk* (Zutphen 1980), 9 en 13-14, waar de verdiensten per promotie voor de promotor worden vermeld, volgens een opgave van 1727.

25 Cf. Bouman, *Geschiedenis* II, 225 e.v.

26 AAH, inv.nr. 2, 12 juni 1730, 204.

27 Ibidem, 210.

28 In Göttingen werd hem "twaalf hondert gulden Hollands tot een staend en vast tractement" aangeboden, ibidem, 18 juni 1734, 239; in Harderwijk was hij in 1728 aangesteld op een salaris van slechts zevenhonderd gulden; ibidem, 14 juni 1728, 194-195.

was hij bereid het beroep af te wijzen, en wel vanwege “de aengenaemheid van het verblijf te Harderwijk, de sagtigheid van de Regeering deeser Republicq en de Protectie die hij de eer hadde gehad daer [...] tot dus verre te genieten”. Curatoren moesten dan wel zijn jaarwedde op redelijke wijze verhogen. Ofschoon zijn salaris toen met 100 gulden werd vermeerderd, zou de jurist een jaar later alsnog naar Göttingen vertrekken, nadat de Duitsers opnieuw met hem in onderhandeling waren gegaan.²⁹ Op veel adequatere wijze reageerden curatoren in 1742 toen het gerucht ging dat Joh. de Gorter naar Utrecht dreigde te vertrekken. Het bleek uiteindelijk loos alarm te zijn, maar curatoren zouden toen bereid zijn geweest het salaris van De Gorter aanzienlijk te verhogen en diens zoon David de Gorter de titel van lector in de medicijnen te verlenen. Een jaar later gingen curatoren er alsnog toe over Johan de Gorter vaster aan de Academie te binden, door middel van een gratificatie en een benoeming van zoon David tot buitengewoon hoogleraar. De Gorter beloofde hierop ieder mogelijk aanbod van Utrecht of een andere academie te zullen afslaan. Alleen in het geval hij naar Leiden zou worden beroepen, achtte hij zich niet gebonden aan deze verbintenis.³⁰ Uit deze bijzondere clausule blijkt nog eens duidelijk hoezeer Leiden in de zeventiende en achttiende eeuw uit-torende boven de andere Nederlandse academies en dat haar positie alom als uniek en ‘hors concours’ werd beschouwd.

Opmerkelijk is nog dat de stadhoudelijke familie die vanaf het vroegste begin op cruciale momenten voor de belangen van de Gelderse Academie was opgekomen³¹, nogal wat invloed had op de besluitvoering van curatoren. Verschillende keren bemiddelden de prinsen van Oranje bij de werving van bekwame professoren.³² Zo interveniëerde prinses Anna die gouvernante was voor haar minderjarige zoon Willem V ten gunste van de in 1748 tot buitengewoon hoogleraar benoemde Karel Koenraad Reitz. Wegens bijzondere verdiensten als rector van de Latijnse School van Harderwijk was hem deze eer te beurt gevallen, zij het ook dat de titel hem buiten bezwaar van de universitaire begroting werd verleend. Een verzoek van Reitz om tot gewoon hoogleraar te worden gepromoveerd, werd in 1753 afgewezen, maar de benoeming werd een jaar later alsnog “met eenparigheid van stemmen” geëffectueerd, toen de prinses te kennen had gegeven dat een dergelijke benoeming op grond van de bijzondere kwaliteiten van Reitz haar “aengenaem zou zijn”.³³

In diezelfde raadsvergadering van juni 1754 werden curatoren echter door een veel lastiger probleem opgeschrikt. Wat zij vele jaren hadden weten te voorkomen, leek nu onafwendbaar. Kort daarvoor was bekend geworden dat Joh. de Gorter en diens zoon definitief van de Academie afscheid dreigden te nemen en als

29 Ibidem, 18 juni 1734, 239; 19 juni 1736, 257; verder Bouman, *Geschiedenis* II, 129-131.

30 Ibidem, 21 juni 1743, 327: hij verbindt zich “...sijne functie aen de Geldersche Academie te blijven continueren mits dat hij aen het voors. Engagement niet sal gehouden zijn, indien hij van hier na Leiden mogt beroepen werden...”.

31 Cf. Bouman, *Geschiedenis* I, onder meer 283-299; II, 204-207, 386 en 390.

32 Zie bijv. Ibidem, II, 259, waar stadhouders Willem IV weet te bewerkstelligen dat een hoogleraar het beroep aanvaardt, nadat zijn wedde is verhoogd.

33 AAH, inv.nr. 2, 13 juni 1753, 425 en 17 juni 1754, 428; zie verder Bouman, *Geschiedenis* II, 253-257.

Portret van J. Bleuland (1756-1838), hoogleraar medicijnen. W.A. Paling, lithografie, 1830. Collectie Veluws Museum, Harderwijk. Foto: Veluws Museum.

lijfartsen in dienst zouden treden van de Russische keizerin. Daar curatoren vreesden dat de faculteit die dankzij de goede diensten van De Gorter lange tijd had gefloreerd door diens vertrek “gansch verlopen sou”, werd besloten De Gorter door middel van onderhandelingen alsnog het Russische aanbod te laten afwijzen, opdat hij voor Harderwijk behouden bleef. Helaas werd dit keer geen resultaat bereikt en moesten kort daarna twee nieuwe hoogleraren worden aangesteld. Op grond van welke overwegingen curatoren tot hun keuze kwamen, blijft ook in dit geval verborgen. Vast staat wel dat meer dan bij andere benoemingen haast geboden was, want de universiteit kon onmogelijk zonder hoogleraren in de geneeskunde verder.³⁴

Overigens zou de universiteit onder anderen dankzij de opvolgers van de beide De Gorters, Van Haastenberg en 's-Graeuwen, de theologen Th. Scheltinga en Joh. Herman Schacht en de enige jaren later benoemde juristen Joh. A.W. Pagenstecher en Pieter Bondam tot grote bloei geraken. Om die reden werd de jaarlijkse subsi-

³⁴ Over de benoeming van de twee opvolgers, Paulus 's-Graeuwen en H. van Haastenberg, zie: Bouman, *Geschiedenis II*, 269-271.

die eind 1764 nog eens met 1500 gulden uit de provinciale domeinen verhoogd, opdat zo met name de salarissen der hoogleraren konden worden vermeerderd.³⁵ Een feitelijk verzoek hiertoe wordt ruim een half jaar later door curatoren gedaan en wel omdat “door de neerstigheid en goede iever van de Professoren de respectieve Faculteiten meer en meer toenaemen te floreren en dat sommige Professoren na maete van haere bequaemheden en goede diensten een so gering tractement [hebben], dat deselve na elders geroepen wordende uyt hoofde van haer privé belang heel ligt soudén te persuaderen zijn om die Vocationen aen te neemen”. Bovendien meenden curatoren de hoogleraren aldus “meer en meer in hunnen goeden iever te animeeren en derselver verblijf aen deese Academie dieste aengenaemer te maeken”. Zo werd het salaris van Schacht met 250 gulden verhoogd en naar 1150 gulden gebracht, dat van Scheltinga kwam met een verhoging van 150 gulden op 1300 gulden en die van Pagenstecher en Bondam werden elk met 100 gulden vermeerderd, zodat zij 900 gulden per jaar ontvingen.³⁶ Wanneer rekening wordt gehouden met de salarissen van de andere hoogleraren rond 1765 komt het gemiddelde nog maar op ca. 875 gulden, hetgeen schril blijft afsteken bij het gemiddelde salaris dat in diezelfde periode in Franeker wordt betaald, te weten een bedrag van 1.335 gulden.³⁷ Deze discrepantie met de andere universiteiten zal ook in de volgende decennia van de achttiende eeuw blijven bestaan, waardoor hoogleraren ook nadien nog gemakkelijk naar andere universiteiten vertrekken.

In de laatste periode van 1788 tot 1812 worden nog eens 18 hoogleraren aangesteld, onder wie twee Duitsers. Van de zestien andere uit Nederland afkomstige hoogleraren telt men nog drie Gelrenaren. Twee van hen hadden voor hun benoeming te Harderwijk eerst een professoraat elders vervuld, in Duisburg en Deventer. Dat het merendeel van hen na enige jaren, met name na de opheffing van de universiteit in 1812 nog elders een werkkring vond, is niet zo opmerkelijk. Drie hoogleraren kwamen na 1812 in dezelfde functie te Groningen, één te Utrecht en één te Amsterdam. Daarnaast maakten drie hoogleraren al eerder de overstap naar Amsterdam, twee naar Groningen, twee naar Utrecht en één naar Leiden.

Deze summier schets maakt duidelijk dat de noodlijdende Gelderse Academie gedurende de zeventiende en achttiende eeuw voor menig hoogleraar slechts een opstap is geweest naar een meer prestigieuze en beter betalende universiteit in de Republiek. Dat gold zeker voor diegenen onder hen die op jonge leeftijd tot het professorale ambt werden geroepen.³⁸ Het is in ieder geval opmerkelijk dat bijna 40% van de hoogleraren bij aanstelling nog geen 30 jaar oud is. De universiteit had vanaf het begin te kampen met het Gelderse saamhorigheidsbesef van de drie onderscheiden kwartieren dat alleszins te wensen overliet. Met name het Nijmeegse

35 AAH, inv.nr. 2, 30 nov. 1764, p. 540.

36 Ibidem, 12 juni 1765, p. 545.

37 Cf. Smit, ‘Over honderdzevenenzeventig’, 112.

38 In de eerste periode gingen 4 hoogleraren naar Franeker; drie naar Deventer; twee naar Leiden, twee naar Amsterdam en telkens één naar Utrecht, Groningen en Nijmegen; in de tweede en derde periode gingen resp. 7 en 3 hoogleraren naar Utrecht, resp. 3 en 5 naar Groningen, resp. 2 en 1 naar Leiden, resp. 2 en 4 naar Amsterdam en één naar Göttingen.

kwartier lag in de achttiende eeuw steeds dwars en het duurde tot ver in de achttiende eeuw dat de kwartierlijke bijdragen enigszins gelijk werden getrokken. Gedurende de hele periode doen de Harderwijkse curatoren verwoede pogingen om de provinciale subsidie te vergroten, maar ondanks enkele bescheiden verhogingen blijft het tot het einde toe onmogelijk in financieel opzicht tegen de andere Nederlandse universiteiten op te bieden. Curatoren zijn dan ook verplicht hun eisen niet al te hoog te stellen en hun professoren dicht bij huis te recruteren onder geletterden die meestal nog maar aan het begin van hun carrière staan. Het gaat hoofdzakelijk om Nederlanders, van wie ruim een kwart uit Gelderland zelf en ruim een kwart uit nabijgelegen gebieden in Duitsland afkomstig is. In de eerste periode van de geschiedenis van de Gelderse Academie is het percentage uit Duitsland afkomstige en Gelderse hoogleraren relatief het hoogst. Voor beide categorieën gaat het dan om ongeveer 40%.³⁹ Op basis van deze laatste percentages en ook vanwege het aanzienlijke contingent studenten dat uit Gelderland zelf en de nabijgelegen Duitse gebieden afkomstig was, blijkt Harderwijk zeker een sterk regionale functie te hebben gehad.

Wellicht kan nog het best in dit verband met de woorden van Bouman worden afgesloten. Het moge enerzijds treurig zijn geweest voor de Harderwijkse Academie dat zij zo vaak vroegtijdig haar hoogleraren moest zien vertrekken en zo “van hun licht beroofd werd, als het eerst regt begon te schijnen”. Daar staat echter tegenover dat Harderwijk jonge talentvolle geletterden een bijzondere kans bood: “zoo deed de school (...) aan de wetenschappen groote diensten; daar zij [deze geletterden] vroeger dan zonder hare tusschenkomst gebeurd zou zijn, op den kathedraal bragt (...); daar zij hun gelegenheid gaf om, in een kleiner’ akademischen werkkring, zich voor grooter en uitgebreider taak, die hen elders wachtte, te vormen en bekwaam te maken”.⁴⁰ Harderwijk was aldus vaak een kweekschool voor Utrechtse en Leidse hoogleraren.

³⁹ Cf. met deze cijfers W.Th.M. Frijhoff, ‘Hoe Gelders was de Gelderse Academie’, in: *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 72 (1981), 119-137.

⁴⁰ Bouman, *Geschiedenis* II, 601-602.

De Gelderse Academie in de patriottentijd

M. EVERS en E. JANSEN

De jaren tachtig vormden een woelige periode in de geschiedenis van de Republiek. De politieke tegenstellingen tussen patriotten, die bestuurlijke hervormingen wensten, en de oranjepartij die zich om de stadhouder had geschaard, spitsten zich toe. Met name keerden de Gelderse, Overijsselse en Utrechtse patriotten zich tegen het regeringsreglement van 1750, dat de stadhouder een onevenredig grote invloed gaf op de benoeming van de leden van de gewestelijke, stedelijke en lokale besturen en organen.

In Gelderland was de spil van het patriottisch verzet de edelman Robert Jasper van der Capellen tot de Marsch. Hij was een groot pleitbezorger voor een verdrag met Frankrijk, waartoe het in 1784 ook ten slotte kwam. De patriotten zagen in dit vriendschapsverbond een garantie dat Engeland en/of Pruisen, beide bondgenoten van de stadhouderlijke partij, zich niet durfden te mengen in de binnenlandse aangelegenheden. Dit laatste zou een misrekening blijken te zijn.

Behalve dit politieke verdrag hadden de patriotten nog meer wensen op hun lijstje staan. Eén daarvan was het oprichten van burgercorpsen, waardoor burgers zich konden bekwamen in de wapenen. Deze burgercompagnieën zouden een tegenwicht kunnen bieden tegen het staande leger, dat onder gezag stond van Willem V.

In 1774 had de intellectuele voordener van de patriotten, Joan Derk van der Capellen tot den Pol, neef van genoemde Robert Jasper, de vertaling bezorgd van een verhandeling van Andrew Fletcher onder de titel 'Over de Noodzakelijkheid eener wel ingerichte Burger Landmilitie'. En in 1781 had hij in zijn *Aan het volk van Nederland* de burgers openlijk opgeroepen zich te bewapenen.¹ Sindsdien roerden letterlijk en figuurlijk de patriotten de trom. In talrijke steden, over het hele land, werd oude schutterijen nieuw leven ingeblazen of werden nieuwe vrijcorpsen opgericht.

Ook in Gelderland begonnen vanaf 1783 de burgers met exerceren. In Arnhem gebeurde dit in het voorjaar van 1783, in Zutphen in het najaar en Harderwijk volgde in december 1784. Met deze vrijcorpsen bezaten de burgers een machtsinstrument, om hun wens naar hervormingen kracht bij te zetten. Voor alles drongen de patriotten aan op de afschaffing van het regeringsreglement van 1750. De patriotten beschouwden het reglement als ongrondwettig en streefden naar herstel van de oude rechten. In Gelderland was het wederom Robert Jasper van der Capellen tot de Marsch die de strijd tegen dit reglement aanvoerde. Op de Land-

1 Zie M. Evers, 'Angelsaksische inspiratiebronnen voor de patriottische denkbeelden van Joan Derk van der Capellen', in: Th.S.M. van der Zee, e.a., *De Nederlandse revolutie? 1787* (Amsterdam 1988), 206 sq., 210.

dag van november 1784 deed hij voorstellen tot herziening, maar de voorzitter weigerde deze zelfs in omvraag te brengen.

Toen Van der Capellen zag dat er via de Staten niets te bereiken viel, stimuleerde hij de burgers om hun grieven door middel van handtekeningen kenbaar te maken: het Nationaal Request. De Landdag van april 1785 stond in het teken van requesten tegen het gehate regeringsreglement. Duizenden burgers hadden het request getekend. Eén van de punten was dat een reglement geen kracht had, wanneer het volk aantoonde dat het verbeterd moest worden.²

Als reactie hierop vaardigden de Staten van Gelderland op 11 mei 1786 een verbod uit tegen het indienen van requesten. De patriotten waren woedend over dit "bloedplakkaat" en Willem V werd openlijk met Filips II vergeleken. Met name Elburg en Hattem verzetten zich fel tegen deze ordonnantie, die zij weigerden af te kondigen.

Deze daad van openlijk verzet werd niet langer getolereerd. De oranjepartij wilde een voorbeeld stellen en besloot troepen tegen de opstandige steden te zenden, die zich, tot grote frustratie van de patriotten, bijna zonder slag of stoot overgaven.

Het spreekt vanzelf dat Harderwijk deze gebeurtenissen, die zich in zijn onmiddellijke omgeving afspeelden en die haar aangingen, met de grootste interesse volgde.

Toen de orangistische partij het besluit nam om een garnizoen naar Elburg en Hattem te sturen, speelde hierbij de gedachte dat, wanneer er nu niet zou worden ingegrepen, andere steden het opstandig voorbeeld zouden volgen. De stadhoudelijke partij was vooral bevreesd voor Doetinchem en Harderwijk.

Harderwijk lag net als het oproerige Elburg aan de Zuiderzee en had de naam patriots te zijn, zij het minder extreem dan Elburg en Hattem. H.A. Weststrate en naar zijn voorbeeld A.H. Wertheim-Gijse Weenink en E.F.M.G.M. Gelderman, die de informatie uit Weststrate's *Gelderland in den patriottentijd* min of meer kritiekloos overnemen, stellen Harderwijk voor als een gematigd patriotse stad. Dat is maar gedeeltelijk waar. In de Harderwijkse magistraat zaten enkele gematigde patriotten, zoals Van Haersolte tot Staverden, Van Lynden tot Oldenaller, Heurdt en Scheltinga, maar De Meester en Apeldoorn waren overtuigde prinsgezinden; de andere burgemeesters leken niet duidelijk partij te kiezen.

De gezworen gemeente was net als in andere Gelderse steden een gemoedelijk en eigenlijk overbodig college geworden. Voor 1750 hadden de gezworenen de Harderwijkse afgevaardigden naar de Landdag voorzien van instructies, nu hield men het erbij de heren een behouden reis toe te wensen. Ook de adviserende taak van het college betreffende stadsfinanciën en zaken van oorlog en vrede, was verdwenen. Het kiezen van nieuwe schepenen, vroeger ook het recht van de gemeente, geschiedde als gevolg van het regeringsreglement door de stadhouder, die uit een nominatie van twee personen, aangewezen door de magistraat, er de minst radicale uitkoos.³

² Zie H.A. Weststrate, *Gelderland in den patriottentijd* (Arnhem 1903), 169 sq.

³ J. Duinkerken, *Schepenen aan de Zuiderzee. De Magistraat van Harderwijk 1700-1750* (Zutphen 1990), 67-69.

Toen de overtuigde patriot, jurist en protégé van burgemeester Heribert van Westervelt, Dr. Jan Gelderman in 1781 lid van de gezworen gemeente werd, ijverde deze voor herstel van de oude rechten van het college en wist in dit opzicht het een en ander te bereiken. Zo steunde de gemeente het request om in het vervolg bij tussentijdse vacatures een nominatie aan de stadhouder te zenden. Op 14 juli 1786 ging het college zich zelfs het tweede lid van de stadsregering noemen.⁴

Andere voorstellen van Gelderman werden echter verworpen. Zo probeerde hij in oktober 1785 de gemeente vergeefs ertoe te brengen, een request te steunen dat aandrang op herziening van het regeringsreglement.

Meer succes had Gelderman met het oprichten van een exercitiegenootschap in Harderwijk, waarachter hij de drijvende kracht was. Op 10 december 1784 kwam er bij de magistraat van Harderwijk een request van burgers en ingezetenen binnen om zich te mogen bekwamen in de wapenen om in “cas van nood dese stad behoorlyk te defenderen”.⁵ Een week later, op 17 december, kwam een nieuw verzoek van burgers binnen. Hierin betreurden zij het dat de oude schutterij in verval was geraakt en stelden voor “oude Burger Compagnieën wederom in trein te brengen”.⁶ Op deze datum kwam ook de positieve reactie van de magistraat; zij gaf aan “te applaudiseren de cordaten, manmoedigen en goeden gesindheyt haarer Burgers”, en beloofde zo snel mogelijk een reglement voor de herstelde burgercompagnie op te stellen.⁷

Al op 7 januari 1785 verschenen in het resolutieboek de namen van personen die door de magistraat in de twee burgercompagnieën waren aangesteld. De twee schepenhopmannen waren A.F.R.E. van Haersolthe en J. Botter Heurdt, een bewijs dat ook deze schepen patriotsgezind was. Dr. J.B. Heydendaal en J.C.T. de Vries waren de burgerhopmannen. Verder waren onder anderen ook De Wolff van Westerrode (eerste luitenant), Dr. J. Gelderman (tweede luitenant) en de wijnkooper Martinius in het vrijcorps actief.

Al vroeg werd er in 1785 door de burgercompagnieën geëxerceerd. Zo schreef de tweede zoon van de hoogleraar Matthias van Geuns, Steven Jan, in een brief aan zijn broer Jakob van Geuns van 1 februari 1785:

“De Burgers zyn hier nog druk aan ’t exerceeren; de geweeren zyn gister gekomen; doch ik hoor dat er nog al eenige oneenigheden plaats hebben; voor een avond of wat, kwamen de Burgers toen ze ’t exerceeren gedaan hadden, door de stad ’s avonds te 9 uur & bragten Dr. Heydendaal die Hopman is, t’huis, met de trom & pypers er by; ’t welk nog al wat levendigheid gaf.- in de volgende maand zouden zy publyk exerceeren, op de bleek by de Lutkepoort”.⁸

4 E.F.G.M. Gelderman, ‘Mr. Jan Gelderman, een vergeten radicale Gelderse patriot’, in: W.F.M. Ahoud, e.a., *De Geldersche Leeuw. Jubileumboek van de groep Gelderland van het Koninklijk Genootschap voor geslachts- en wapenkunde, 1916-1991* (Arnhem 1992), 169-187, 175.

5 Gemeentearchief Harderwijk, Oud Archief, (voortaan OAH), inv.nr. 31, Resolutieboek van 13 maj 1776 tot Ult. december 1786, 10-12-1784, 318.

6 Idem.

7 Ibidem, 17-12-1784, 320.

8 Utrechts archief, Stad Utrecht, FA Van Geuns 344, inv.nr. 145.

En in de brief van 6 maart 1785 gaf hij een levendige beschrijving van de eerste, nog onwennige oefeningen:

”De burgers exerceeren hier nog druk, de geweeren zyn ook voor een gedeelte gekomen, & de anderen komen zoo gaauw als het dooi weer is; de burgers krygen allemaal gelyke geweeren, sabels, patroontassen etc., en zullen alle blaauwe rokken aanhebben om te exerceeren, zoo dat het wel mooi zal staan als alles in order is; de officieren hebben allemaal ook blaauwe rokken met roode fluweelen kraagen en spinsbekke knopen haast zoo als ik, en een epaulette op de schouder, een kwastje aan de hoed; een degen met een zilver lint erom etc. net als officiers- maar omdat alle burgers geen blaauwe rokken hebben, is daarop uitgedogt, dat er geschooten word in een houten schijf [tekening van ronde schijf] met kogels; al wie daar dichtst by raakt by dat zwarte stippeltje die krygt een blaauwe rok, of die geeft ze aan een ander die er geen heeft; voor ieder keer dat ze schieten moeten ze 4 stuivers geeven, en een blaauwe rok kost 13 gulden, zoo dat er altyd 70 maal geschooten word; er is reeds een middag of 4, 5 geschooten, & er word alle Woensdag & Zaterdag geschoten; hier zyn verscheide heeren & studenten die zelf ook schieten of anderen voor zich laten schieten – aanstaande Woensdag zullen de Schutters de eed doen voor de magistraat, & krijgen dan de 2 Vaendels”.

De orangisten werden pas echt verontrust toen de Harderwijkse patriotten ageerden tegen de gang van zaken op de Landdag. Hierboven staat reeds vermeld dat de afgevaardigden naar de Statenvergadering geen instructies meer meekregen. Het geven van instructies was ook niet goed mogelijk, daar de kleinere steden vooraf niet op de hoogte werden gesteld van de punten op de agenda. In april 1786 werd er bij de magistraat door vele burgers een adres ingediend met de wens in deze situatie verandering te brengen. Samen met Elburg drong Harderwijk hier in het Kwartier van Veluwe op aan. De grote steden en de riddersmatigen wilden echter niet meewerken aan een grotere zelfstandigheid van de kleine steden en de Staten verwierpen het voorstel.⁹

Vlak voor de buitengewone Landdag van 30-31 augustus 1786, waarop het omieuze besluit genomen werd om tegen Elburg en Hattem troepen te zenden, laaide de discussie over het instrueren van de gecommitteerden opnieuw op. Toen op 25 augustus de gemeenslieden en de magistraat tegelijkertijd over dit onderwerp vergaderden, broeide het in Harderwijk. Volgens Weststrate kwam er tijdens de magistraatsvergadering van buitenaf een order binnen om een “flink besluit”¹⁰ te nemen. Waarschijnlijk hadden zich voor het stadhuis op de Broederen veel mensen verzameld. Er werd door de burgerij een request ingediend van dezelfde strekking, waarin ook de wens werd geuit de ordonnantie van 11 mei 1786 in te trekken. De gezworen gemeente zwichtte voor de eisen van de burgerij, daarna volgde de magistraat. Deze besloot dat de gecommitteerden op de Landdag niet mochten meewerken aan besluiten die betrekking hadden op de stad of op de burgerij, zonder dit eerst met hun committenten te bespreken.

⁹ Weststrate, *Gelderland*, 225.

¹⁰ Ibidem, o.c., 226.

Apeldoorn en Scheltinga reisden af naar de Landdag. Op 31 augustus bereikte de magistraat een brief, waarin Scheltinga schreef dat de kwartieren van Nijmegen en Zutphen al voor de zending van militairen hadden besloten. Het kwartier van Veluwe was nog niet tot stemming overgegaan. Scheltinga kreeg de opdracht “tegens het gebruik van de militaire magt jegens een integrerend Lid van Staat op ’t sterkste te protesteren”.¹¹

Scheltinga wilde tegen stemmen, maar Apeldoorn stemde voor, zodat de stem van Harderwijk staakte. Het enige dat Scheltinga nog kon doen, was te proberen zijn protest in de notulen opgetekend te krijgen. Ook dat lukte hem niet. In een brief van Steven Jan van Geuns aan zijn broer Jakob kwam deze tumultueuze Landdag (of *bloedraad*, in de woorden van de schrijver), waarop het vreselijk ruw was toegegaan, ter sprake:

“Zoo gaauw als maar een van de leden sprak van dat alle die maatregels tegen Hattem en Elburg streeiden tegen de duidelyke privilegien van de Steden van Gelderland, wierden zy overschreeuwd & men zei maar: de Privileges was maar Stront, & het kwam niet te pas daar van te spreken; er wierden veele onwettige conclusies genomen; en de protesten die Burgemr. Scheltinga & veele andere Staatsleden inleverden wierden geweigerd in de Notulen te insereeren”.¹²

De patriotten zagen hierop het nutteloze van hun protesten in en verlieten de vergadering. Scheltinga was duidelijk geschrokken van de gang van zaken op de Landdag. Dat hij vreesde dat Harderwijk in de toekomst het lot van Elburg en Hattem zou kunnen delen, die op 5 september werden ingenomen, blijkt uit de brief die hij vanaf de Landdag aan de magistraat schreef: “Vermaand bidde ik, Uedele Agtb. Heeren, onze lieve Burgerij tot bedaardheid en tranquiliteit in deze dagen van ver vooruitzicht, en dat zij togh geen passen doen, waar uit gevolgen zouden kunnen voortvloeyen, daar ik van ijze, en dat God verhoede”.¹³

Ook Steven Jan van Geuns vreesde voor inkwartiering: “Harderwyk is nu de eenigste stad in Gelderland waar geen militie is; doch hier moet niet veel gebeuren, of wy krygen ze ook”.¹⁴

Zijn vrees was te begrijpen; immers, de patriotsgezinde burgers waren over de gang van zaken op de Landdag van 30-31 augustus verbitterd en zij hadden burgemeester Apeldoorn, die tegen de wens van de magistraat in toegestemd had in het zenden van militie tegen de oproerige steden, het liefst willen afzetten. De radicalen onder hen aarzelden niet om de oproerige zustersteden te hulp te komen. Onder leiding van Gelderman trok een corps van 65 vrijwilligers richting Elburg.

De verdediging van Elburg en Hattem werd een fiasco. In een brief aan zijn broer Jakob deed de oudste zoon van Matthias van Geuns, Jan, uitvoerig verslag

11 OAH, inv.nr. 31, 31-8-1786, 367.

12 FA Van Geuns 344, inv.nr. 145, brief van 14 september 1786.

13 OAH, inv.nr. 31, 4-9-1786, 369.

14 FA Van Geuns 344, inv.nr. 145, brief van 14 september 1786.

van de gebeurtenissen.¹⁵ Nog voor de militie onder leiding van Spengler was verschenen, hadden de vrijcorporisten op 4 september Elburg verlaten in richting Overijssel. Men merkt de frustratie en de teleurstelling van de briefschrijver. Inderdaad was de snelle capitulatie voor de patriotten een moeilijk te verteren zaak. Men had, zo schreef Jan, “*na zeer ryp overleg (...), en op raad en instantie (...) van den Groten Capellen*”, besloten, Elburg niet te verdedigen, ten einde een bloedbad te voorkomen; de overmacht van de tegenpartij- hij noemt het getal van 4000 man, die in aantocht waren, gewapend met “vele 24 en 32 ponders, vele mortieren en bommen”, was te groot; hulp van Holland was uitgebleven.¹⁶ Daarop hadden de gewapende burgers en ook het hulpcorps van Gelderman zich op Kampen teruggetrokken, waar zij gastvrij waren ontvangen. De troepen van de Prins, komende van Hattem, konden aldus zonder enige tegenstand te ontmoeten, op 5 september Elburg binnentrekken.

Hattem – en Jan was blij dat hij dit in dezelfde brief kon berichten – had zich dapperder gedragen. Toen op 5 september de militie voor Hattem verscheen, weigerde de stad zich over te geven. Pas toen tengevolge van beschieting met granaaten een huis in de stad was getroffen en in brand was geraakt, had men alsnog de poorten geopend voor de militie. De gewapende burgers hadden zich evenwel op tijd in veiligheid kunnen brengen over de IJssel naar Zwolle.¹⁷

Ook Steven Jan kwam in zijn brief van 14 september over de gebeurtenissen te spreken, waarbij ook studenten en ex-studenten van Harderwijk betrokken waren geweest en die nu, om een veroordeling te ontgaan, zich maar beter niet in de stad konden vertonen. “De studenten Rauwenhof zullen hier nu ook voor eerst niet weer komen om te studeeren. Daendels van Hattem & verscheide Zwolsche studenten, die te Hattem hebben meegeholpen, ook niet; zy zouden anders groot gevaar lopen, van door het Hof geactioneerd te worden.”¹⁸

Ondanks de duidelijke steun van sommige groepen uit Harderwijk aan de oproerige steden, werd nog geen garnizoen naar de academiestad gezonden. Maar in juli 1787 geschiedde, waarvoor was gevreesd. In juni 1787 spitste de zaak tussen patriotten en orangisten zich toe. De orangisten eisten genoegdoening voor de beledigende aanhouding van prinses Wilhelmina, de echtgenote van Willem V, bij Goejanverwellesluis op 28 juni 1787. Op 17 juli trok de koning van Pruisen, Friedrich Wilhelm II, broer van Wilhelmina, 20.000 soldaten samen op nog geen dag marcheren van de Nederlandse grens. Op 13 september 1787 vielen, op verzoek van de stadhouderlijke partij, deze Pruisische troepen ons land binnen en hielpen overal de orangisten weer op het kussen.

15 Ibidem, brief van 6 september 1786.

16 Het behoeft geen betoog dat Jans verhaal patriots is gekleurd; daarin past ook zijn vermelding dat de overmacht 4000 man groot geweest zou zijn, wat rijkelijk overdreven is. Weststrate spreekt van 900 man infanterie. Weststrate, *Gelderland*, 235. Bij hem worden de gebeurtenissen heel wat minder vleidend voor de patriotten beschreven.

17 FA Van Geuns 344, inv.nr. 145, brief van 6 september 1786.

18 Ibidem, brief van 14 september 1786.

Weliswaar werd Harderwijk verschoond van de “kaale Pruisen”¹⁹, maar inkwartiering moest de stad zich in juli laten welgevalen. Officieel werd als reden aangegeven dat men anders niet langer kon instaan voor de veiligheid van de stad tengevolge van Hollandse kapers die de Zuiderzee onveilig maakten.²⁰

De dreigende inkwartiering had niet alleen de magistraat, maar ook de senaat van de Gelderse academie gealarmeerd.

Harderwijk als academiestad

Harderwijk was een bijzondere Gelderse stad, omdat zij binnen haar muren een universiteit herbergde. In 1648 was het Veluws Gymnasium, een illustre, kwartierlijke school, die sinds 1600 bestond, omgevormd tot een volwaardige academie met promotierecht, die gefinancierd werd door de drie kwartieren.

Het bestuur van de universiteit was in handen van zes voor het leven benoemde curatoren, twee namens elk kwartier, die sinds 1748, toen Willem IV werd benoemd tot ‘curator magnificentissimus’, door de stadhouder werden aangesteld. De taak van het college van curatoren was velerlei: het moest toezicht houden op de financiën, de rechten van de academie beschermen, hoogleraren benoemen en bemiddelen in geschillen tussen hoogleraren onderling of tussen de academie en de stedelijke magistraat of de kerkelijke synode.

Het dagelijks bestuur van de Gelderse academie was in handen van de senaat. Deze bestond uit alle 8, in de jaren tachtig uit 9 hoogleraren en werd voorgezeten door een rector magnificus, die steeds voor de periode van één jaar werd verkozen. Ook het secretarisschap werd ieder jaar door een andere hoogleraar waargenomen. De academische senaat had het recht kandidaten de graad van doctor te verlenen. Daarnaast fungeerde het college als rechtbank, die personen berechtte die werden gerekend tot de ‘cives academici’. Ook passeerde de senaat testamenten van academieburgers. Als academieburgers golden behalve de hoogleraar met zijn gezin en de studenten, ook het niet-wetenschappelijk personeel van de universiteit als de pedel, de academiedrukker en -binder, de dans- en schermmeester etc.

De Gelderse universiteit was de kleinste van alle Nederlandse universiteiten en ook de armlastigste. De drie kwartieren van Nijmegen, Zutphen en Veluwe gaven een subsidie tot een totaal bedrag van 8000 gulden per jaar, een bedrag dat gering was in vergelijking met het budget van andere universiteiten.²¹ Het jaloerse Nijmegen was met de betaling dikwijls achterstallig, temeer toen de stad in 1655 een eigen illustre school oprichtte, die tot circa 1679 zou bestaan. Ook de Franse be-

19 Ibidem, brief van Izaak van Geuns aan zijn broer Jakob, dd. Harderwijk 19 september 1787.

20 Ibidem, brief van Steven Jan van Geuns van 7 juli 1787.

21 In de loop van de achttiende eeuw steeg het subsidie tot 14.000 gulden, om in het begin van de 19e eeuw 21.400 gulden te bedragen. Leiden kon in 1641 beschikken over 35.000 gulden. Zie H. Bots en M. Evers, ‘De Gelderse Academie in het universitaire landschap’, in: L. Mulder en W. Frijhoff (eds.), *Een onderschatte universiteit. 350 jaar Gelderse Academie in Harderwijk* (Harderwijk 1998), 51.

zetting van 1672 en volgende jaren was (niet het minst in financieel opzicht) desastreus; de studenten bleven weg en de kwartieren hadden voor onbepaalde tijd de betaling stopgezet.²² Toch bleef de universiteit overeind.

In de jaren zeventig en tachtig van de achttiende eeuw maakte zij zelfs een periode van relatieve voorspoed door. De aanwezige hoogleraren waren standvastig en vertrokken niet zo snel naar andere universiteiten, en de studentenaantallen, die in Harderwijk nooit boven de 100 kwamen, bewogen zich, met uitzondering van het 'rampjaar' 1787, constant tussen 70 en 90 ingeschrevenen.

Bij de oprichting van de Gelderse academie had men ongetwijfeld gehoopt dat de inwoners van het gewest hun zonen naar Harderwijk zouden sturen en niet langer naar Leiden of Utrecht, oudere en meer prestigieuze universiteitssteden. Zeker studeerden vele Gelderse jongens in Harderwijk, maar, zoals Frijhoff heeft aangetoond, de Gelderse elite bleef Leiden en Utrecht prefereren.²³

Daarnaast trok de universiteit ook talrijke studenten die uitsluitend naar Harderwijk kwamen om er binnen de kortst mogelijke tijd te promoveren. Maar liefst 68% van hen promoveerde binnen het jaar na aankomst, sommigen zelfs enkele dagen na inschrijving. Onder hen bevonden zich talrijke buitenlanders, voornamelijk Duitsers uit het aangrenzende Westfalen en Rijnland.²⁴ Was het promoveren in Harderwijk dan zo gemakkelijk? De stad had de reputatie. De oorzaak van het hoge aantal promoties was waarschijnlijk dat het promoveren in Harderwijk goedkoper was dan elders en dat de student niet verplicht werd extra colleges te lopen.

Het aantal studenten dat niet kwam om slechts te promoveren, was lange tijd niet meer dan 20%, en van dit aantal was het grootste deel ($\frac{2}{3}$) afkomstig uit Gelderland en Overijssel. In het verloop van de achttiende eeuw werd het percentage 'echte' studenten groter.

In de jaren tachtig waren de studenten uit Gelderland goed vertegenwoordigd. Regelmatig was meer dan de helft van de studenten uit dit gewest afkomstig. Uitschieter was 1782 met ruim 56%. In 1789 en 1790 was het aandeel Geldersen aanmerkelijk lager (41% en 37%).

Van de studenten uit het eigen gewest was een groot deel afkomstig uit Harderwijk. In de periode 1782-1786 betrof dit zelfs altijd meer dan 15% der studenten. Ook hier is aan het eind van het decennium een verandering te constateren. In 1788, 1789 en 1790 waren er relatief weinig Harderwijkse studenten (5.6%, 4.4% en 2.7%).

Ook uit Overijssel kwamen in de jaren tachtig aanvankelijk veel studenten. Vrijwel ieder jaar was meer dan 10% van de studenten van Overijsselse afkomst. In

22 R. Aerts en L. Hoogkamp, *De Gelderse Pallas. Gymnasium Illustre, Gelderse universiteit, Rijksatheneum te Harderwijk* (Barneveld 1986), 16.

23 W. Frijhoff, 'Hoe Gelders was de Gelderse academie?', in: *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 72 (1981), 134-135.

24 Zie de studies van R.E.O. Ekkart, 'Promoveren in Harderwijk', in: *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 71 (1980), 101-110, en W. Frijhoff, l.c.

1784 en 1785 was dit zelfs meer dan 15%. Opmerkelijk laag bleef het aantal in 1787, toen slechts 6.2% uit Overijssel kwam. Dit hangt ongetwijfeld samen met de politieke situatie. Opgeteld bij het aantal Geldersen was het aandeel van deze groep meestal meer dan 60% (ruim 53% in 1789 en 1790, bijna 69% in 1785).

Al met al kan worden geconstateerd dat de Gelderse academie een belangrijke regionale functie vervulde, al werd na 1786 het aandeel niet-Geldersen duidelijk groter.

Zeggen deze constateringens iets over het mogelijk patriotse karakter van de studenten van de Gelderse academie? In ieder geval zullen de patriotsgezinde studenten vooral onder de Gelderse en Overijsselse alumni moeten worden gezocht.

En hoe dachten de hoogleraren in Harderwijk over de politiek? Was de Gelderse academie een bolwerk van patriottisme zoals de universiteiten in Utrecht en in Franeker? In Utrecht, waar in 1783 nog de oranjegezinde M. Tydeman was benoemd, werd door de patriottische vroedschap in 1784 de patriot IJsbrand van Hamelsveld aangesteld. Orangistische hoogleraren als M. Tydeman en J.F. Hennert namen ontslag, omdat zij zich onder deze omstandigheden niet langer aan de academie thuisvoelden. Zij werden uiteraard opgevolgd door patriotten. Onder hen was Pieter Roscam uit Harderwijk. Toen in 1787 het tij keerde en de orangisten aan de macht kwamen, werden al deze benoemingen weer ongedaan gemaakt.²⁵ Dat ook Franeker een bolwerk van oppositie tegen Willem V was geweest, bleek tijdens de orangistische tegenrevolutie in 1787: vier professoren en 24 studenten werden wegens hun patriotse sympathieën gedwongen de stad te verlaten.²⁶

In het volgende zal worden nagegaan, in hoeverre de Gelderse 'académiciens' en de studenten patriotsgezind zijn geweest en welke uitwerkingen de patriotse revolutie en de orangistische contra-revolutie op de academie hebben gehad.

De Gelderse academie in de patriottentijd: de hoogleraren. Kezen of oranjemannen?

Aan de Gelderse universiteit doceerden in de jaren tachtig negen hoogleraren. In de artes-faculteit waren B. Nieuhoff (van 1775 tot 1812) en C.W. de Rhoer (van 1777 tot 1798) werkzaam. Bernardus Nieuhoff doceerde ethica en de natuurwetenschappen en C.W. de Rhoer gaf geschiedenis en retorica. In de juridische faculteit doceerden J.A.W. Pagenstecher (van 1757 tot 1794) en P. Roscam (van 1773 tot 1787 en van 1788 tot 1795). De theologie werd verzorgd door J.H. Schacht (van 1763 tot 1804), E. Scheidius, wiens specialiteit oosterse talen was (van 1765 tot 1793), en H. Muntinghe (van 1780 tot 1798). De medische faculteit werd bemand door R. Forsten (van 1775 tot 1807) en Matthias van Geuns (van 1775 tot 1791).

Wat betreft de politieke opvattingen, is een driedeling te maken: actieve patriot-

25 Zie G.W. Kernkamp, *De Utrechtse Universiteit 1636-1936* (Utrecht 1936), 351 sq.

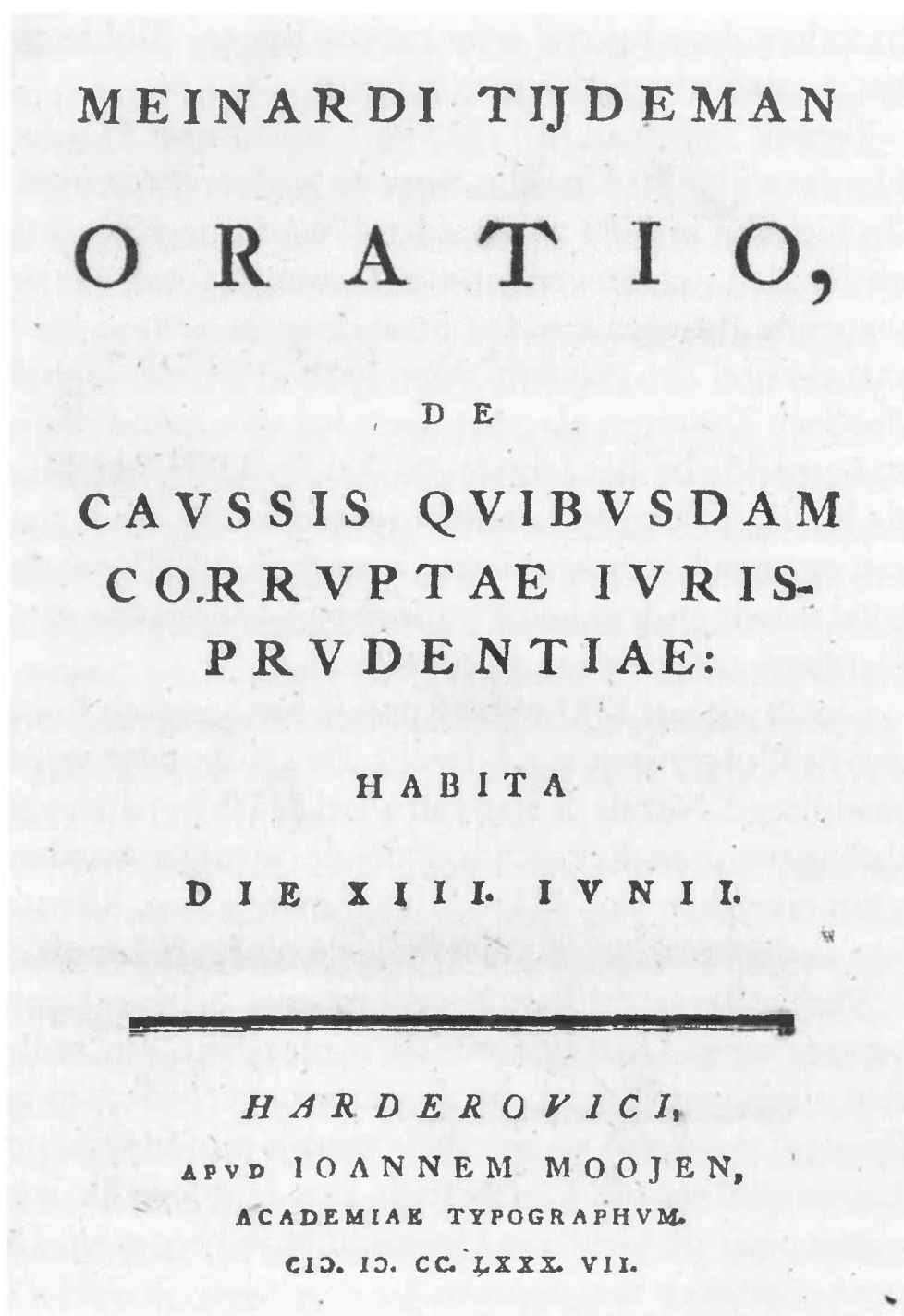
26 A.J.M. Huijink, *Geschriften betreffende de universiteiten te Harderwijk en Franeker. Een bibliografie* (Nijmegen 1981), VII.

Portret van Matthias van Geuns (1735-1817), hoogle-raar medicijnen te Harderwijk tijdens de patriottentijd. L.A. Claessens naar B.P. Scheltema, lithografie, 1800. Collectie Veluws Museum, Harderwijk. Foto: Veluws Museum.

ten, actieve orangisten en diegenen die zich bedekt hielden. Voorzover bekend was in de jaren tachtig slechts één hoogle-raar uitgesproken orangistisch gezind. Dit was Meinard Tydeman, tot 1787 verbonden aan de juridische faculteit van de Universiteit van Utrecht. In het revolutionaire Utrecht, waar hij was omringd door patriotten, voelde hij zich niet langer thuis en nam ontslag. Zijn orangistische sympathie vormde kennelijk geen beletsel voor de Gelderse universiteit om hem op de plaats van de naar het patriotse Utrecht beroepen jurist Pieter Roscam te benoemen. Scheidius feliciteerde zijn aanstaande collega schriftelijk met zijn komst naar Harderwijk. Wel realiseerde hij zich dat een verschil in politieke opvattingen mogelijk tot wrijvingen zou kunnen leiden:

Oratie van Meinhard Tydeman (1741-1825), 13 juni 1787. Tydeman was tijdens het hoogtepunt van de patriotse woelingen in 1787 gedurende enkele maanden hoogleraar rechtsgeleerdheid in Harderwijk. Na het herstel van het gezag van Willem V keerde de oranjegezinde hoogleraar terug naar Utrecht. RAG, Archief Huis Enghuizen, inv.nr. 120. Diverse dissertaties en oraties, achttiende eeuw. Foto: RAG.

“Hoe zeer ik, als burger eener Geldersche stad, van uwe begrippen omtrend de tegenwoordige gesteldheid van ons l[ieve] Vaderland verschillen moge & ik mij misschien ook, gemoeds & eeds halve (...) verplicht zal vinden, daar vlak tegen aan te handelen in voorkomende omstandigheden alhier, hoop & vertrouw ik echter dat zulks op onze oprechte & gulle verkeerung geene invloeden zal hebben (...)”.²⁷

Na de omwenteling van 1787 werd Tydeman gevraagd weer terug te keren naar Utrecht. In een brief van curatoren van de Gelderse Academie aan de Prins werd medegedeeld dat Tydeman “thans door Borgemeesteren en Vroedschap der Stad Utrecht verzogt [was] wegens de gelukkige omwenteling van zaaken aldaar, derwaards te rug te keeren, en zijnen voorigen post weder op te neemen”.²⁸

Tydeman zou niet lang meer actief zijn in Utrecht. In 1790 aanvaardde hij een post als griffier van de Staten van Overijssel. De omwenteling van 1795 deed hem

27 Universiteitsbibliotheek Leiden, inv.nr. LTK 997, brief van E. Scheidius aan M. Tydeman, 5 mei 1787.

28 AAH 1648-1818, inv.nr. 3. Register van resolutieën van curatoren, 1788-1800, II, 4.

besluiten deze functie weer neer te leggen. Blijkbaar weigerde Tydeman deel van het patriotse bestuur uit te maken.

Terwijl Tydeman in 1787 van Utrecht naar Harderwijk ging, ging Roscam van Harderwijk naar Utrecht. Roscam was een overtuigd aanhanger van de patriotten. Zo hield hij in 1785 als aftredend rector magnificus voor een groot publiek, waaronder zich ook Steven Jan van Geuns bevond, een oratie over “het nut dat de gewapende Burgers aan den Staat doen & gedaan hebben”.²⁹ In deze Latijnse rede met de titel *Pro prudentissimo patrum patriae consilio, in sanctione capituli octavi Foederis Trajectini elucente* (over het wijs beleid der vaders des vaderlands, in het vastgestelde bij het achtste Artikel der Unie van Utrecht uitblinkende), verdedigde hij de oprichting van de burgercompagnieën, zoals ze ook in Harderwijk waren gevormd, met verwijzing naar artikel VIII van de Unie van Utrecht. In dit artikel wordt uitdrukkelijk voorzien in de vorming van een landmilitie bestaande uit weerbare mannen van 18 tot 60 jaar.

Op 29 januari 1787 werd Roscam benoemd als hoogleraar in het burgerlijk recht aan de Universiteit van Utrecht. De stadhouder werd bij deze benoeming niet geraadpleegd. Net als de stad zelf werd de Universiteit van Utrecht sinds 1786 bestuurd door patriotten. Roscam zou hier de opvolger worden van J.H. Voorda die deel was gaan uitmaken van de Utrechtse Vroedschap. Roscam werd hierbij verkozen boven andere patriotten, onder wie de uit Franeker afkomstige Johan Valckenaer.

Veel colleges zal Roscam echter niet hebben kunnen geven, aangezien zich in september in Utrecht reeds de contra-revolutie voltrok. De orangisten verklaarden alle aanstellingen die de patriotse vroedschap gedaan had, nietig. Zo moest Roscam dus reeds na enkele maanden zijn functie neerleggen. In het College van Curatoren van de Universiteit van Harderwijk werd voorgesteld Roscam opnieuw naar de Gelderse Hogeschool te beroepen. Dit voorstel werd door de andere curatoren aangenomen.³⁰

In een brief aan de jurist schreven de curatoren dat hun ter ore was gekomen dat het Roscam “niet onaangenaam zou zijn, naar onze Academie te rug te keeren, en deszelvs voorigen posten aldaar weder te bekleeden”.³¹ Omdat zijn afwezigheid van de universiteit zo kort was geweest, zou Roscam geen nieuwe toga krijgen en hoefde hij ook geen inaugurele rede te houden.

Een andere patriotse hoogleraar in Harderwijk was B. Nieuhoff, verbonden aan de ‘artes’-faculteit. In zijn oraties en colleges bracht hij zijn ideeën over een betere samenleving onverbloemd naar voren. Niet toevallig gingen talrijke onder hem verdedigde dissertaties over het ‘geluk’ van de mens.³² Het geluk van de mens, zo kan men zijn ideeën samenvatten, kan zich alleen ontplooien, als de samenleving

29 FA Van Geuns 344, inv.nr. 145, brief van S.J. van Geuns dd. 18 juni 1785.

30 AAH, inv.nr. 3, II, 2.

31 Ibidem.

32 Zie over de verlichtingsfilosofie van B. Nieuhoff: M.R. Wielema, ‘Dezen groten, verhevenen tekst onzer hora!’ Het verlichtingsbegrip van Bernard Nieuhoff’, in: *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland. Documentatieblad Werkgroep “Sassen”*, Jg. 5 (1994), 169-192.

democratisch is geordend. Bij diverse gelegenheden kwam hij te spreken over dit geluk waartoe God zelf de mens heeft bestemd. Zo hield hij als aftredend rector in juni 1780 een oratie ‘de arte fruendi bonis fortunae, tum privatae, tum publicae’, die op kosten van de universiteit werd gedrukt.³³ Het was dan ook zijn politieke opstelling, niet gebrek aan talent, die belette dat hij ‘promotie’ maakte naar een beter betalende universiteit. In 1789 kwam de leerstoel filosofie in Groningen vrij. “Wie zoude wel successeur kunnen worden van Wyp[ersse] te Gron[ingen]? Jammer voor Nieuhoff, dat hy zich door zyn patriotisch enthousiasme daar toe den weg gesloten heeft.-Ik weet byna geene daartoe geschikte metaphysici in Holland”.³⁴ Na de Bataafse Omwenteling nam Nieuhoff zitting in de Nationale Vergadering. Hierin pleitte hij voor burgerbewapening. Het was niet de eerste maal dat hij aantoonde een voorstander van burgerbewapening te zijn. Zo blijkt uit een verhoor van enkele leden van de burgercompagnieën dat men na de inkwartiering van het garnizoen de wapens naar Amsterdam had gezonden en de munitie had ondergebracht bij Harderwijkse patriotten. Ook Nieuhoff had patronen in bewaring genomen.³⁵ Daarnaast komt de naam van Nieuhoff terug in de verhoren over het Nationaal Fonds, maar hierover later meer.

Ook Scheidius lijkt patriotse sympathieën te hebben gekend. Hiervoor haalden we reeds een brief van hem aan Tydeman aan. Ook in een brief uit 1793 aan zijn ex-collega Herman Tollius, sinds 1785 goeverneur van de kinderen van Willem V, erkende hij in het verleden aanhanger te zijn geweest van de patriottenpartij. De terreur die de Fransen toepasten, schokte hem echter diep: “vooral zederd 21 january laatstl. is mijn ziel met afgrijzen vervuld geweest voor die demagogen, die de geheele wereld met wanorder & gruwelen vervullen”.³⁶ Scheidius gaf toe ervan door drongen te zijn dat het een groot voorrecht was om in de Republiek te leven en was er blij mee “openbare bewijzen mijner hartelijke aankleving (...) zoo wel aan het huis van Oranje, als aan de Heeren Staaten” te hebben gegeven.³⁷ Toch moest hij toegeven enige tijd betrokken te zijn geweest bij de patriottenbeweging. Zo had hij het Nationaal Request getekend en enige tijd geëxerceerd. “Hoe zeer ik ook onmiddellijk na de vrede met den keizer Josephus heb opgehouden als burger te exerceren & nooit onbetamelijk mij uitgelaten hebbe benefens den Hr. Stadhouder: zoo beken ik egter ronduit dat ik beter gedaan had mij buiten al de rest, te houden & uwen vriendenraad in den tijd op te volgen – & ik verzekere u op het plegtigst dat ik berouw heb, mij eenigszins aan de anti-stadhoudersche partij te hebben geattacheerd, hoe kort van duur zulks ook is geweest, & hoezeer ik zelfs gemeend heb den waare belangens van den Hr. Stadhouder toen zelfs geen ondiens te doen,

33 AAH, inv.nr. 2, 13-6-1781, 759.

34 FA Van Geuns 344, inv.nr. 98, brief van S.J. van Geuns aan zijn ouders, dd. Krefeld 26 oktober 1789. Samuel Johannes van de Wijnpersse nam in 1789 een benoeming aan naar Amsterdam.

35 Oud rechterlijk archief Harderwijk, inv.nr. 18, Harderwijk Criminalia 1788, 8-3-1788.

36 UB Leiden, inv.nr. BPL 2582, brief van E. Scheidius aan H. Tollius, 16 april 1793. Herman Tollius (1742-1822), voordien hoogleraar in Harderwijk (1766) en Amsterdam (1777), was in 1785 benoemd tot gouverneur van de kinderen van Willem V.

37 Idem.

met op eene edelmoedige versie van het regeringsreglement aan te houden”.³⁸

Verreweg de meeste hoogleraren zullen echter niet met hun overtuiging te koop hebben gelopen. Een voorbeeld is C.W. De Rhoer, wiens plaats in de Eerste Nationale Vergadering een patriotse inslag doet vermoeden. Dit was echter in 1787 allerm minst bekend. Toen de orangisten namelijk overal in het land opnieuw aan de macht gekomen waren, werden door het oranjegepeupel oranjebogen bij de huizen van orangisten geplaatst. Van de professoren kregen Tydeman en De Rhoer een boog, “dog over de laatste was twist onder dezelve, of hy een kees & oranjer man was. dog hij heeft er tog een gekregen”.³⁹

Matthias van Geuns

Een goed voorbeeld van een gematigde hoogleraar was Matthias van Geuns, werkzaam aan de geneeskunde-faculteit.⁴⁰ De doopsgezinde medicus Matthias van Geuns was niet politiek actief, maar uit zijn brieven aan zijn zoons Jakob en Jan, die zich ten tijde van de troebelen in 1787 beiden buiten Harderwijk bevonden, zijn zijn denkbeelden over de politiek van zijn tijd te distilleren. Uit deze brieven blijkt dat hij bezorgd was over de onrust die in Nederland ontstaan was. Zo schreef hij op 2 juli 1787 vanuit Harderwijk aan Jakob:

”Het worden ook in deeze stad donkere tyden – het soldaatje speelen der Burgers zal mogelyk net zoo afloopen als helaas, te Zutphen, Arnhem enz. en zoo als het voorl. jr. afgelopen is te Elburg en Hattem – daar elk even goed meester meent te zijn, loopt het, als ’t op ’t nypen komt, doorgaans zoo af”.⁴¹

In de uitspraken van Matthias klinkt dikwijls de bezorgdheid over zijn zonen door. Zij bevonden zich in Amsterdam, toen deze stad door Pruisische troepen dreigde te worden ingenomen. In Amsterdam hadden zich vele patriotten uit verschillende delen van het land teruggetrokken. Matthias van Geuns vreesde daarom dan ook dat de Pruisen de stad met geweld zouden moeten innemen, zodat er een bloedbad zou ontstaan, waarbij ook burgers die geen partij kozen, gevaar liepen. In verschillende brieven sprak Van Geuns de hoop uit dat de twistende partijen toch tot een overeenkomst zouden komen:

”Dat verdedigen tot den laatsten man, *zyn woorden* die nooit tot *daden* zullen komen, zoo min als het nog op een eenige plaats daar toe gekomen is, daar men altoos ’t zelfde gezworen had”.⁴²

38 Idem.

39 FA Van Geuns 344, inv.nr. 145, brief van Izaak van Geuns aan zijn broer Jakob, dd. Harderwijk 16 november 1787.

40 Zie over Matthias van Geuns, de voortreffelijke dissertatie van J.H. Sypkens Smit, *Leven en werken van Matthias van Geuns M.D. 1735-1817*, Assen 1953.

41 FA Van Geuns 344, inv.nr. 141, brief van 2 juli 1787.

42 Ibidem, brief van 21 september 1787.

Het verdedigen van de stad zou volgens Van Geuns niet meer zijn dan een “vergrooting van ramp en ondergang”⁴³ voor de patriotten. Enkele overmoedige waaghalzen zouden door een verdedigingspoging de ondergang van velen teweeg kunnen brengen. In een brief van 2 oktober smeekte hij:

“O God wees Gij, die wel eer een Stad wildet spaaren, als ’er weinige regtveerdigen in waren, ook nu nog genadig, en laat zoo veele onschuldigen niet omkomen om de onbezuisde en onafgemeetene onderneemingen van eenige roekeloze aanvoerders des Volks, die al op zoo veele plaatsen, ja alle, tot deeze laatste stad toe, de bitterste gevolgen over het vervoerd algemeen hebben doen uitstorten”.⁴⁴

Nadat Amsterdam zich uiteindelijk zonder veel bloedvergieten had overgegeven, vreesde Van Geuns voor plunderingen van Pruisische troepen, zoals ook in andere steden was gebeurd. Matthias had reden om aan te nemen dat zijn zoons zich in de partijtivist niet helemaal afzijdig hadden gehouden. Zo had tante Bezoet, bij wie de jongens veel aan huis kwamen, geschreven: “Hier zijn twee jonge knaapen, die ik wel wenschte dat eens ter dege erinnerd wierd, niet zoo voorbaarig, en stout in hunne dagelyksche discoursen te zijn”.⁴⁵ Blijkbaar trokken Jakob en Jan duidelijk partij in de kwestie, hoewel ze eerder aan hun vader hadden verklaard dat de “tegenwoordige tijdsomstandigheden” hun nachtrust niet schaadden. Matthias herinnerde zijn zoons er op 2 oktober aan dat hij hun altijd sterk had aangeraden zich afzijdig te houden van politiek.⁴⁶ Tot zijn verdriet moest hij echter concluderen dat aan deze laatste wens niet was voldaan.

Uit het voorgaande lijkt geconcludeerd te kunnen worden dat Van Geuns weinig met de patriotten op had. Dit maakt hem echter nog niet tot een orangist. Bij het doorlezen van zijn brieven stuiten we ook op kritiek op het optreden van de Oranjepartij. De orangistische ‘oplossing’ van het patriottenprobleem kon de goedkeuring van Van Geuns geenszins wegdragen. Met name het gedrag van de orangistische soldaten, “oranjeduivels”⁴⁷ in de woorden van Van Geuns, die op 30 en 31 juli 1787 de huizen van verschillende Harderwijkse burgers uitplunderden, vervulde hem met afschuw en in zijn brieven sprak hij de hoop uit dat de daders streng gestraft zouden worden. Daarbij plaatste hij vraagtekens bij de goede wil van de commanderende officieren, wier gezag gedurende de ongeregelde heden geheel uitbleef, hoewel vele Harderwijkers van mening waren dat de soldaten wel tot staan hadden kunnen worden gebracht. Hiertoe had men kunnen bevelen om met scherp te schieten op de oproermakers, hetgeen niet gebeurd was.⁴⁸

Van Geuns gaf blijk een man te zijn die rust en vrede liefhad. Maar hij veroordeelde de patriotten niet geheel. Met name de auxiliairen uit Gelderland, die hun toevlucht tot Amsterdam hadden gezocht, hadden laten zien dat ze moed en

⁴³ Idem.

⁴⁴ Ibidem, brief van 2 oktober 1787.

⁴⁵ Ibidem, brief van 8 oktober 1787. Jozina Bezoet-Van Geuns was een zuster van Matthias van Geuns.

⁴⁶ Ibidem, brief van 2 oktober 1787.

⁴⁷ Ibidem, brief van 6 augustus 1787 (‘Egt berigt van vader omtrent ’t gebeurde’).

⁴⁸ Idem.

kracht bezaten.⁴⁹ Hij hoopte dan ook dat de patriotten na de omwenteling niet te zwaar zouden worden gestraft. Illustratief voor zijn opvatting mag een gedicht, van een onbekende auteur, gelden, dat hij naar Jakob opstuurde:

Bemoediging aan de burgers

Ontruste burgers, die bevreesd,
Dat hier ook burger-bloed mogt stroomen,
De wijk naar elders hadt genoomen,
Vrijwillig balling zijt geweest:
Zoudt gij bij vonnis nu als balling moeten zwerven ?
Zou uw zorgvuldigheid hier zulk een loon verwerven ?

Neen Burgers! hoopt veel eer een blijk,
Dat BURGERVADERS, geen tyrannen,
Naar billijkheid de vierschaar spannen.
In 't wijsheid-kweekend Harderwijk;
Menschlievendheid moog daar den strengen eisch vervangen;
Gelijk ten jongsten dag uw Regters zelf verlangen.

Gebeurt dit niet, zoekt troost in GOD!
Maar laten uwe Regters beeven!
Hen wagt zoo in, als na dit leeven.
Geweetens-pijn, der wreeden lot.
GOD, die de wraaklust haat, blijft steeds op hen verbolgen,
Die zelve dwingers zijn, of dees lafhartig volgen.⁵⁰

Studenten en het patriottisme

Het achterhalen van de politieke opvattingen van studenten is geen gemakkelijke opgave. Van het grootste deel van de vele tientallen studenten die in de periode 1780-1788 aan de Gelderse universiteit stonden ingeschreven, is weinig of niets bekend. Dat talrijke studenten patriotse gevoelens kenden, staat buiten kijf. In de hiervoor geciteerde passage over het schijfschieten ten gunste van de aankoop van uniformen voor de nieuwe vrijcorporisten, staat dat ook “studenten” daaraan deelnamen. “Hier zyn verscheide heeren & studenten die zelf ook schieten of anderen voor zich laten schieten”.⁵¹ In een enkel geval worden patriotse studenten met name genoemd: zo de broers Rauwenhoff, die beiden medicijnen studeren, zonen van de burgemeester van Elburg, die betrokken waren geweest bij de voorgenomen verdediging van Elburg, en enkele “Zwolsche studenten”, die een actieve rol hadden gespeeld in de verdediging van Hattem.⁵² Ook van leden van het ge-

49 Ibidem, brief van 8 oktober 1787.

50 Ibidem, inv.nr. 141, Anoniem, *Bemoediging aan de burgers* ('den 29 Augustus 1788').

51 Ibidem, inv.nr. 145, brief van S.J. van Geuns aan Jakob van Geuns, 6 maart 1785.

52 Ibidem, brief van 14 september 1786.

zin Van Geuns is bekend dat zij patriotsgezind waren; dat geldt voor de student letteren/theologie Jan van Geuns, die evenwel voor het grootste deel van zijn studie buiten Harderwijk verbleef en in het cruciale jaar 1787 in Amsterdam studeerde. Fel patriots was eveneens zijn jongere broer Jakob van Geuns, die in deze jaren op een Amsterdams handelskantoor als leerling werkte. Ook de jongste broer Izaak van Geuns, in 1786 nog leerling van de Latijnse school te Harderwijk, was patriotsgezind. Toen de Pruisen het gebied van de Republiek binnenmarcheerden, was zijn bede, dat “*wy verlost mogen worden van die Pruissen, en dat Frankryk ons maar spoedig mogt te hulpe komen!*”⁵³

De meeste studenten zullen evenwel, ofschoon patriotsgezind, niet hebben behoord tot de radicale en politieke vleugel, zoals de genoemde Rauwenhoff-broers en de ex-student H.W. Daendels. Representatief lijkt eerder de student Steven Jan van Geuns te zijn geweest. Deze tweede zoon van Matthias van Geuns was zeker kritisch ten aanzien van de stadhouder en diens partij. Verschillende briefpassages wijzen daarop. Zo schreef hij in een brief van 8 januari 1786 in ironische bewoordingen over de stadhouder als “onze Teergeliefde”: “voorleden week heeft Vader na Deventer geweest, & en passant onzen Teergeliefden een Compliment gemaakt op het Loo; dit moest Vader wel doen, omdat het de andere Professoren ook doen”.⁵⁴

De Gelderse landdag, die het besluit had genomen troepen tegen Elburg en Hattem te zenden, noemde hij “Bloedraad”⁵⁵ Ondanks zijn sympathieën voor de doelstellingen van de patriotse beweging, was hij evenwel afkerig van extreem geweld en vreesde hij verscheuring van de eendracht in het land. In laatstgenoemde brief verzuchtte hij: “wanneer zien wy noch het einde van alle deze troubles”.⁵⁶ Terwijl Jan en ook zijn jongere broer Jakob van Geuns radicaal-patriots dachten, stond Steven Jan aan de kant van zijn vader, die ervan overtuigd was, dat een radicale houding zeker na de interventie van de Pruisen en het uitblijven van Franse hulp tot niets anders leidde dan tot de ondergang van het land. Steven Jan vatte zijn bedenkingen tegen de patriotten nog eens samen in een brief van 7 juni 1788: “voor ’t overige ben ik het volkomen met U eens, dat het plan van de patriottische party, ten minsten voor ’t grootste gedeelte, zeer goed is geweest, en dat er met zeer veel grond magtig veel redressen moesten gemaakt worden. Maar dit geloof ik ook, dat zy te verre zyn gegaan, en lang niet altyd op een wettige wyze zyn te werk gegaan”.⁵⁷

In dat opzicht lijkt hij op A.C.W. Staring, eveneens een alumnus van de Gelderse universiteit, die sympathiseerde met de patriotten, maar hun politiek radicalis-

53 Ibidem, Brief van Izaak van Geuns aan Jan en Jakob van Geuns, 19 september 1787. Zie over de familie Van Geuns: I.H. van Eeghen, *Meniste Vrijage. Jakob van Geuns (1769-1832). Gronings dokter, Amsterdams 'kassier'* (Haarlem 1969), 5 sq.

54 FA Van Geuns 344, inv.nr. 145, brief van S.J. van Geuns aan Jakob van Geuns, d.d. Harderwijk 8 januari 1786.

55 Ibidem, brief van 14 september 1786.

56 Idem.

57 Idem, brief van 7 juni 1788.

me niet deelde. Eén van de redenen om Nederland tijdelijk te verlaten en in Göttingen te studeren, was de vrees, hier “doof en dood gepolitiseerd” te worden.⁵⁸

Wanneer zulke persoonlijke documenten als de brieven van de student Steven Jan van Geuns⁵⁹ en van de student A.C.W. Staring ontbreken, blijkt het lastig de politieke gezindheid van de Harderwijkse studenten te achterhalen. Handtekeningen onder patriotse manifesten zijn niet gevonden. Geven misschien botsingen tussen studenten en het garnizoen of tussen studenten en burgers in de cruciale jaren 1787-1788 een indicatie? Voorzichtigheid is op zijn plaats. Een gegeven waarmee altijd rekening moet worden gehouden, is dat onenigheden tussen studenten en soldaten/schutters en tussen studenten en burgers normaal waren. Tussen beide groepen heerste altijd koude oorlog. Zo verhaalt Steven Jan van Geuns van een ‘narrow escape’ op Sint-Nicolaasavond van het jaar 1785, toen hij bijna werd gemolesteerd door groepen van burgers en schutters, die het op studenten hadden voorzien.⁶⁰ Een bijkomend probleem is dat de onderzoeken die de academische senaat naar aanleiding van deze zaken instelde, zich zelden bezighielden met het motief van de daders. De verhoren van de senaat stelden de feitelijke gebeurtenissen centraal, om aan de hand hiervan vast te stellen of de verdachte schuld had. Aangezien de beschrijvingen van het gebeurde vaak zeer gedetailleerd zijn, is tot op zekere hoogte wel vast te stellen of ongeregeldeheden een politieke inslag hadden. Er blijven echter in elk geval vragen over. Zo hoeft het uitschelden voor ‘kees’ tijdens een ruzie niet te impliceren dat de twist een politieke oorsprong had. ‘Kees’ werd waarschijnlijk meer en meer een ‘gewoon’ scheldwoord.

Wanneer we echter het uitschelden voor ‘patriot’ of ‘kees’ blijven zien als aanwijzing dat een ongeregeldeheid mogelijk politiek getint was, dan nog zijn in de periode 1780-1790 dergelijke ruzies schaars. In enkele gevallen werden studenten uitgescholden, in één geval bedreigde een (ogenschijnlijk) orangistische student een patriotse burger: namelijk in de zaak ‘Tyhoff’.

Op 31 augustus 1787, om kwart voor twee ’s nachts was de boekdrukker E. Tijhof⁶¹ ontwaakt, omdat er “allerhevigst en aanhoudend” werd aangebeld. Hij was naar de deur gegaan en had, zonder deze te openen, gevraagd wie daar waren. Hierop kreeg hij als antwoord: “jou bl... Patriot!” en “doe open, Kees! wij zijn de Repraesentanten van de Staten van Gelderland!”⁶² Tijhof was hierop naar de bovenverdieping gegaan om vanuit het venster te kunnen zien, wie er voor zijn deur stonden. Hij zag:

58 M. Evers, *De vormingsjaren van A.C.W. Staring. Brieven en documenten betreffende zijn studietijd in Harderwijk en Göttingen, 1784-1789* (Hilversum 1996), 32-33.

59 De brieven van S.J. van Geuns en zijn familieleden, voorzover zij de Gelderse academie in de patriottentijd betreffen, zullen, voorzien van een uitvoerige inleiding en van een notenapparaat, binnenkort door M. Evers worden uitgegeven.

60 FA Van Geuns 344, inv. nr. 145, brief van 16 december 1785.

61 Everardus Tijhof was in 1786-1818 in Harderwijk als boekdrukker actief.

62 AAH, inv.nr. 56, 31-8-1787, 74.

“vijf Heeren, waaronder de Stud. Wesselink⁶³, (allen met ontbloote degens) welken hij bij naam noemde en toesprak, zeggende, dat hij hem zoude aanklagen; dat hij daarop door Wesselink en noch een ander gedreigd was, als of zij op hem wilden schieten; dat hij daarop geantwoord hadde: dat kunt gij, zulks goed vindende, doen!”⁶⁴

Tot een schietpartij kwam het niet. Tijhof riep iemand op straat toe, de wacht te waarschuwen. Daarop had iemand uit het gezelschap een steen in de richting van de ruiten geworpen, zonder schade te veroorzaken. Hoewel ze vervolgens hadden aangekondigd te proberen het huis via de achterkant binnen te komen, waren de relschoppers verdwenen, toen de klepperwacht arriveerde.

De academische senaat nam de zaak hoog op. Aan de hoogleraren die zich op dat moment buiten de stad bevonden, werd een brief gestuurd. Hierin stond dat:

“dezer dagen een affaire in deze Stad is voorgevallen, waarin een der Cives Academici is betrokken, waarvan aanklachte is ingekomen bij den Rector en Senaat, en deze zaak door de weinige presente Senaatsleden wordt beschouwd als van te merklijk aanbelang te zijn, en gevolgen te kunnen hebben, welke zij voor hunne rekening alleen niet kunnen nemen, maar ook daartoe noodig te hebben de advisen en den raad der thans absente Heeren”.⁶⁵

Blijkbaar was de senaat bang dat deze zaak aanleiding zou kunnen zijn voor nieuwe ongeregeldheden, waardoor de rust in de stad opnieuw kon worden verstoord.

Uiteindelijk kon Wesselink op 13 oktober 1787 ondervraagd worden. Hoewel hij zich naar eigen zeggen niet meer kon herinneren of hij in de bewuste nacht op straat geweest was, ging de senaat er naar aanleiding van getuigenverhoren vanuit dat Wesselink wel degelijk schuldig was.

Nadat Wesselink opnieuw ondervraagd was, werden de stukken betreffende deze zaak verder bestudeerd door professor Tydeman. Op 29 oktober kwam deze hoogleraar tot een opmerkelijke conclusie. De ‘zaak Tijhoff’ leek de professor “niet van die natuur te zijn, om noch meerder onderzoek te verdienen”.⁶⁶ Deze constatering is, gezien de voortvarendheid waarmee de senaat de affaire aanvankelijk aanpakte, onverwacht te noemen. Direct na het gebeurde had men de afwezige hoogleraren voor de behandeling van de zaak terug naar Harderwijk laten komen, nu werd het geheel snel afgedaan. Was het gevaar geweken dat de zaak het begin zou vormen van een nieuwe golf van geweld, of vond de orangist Tydeman het gebeurde onder het venster van de patriotse drukker, diep in zijn hart niet zo erg?

Ook de rector magnificus vond dat er nu spoedig kon worden overgegaan tot het uitspreken van het vonnis. Uiteindelijk viel de straf voor Wesselink verbazend laag uit. Besloten werd dat de student “zoo wel wegens het gepasseerde op straat, als wegens zijn gedrag voor den A.S. gehouden [hij had enige malen geweigerd te

63 Ellard Wesselink, uit Doesburg (1769-1814), zoon van de predikant Sebastianus Wesselink (overl. 1782), studeerde theologie (imm. 12 september 1785). In 1792 werd hij beroepen in de Wilp. F.A. van Lieburg, *Predikanten*, 276.

64 AAH, inv.nr. 56, 31-8-1787, 74, 75.

65 Ibidem, 1-9-1787, 76.

66 Ibidem, 29-10-1787, 101.

verschijnen], door den Heere R.M. ernstiglijk zal worden gecorrigeerd”.⁶⁷ De correctie vond plaats op 27 november, waarmee de zaak was afgedaan.

Uit deze gebeurtenis, die in de cruciale maanden van het jaar 1787 speelde, blijkt dat de senaat voor alles erop bedacht was dat de stad niet door nieuwe onrust zou worden verstoord. In de afgelopen weken was er meer dan voldoende onrust in de stad geweest. De ongeregelgheden hadden alles te maken met de inkwartiering van het garnizoen op 15 juli 1787.

De inkwartiering en de gevolgen voor de academie

Op 7 juli 1787 bereikte de academische senaat het gerucht dat Harderwijk, net als verschillende andere Gelderse steden, garnizoen binnen de muren zou krijgen. Dit zorgde binnen de senaat voor de nodige opwindning. De senaat vreesde bij de inkomst van het garnizoen het ergste voor de rust in Harderwijk. De soldaten hadden al in diverse Gelderse steden vernielingen aangericht, waarvan met name patriotten het slachtoffer waren geweest. De academische senaat besloot dan ook een brief te schrijven aan Willem V, die de eretitel van ‘curator magnificentissimus’ droeg.

De senaat verklaarde gehoord te hebben van het besluit om Harderwijk van garnizoen te voorzien en sprak haar “billijke vrees” uit dat dit “waarschijnlijk eenige aanleiding tot onrust of ongenoegen, en zekerlijk tot depeupleering onzer Academie, en tot intimideering van eenige ouderen of voogden, zal geven”.⁶⁸

Zeker nu kwam deze onrust erg slecht uit. De academische senaat beweerde namelijk na de zomer te kunnen uitzien naar een groot aantal studenten, “daar wij alhier bij aanhoudendheid in volkomene rust en noodige stilte leefden, en daar andere Academie-steden zig in dat voorrecht niet konden verheugen”.⁶⁹

Om de rust in Harderwijk te handhaven, zou het het beste zijn wanneer deze academie-stad van de komst van een garnizoen “geëxcuseerd” zou worden. De Harderwijkse hoogleraren zullen echter hebben ingezien dat deze wens weinig realistisch was en ze voegden er dan ook aan toe dat, indien er toch garnizoen zou komen, er voor de veiligheid van studenten en professoren zorg gedragen zou moeten worden. Ze schreven te hopen dat

“alle mooglijke middelen te werk gesteld [zouden] worden, om voor de behoudenis der Academische privilegien, bijzonder voor de vrijheid van de Professoren en derzelver familien en huizen (...) de noodige en vereischte zorg te dragen”.⁷⁰

De komst van militie was echter niet tegen te houden en reeds op 15 juli trokken soldaten van het regiment Salm onder bevel van de commandant Westerloo in

67 Ibidem, 24-11-1787, 103.

68 Ibidem, 62.

69 Idem.

70 Ibidem, 62-63.

Harderwijk binnen.⁷¹ Om ervoor te zorgen dat de soldaten niet, zoals in andere steden geschied was, zouden gaan plunderen, toonden veel Nederlanders in die dagen dat ze oranjegezind waren. Dit gebeurde meestal door het huis of de kleding met oranje te versieren. Zo ook in Harderwijk. In de senaatsvergadering van 15 juli 1787 kwam ter sprake dat commandant Westerloo de burgers dringend had geadviseerd oranje te dragen om de politieke rust niet in gevaar te brengen. De senaat stuurde de pedel naar de commandant om te vragen wat hij hiermee precies bedoelde. De commandant gaf te kennen dat hij “zonder eenige ordres van iemand daartoe te hebben ontvangen, alleenlijk uit aanmerking der tegenwoordige tijds-omstandigheden”⁷² iedereen aanraadde oranje te dragen. Wat hij onder deze “tijds-omstandigheden” verstond, formuleerde hij als volgt:

“dat naamlijk in deze Stad, gelijk elders, lieden van verschillende denkwijze gevonden wierden, dat reeds nu en dan iets tusschen sommige Burgers over het al of niet dragen van Orange-couleur was voorgevallen, dat daarmede zelfs de Militie min of meer was gemoeid geweest, en dat zig overtuigd hield, bijaldien hierover enige beweging tusschen Burgers en Militairen zou mogen ontstaan, dat het stuiten van diergelijke beweging boven ZijnW.Ed.Gestr. discipline zijn zoude”.⁷³

Dit antwoord stond min of meer gelijk aan een dreigement. De senaat liet daarop naar de ‘cives academici’ het bericht uitgaan dat het dragen van oranje niet langer verboden was. Verschillende magistraatsleden tooiden zich in die dagen met oranje versierselen. Zo had men curator en schepen H. van Westervelt in de kerk met oranje kokardes gezien. Ook vele senaatsleden en studenten decoreerden zich onder deze omstandigheden uit voorzorg met oranje, maar de oranjekleur bleek geen garantie voor vrijwaring van plundering.

Eind juli 1787 gebeurde immers waar men al voor had gevreesd. Het garnizoen ging over tot het plegen van vernielingen aan diverse huizen. Acht huizen in de stad werden geheel uitgeplunderd, waaronder dat van de hervormde predikant J.W. Tilanus, een vriend van de familie Van Geuns. “In vier kamers & kelder is alles by hem vernield.”⁷⁴ Aan circa 60 andere huizen werd schade toegebracht. Onder deze huizen bevonden zich ook woningen van professoren. Eén van de hoogleraren die schade ondervond, was Matthias van Geuns, zoals hij in een brief aan zijn zoons Jan en Jakob zelf vermeldde: “ik zat met een vriend in de voorkamer daar ons de stukken glas om de ooren stoven, door schielijk agtereenvolgende houwen met sabels der soldaten in de ruiten, zodat het vuur er uitvonkte”.⁷⁵

Volgens Van Geuns gebeurde dit echter in “de voornaamste straten” bijna huis

71 Het ging hier om het eerste bataljon van het regiment mariniers, nr. 21. Van 9 augustus tot 20 november 1787 was Frederik Johan Otto Rijngraaf van Salm hiervan officieel kolonel. Hij werd opgevolgd door Lucas Lubertus van Westerloo.

72 Ibidem, 15-7-1787, 65-66.

73 Ibidem, 66.

74 FA Van Geuns 344, inv.nr. 141. Brief van Matthias van Geuns aan Jakob van Geuns, dd. Harderwijk, 6 augustus 1787. De doopsgezinde familie Van Geuns kerkte dikwijls bij de hervormde predikant Tilanus.

75 Ibidem, brief van 6 augustus 1787.

aan huis, in een soort triomftocht na het plunderen.⁷⁶ Dit kan betekenen dat de meeste aanzienlijke burgers patriots waren, maar aannemelijker is dat de soldaten het in hun vernielzucht niet meer al te nauw namen en zich niet nauwkeurig bezig hielden met de vraag of ze nu patriotten of niet-patriotten schade berokkenden.

Van rust was plotseling geen sprake meer en de kans dat dit na de zomer de studentenaantallen negatief zou beïnvloeden was aanzienlijk. Voor de senaat was het nu zaak het imago van Harderwijk als veilige studentenstad te herstellen. Hierbij wendde men zich nogmaals tot de stadhouder. In de brief van 31 juli schetste de senaat eerst de omstandigheden, waarin de stad zich bevond. De professoren maakten melding van een onvoorstelbare woede van de militairen en beweerden dat er geen half uur voorbij was gegaan zonder dat er huizen waren uitgeplunderd of vernield. Hierbij waren ook de woningen van studenten niet gespaard. De academische senaat beklagde zich over het gedrag van het garnizoen, dat “allen voorkomenden huisraad niet alleen vernielde en op straat smeed, maar ook alles, wat men zijne gading rekende, contant geld, bedden, linnen, koper, tin, enz., roofde en weg sleepte: welk laatste zelfs is overgekomen, met openbreking van bureau’s, aan boeken, papieren, en andere goederen, die op de kamers van afwezige Studenten waren achter gelaten; gelijk aan eenen onzer Ambtgenooten, bij inspectie gebleken is”.⁷⁷

De senaat sprak bovendien de vrees uit dat de soldaten nog meer onheil zouden stichten. Het was het garnizoen (volgens de senaat) alleen om buit te doen en de legerleiding bleek niet bij machte om de soldaten een halt toe te roepen. Dat de schuldigen bovendien nauwelijks voor hun misdaden bestraft werden, kon daarnaast nog gevolgen hebben voor de toekomst:

“Ook is het ligtlijk te voorzien, dat, daar de tot hiertoe gepleegde verregaande insolentiën ongestraft hebben moeten blijven, de boosheid noch veel meer zal aangroejen, en van kwaad tot erger zal overslaan: des niets anders, dan de totale ruïne van deze Stad, en vooral van de Geldersche Academie, binnen korte dagen zeer zeker te voorzien is”.⁷⁸

Om deze ondergang te voorkomen, had men zich opnieuw tot de Prins gewend. Dit gebeurde schriftelijk, aangezien geen van de professoren het aandurfde huis en huisgenoten onder deze omstandigheden achter te laten. Zij schreven de brief te zien als een laatste redmiddel:

“Immers in de kortlijk opgegevene, schier wanhopige, omstandigheden meenen wij, naast den Hoogsten Regeerder van alles, onze gereedste toevlucht te moeten nemen tot Uwe D.H., wiens veelvermogend gezach, onder den Godlijken zegen, alleenlijk in staat is, om dezen moedwil te stuiten, en onzen ganschlijken ondergang voor te komen”.⁷⁹

76 Idem.

77 AAH, inv.nr. 56, 31-7-1787, 68.

78 Ibidem, 69.

79 Ibidem, 70.

Vanwege de ernst van de situatie hoopte men dat de stadhouder zo spoedig mogelijk zou overgaan tot krachtdadige maatregelen. Deze zouden – uiteraard – moeten bestaan uit het terugtrekken van het garnizoen, voordat dit de stad en de universiteit nog meer schade zou berokkenen.

Uitstel begin der colleges

Mede als gevolg van deze smeekbrieven namen in de eerste weken van augustus 1787 de woelingen af. Weliswaar werd het garnizoen niet teruggetrokken, maar Westerloo beloofde dat er strenger werd opgetreden tegen bandeloze soldaten. Een aantal van hen die betrokken waren geweest bij de plunderingen, waren gearresteerd en wachtten op hun vonnis. “Het geregtelyk onderz[oek] gaat streng voort, 25 soldaten zetten vast beneffens eenige monsters van ingezeetenen.”⁸⁰ Voorts werd een wacht geplaatst bij de ingang van de academie. Ten slotte werd in het begin van augustus een detachement ruiters in Harderwijk gelegerd ter orde bewaring, dat onder commando stond van Marinus Stavenisse Pous.⁸¹

De senaat was er evenwel niet gerust op dat de rust van blijvende aard was. Enkele hoogleraren (Schacht, Scheidius, Tydeman en De Rhoer) hadden in juli 1787 de stad verlaten en waren nog niet teruggekeerd. Op 3 september werd door de overgebleven hoogleraren besloten een brief aan curatoren te schrijven. Hierin beschreef men hoe de rust in Harderwijk was “veranderd in eene zorglijke en gedurige onrust, ongeschiktheid, om iets met bedaardheid te werken, en algemeene onveiligheid”.⁸² Zo maakte de senaat zich zorgen om de kostbare bezittingen van de academie, zoals boeken en instrumenten. Ook om de hortus botanicus werd gevreesd.

De hortus was een troetelkind van Matthias van Geuns. Toen hij in 1775 werd benoemd, lag de tuin er geheel verwaarloosd bij; het was meer een moestuin dan een wetenschappelijke kruidentuin. Met behulp van een hortulanus en al spoedig ondersteund door zijn zoon Steven Jan werd de reorganisatie ter hand genomen. In de jaren tachtig telde de tuin, die bij zijn benoeming slechts 600 soorten kende, reeds meer dan 2000 plantensoorten. Dikwijls was Matthias in zijn hortus te vinden, om er zijn studenten aanschouwelijk onderwijs in de botanie te geven. De tuin werd in deze periode bij binnen-en buitenlandse bezoekers vermaard. In 1782 was Friedrich Ehrhart, zelf directeur van de koninklijke hortus in Herrenhausen, bij Hannover, er te gast.

Het spreekt vanzelf dat Matthias van Geuns, die zoveel tijd en energie stak in de hortus, voor alles wilde voorkomen dat zijn levenswerk werd verwoest door moedwillig plunderende soldaten. Dat was de reden voor hem om als direct verantwoordelijke op 11 september 1787 aan te dringen op bewaking van de tuin. De

80 FA Van Geuns, inv.nr. 141, brief van van Matthias van Geuns aan Jakob d.d. Harderwijk, 6 augustus 1787.

81 Hij was sinds 1772 luitenant-generaal der cavallerie.

82 AAH, inv.nr. 56, 3-9-1787, 79.

commandant van het garnizoen antwoordde echter dat hij “wegens desertie van zijne onderhebbende manschap, zig buiten staat bevond, om aan dat verzoek te voldoen, en zelfs in de noodzaak was, om den schildwacht, tot hiertoe voor de Academie geplaatst, in te trekken: met aanbieding nochtans, om, in geval van enig bedenkelijk gevaar, wederom aldaar een post uit te zetten”.⁸³ Van Geuns kon niet veel anders doen dan het beste ervan hopen. Gelukkig is de tuin voor vernielingen gespaard gebleven.

Daarnaast waren de hoogleraren ook bang dat er iets zou gebeuren met hun persoonlijke eigendommen. Door hun maatschappelijke positie vreesden zij meer gevaar te lopen dan andere burgers. Zij schreven in de bovengenoemde brief van 3 september daarom ook van mening te zijn, de “ontwifelbaarste aanspraak (...) te hebben op die veiligheid van personen en goederen, die elk onbespraakt Burger en Ingezetten toekomt, en zonder welke altans onze letteroefeningen en die der Academische Jongelingschap geheel niet bestaan kunnen”.⁸⁴

De garantie van veiligheid voor de academieburgers was erg belangrijk, aangezien het nieuwe academisch jaar op het punt van beginnen stond. Nog slechts weinige studenten waren teruggekeerd in Harderwijk, zoals door de senaat vooraf al was gevreesd. De academische senaat verklaarde “dat ’er noch geen enkele Aankomeling bij ons is ingeschreven, terwijl velen, van het voor de vacantie gerecenseerd aanzienlijk getal Studenten, geheel zijn afgeschrikt, om weder hier te komen, met opschrijving van sommigen der kamers en opontbod hunner goederen”.⁸⁵

Graag wilde men de ouders en voogden van de studenten de verzekering kunnen geven dat Harderwijk in de toekomst veilig en rustig zou blijven. Dit kon men momenteel echter nog niet doen. Men vroeg dan ook aan de curatoren de garantie dat de veiligheid gewaarborgd zou worden en dat de geleden schade zou worden vergoed. Wanneer de curatoren echter niet voor de veiligheid zouden kunnen instaan, vroegen de professoren permissie Harderwijk te mogen verlaten. Zonder een antwoord van de curatoren af te wachten, stelde men de aanvang van de academische lessen uit tot 11 oktober, waarvan men nog op 3 september de studenten mededeling deed.

Het antwoord van de curatoren kwam binnen op 20 september. Het college had zich reeds gewend tot de commandant van het garnizoen en hem verzocht aan zijn militairen “de scherpste ordres te geven, ten einde alle tumultueuse bewegingen worden gepraevenieerd”.⁸⁶ Meer konden de curatoren op dit moment niet doen en ze gaven aan dat het onmogelijk was een garantie voor veiligheid en een vergoeding van geleden en nog te lijden schade te beloven. Hiervoor zou de academische senaat zich moeten wenden tot de Staten van Gelderland.

Over het algemeen leek het curatorencollege niet al te sterk onder de indruk te zijn van de noodkreet van de senaat. Zo schreven ze te begrijpen dat de samenle-

83 Ibidem, inv.nr. 56, 20-9-1787, 92.

84 Ibidem, inv.nr. 56, 3-9-1787, 82.

85 Ibidem, 83.

86 Ibidem, 20-9-1787, 89.

ving van studenten en soldaten problemen kon opleveren, “doch omstandigheden van tijden en zaken vereischen inschiklijkheid”.⁸⁷

Daarnaast waren de curatoren niet erg te spreken over het senaatsbesluit om de aanvang van de lessen uit te stellen. Ook van een vertrek van hoogleraren uit Harderwijk kon geen sprake zijn, “alzo deeze demarche, gevoegd bij de voorgaande, [het uitstel der lessen] onze Academie niet weinig zoude discrediteeren”⁸⁸. Ondanks de ongeregelde heden moesten de hoogleraren op hun post blijven. Voor de senaat was de reactie van de curatoren blijkbaar voldoende om een positief advies uit te brengen naar de studenten. In verschillende kranten werd een advertentie geplaatst. Hierin gaf de senaat de verzekering dat “Hunne Ed. Mog. hebben gelieven zorg te dragen, dat de rust in deze stad en de veiligheid van personen en goederen, welke aan elk Burger en Ingezeten toekomt, zullen bewaard blijven en alle tumultueuse bewegingen worden voorgekomen”.⁸⁹

Zorgen over aantallen studenten

De studenten keerden slechts schoorvoetend terug; het aantal ingeschrevenen in 1787 was lager dan ooit. Slechts 65 studenten werden in dat studiejaar ingeschreven. Een zorgelijke zaak, temeer daar de universiteit ook uit financiële overwegingen gebaat was bij een groot aantal inschrijvingen. Een niet onaanzienlijk deel van het inkomen der hoogleraren bestond immers uit collegegelden.

De secretaris van de senaat, die de curatoren de lijst van ingeschrevenen toezond, moest dan ook de vrijheid nemen “daarbij aan te merken, dat verscheidene in Jun. gerecenseerden sinds dien tijd, om het hier in Jul. voorgevallene, zig naar andere Academien hebben begeven en anderen traaglijk opkwamen”. Tegenwoordig ontbraken “er aan dat aantal nog zeven, onder welken slechts een is, wiens terugkomst nog wordt verwacht”.⁹⁰

In 1788 zette het herstel zich nog maar langzaam door. Totaal schreven zich in dat jaar 71 studenten in. Pas in 1789 heeft zich de normaliteit hersteld; in dat jaar stond zelfs een recordaantal van 90 studenten ingeschreven, onder wie vele nieuwe.

Verdediging van de academische vrijheid

Een andere zorg van de senaat was dat de orangistische contrarevolutie de onafhankelijkheid van de universiteit niet zou aantasten. De universiteiten van Franeker en Utrecht werden, zoals wij hierboven zagen, gezuiverd van patriotse ele-

87 Idem.

88 Idem.

89 Ibidem, 90

90 Ibidem, inv.nr. 141. Lijsten der cives academici getrokken uit het recensieboek en album studiosorum, 1787.

menten. Overal in den lande eiste de contrarevolutie slachtoffers; het modewoord in die dagen was: “removeren”, een net woord voor ‘afzetten’.⁹¹ Ook in Harderwijk zoals in andere steden werden de bakens verzet. Zo werden in 1788 bij de driejaarlijkse verkiezing van de magistraat patriottische of niet-welgevallige leden verwijderd en vervangen door prinsgezinde.⁹²

Het is evenwel opvallend dat aan de Gelderse universiteit geen slachtoffers vielen en dat zij niet werd gezuiverd van patriotse elementen, die er toch beslist waren. Ook door tactische maatregelen als het dragen van oranje wilde de senaat voorkomen dat er aanleiding werd gevonden in te grijpen in de onafhankelijke status van de universiteit. Toen op 4 augustus 1788, met het oog op de verjaardag van prinses Wilhelmina op 7 augustus, het dragen van oranje door de magistraat verplicht werd gesteld, nam de senaat die verplichting over; in een edict werd de studenten gelast “een Oranjeteeken, hetzij Strik of Cocarde, te draagen op de borst of aan den Hoed”, op straffe van een zilveren ducaton.⁹³

Gesteund door curatoren slaagde de senaat erin de autonomie van de universiteit ondanks de nieuwe politieke constellatie te handhaven. Hoe zelfstandig zijn personeelsbeleid bleef, blijkt uit de benoeming van de uitgesproken patriot Nieuhoff tot nieuwe rector magnificus in het studiejaar 1787/1788. En de al even uitgesproken patriot Pieter Roscam, die zich in 1787 had laten benoemen in het fel-patriotse Utrecht, werd in 1788 teruggehaald, toen Tydeman terugkeerde naar Utrecht.

Ook in de kwestie van het Nationaal Fonds bleef de senaat ferm, en wist zij met succes de politieke druk te weerstaan.

Het Nationaal Fonds

Na de omwenteling van 1787 traden de nieuwe machthebbers streng op tegen de patriotten en in dit kader wilden ze ook straffen opleggen aan degenen die hadden gecontribueerd aan, of nog erger, gecollecteerd voor het Nationaal Fonds, de patriotse partijkas. In Gelderland begon het onderzoek hieromtrent in december 1787. Naar aanleiding van een Landdagresolutie van 20 oktober 1787, stuurde het Hof brieven naar de verschillende magistraten met het verzoek na te gaan of er binnen hun jurisdictie personen waren geweest die zich met het Nationaal Fonds hadden ingelaten. Aangezien de Gelderse Academie de jurisdictie bezat over de ‘cives academici’, kreeg ook de senaat op 10 december 1787 een dergelijk verzoek.

Om het onderzoek gericht te laten verlopen, werd de academische senaat verzocht eventuele verdachten over bepaalde zaken te ondervragen. De senaat stelde

91 Zie Evers, *Vormingsjaren*, 31.

92 FA Van Geuns 344, inv.nr. 141, brief van Sara van Geuns-van Delden, d.d. Harderwijk, [na 25 januari 1788]. Zie ook J. Duinkerken, ‘Harderwijk in de 17e en 18e eeuw’, in: L. Mulder en W. Frijhoff (eds.), *Een onderschatte universiteit*, 18.

93 AAH, inv.nr. 56, 4-8-1788, 127.

aan de hand van de door het Hof gegeven suggesties veertien vragen op. Deze concentreerden zich op de kwestie wie er hadden gegeven en aan wie het geld was afgedragen. Ook werd onderzocht of de ondervraagde wist wat het doel van de collecte geweest was.⁹⁴

De academische senaat zou de studenten op deze punten aan de tand voelen. Eerst werden alle studenten één voor één door de rector magnificus, op dat moment Nieuhoff, gevraagd of er bij hen was gecollecteerd voor het Nationaal Fonds. Deze vraag werd door allen, op een vijftal na, met nee beantwoord. Deze vijf studenten- S.A. Buddingh, I.J. Elzevier, T. de Vries, A.J. Schimmelpenninck van der Oye en F.C.H. de Leeuw van Coolwijk⁹⁵) werden vervolgens nader ondervraagd.

Gezien het vooronderzoek is het eigenaardig dat Budding op de vraag of er bij hem de afgelopen tijd was gecollecteerd voor “zoo genoemde Nationale Fondsen, of soortgelijke einden”⁹⁶, thans ontkennend antwoordde. Bij de andere vier was wel voor het Nationale Fonds gecollecteerd. Uit de verhoren bleek voorts dat Gelderman en Heydendaal bij de inzameling betrokken waren geweest. Op de meeste vragen verklaarden de studenten evenwel niets te weten. Zelfs op de vraag: “Wat is het oogmerk geweest van die collecten?”, moesten de ondervraagden het antwoord schuldig blijven. Alleen Elzevier verklaarde “onderricht te zijn, dat dit oogmerk was het nut van ’t vaderland”.⁹⁷ Elzevier was ook de enige student die toegaf zelf een bijdrage te hebben geleverd; hij had vier gulden gegeven, voor een student een vrij hoog bedrag. De meeste hoogleraren hadden, zoals blijken zal, tussen één en vijf gulden gegeven.

Het Hof verlangde dat ook de hoogleraren antwoord zouden geven op de gestelde vragen. Op 19 december 1787 bereidden de professoren het antwoord aan het Hof voor. In de brief gaven de hoogleraren in algemeenheid, dus niet hoofdelijk, antwoord op de vragen. De academische senaat zou zich niet met collecten hebben beziggehouden. Wel hadden de hoogleraren zelf op één na allen gegeven. De enige die geen bijdrage had geleverd “is daartoe zelfs niet aangezocht, heeft niets gegeven, en weet ook op alle de volgende artikelen niets te antwoorden”.⁹⁸ Wie dit was, is helaas niet te achterhalen. De academische senaat geeft nergens de identiteit prijs van de heren die wel hadden gecontribueerd.

Volgens de ondervraagden ging het hierbij niet om hoge bedragen: tussen de één en vijf gulden. De leden van de senaat gaven aan, ervan uit te zijn gegaan dat de inzameling was bedoeld “ten nutte van noodlijdende Ingezeten des lands”⁹⁹ en

94 Ibidem, inv.nr. 56, 17-12-1787, 108-111.

95 Stephanus Adrianus Buddingh, uit Tiel, imm. 26-9-1782 als artes-student; Isaacus Joannes Elzevier, uit Amsterdam, imm. 22-7-1784, ook als artes-student – op 6 mei 1789 staat hij ingeschreven als J.Cand.; Thade de Vries, uit Enkhuizen, imm. 20-9-1786 als juridisch student; Assueer Jacob Schimmelpenninck van der Oye, uit Zutphen, imm. 20-9-1786 en Martinus Derk de Leeuw van Cootwijk, Zutphen, imm. 20-9-1786, beiden als juridisch student.

96 AAH, inv.nr. 56, 12-12-1787, 109.

97 Ibidem, 110.

98 Ibidem, inv.nr. 113. Minuuthandelingen en bijlagen 1787-1788, Lias V, 19-12-1787.

99 Idem.

hadden geen reden om aan te nemen dat het geld uiteindelijk een ander doel gediend zou hebben.

Twee leden van de senaat waren bij de vergadering niet aanwezig, Muntinghe en Nieuhoff; zij leverden hun antwoorden schriftelijk in. De antwoorden van Muntinghe weken nauwelijks af van het algemene beeld. De andere brief was van Nieuhoff. Als reden van zijn afwezigheid noemde hij zijn drukke werkzaamheden, maar hij beriep zich ook op het onderwerp van de vergadering: “dit mij te zeer betreffend verplicht mij – deze keer – niet persoonlijk, maar schriftelijk te verschijnen. Mijne tegenwoordigheid zou welligt den een of anderen kunnen belemmeren in ’t rond uiten zijner gedachten en gevoelens”.¹⁰⁰

Nieuhoff gaf in zijn brief antwoord op dezelfde artikelen als de andere professoren. Van een eigenlijke collecte, in de betekenis dat er iemand langs de huizen ging om geld in te zamelen, was volgens Nieuhoff geen sprake. Menigeen had “liefdegiften (...) welken als collecten van zoo genaamde Nationale fondsen zouden kunnen gehouden worden”¹⁰¹, gegeven. De getuigenissen van de overige professoren hadden echter aangegeven dat er wel collecteurs langs de huizen waren gegaan, onder wie Nieuhoff zelf.

Op de vraag wie zich met het collecteren hadden beziggehouden, bleef Nieuhoff vaag. De namen van deze personen wist hij zich niet meer te herinneren, maar hij kon wel vertellen dat het “lieden van Eer” geweest waren. Ook gaf hij toe zelf bij de inzameling van liefdegiften betrokken te zijn geweest. Waar het geld naartoe gegaan was, en of er nog iets over was, kon Nieuhoff niet zeggen. Omtrent het doel van de giften week Nieuhoffs opvatting niet af van die van zijn collegae. Ook hij zei aan te nemen dat het geld ten behoeve van de armen was ingezameld.

Het is uiteraard niet erg waarschijnlijk dat Nieuhoff, die zelf had gecollecteerd, dacht dat het Nationaal Fonds werkelijk bestemd was voor de arme ingezetenen. Uit andere bronnen blijkt namelijk dat Nieuhoff zeer nauw bij de organisatie van het Nationaal Fonds betrokken was. Zo wordt zijn naam in een brief van de Harderwijkse patriot J. Gelderman aan R.J. van der Capellen tot de Marsch in dit verband uitdrukkelijk genoemd. Gelderman meldt over de professor dat deze “sich opentlyk de goede saak seer sterk aantrekt, en onder een sekere classe van menschen veel invloed heeft”.¹⁰² Hij is bereid, zo vervolgt Gelderman zijn brief, om samen met Heydendaal en hemzelf plaats te nemen in het comitee dat hij plan is op te richten om ook in Harderwijk een afdeling van het Nationale Fonds in het leven te roepen. Ook Nieuhoff zelf liet zich in zijn brieven uit over zijn activiteiten voor het Nationaal Fonds. Zo schreef hij op 30 september 1786 aan Van der Capellen tot de Marsch: “Intusschen heb ik niet stilgezeten. Ik heb in onz steedeken verscheiden teekenaren gevonden; ik hope noch meer op te doen.” Wel begroot het hem dat velen bepaald niet royaal geven: “Dikwerf bedroef ik mij over de

100 Ibidem, Lias W, 19-12-1787.

101 Idem.

102 RAG, FA Van der Capellen, inv.nr. 514. Brief van J. Gelderman aan R.J. van der Capellen tot de Marsch, d.d. Harderwijk, 31 mei 1786.

schamele bekrompenheid van denken en vergezochte voorwendzels, waarmede zelfs opgeklearde vernuften zich aan dit vaderlandsch verzoek onttrekken. – ook in deze – in zeker opzicht geringe daad bleek mij wederom hoe diep, hoe zeer diep de vrijheid bij ons gevallen is”. En in dezelfde brief betuigt Nieuhoff: “Niets zal mij aangenamer zyn, dan mijne zeer geringe diensten te kunnen besteden tot nut van ’t algemeen, en vooral tot handhouding der republikainsche Vrijheid”.¹⁰³

Het is in het licht van het bovenstaande dan ook weinig aannemelijk dat Nieuhoff zich niet meer wist te herinneren wie zich met de collecten hadden beziggehouden. Ook de andere professoren zullen waarschijnlijk meer van de collecten hebben afgeweten dan dat de uiteindelijke brief naar het Hof doet vermoeden. Het Hof was hiervan blijkbaar ook doordrongen en wilde verdere stappen nemen tegen de academische senaat.

Hierbij stuitte het Hof echter al zeer spoedig op een groot probleem: een academie bezat de jurisdictie over haar ‘cives’: studenten, personeel en professoren en hun families. Dit zou impliceren dat de overtredders door de academische senaat, met andere woorden door zichzelf, berecht zouden moeten worden. Vrezende dat de onpartijdige rechtsgang in dit geval in het gedrang zou komen, liet het Hof een advies opstellen. Dit advies werd naar de Staten van Gelderland gezonden, die de brief op 10 november 1788 doorspeelden naar de curatoren van de Gelderse Academie. In het advies werd gesteld dat de academische senaat in deze zaak niet bevoegd was om recht te spreken.

De senaat besloot zich tot de curatoren te wenden met betrekking tot “de dezer dagen openlijk in contraventie getrokkenene competentie van deezen A.S. ter judicature in sommige gewigtige pointen, zonder dat daar over zijn gevraagd de belangen en consideratien van den Senaat zelve”.¹⁰⁴

Uiteraard vreesden de hoogleraren allemaal voor hun eigen persoon, wanneer deze zaak zou leiden tot een verder gerechtelijk onderzoek. Daarnaast had de senaat ook oog voor het welzijn van de Academie. De academische senaat vreesde dat een aantasting van de privileges en de dreiging dat één van de professoren (en mogelijk meerderen) zou(den) worden belemmerd in het geven van colleges, ongunstig zou werken op de studentenaantallen. Men gaf aan bang te zijn dat Nieuhoff “in de exercitie van zijn post zoude worden belet, en dus eene geheele tak, zoo noodzaakelijk voor alle Studien aan deeze Academie worden verlamt”.¹⁰⁵

De senaat besloot de zaak dan ook serieus aan te pakken. Zo werd er een speciale commissie in het leven geroepen, die zich zou buigen over de door curatoren ter beschikking gestelde stukken over de zaak. In oktober 1789 kwam de senaat uiteindelijk tot een tweetal, waarschijnlijk door Roscam opgestelde vertogen, waarin hij zijn zienswijze uiteenzette. Er werden twee stukken opgesteld: op 3 en op 23 oktober. Het eerste behandelde voor welke rechtbank misdaden van hoogleraren

103 Ibidem, inv.nr. 533. Brief van B. Nieuhoff aan R.J. van der Capellen tot de Marsch, d.d. Harderwijk, 30 september 1786.

104 AAH, inv.nr. 56, 6-6-1789, 188.

105 Ibidem, 278.

in het algemeen berecht dienden te worden, in het tweede werd uiteengezet waarom in dit specifieke geval de academische senaat de meest competente rechter was.

In de brief van 3 oktober wees de senaat op de privileges die de Gelderse Academie bij haar oprichting gekregen had. Hieronder bevond zich ook de bevoegdheid om recht te spreken over de cives. Nadrukkelijk stelde de auteur dat niet alleen studenten maar ook de professoren met hun gezinnen hiertoe behoorden. Een argument dat het Hof gebruikte om in dit geval de jurisdictie over de professoren naar zich toe te trekken, was dat de rechtspraak van de academische senaat niet meer was dan een gedelegeerde rechtspraak en daarom minder voorstelde dan de jurisdictie van het Hof. De briefschrijver haalde fel uit naar deze bewering. In plaats van een gedelegeerde jurisdictie zou er echter juist van een geprivilegieerde jurisdictie sprake zijn. Dat deze zich ook tot de professoren uitstreckte was niet meer dan logisch, “want vooreerst zoude het (...) de absurditeit zelve zijn, dat dit Privilegie om voor den A.S. te recht te staan, alleen zoude gerestringeert worden tot studenten en niet mede behooren tot de professoren en derzelver huysgezinnen”.¹⁰⁶

Een ander argument dat in het advies van het Hof aan de Staten was gebruikt, luidde dat onder de rechtspraak van de senaat slechts civiele zaken zouden vallen en geen strafzaken. Ook dit werd in de brief ontkracht. Weliswaar had de senaat in het verleden een aantal strafzaken overgedragen aan de Harderwijkse magistraat, maar daaruit volgde niet dat het academische college onbevoegd zou zijn om dergelijke zaken te behandelen. Met diverse voorbeelden uit het verleden bewees de auteur dat strafzaken wel degelijk tot de jurisdictie van de academische senaat gerekend dienden te worden. Ook een zwaar vergrijp als een ‘crimen majestatis’ zou door de senaat zelf berecht kunnen worden.

Op 23 oktober ging er een nieuwe brief uit naar de curatoren. Nieuhoff “als in deezen geconcerneerd” en zijn zwager Forsten mochten niet bij de voorafgaande zitting aanwezig zijn. In deze tweede brief zouden volgens de senaat zaken worden behandeld, “welke wij dierhalven niet gevoeglijk in gemelde onze eerste missive konden insereeren, maar genoodzaakt waaren om in een afzonderlijken brief buyten communicatie onzer twee gemelde medebroeders te vervatten”.¹⁰⁷

De auteur van de brief vervolgde met een aanval op de handelwijze van het Hof in deze zaak. Het was volgens hem zo dat ieder Provinciaal Hof zijn jurisdictie zo ver mogelijk probeerde uit te breiden. In dit geval was het de bedoeling van het Hof geweest “om te trachten waare het mogelijk ook de handen in de Academie zaaken te krijgen waar toe aan Hen eene gunstige gelegenheid scheen gebooren te zijn”.¹⁰⁸

Om zijn bevoegdheden uit te breiden, deinsde het Hof er volgens de briefschrijver zelfs niet voor terug om de waarheid te verdraaien. Zo had het rechtscollege doen voorkomen of er “zoo als het Hof zich uitdrukt *eenige* leeden van den A.S. voor[kwamen], onder die geen en welke met het collecteeren voor het zoo ge-

106 Ibidem, inv.nr. 56, 3-10-1789, 237.

107 Ibidem, 23-10-1789, 265.

108 Ibidem, 266.

naamde nationaale Fonds beschuldigt wierden”¹⁰⁹. Dit was volgens de academische senaat onjuist, daar alleen Nieuhoff van dit vergrijp verdacht werd. Of hij werkelijk schuldig was, was bovendien nog niet bewezen. Men verdacht er het Hof van dat dit “zoude zijn geschied om de zaak aan den Souverain zoo te doen voorkoomen als of verscheydene van de senaatsleeden met dat zelfde euvel zijnde behebt alzoo de Senaat buyten staat zoude zijn om over die zaak te jugeeren”¹¹⁰.

Alvorens tot rechtspraak over te kunnen gaan, zou de senaat volgens de academische grondwetten, echter eerst nog een onderzoek naar de schuld van Nieuhoff moeten laten instellen. Volgens het Hof was het eerste onderzoek dat de senaat in december 1787 had uitgevoerd reeds “niet gevoeglijk” geweest, daar professor Nieuhoff destijds rector magnificus was geweest. In het verweer werd ook deze aantijging sterk tegengesproken. De senaat was van mening dat het “eene vergezogte zwarigheid zoude zijn, alzoo toch de post van Rector of President van eenig Collegie niemand booven het bereik der wetten of van eenig judicieel onderzoek stelt”¹¹¹.

Nadat de curatoren deze twee brieven hadden ontvangen, stelde dit college zelf een stuk op en zond dit zo spoedig mogelijk naar de Staten. Dit uitvoerige betoog pleitte voor de opvatting van de academische senaat. Op 10 november 1789 kwam de Landdag samen te Zutphen en boog zich over het door de curatoren opgestelde advies. Dit werd in zijn geheel overgenomen door de Staten. Zo werd besloten dat men de zaak, vanwege de gerezen moeilijkheden voorlopig ‘in advies’ zou houden. In de praktijk betekende dit dat de zaak begraven werd, zonder dat het Hof al te veel gezichtsverlies leed.

Niet alleen het gecompliceerde karakter van de rechtsverhoudingen in dit geval, ook het wel en wee van de gewestelijke hogeschool was bij het vaststellen van dit besluit meegewogen. Zo vreesde men voor “het nadeel het welk de academie zelfs en de studeerende jeugd door een verder onderzoek der subjecte zaak zoude lijden”.

Conclusie

In 1789 is de situatie aan de Gelderse academie genormaliseerd. Alle gevaren zijn afgeslagen, met name het gevaar van vervolging van leden van de universiteit. De autonomie is gehandhaafd. Zeker heeft daarbij geholpen dat slechts een minderheid binnen de universitaire gemeenschap radicaal patriotse posities had ingenomen. Weliswaar waren enkele hoogleraren voor de omwenteling uitgesproken patriotsgezind geweest, met Nieuhoff, Roscam en mogelijk ook Scheidius als meest sprekende voorbeelden, toch had zich de senaat in meerderheid gematigd opgesteld. Vermoedelijk droegen de meesten de patriotten wel een warm hart toe maar waren zij afkerig van ieder extremisme. Kenmerkend voor het Harderwijkse docentencorps was waarschijnlijk een persoon als die van Matthias van Geuns, een

109 Ibidem, 267.

110 Ibidem, 268-269.

111 Ibidem, 280.

verlicht en gelovig man, voorstander van inenting en van volksgezondheid, maar niet bereid voor welk ideaal dan ook een burgeroorlog te riskeren.

Hoewel er helaas te weinig materiaal voorhanden is om met zekerheid uit te maken in hoeverre de studenten achter de patriotse denkbeelden stonden, mogen we aannemen dat velen met de patriotse idealen hebben gesympathiseerd, maar niet met de drijfverij van radicalen als Daendels en Rauwenhoff. Het patriottisme van de meesten zal niet politiek maar cultureel van aard zijn geweest. Steven Jan van Geuns en Staring zijn daarvan mooie voorbeelden.

Er was ook een groep studenten die zich op straat duidelijk liet gelden. Vaak was dit echter niet ingegeven door politieke denkbeelden. Studenten waren niet afkeurig van een vechtpartij met soldaten of met burgers. Mogelijk was ook Ellard Wesselink gewoon zo'n 'enfant-terrible', die niet zozeer uit oranjegezindheid als wel uit balorigheid handelde.

Hoe dan ook had de senaat de handen vol aan het handhaven van de rust in Harderwijk. Enige tijd bestond de vrees dat door het handelen van studenten de soldaten opnieuw zouden worden geprovoceerd, met alle gevolgen van dien. De senaat wilde in de stad een gunstig studieklimaat scheppen, dat ouders en voogden ertoe zou doen besluiten om hun kroost naar Harderwijk te zenden. Welke invloed onrust kon uitoefenen op studentenaantallen, had de academie in 1787 aan den lijve moeten ondervinden.

Behalve door onrust in Harderwijk kon de universiteit ook door verlies van professoren aan betekenis inboeten. Met name de positie van Bernardus Nieuhoff heeft ten gevolge van zijn patriots engagement en de daarop volgende represailles gevaar gelopen. De senaat is er echter in geslaagd zijn onafhankelijkheid te bewaren en tussen de scylla van patriotse rebellie en de charybdis van slaafse onderwerping aan Oranje te laveren. Juist in de kwestie van het Nationaal Fonds bleek de senaat, hierin gesteund door curatoren, bestand tegen de politieke druk. In 1789 is de universiteit in rustiger vaarwater gekomen. In dat jaar schrijft zich een recordaantal van 90 studenten in aan de Gelderse academie, die zonder een Napoleon nog jaren had kunnen bestaan.

De bibliotheek van de Gelderse Academie te Harderwijk – thans te Deventer¹

O.S. LANKHORST

Toen op zaterdag 10 mei 1710 de Duitse jurist en hartstochtelijk boekenverzamelaar Zacharias Conrad von Uffenbach (1683-1734) vanuit Deventer via het Loo en Elspeet in Harderwijk was aangekomen en zijn intrek had genomen in herberg 'De Witte Zwaen' (het beste in de stad, 'aber doch sehr schlecht'), ging hij allereerst naar de kade om de Zuiderzee te zien. Het was helder weer; de grote zeilboten en zelfs de toren van Kampen waren met behulp van de verrekijker van 12 voet goed te zien.² De volgende dag trok de zee opnieuw de belangstelling van de reiziger.

Vanaf maandag wijdde Uffenbach zich aan zijn eigenlijke reisdoel: het bezoeken van boekverzamelaars en geleerden, van boekwinkels en bibliotheken.³ Hij bezocht 's ochtends twee boekhandels, maar was weinig onder de indruk van het sortiment: 'so aber beyde (...) fast nichts als ordinaire Studenten-Bücher und Compendia hatten'.⁴ 's Middags is hij te gast bij Theodor Janssonius van Almelo-veen (hoogleraar Grieks, welsprekendheid en geschiedenis) en daar komt Uffenbach aan zijn trekken: een boekerij van 3.000 delen, 'davon die meisten und besten Critici, Litteratores und Antiquitatum Scriptores sind, darunter gewiss treffliche Werke und schöne Editiones vorkommen'.⁵ Alleen al van de Latijnse redenaar Quintilianus bezit Van Almelo-veen veertig edities. Dinsdagochtend wordt de universiteitsbibliotheek bezocht:

1 Ter nagedachtenis van dr. A.C.F. Koch (1923-1990), bibliothecaris van de Athenaeumbibliotheek, onder wiens toeziend oog ik in 1971 met het oog op de verhuizing naar het Klooster als vakantiehulpje meehielp met het inventariseren van het Deventer boekenbezit, waaronder ook het Harderwijkse erfdeel. Door dr. Anton Koch werd ik ingewijd in de studie van én eerbied voor het oude boek.

2 Z.C. von Uffenbach, *Merkwürdige Reisen durch Niedersachsen, Holland und Engelland*, dl. 2 (Frankfurt/Leipzig 1753), 395. Over Uffenbach, zie: *Allgemeine Deutsche Biographie*, dl. 39 (Leipzig 1895), 135-137 en: G.A.E. Bogeng, 'Über Zacharias Conrad von Uffenbachs Erfahrungen und Erlebnisse bei der Benutzung deutscher, englischer, holländischer öffentlicher Büchersammlungen in den Jahren 1709-1711', in: A. Hortschansky (Hrsgb.), *Beiträge zum Bibliotheks- und Buchwesen: Paul Schwenke gewidmet* (Berlin 1913), 13-46. In 1997 verzorgde P.G. Hoftijzer ter gelegenheid van het 20e congres van de Association Internationale de Bibliophilie een bibliofiele uitgave (Avalon Pers) met een sterk bekorte en in het Engels vertaalde versie van de dagboek aantekeningen die Uffenbach tijdens het Nederlandse gedeelte van zijn reis heeft gemaakt. Van het gedeelte van het reisverslag in het gewest Friesland verscheen in 1853 reeds een vertaling door J. Dirks in: *de Vrije Fries*, 6 (1853), 305-390: 'Aanteekeningen van Z.C. von Uffenbach, gedurende zijn verblijf in Friesland in 1710'.

3 Enkele decennia later ging de Franse filosoof Denis Diderot na zijn aankomst in Den Haag ook allereerst naar Scheveningen om de zee te 'begroeten'; en pas daarna naar de boekwinkels op zoek naar elzevier-uitgaven. Vgl. D. Diderot, *Correspondance*. Ed. par G. Roth et J. Varloot, dl. 13: *Juin 1773 – Avril 1774* (Paris 1966), brief nr. 796 (18 juin 1773) aan Sophie Volland, 15-16, hier 15: 'Le jour même de mon arrivée [= 15 juin], j'ai salué Neptune et son vaste empire'.

4 Uffenbach, o.c., 395.

5 Ibidem, 396.

‘ein viereckigt mittelmässiges Zimmer, darinnen nur ein vier bis fünf hundert Volumina, aber meist lauter Folianten und gute Bücher sind’.⁶

Het bezoek van Uffenbach is slechts een momentopname van één reiziger, maar het geeft wel een treffend beeld van hetgeen verwacht kon worden van de universiteitsbibliotheek van Harderwijk in de zeventiende en achttiende eeuw. De universiteitsbibliotheek was van geringe omvang in vergelijking met die van hoogle-raren en andere boekverzamelaars. Het aantal boeken was bescheiden. De collectie was echter met zorg bijeengebracht; zij bestond voornamelijk uit naslagwerken, tekstedities, bronnenuitgaven. Kortom het soort werken dat men ook heden ten dage in de leeszaal van een universiteitsbibliotheek verwacht. De bibliotheek was eerder bestemd voor professoren dan voor studenten. Die moesten hun boeken toch vooral zoeken in boekwinkels en op veilingen.

In het onderstaande probeer ik de geschiedenis van de Harderwijkse universiteitsbibliotheek te schetsen, waarvoor ik gebruik heb gemaakt van het academiearchief, thans bewaard in het Rijksarchief Gelderland te Arnhem,⁷ en van bronnenmateriaal dat samen met een groot deel van de boekencollectie in de Deventer Athenaeumbibliotheek is terechtgekomen. Deze overdracht vond plaats na de definitieve opheffing in 1818 van de Gelderse Academie, die inmiddels was gedegradeerd tot Rijksatheneum.

De huisvesting en het beheer van de bibliotheek

Het begin van de meeste universiteits- en stadsbibliotheken van de Republiek der Zeven Verenigde Provinciën ligt in de rijkdom van de middeleeuwse klooster- en kerkbibliotheken.⁸ De beoefening van de wetenschap ging over van de kloosters naar de jonge universiteiten. Die overgang kwam veelal ook concreet tot stand door de overdracht van boeken, geconfisqueerd uit kerkelijk bezit. Bovendien werden de nieuwe stads- en universiteitsbibliotheken vaak gevestigd in voormalige kerken en kloosters, waaruit de geconfisqueerde boeken afkomstig waren. Dat gebeurde bijvoorbeeld voor de stedelijke bibliotheek van Amsterdam, in 1578 gehuisvest in de Nieuwe Kerk; voor die van Utrecht, vanaf 1584 in de Sint Janskerk; en voor de universiteitsbibliotheek van Groningen vanaf 1615 in het Broerklooster, het voormalig klooster van de Franciscanen. De oorsprong van de collecties van de universiteitsbibliotheken van Leiden en Franeker werd weliswaar niet gevormd door kerkelijk boekenbezit, maar ook deze boekerijen vonden onderdak in voormalige kloosters: te Leiden in de Faliede Bagijnenkerk, te Franeker in het Kruisherenklooster.

6 Ibidem, 398.

7 Archief van de Academie van Harderwijk, bewaard in het Rijksarchief Gelderland te Arnhem(voortaan: AAH).

8 Cf. S. van der Woude, ‘Uit de prille jeugd van de Nederlandse stads-universiteitsbibliotheken’, in: *Bibliotheekleven*, 47 (1962), 618-625.

Ook in Harderwijk werd de universiteitsbibliotheek gevestigd in een klooster. Toen in 1648 het Veluws Gymnasium tot Gelderse Academie werd verheven, verbouwde men de kapel van het voormalig Catharinaklooster zodanig dat er op de bovenverdieping een ruimte kwam die plaats bood aan de bibliotheek: het gedeelte boven het koor van de kapel. Deze ruimte ontstond door het doortrekken van de vloer van de bovenkerk die de kloosterzusters had gediend. Waar het boekenbezit van het Veluws Gymnasium was gehuisvest, kan uit de bronnen niet worden opgemaakt. Thans is het koorgedeelte weer in zijn oude toestand hersteld en is de bibliotheekruimte dus de facto opgeheven.

Helaas is geen afbeelding van de Harderwijkse bibliotheek bewaard gebleven. En ook de bronnen geven slechts enkele summier beschrijvingen van de bibliotheekruimte. Af en toe is er in de resolutiën van curatoren sprake van reparaties die moeten plaatsvinden. Zo werden in 1699 de 'planken op de Bibliotheecqkamer' aangedreven. En enkele jaren later gaven de curatoren toestemming om gordijnen van 'goed groen stoff' te kopen 'tot bedekkinge van de Boeken'.⁹ De boeken waren er in kasten geplaatst, verdeeld naar discipline en naar formaat. Er is niets bekend over een opstelling van lessenaars, waaraan de folianten met kettingen vastzaten, zoals in de middeleeuwse librijes gangbaar was geweest. In het midden van de zeventiende eeuw was deze praktijk van geketende boeken in vrijwel alle bibliotheken verdwenen. In de vermaarde bibliotheek van de Parijse Sorbonne was dit reeds in 1615 gebeurd.¹⁰ In de Leidse universiteitsbibliotheek waren in 1653 de kettingen verdwenen en de opstelling veranderd in een zaalbibliotheek met kasten langs de wanden. In de Utrechtse bibliotheek waren in 1646 de lessenaars opgeruimd en in Franeker vond de verbouwing tot zaalbibliotheek in 1683 plaats.¹¹

Het beheer van de bibliotheek in Harderwijk was in handen van de *bibliothecarius*. Deze functie werd vervuld door de rentmeester van de Academie, meestal een van de burgemeesters van Harderwijk. Hij was verantwoordelijk voor de besteding van het geld dat aan boeken kon worden uitgegeven en hij had, zoals verderop ter sprake komt, de zorg voor het maken van een catalogus van het boekenbezit.¹² Kort nadat in 1671 burgemeester Coenraet van Dedem als *bibliothecarius* was aangetreden, beleefde de stad Harderwijk een roerige periode en dat had ook gevolgen voor de bibliotheek. In het rampjaar 1672 bezetten de Fransen Harderwijk: professoren en studenten trokken weg. En ook de boeken werden in veilig-

9 AAH, inv.nr. 2, f. 31r (vergadering van curatoren (voortaan: vergadering) 12.4.1699) en f. 37r (vergadering 12.4.1703).

10 A. Franklin, *Les anciennes bibliothèques de Paris* (Paris 1867), 263. De kettingen werden aanvankelijk nog wel bewaard: 'afin que l'on pût, au besoin, les employer plus tard'.

11 Voor de situatie in Leiden, zie: P.C. Molhuysen, *Geschiedenis der Universiteits-Bibliotheek te Leiden* (Leiden 1905), 26; voor Utrecht, zie: D. Grosheide, A.D.A. Monna, P.N.G. Pesch, *Vier eeuwen Universiteitsbibliotheek Utrecht* (Utrecht 1986), 82; voor Franeker, zie: M.H.H. Engels, *Franeker folianten. Frieslands Universiteitsbibliotheek 1585-1713* (Franeker 1985), 28.

12 H. Bouman, *Geschiedenis van de voormalige Geldersche Hoogeschool en hare hoogleeraren; grotendeels uit ongedrukte of zeldzame bescheiden* (Utrecht 1844-47), dl. 1, 277. Op 3 april 1671 was burgemeester Coenraad van Dedem als *bibliothecarius* aangesteld. Cf. AAH, inv.nr. 48, f. 71v (vergadering 18.4.1671).

heid gebracht. Aanvankelijk, in september 1672, naar het huis van professor Toli-
lius en later, in mei 1673, toen bleek dat zij ook daar niet veilig waren, zijn ze over
de Zuiderzee verscheept naar Hoorn, vanwaar zij in maart 1674 terugkeerden. De
moeite die aan deze gehele operatie werd besteed en het niet geringe bedrag van
ruim 400 gulden dat daarmee was gemoeid, illustreert wel de waarde die men aan
het boekenbezit toekende.¹³

In 1719 besloten de curatoren een 'exacte' catalogus van de bibliotheek te maken
en voorzieningen te treffen 'dat weeklijks de kamer van de Bibliotheecq worde
opengesteld tot gerief van de studenten'.¹⁴ Daartoe werd Dirk Rampen, zoon van
stadsdrukker Herman Rampen, als *custos* aangesteld: 'om opsicht op de Biblio-
theecq van de Academie te hebben, en voor de boecken (waervan een catalogus sal
geformeert en gedrukt werden) te responderen'.¹⁵ De instructie voor de 'opsien-
der op de Bibliotheecq', werd door de curatoren opgesteld en door de senaat
goedgekeurd. De curatoren behielden zich het recht de instructie te 'vermeerde-
ren of veranderen na welgevallen'. Tijdens de vergadering van de Senaat van 8 fe-
bruari 1721 beloofde Rampen, nadat hem de tekst van de instructie was voorgele-
zen, 'stipulata manu' deze getrouw te zullen nakomen en hij verklaarde dat hij 'de
boeken alle in ordre nae de Catalogue gevonden hadde'. Zijn belangrijkste taak
volgens de instructie was toezicht te houden op woensdag- en zaterdagmiddag
van twee tot vier uur, wanneer de bibliotheek voor de studenten toegankelijk was.
Hij moest de studenten de door hen gewenste boeken ter inzage geven.¹⁶ Zijn trak-
tement bedroeg 30 gulden per jaar.¹⁷

Blijkbaar ontstond er onduidelijkheid over de taakverdeling tussen de *custos* en
de pedel. Laatstgenoemde moest op de middagen dat de bibliotheek geopend was,
het academiegebouw openen en sluiten, maar in 1729 kreeg hij te horen dat hij zich
verder niet met de bibliotheek mocht bemoeien en er geen boeken uitnemen. De
instructie voor de *custos* kwam op de deur van de bibliotheek te hangen en deze
werd nog eens gelast om de boeken 'in goede ordre te houden'.¹⁸ Toen Dirk Ram-
pen in 1761 overleed, kreeg de rentmeester Heribert van Westervelt toestemming
om het 'amptje' van *custos* voor 50 gulden tijdelijk te doen waarnemen.¹⁹ Pas vier
jaar later werd een nieuwe *custos* benoemd op een jaarlijks tractement van 50 gul-

13 Bouman, *Geschiedenis*, dl. 1, 277-278.

14 AAH, inv.nr. 2, 117 (vergadering 12.5.1719)

15 Ibidem, 125 (vergadering 13.6.1720).

16 De instructie is in de jaren 1720-1721 niet ingevoegd in de resolutiën van de curatoren, maar wel in het re-
gister van de handelingen van de senaat: AAH, inv.nr. 51, 227-230 (8.2.1721): 'Articulen concernerende de be-
dieningh van de gedesigneerde custos der Bibliotheecq van d'Academie'. In 1765 bij de benoeming van de
nieuwe custos Lunterbosch werd de vrijwel ongewijzigde tekst van de instructie wel opgenomen in de resolu-
tiën van de curatoren: AAH, inv.nr. 2, 547-548 (vergadering 12.6.1765). Deze tekst werd door J.S. van Veen af-
gedrukt, in: *Het Boek*, 11 (1922), 344-345: 'Instructie voor den custos der Academische Bibliotheek te Har-
derwijk'.

17 In 1735 verzocht Rampen zijn salaris te verhogen, maar de curatoren willigden het verzoek niet in. Cf.
AAH, inv.nr. 2, 252 (vergadering 16.6.1735).

18 Ibidem, 200 (vergadering 15.6.1729).

19 Ibidem, 505-506 (vergadering 10.6.1761). Voor de verlenging van dit besluit, zie ibidem, 510 (vergadering
9.6.1762), 519 (vergadering 15.6.1763) en 530 (vergadering 13.6.1764).

den: Herman Lunterbosch, die in 1745 reeds was aangesteld als academiebinder.²⁰

In 1748 formuleerde de senaat bij gelegenheid van het 'jubeljaar' – de Academie bestond immers 100 jaar – een aantal voorstellen 'om de welstand der Academie te bevorderen'. Onder meer verzochten de hoogleraren om naast de custos 'een bibliothecaris uit de Professoren aan te stellen, gelijk overal gebruikelijk is om de boeken in ene goede orde te brengen en te bewaren'. De curatoren gingen echter niet op dit voorstel in en zij besloten dat 'sal werden gebleven bij het oude gebruik'.²¹ Dat betekende dat de rentmeester het ambt van *bibliothecarius* bleef vervullen. Vanaf 1747 kweet Heribert van Westervelt zich van die taak.

Op de vergadering van curatoren van juni 1756 kwam ter sprake 'dat er eenige disorders op de Bibliotheecq deeser Academie waeren ingeslopen'. Westervelt had met assistentie van J.C. Struchtmeijer, de hoogleraar welsprekendheid en Grieks, 'eenige betere schikkingen' gemaakt. Hem werd gevraagd om 'aan dit werk verder de hand te willen houden' en aan Struchtmeijer om de rentmeester te blijven helpen'.²² Dat de rentmeester over de aanschaf van boeken ging, werd nog eens duidelijk, toen in 1764 Westervelt werd verzocht: 'om so er van tijd tot tijd op dese of geene Auctien enige werken van consideratie, welke op de Bibliotheecq nog mankeren, mogten voorcoomen deselve tot ornament van de Acad^e Bibliotheecq ten meesten menage te willen aencoopen'.²³ Wel ging in de jaren vijftig Struchtmeijer zich steeds meer voor de bibliotheek inzetten. Zoals we verderop zullen zien, nam hij ook de taak op zich om een nieuwe catalogus te maken. In 1764 kreeg hij kort voor zijn dood nog een eenmalige gratificatie van 150 gulden voor zijn diensten aan de Academie bewezen.²⁴

Na de dood van Struchtmeijer kwam het werk aan de catalogus stil te liggen. Pas in 1771 werd de hoogleraar Herman Tollius (historiën, welsprekendheid, Grieks) gevraagd de werkzaamheden van Struchtmeijer voort te zetten en met name de catalogus aan te vullen.²⁵ Zijn 'extraordinair tractement' voor het bibliotheekwerk werd in 1773 vastgesteld op een jaarlijks bedrag van 150 gulden.²⁶ Na het vertrek van Tollius in 1777 naar Amsterdam werd hij opgevolgd door Everhard Scheidius (hoogleraar Oosterse talen en Hebreeuwse oudheden). In de resolutiën van de curatoren wordt pas bij de benoeming van Scheidius voor het eerst gesproken over 'de post van Bibliothecaris deezer Universiteit'. Het traktement dat Scheidius als bibliothecaris kreeg was 100 gulden. Daartoe moest hij de catalogus bijhouden, er voor zorgen dat de boeken werden gestempeld door de custos, dat de instructie werd nagevolgd en 'voorts op de Bibliotheecq alle noodige

20 Ibidem, 347 (vergadering 18.6.1745): aanstelling als academiebinder; 547 (vergadering 12.6.1765): aanstelling als custos. In 1783 ontving hij een douceur van twee ducaten voor 'extra ordinaire moeite die hij op de bibliotheecq gedaan heeft'. Cf. Ibidem, inv.nr. 2, 781 (vergadering 11.6.1783).

21 Ibidem, inv.nr. 2, 377 (vergadering 13.6.1748). Zie ook: inv.nr. 53, 505 (vergadering 11.6.1748) en 512 (vergadering 27.6.1748).

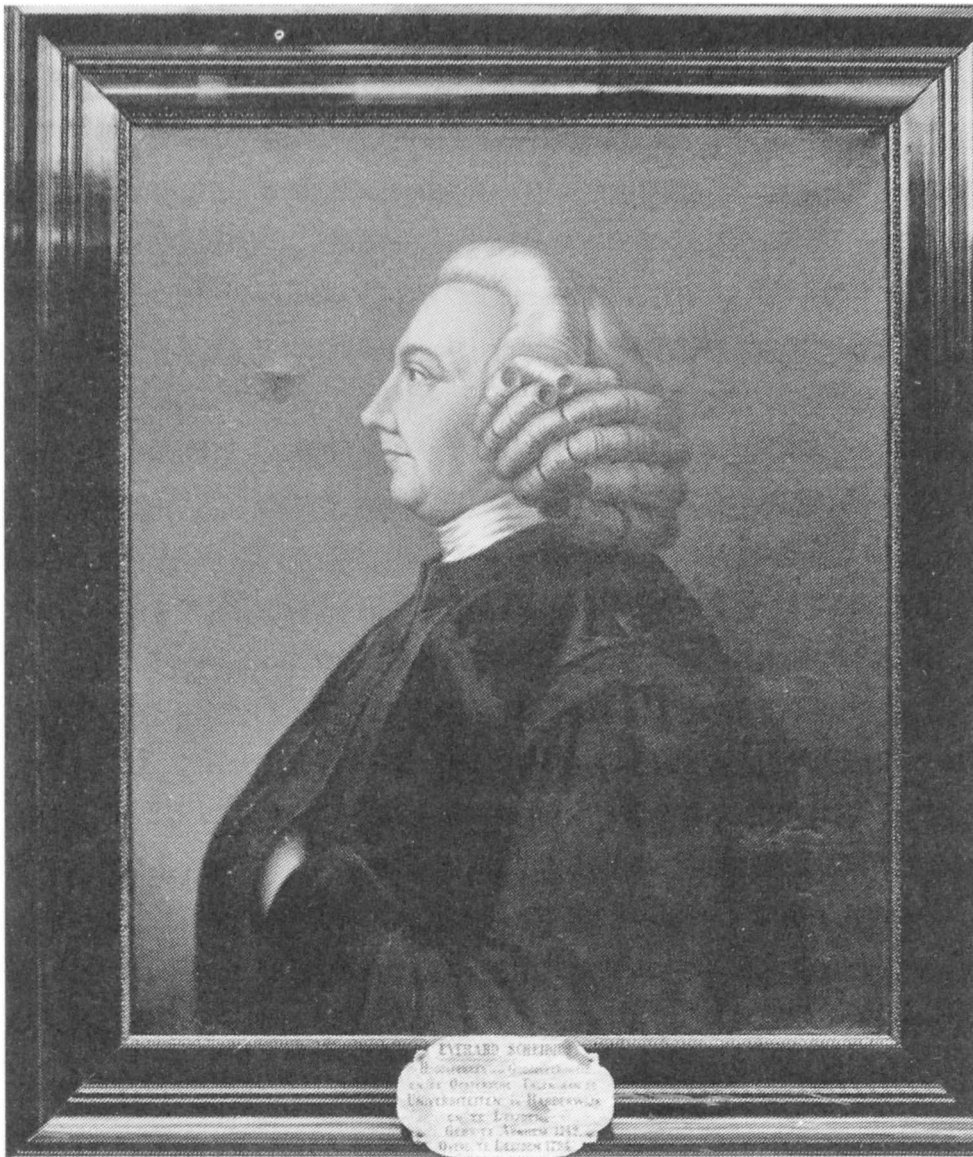
22 Ibidem, inv.nr. 2, 459 (vergadering 9.6.1756).

23 Ibidem, 538 (vergadering 13.6.1764).

24 Ibidem, 530 (vergadering 13.6.1764).

25 Ibidem, 616 (vergadering 12.6.1771).

26 Ibidem, 633 (vergadering 16.6.1773).

Portret van E. Scheidius (1742-1794), hoogleraar Oosterse talen en godgeleerdheid te Harderwijk, later te Leiden. In Harderwijk was hij tevens bibliothecaris. Onbekende kunstenaar (mogelijk Louis le Brest), olieverf op doek. Collectie Veluws Museum, Harderwijk. Foto: Veluws Museum.

attentie te hebben'.²⁷ Het belangrijke werk dat Scheidius voor de bibliotheek heeft verricht door het samenstellen van een nieuwe catalogus en door de zorgvuldige aankoop voor de collectie zal hieronder ter sprake komen. In 1793 vertrok hij uit Harderwijk naar Leiden om er de leerstoel Oosterse talen te bekleden. Het jaar daarop zou hij reeds komen te overlijden. De Harderwijkse curatoren kozen als nieuwe bibliothecaris de theoloog Herman Muntinghe.²⁸ Toen deze in 1798 vertrok, werd hij opgevolgd door Herman Bosscha (hoogleraar historiën, welsprekendheid en Grieks). Ook Bosscha werd zoals zo veel Harderwijkse professoren naar een andere universiteit weggehaald. In zijn geval in 1804 naar Groningen. De curatoren besloten nu om de post van bibliothecaris jaarlijks bij toerbeurt door de professoren te laten vervullen: 'met den oudsten te beginnen, en tot den laatsten toe jaarlijx te doen rondloopen'.²⁹ Het traktement van de bibliothecaris bleef gehandhaafd op 100 gulden 'zonder enige emolumenten, als 't faveur van een boek in zijn vak te moogen voordragen'.³⁰ De aftredende bibliothecaris moest op de *dies natalis* de sleutel 'en dat daar verder toe behoren mogt' aan zijn opvolger overdragen.³¹

27 Cf. Ibidem, 690-691 (vergadering 7.10.1777).

28 AAH, inv.nr. 3, 132 (vergadering 20.11.1793).

29 AAH, inv.nr. 4, ongepag. (vergadering 12.6.1805). Als eerste was R. Forsten aan de beurt, die de vacature reeds enkele maanden waarnam; hij zou worden opgevolgd door B. Nieuhoff.

30 Ibidem, ongepag. Afschrift van brief aan het departementaal bestuur van Gelderland.

31 AAH, inv.nr. 58, 65 (vergadering 26.6.1805).

De catalogi en het gebruik van de bibliotheek

Belangrijk instrument om een bibliotheek goed te kunnen gebruiken is een catalogus. Dat wist men ook in Harderwijk. In 1627 is er in een schrijven van het Veluws Gymnasium aan de Gelderse Rekenkamer reeds sprake van een bibliotheek-catalogus, 'nu eerst nieuws gedrukt', maar van een dergelijke vroege catalogus is geen exemplaar bekend.³² De eerste catalogus die is bewaard gebleven, dateert uit 1671 en werd opgesteld door de *bibliothecarius* Coenraet van Dedem. Het betreft een cahier in quarto-formaat, waarvan merendeels alleen de recto-zijden zijn beschreven.³³ De indeling is in vier rubrieken: *libri theologici*, *libri juridici*, *libri medici* en *libri miscellanei*; respectievelijk 147, 54, 49 en 199 titels. In totaal telde de bibliotheek in dat jaar dus 449 titels. De titelbeschrijvingen zijn zeer sober: enkel en alleen de titel of de titel en de auteur; geen plaats en geen jaar van uitgave. De opgave van de theologische boeken begint met het *Missale Romanum*, gevolgd door diverse bijbels, uitgaven van de kerkvaders, van katholieke en van protestantse theologen (Luther, Calvijn, Zwingli). Ook werk van David Joris is aanwezig. In de rubriek *miscellanei* zijn veel historische werken aanwezig, maar ook klassieke auteurs als Cicero, Plato, Plinius; brieven van Erasmus; atlassen van Mercator en Ortelius; catalogi van de Frankfurter Buchmesse, van de bibliotheken te Oxford, Cambridge, Amsterdam en Utrecht.

Een tweede catalogus, die aanwezig is in het Rijksarchief Gelderland te Arnhem, dateert van 1690.³⁴ Ook dit is een systematisch ingedeelde catalogus (achtereenvolgens: *libri theologici*, *philosophici*, *miscellanei*, *medici*, *historici*, *iuridici*), die in totaal 460 titels telt (waarvan 325 folio-uitgaven). In de jaren tussen 1671 en 1690 zouden dus slechts 11 nieuwe titels zijn verworven, maar mogelijk zijn er ook in de woelige periode 1672-1674 boeken verloren gegaan. Het cahier is doorschoten met blanco pagina's om nieuw verworven titels te noteren. Afgaande op de titels die zijn bijgeschreven (bijvoorbeeld het *Groot Geldersch Placaet-Boeck* van Van Loon uit 1701) bleef deze catalogus in gebruik tot in het begin van de achttiende eeuw. In 1705 kreeg rentmeester W. van Holthe opdracht om 'van alle de Boeken op de Bibliotheecq een behoorlijke Catalogue te maken ende jaarlyx te suppleren met de nieuwelijx aangebragte boeken'.³⁵ Of deze opdracht is uitgevoerd, is niet bekend.

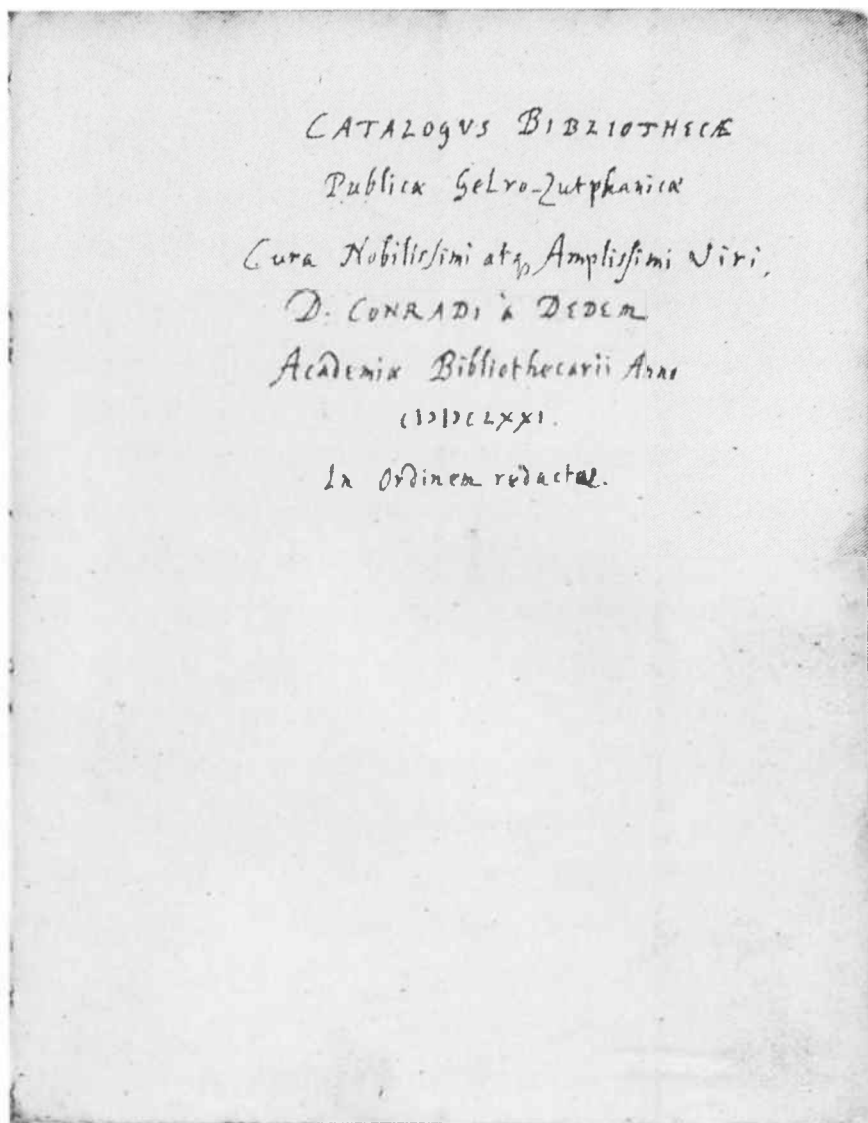
De volgende catalogus, die in tweevoud bewaard bleef, dateert van omstreeks 1721, en is vermoedelijk het resultaat van de opdracht die de nieuw aangestelde

32 'De bibliotheek van de Geldersche Akademie', in: G. van Hasselt, *Geldersch maandwerk*, dl. 1 (Arnhem 1807), 272-276, hier 274. Na het afsluiten van het onderzoekswerk voor dit artikel, wees W.F. van Putten mij op een lijst van aanwinsten van de bibliotheek van het Veluws Gymnasium uit ca. 1615, bewaard in het Stadsarchief Zutphen, OA, inv.nr. 523. Cf. W.F. van Putten, *Een verdeelde bibliotheek. Een onderzoek naar de mogelijkheid om de bibliotheek van de voormalige universiteit van Harderwijk integraal te reconstrueren en te ontsluiten* [1999].

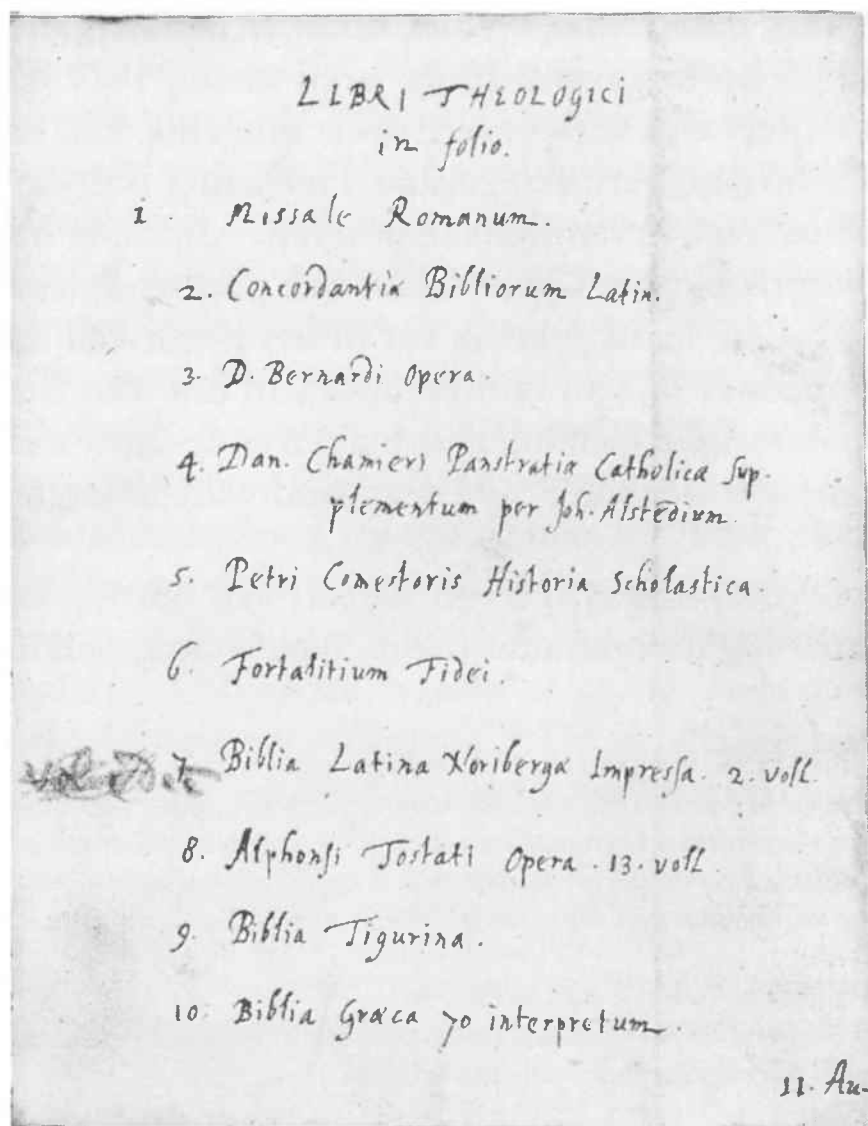
33 AAH, inv.nr. 154. 'Catalogus Bibliothecae Publicae Gelro-Zutphanicae', 1671.

34 AAH, inv.nr. 155. 'Catalogus 1690'. In de inventaris abusievelijk gedateerd op 1720, vermoedelijk vanwege een handgeschreven notitie voorin de catalogus over de aankoop van enkele boeken in dat jaar.

35 AAH, inv.nr. 2, f. 41v (vergadering 16.4.1705).

Titelblad en eerste bladzijde van de eerste, handgeschreven catalogus van de universiteitsbibliotheek, opgemaakt door de Harderwijkse burgemeester Coenraad van Dedem in 1671. AAH, inv.nr. 154. Foto: RAG.

custos in zijn instructie had gekregen: 'Dat hy de boeken in een en deselve ordre sal houden volgens de catalogus, die gedrukt of geschreven sal worden'.³⁶ Tot het drukken van de catalogus is het in Harderwijk niet gekomen en daarmee bleef de Gelderse Academie achter bij de vier andere Nederlandse universiteitsbibliotheken die wel gedrukte bibliotheekcatalogi hebben gekend: Leiden reeds in 1595; Franeker in 1601; Utrecht in 1664 en Groningen in 1669.³⁷ Wel werd in Harderwijk de catalogus in verschillende handgeschreven exemplaren verspreid. In 1720 werd daartoe besloten: voor iedere curator zou een exemplaar van de bibliotheekcatalogus ter beschikking komen. De catalogi zouden 'met een blaetjen tusschen beiden' worden doorschoten om de aanwinsten te noteren.³⁸ Twee exemplaren hiervan zijn bewaard in het Rijksarchief Gelderland te Arnhem.³⁹ De beschrijvingen zijn in vergelijking met de eerdere catalogi completer: plaats en jaar van uitgave zijn vermeld en zelfs af en toe ook de naam van de uitgever. De catalogi zijn opnieuw systematisch geordend, vermoedelijk per kast. In een van de catalogi staan nieuw verworven boeken genoteerd tot omstreeks 1750.

In de jaren vijftig heeft hoogleraar Struchtmeijer, die, zoals we hierboven zagen, rentmeester Westervelt hielp in bibliothecaire zaken, een nieuwe catalogus gemaakt: drie delen waarin de boeken alfabetisch zijn geordend en zeven delen met een systematische indeling.⁴⁰ Dit was een fikse klus, waarvoor de beloning navariant was: hij kreeg van de curatoren een fors geldbedrag: in juni 1758 800 gulden en een half jaar later nog eens 20 ducaten [= 50 gulden] 'voor 't vervolgen van de Catalogus'.⁴¹ Struchtmeijer had, zo stelden de curatoren, de boeken geordend, de losse bladen doen inbinden, de meeste boeken opnieuw 'van agteren doen beschrijven' en catalogi gemaakt. Vooral de systematische catalogus dwong bewondering af. Daarin had Struchtmeijer 'de verscheijde tractaten en verhandelingen die in ieder volumen te vinden sijn, so groot als klein, in een goede orde geschikt'; een zeer nuttig werk, dat hem echter 'oneijndig' veel moeite had gekost. Bovendien had hij ook een lijst van schenkers aangelegd.⁴² Deze lijst is opgenomen in het voorwerk van het eerste deel van de systematische catalogus.⁴³

36 Instructie voor de *custos*; zie noot 16.

37 Leiden: *Nomenclator autorum omnium, quorum libri vel manuscripti, vel typis expressi exstant in Bibliotheca Academiae Lugduno-Batavae*. Leiden 1595; Franeker: van de gedrukte systematische catalogus van 1601 is geen exemplaar bewaard gebleven; vgl. M.H.H. Engels, 'De Franeker academiebibliotheek 1626-1644', in: *Universiteit te Franeker 1585-1811. Bijdragen tot de geschiedenis van de Friese hogeschool* (Leeuwarden 1985), 161-176, hier 161; Utrecht: *Catalogus Bibliothecae Ultrajectinae*. Utrecht 1664; Groningen: *Catalogus librorum Bibliothecae illustris ac almae Universitatis illustrium & praepotentium Groningae & Omlandiae*. Groningen 1669.

38 AAH, inv.nr. 2, 134 (vergadering 11.7.1720).

39 AAH, inv.nrs. 156 en 157. Het recentst verschenen werk dat in deze catalogi is opgenomen, dateert uit 1720: J.P. von Ludewig, *Opuscula miscella juris publici*. Halle 1720.

40 Athenaeum Bibliotheek Deventer, handschrift 95 B 8-9: 'Catalogus alphabeticus', dl. 2: E-M; dl. 3: N-Z. Deel 1 is helaas verloren gegaan. Athenaeum Bibliotheek, Deventer, handschrift 95 B 1-7: 'Catalogus alter Bibliothecae Academiae Harderovicenae', 7 delen. Dln. 1-2: 'Libri theologici'; dl. 3: 'Libri juridici'; dl. 4: 'Libri medici, philosophici et philologici'; dl. 5: 'Libri antiquarii'; dl. 6-7: 'Libri geographici, chronologici et historici'.

41 AAH, inv.nr. 2, 483 (vergadering 13.6.1758) en 492 (vergadering 29.1.1759).

42 Ibidem, 483 (vergadering 13.6.1758).

43 Athenaeum Bibliotheek, Deventer, handschrift 95 B 1: 'Catalogus alter Bibliothecae Academiae Harderovicenae', ff. V-XII: 'Nomenclator principum, civitatum, pagorum, collegiorum, nec non nobilissimorum,

Als laatste heeft bibliothecaris Scheidius zich gezet tot het maken van een nieuwe catalogus. Zijn catalogus uit 1792 is een standcatalogus, waaruit we de indeling van de kasten leren kennen.⁴⁴ Scheidius kreeg voor het ‘in ordre brengen der boekenkasten’ en het maken van de catalogus een bedrag van 20 ducaten.⁴⁵

De indeling van de kasten is als volgt (met opgave van de aantallen titels):

- A. Libri theologici (300)
- B. Commentarii, acta, academiae (38)
- C. Libri mathematici, philosophici, historiae naturalis (145)
- D. Libri medici, chirurgici, botanici (184)
- E. Statuta, mandata principum, diplomata (17)
- F. Libri juridici, Corpora legum (160)
- G. Libri geographici, historici, itinerarii (164)
- H. Thesauri antiquitatis, grammatici, scriptores classici (153)
- I. Lexicographi, oratores principes, etymologi (52)
- K. Miscellanea (26).

Het totaal aantal titels bedraagt 1239. Na de boektitels volgt een lijst met de handschriften.

Deze catalogi dienden ertoe om de collectie toegankelijk te maken. De gebruikers van de bibliotheek waren in elk geval de hoogleraren. Zij hadden vermoedelijk vrije toegang, hoewel het onduidelijk blijft op welke wijze die vrije toegang voor hen in de praktijk was geregeld. Het zojuist vermelde gebruik dat de aftredende bibliothecaris op de *dies natalis* de sleutel aan zijn opvolger gaf, wijst er immers op dat – in elk geval in die jaren – niet elke hoogleraar over een sleutel beschikte. Mogelijk was het de taak van de pedel of van de *custos* de bibliotheek voor de professoren te ontsluiten.

De studenten hadden vermoedelijk tot 1720 in het geheel geen toegang tot de bibliotheek. Anders valt het besluit om de ‘kamer van de Bibliotheecq’ voortaan tot gerief van de studenten open te stellen moeilijk te begrijpen. De in onze ogen beperkte openingstijd (woensdag- en zaterdagmiddag van 2 tot 4 uur; uren dat er geen college werd gegeven) was geen uitzondering. Zo kende de Leidse bibliotheek dezelfde tijden als Harderwijk.⁴⁶ In Groningen kon de student terecht op woensdag en zaterdag van 1 tot 3; in de winter van 12 tot 2; in Franeker ook woensdag en zaterdag van 12 tot 2. De openingstijden aan de Duitse protestantse universiteiten bedroegen meestal ook slechts vier uren (eveneens op woensdag en

clarissimorum, reverendissimorum, doctissimorum et honestissimorum virorum, qui Bibliothecam hanc illustrarunt, auxerunt, et liberaliter donarunt’ (lijst van geschonken boeken), ff. XIII-XIV: ‘Tabula, ordine alphabetico exhibens nomina’ (een alfabetische lijst van de schenkers).

⁴⁴ Athenaeum Bibliotheek, Deventer, handschrift 95 B 13: ‘Catalogus Bibliothecae secundum ordinem pluteorum’.

⁴⁵ AAH, inv.nr. 3, 104 (vergadering 13.6.1792).

⁴⁶ In Leiden was er blijkbaar geen behoefte aan langere openingstijden. Cf. S.F. L’Honoré, *La Hollande au dix-huitième siècle* (La Haye 1779), p. 144: ‘mais comme les étudiants ne se prévalent que très rarement de cette permission, le tems fixé suffit’. (geciteerd naar: E. Hulshoff Pol, ‘What about the library? Travellers’ comments on the Leiden library in the 17th and 18th centuries’, in: *Quaerendo*, 5 (1975), pp. 39-51, hier p. 46).

zaterdag). Aan de katholieke universiteiten was men wat royaler; daar waren de bibliotheken meestal 20 uur per week geopend.⁴⁷

De studenten mochten de boeken niet zelf uit de kasten pakken en terugplaatsen, maar de *custos* bracht ze op de tafel. Deze moest zich 'ordentelyk en sedig' gedragen en er op toezien dat de studenten fatsoenlijk gekleed waren, niet in hun 'nagtrokken', waarmee de Japanse kamerjapons werden bedoeld.⁴⁸ Deze zorg voor een ordentelijk gedrag in de bibliotheek kwam zeker ook voort uit een sterke eerbied voor het boek, zoals we dat heden ten dage niet meer kennen. De zeventiende- en achttiende-eeuwse bibliotheekinstructies getuigen geregeld van deze zorg voor eerbied en ontzag voor de boeken.⁴⁹

Artikel 6 van de instructie voor de *custos* stelde nadrukkelijk, dat niemand enig boek uit de bibliotheek mocht lenen. Toen de curatoren in 1729 de *custos* opdroegen om boeken 'niet anders uijt te geven, tensij daer van behoorlijk renversael in het Boekje op de Bibliotheecq berustende geschreven en aen hem in de plaats ter hand gestelt worde', ging het dan ook vermoedelijk om het ter inzage geven van boeken in de bibliotheek.⁵⁰ Hoewel er geen werken mochten worden uitgeleend, raakten er blijkbaar wel geregeld boeken kwijt. In 1771 werd besloten om alle boeken in de bibliotheek van een stempel te voorzien, 'zoo in dorso, als op 't Titul-blad' om zoveel mogelijk vermissing tegen te gaan ('ten einde alle vermis van dezelve daardoor zoo veel mogelijk mogt werden gepraevenieert'). Daartoe werd een stempel gemaakt met de tekst 'ACADEMIA DUCATUS GELRIAE & COMMITATUS ZUTPHANIAE'.⁵¹

Uit de beperkte openingstijd voor de studenten en uit de omstandigheid dat er geen boeken uitgeleend konden worden, moet wel worden geconcludeerd dat de studenten vooral aangewezen waren op hun eigen boeken en dictaten. Zij zullen de bibliotheek eerder hebben gebruikt om bepaalde zaken na te slaan, als aanvulling op eigen materiaal. Een van de weinige studentenportretten uit de zeventiende eeuw (van Hendrik Rokesz van Dagen) toont ons – met het onderschrift 'Ik ben een Heremyt en altyd in 't gewoel' – een student gezeten in zijn kamer voor een goed gevulde boekenkast.⁵² Dat betekende dat de aanschaf van boeken een be-

47 *Handbuch der Bibliothekswissenschaft*. Zweite, vermehrte und verbesserte Auflage. Bd. 3: *Geschichte der Bibliotheken*, Zweite Hälfte (Wiesbaden 1957), 106-107.

48 Het *Woordenboek der Nederlandsche Taal* omschrijft de Japansche rokken als 'de "ongekleede" huisdracht der heeren (...); door de studenten, in de 18de eeuw, ook op straat gedragen'. *Woordenboek der Nederlandsche Taal*, dl. 7-1 ('s-Gravenhage / Leiden 1926), kol. 220, s.v. 'Japansche (zelden Japansche) rok'. Zie ook: A.M. Lubberhuizen-Van Gelder, "Japansche Rocken", in: *Oud-Holland*, 62 (1947), 137-152.

49 Vgl. bijvoorbeeld de instructie voor de bibliothecaris van de universiteitsbibliotheek van Jena uit 1627. Volgens artikel 9 moet de bibliothecaris er op toezien dat vreemdelingen die de bibliotheek wensen te bezoeken, de boeken niet ongepast zullen behandelen, waardoor ze schade oplopen: 'Es Soll Auch der Bibliothecarius wohl Zuesehen vnnd guthe Achtung drauf geben, wenn frembde Personen, so gantz vn bekant, vnnd man ihr intent nicht wissen kann, die bibliothec Zu sehen begeren Dass den büchern kein Hohn Zugezogen werden möge' (geciteerd in: *Geschichte der Universitätsbibliothek Jena 1549-1945* (Weimar 1958), 37).

50 AAH, inv.nr. 2, 200 (vergadering 15.6.1729).

51 Ibidem, 616 (vergadering 12.6.1771).

52 Afbeelding in: *Hollstein's Dutch and Flemish etchings, engravings and woodcuts ca. 1450-1700*. Vol. 20: *Constantijn Daniel van Renesse to Geraert van Ryssen* (Amsterdam 1978), 102.

hoorlijk deel van het studentenbudget opslokte. Hoewel de Gelderse Universiteit te Harderwijk inmiddels was opgeheven, kan voor de kosten van aanschaf van boeken door studenten verwezen worden naar een berekening van H.W. Tydeman uit 1828. Volgens hem kostte een collegejaar een (Leidse) student toen ongeveer 930 gulden. Daarvan moest maar liefst 100 gulden worden besteed aan de koop van boeken.⁵³

Al hadden de hoogleraren dan wel vrije toegang tot de bibliotheek, ook voor hen gold dat zij allereerst thuis hun eigen collectie opbouwden en beroep deden op boekrijen van collegae en vrienden.⁵⁴ De particuliere bibliotheken waren in de periode van de Republiek veelal omvangrijker dan de institutionele bibliotheken. Uit het reisverslag van Uffenbach kwam al naar voren dat in 1710 de bibliotheek van Harderwijk ongeveer 500 banden telde, terwijl zowel de bibliotheek van Gisbert Cuper, die hij in Deventer bezocht, als die van Theodor Janssonius van Almeloveen in Harderwijk elk 3.000 delen omvatten. Binnen de Republiek der Letteren was er bereidheid om elkaar onderling van dienst te zijn met het lenen van boeken. Zo is van de Harderwijkse hoogleraar Van Almeloveen uit zijn brieven bekend dat hij nogal eens boeken uit zijn bibliotheek leende en op zijn beurt collegae vroeg voor hem informatie in te winnen. In 1694 schreef hij aan een van zijn collegae: 'Laat maar weten als mijn bibliotheek nog iets bevat, dat voor u of uw studie tot nut kan zijn'.⁵⁵

Hoewel in aantal dan wel niet zo omvangrijk was de collectie van de Harderwijkse academiebibliotheek rijk in naslagwerken en belangrijke tekstedities. Met zorg werden nieuwe boeken voor aanschaf uitgezocht.

De collectie en de collectievorming

Het eerste bezit van de nieuwe stads- en universiteitsbibliotheken in de nog jonge Republiek bestond veelal uit geconfisqueerde boeken, afkomstig uit voormalige

53 J. Roelevink, *Gedicteerd verleden. Het onderwijs in de algemene geschiedenis aan de Universiteit te Utrecht, 1735-1839* (Amsterdam / Maarssen 1986), 137.

54 Voor een onderzoek naar samenstelling en omvang van de particuliere bibliotheken van Harderwijkse hoogleraren, staan een aantal bewaard gebleven gedrukte catalogi ter beschikking: - van hoogleraren rechtsgeleerdheid: Antonius Matthaeus (Utrecht, Johannes van Sambix, 1661), Johannes Christenius (Amsterdam, Adriaen van Gaasbeeck, 1672), Johannes Ortwinus Westenberg (Leiden, S. Luchtmans en Abraham Kallewier, 1737), Arnoldus Rotgers (Groningen, Jurjen en Hajo Spandaw, 1753) en Petrus Bondam (Utrecht, Bartholomaeus Wild en Johannes Altheer, 1800); - van hoogleraren theologie: Constantijn l'Empereur (Leiden, Severyn Matthysz 1648) en Abdius Widmarius (Groningen, Jacob Sipkes & Jan Cöllén, 1668); - van hoogleraren wijsbegeerte: Joannes Georgius Hornius (Leiden, Loth de Haes, 1673), J. Conrad Nuberus (Leiden, David Severinus, 1697) en Theodorus van Almeloveen (Amsterdam, Joannes Wolters, 1713); - van hoogleraren geneeskunde: Franciscus Jacobus Cochius (Leiden, bij Felix Lopez de Haro, 1670), Theodorus van de Graeff (Leiden, Jordaen Luchtmans, 1702), Alexander Petrus Nahuys (Leiden, Abraham en Jan Honkoop, 1799) en Christiaan Paulus Schacht (Harderwijk, Johannes van Kasteel, 1800). Voor aanvullende gegevens over deze catalogi, zie: B. van Selm, J. Gruys (eds.), *Book sales catalogues of the Dutch Republic, 1599-1800 on microfiche*. Leiden 1990 (. De uitgave van de catalogi op microfiches gaat vergezeld van een *Guide*.

55 Van Almeloveen aan Van Rhenen, 25.11.1694: 'Si quid vero mea capiat Bibliotheca quod tuis commodis studiisve possit esse usui (..) fac sciam' (geciteerd naar S. Stegeman, *Patronage en dienstverlening. Het netwerk van Theodorus Janssonius van Almeloveen (1657-1712) in de Republiek der Letteren*, Nijmegen 1996, 263).

kerken en kloosters. Dat gold ook voor Harderwijk, waar de kern van de verzameling van het Veluws Gymnasium, de voorloper van de Universiteit, afkomstig was uit het Catharijnenconvent (o.a. de *Biblia latina* gedrukt bij Froben in Bazel, 1506-1508), de librije van de Grote of Lievevrouwenkerk en het Minderbroederconvent.⁵⁶ Naast de boeken uit kerkelijk bezit werd de bibliotheek ook spoedig verrijkt met aankopen en schenkingen. In 1608 besloot het Harderwijker stadsbestuur de jonge Illustre School aan meer boeken te helpen.⁵⁷ Ook de Gelderse Rekenkamer willigde in de eerste helft van de zeventiende eeuw verzoeken van het Gymnasium Velavicum in om boeken voor zijn boekerij aan te schaffen. In 1627 verwierf de bibliotheek daardoor belangrijke werken op het gebied van de theologie (*Opera theologica* van W. Withaker en de *Panstratiae catholicae* van D. Chamier), van de geschiedenis (onder meer: *Theatrum terrae sanctae et biblicarum historiarum* van Christiaan van Adrichem, *Annales ecclesiastici Veteris Testamenti* van de jezuïet Jacques Salian), van de rechtswetenschap (de *Opera* van F. Hotman) en ook 'filosofische' werken (*Hieroglyphica* van Johannes Pierius Valerianus en *Amphitheatrum sapientiae Socraticae jocoseriae* van Casper Dornavius).⁵⁸

De lijst van geschonken boeken, bewaard vóór in de zeventdelige systematische catalogus van de bibliotheek uit het midden van de achttiende eeuw, begint met een aantal titels die prins Maurits schonk, gevolgd door die van geleerden als Petrus Scriverius, Paulus Merula en Constantijn l'Empereur.⁵⁹ Nader onderzoek van deze lijst en van eigendomsmerken in bewaard gebleven boeken van het Harderwijker Athenaeum zal meer gegevens over de zeventiende-eeuwse schenkers opleveren.⁶⁰

In 1664 nam de senaat een voor de bibliotheek belangrijke beslissing: er werd een afzonderlijk fonds gecreëerd voor de aanschaf van boeken door bij elke promotie een bedrag van 5 gulden voor de bibliotheek te innen.⁶¹ Uit de bewaard gebleven rekeningen blijkt dat er van het aldus geïnde geld inderdaad boeken, maar ook andere zaken werden gekocht.⁶² In 1667 werd van het promotiegeld aan boeken gekocht: de *Opera omnia* van Prosperus Farinacius (60 gulden) en de *Codicis Theodosiani libri XVI* (28 gulden).⁶³ In de jaren 1682-1686 werden van de promotiegelden aangeschaft: twee globes, zes stoelen, werk van Descartes, een tafelkleed,

56 Voor andere boeken uit voormalig plaatselijk geestelijk bezit die in de Harderwijker academiebibliotheek terecht kwamen, zie: A.C.F. Koch, 'De komst van de bibliotheek van Harderwijk', in: J.C. Bedaux, A.C.F. Koch, D.A.S.R.P. Heikens, A.J. Hovy, *Stads- of Athenaeumbibliotheek Deventer 1560-1985* (Deventer 1985), 62-64.

57 Bouman, *Geschiedenis*, dl. 1, 120-121.

58 Van Hasselt, *Geldersch maandwerk*, dl. 1, 272-276.

59 Zie hierboven, noot 43.

60 Vgl. voorbeelden van eigendomsmerken van E. Brinck (1609) en van H. van der Hede (1616) in: J.A. Jolles, 'De openbare bibliotheek te Arnhem', in: *Bijdragen en mededeelingen der Vereeniging Gelre*, 41 (1938), 142.

61 Bouman, *Geschiedenis*, dl. 1, 277. Veen noemde abusievelijk een bedrag van 50 gulden. Cf. J.S. van Veen, 'Uit de uitwendige en inwendige geschiedenis der voormalige Geldersche hooge school', in: *BMGelre*, 1 (1898), 1-70, hier 49.

62 AAH, inv.nrs. 42-47: 'Rekening van den ontvang van zoodanige twee rijksdaalders als ieder candidaat bij zijn promotie ten profijte van de bibliotheek volgens resolutie van curatoren moet betalen', 1682-1686, 1696-1808. Voor de lezing, waarvan deze tekst de schriftelijke neerslag is, zijn deze rekeningen niet systematisch doorgenomen.

63 AAH, inv.nr. 48, f. 25v (vergadering 8.3.1668).

een 'Bibel met romeijnsche letteren in een roode band', werk van Josephus Mascardus en van Donellus.⁶⁴ De promotiegelden waren een belangrijke bron van inkomsten voor de bibliotheek. Zo waren er voor de jaren 1682-1686 in totaal 140 promovendi die garant stonden voor 700 gulden aan inkomsten. Daarbij kwam nog een bedrag van 250 gulden, dat was geïnd als boete opgelegd aan studenten wegens vechtpartijen. Het overschot aan niet-uitgegeven gelden werd af en toe afgestaan aan de rentmeester van de Academie.⁶⁵

Over de wijze waarop de collectie van de bibliotheek in de achttiende eeuw werd uitgebreid, bieden de resolutiën van curatoren en senaat geregeld informatie. In 1720 werden 'uyt de bibliotheeckgelden van d'Academie' gekocht: J. Alting, *Opera omnia theologica* en J.J. Hofmann, *Lexicon universale*.⁶⁶ Op de vergadering van curatoren in juni 1725 kregen de hoogleraren B.S. Cremer (theologie) en C. Sieben (wijsbegeerte) toestemming tot een bedrag van 130 gulden boeken te kopen.⁶⁷ Het jaar daarop werd echter besloten om het bibliotheekbudget uit 'de penningen van de gepromoveerde kandidaten' enige tijd te laten aangroeien, totdat er voldoende geld zou zijn om het *Corpus historiae Byzantinae* en de *Thesaurus antiquitatum Romanarum* van J.G. Graevius en de *Thesaurus Graecarum antiquitatum* van J. Gronovius te kunnen kopen.⁶⁸ In 1731 is er een bedrag in kas van 887 gulden, 13 stuiver en 12 penningen. Op het *Corpus historiae Byzantinae* was het voorgaande jaar reeds ingetekend. Daarnaast kreeg Cremer toestemming om nog een hele serie naslagwerken te kopen. Deze aankopen en die in de daarop volgende jaren, zoals ze staan opgetekend in de resolutiën van curatoren, zijn vermeld in bijlage I. Ze illustreren de zorg die aan de collectievorming werd besteed.

Vermoedelijk was het gebruik dat de aftredende rector magnificus een aanschafsuggestie voor de bibliotheek mocht doen. Meestal staan de aanschafwensen van de hoogleraren met exacte titelopgave vermeld. Soms wordt een hoogleraar bij de aanschaf van nieuwe boeken meer vrijheid gelaten. Zo mag G. Schröder (theologie) in 1747 voor 20 zilveren ducaten kopen: 'enige capitale stukken, die hij sal oordelen het meest tot nut en ornament van de Academie te behoren'.⁶⁹ In 1776 mag rentmeester Westervelt kopen: 'eenige werken van consideratie, zooals bij bequaeme gelegenheid zullen voorkomen'.⁷⁰ En in 1782 krijgen de hoogleraren geneeskunde M. van Geuns en R. Forsten toestemming om een aantal niet met name genoemde boeken te kopen voor 'de medische kast', waarvoor de laatste jaren

64 AAH, inv.nr. 42.

65 Bij het opmaken van de balans in 1812 was er nog 34 francs en 2 centimes in kas afkomstig uit dit fonds voor de bibliotheek. Cf. O.C.D. Idenburg-Siegenbeek van Heukelom, 'De laatste jaren der hogeschool van Harderwijk', in: *BMGelre*, 37 (1934), 253-265, hier 258.

66 AAH, inv.nr. 51, 209 (vergadering 10.7.1720).

67 AAH, inv.nr. 2, 168 (vergadering 13.6.1725).

68 Ibidem, 216 (vergadering 14.6.1726). De eerste editie van het *Corpus historiae Byzantinae* was verschenen te Parijs in de jaren 1645-1711; vermoedelijk werd ingetekend op de Venetiaanse herdruk in 23 delen verschenen in de jaren 1722-1733. Voor het *Corpus*, zie: L. Bréhier, 'Byzantines', in: *Dictionnaire d'histoire et de géographie ecclésiastiques*, tome 10 (Paris 1938), kol. 1511-1518.

69 AAH, inv.nr. 2, 366 (vergadering 15.6.1747).

70 Ibidem, 657 (vergadering 5.6.1776).

niets was aangeschaft.⁷¹ Slechts een enkele keer wordt een verzoek niet gehonoreerd. Dat gebeurde in 1755 bij een lijstje titels dat Struchtmeijer had ingeleverd.⁷²

Tijdens het bibliothecariaat van Scheidius worden in de resolutiën weer geregeld titels van boeken genoemd die aangeschaft mogen worden:

in 1790: *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque du Roi à Paris*, delen 1 en 2 (1787 en 1789);

in 1791: intekening op de nieuwe editie die gaat uitkomen van de *Bibliotheca graeca* van J.A. Fabricius; op de editie die gaat verschijnen van *Abulfedae annales Muslemici* en op *Meidanii Proverbiorum Arabicorum pars*, uitgegeven door H.A. Schultens;

in 1792: voor de juridische kast: *Pandectae Justinianae, in novum ordinem digestae*, uitgegeven door R.J. Pothier en *Opera omnia* van J.G. Heineccius; voor de 'kast der fraaije letteren': 11 delen van *J. van Vondels werken in quarto*.⁷³

Van begin af aan groeide de Academiebibliotheek ook door schenkingen van particulieren en instellingen. Hierboven is reeds het bestaan gememoreerd van de lijst van schenkers, die werd aangevoerd door prins Maurits.⁷⁴ In 1754 besloten de curatoren dat voortaan elke nieuwe curator bij aantreden verzocht zou worden 'een Boek na haer goetvinden (...) tot ornament van de Bibliotheecq' present te doen en elke nieuw aangestelde professor zou een boek van ten minste vier ducaten moeten afstaan.⁷⁵ Nieuw aangestelde curatoren gaven enkele kostbare uitgaven ten geschenke: *Le antichita di Ercolano esposte* door Otto Frederik graaf van Lijnden (1786); *Corps universel diplomatique du droit des gens* van J. Du Mont en het bijbehorende *Supplement* door W. van Haersolthe (1789) en de *Encyclopédie, ou dictionnaire raisonné des sciences, des arts et des métiers* van Diderot en D'Alembert in de te Lucca uitgegeven editie van O. Diodati door J.F.W. baron van Spaen tot Biljoen (1793).⁷⁶

Een aantal schenkingen, waarmee nieuw aangestelde hoogleraren de bibliotheek sinds 1754 vereerden, zijn opgenomen in bijlage II. Aparte vermelding verdient de schenking in 1785 door Matthias van Geuns van acht banden met Harderwijkse medische dissertaties, afkomstig van de weduwe van hoogleraar De Gorter.⁷⁷ Zij vormden een aanvulling op de lacuneuse verzameling van deze zo vaak stiefmoederlijk behandelde publicaties.⁷⁸ De totale collectie in Harderwijk verzameld aan

71 Ibidem, 769 (vergadering 12.6.1782).

72 Het betrof de volgende werken: *Novus thesaurus veterum inscriptionum* van L.A. Muratori; *Medailles de grand et moyen bronze du cabinet de la reine Christine* (*Nummophylacium reginae Christinae*) met commentaar van S. Haverkamp; *Orbis sacer et profanus illustratus* van Francesco Orlandi; *De bello Peloponnesiaco* van Thucydides, uitgegeven door C.A. Duker en de *Tabulae chronologicae* van J. Musantius. Cf. AAH, inv.nr. 2, 445 (vergadering 10.6.1755).

73 AAH, inv.nr. 3, 54 (vergadering 9.6.1790); 88 (vergadering 15.6.1791) en 107 (vergadering 13.6.1792).

74 Zie hierboven, noot 43.

75 AAH, inv.nr. 2, 434 (vergadering 17.6.1754).

76 AAH, inv.nr. 56 (vergadering 20.12.1786: Van Lijnden); inv.nr. 3, 29 (vergadering 10.6.1789: Haersolthe), 116 (vergadering 12.6.1793: Van Spaen).

77 AAH, inv.nr. 2 (vergadering van 15 juni 1785).

78 S. van der Woude, 'De oude Nederlandse dissertaties', in: *Bibliotheekleven*, 48 (1963), 1-14.

eigen academisch drukwerk bedroeg uiteindelijk 2.174 dissertaties en disputaties.⁷⁹ In 1756 besloten de professoren om op verzoek van curator Westervelt voortaan een exemplaar van hun eigen boeken aan de bibliotheek te geven, en ook van oraties en disputaties.⁸⁰

Naast schenkingen van hoogleraren waren er geregeld oud-studenten, oud-hoogleraren of anderen die de Gelderse Academie een goed hart toedroegen en de bibliotheek met publicaties verrijkten. Zo gaf Johan Schrassert, de schrijver van de stadsgeschiedenis *Hardervicum antiquuum*, in 1739 zijn *Codex Gelro Zutphanicus ofte handboek*.⁸¹ De hoogleraar rechtsgeleerdheid Pieter Bondam, die in 1773 naar Utrecht was vertrokken, schonk in 1789 deel 2 van het door hem uitgegeven *Charterboek der hertogen van Gelderland en graaven van Zutphen*. Deel 1 ontbrak echter nog in de bibliotheek en 'in civile termen' zou Bondam gevraagd worden ook daarvan een exemplaar af te staan.⁸² Een kostbare aanwinst kwam van de weduwe van curator Dirk Boonen; de *Grooten atlas, oft werelt-beschrijving* van Blaeu in negen delen en daarbij het tweedelige *Toonneel der steden van de Vereenighde Nederlanden*. Publicaties over de geschiedenis van Gelre konden geregeld als schenking van de auteur worden opgenomen: bijvoorbeeld in 1791 de *Annales Noviomagi* van Johannes In de Betouw en twee jaar later de *Oorsprong van het hof van Gelderland* van Gerard van Hasselt, burgemeester van Arnhem.⁸³

Van de schenkingen van buiten de universiteit moet bovenal de gulle gift worden vermeld van mr. Daniel Tulleken, burgemeester van Middelburg. Tulleken was afkomstig uit een vooraanstaand Gelders geslacht.⁸⁴ Hij schonk in 1779 een bedrag van 1.000 gulden aan de Gelderse Academie voor de aanschaf van boeken en manuscripten op twee Leidse veilingen.⁸⁵ Het betrof de veiling van de collecties van griffier Van Alphen en van de classicus Pieter Burman jr.⁸⁶ Op de veiling van

79 Dit cijfer wordt door Koch genoemd (cf. Koch, o.c., 76) en heeft ongetwijfeld betrekking op de in de Athenaeumbibliotheek aanwezige collectie. Daarnaast is er een aantal dissertaties en disputaties in de bibliotheek van het Veluws Museum te Harderwijk, deels afkomstig uit de collectie van D.A. Wittop Koning, deels een serie banden vermoedelijk afkomstig uit het stadhuis van een van de curatoren. Het Rijksarchief Gelderland bezit in het Archief van het geslacht der baronnen Van Heeckeren van Enghuizen (inv.nr. 120) 58 dissertaties van de Academie van Harderwijk over de jaren 1784-1809. De wijsgerige dissertaties en disputaties werden geïnventariseerd in: A.A.M. deHaan, *Het wijsgerig onderwijs aan het Gymnasium Illustre en de Hogeschool te Harderwijk, 1599-1811* (Harderwijk 1960), 153-162: 'Chronologische lijst van promotores of praesides, dissertaties en disputaties'.

80 AAH, inv.nr. 54, 83 (vergadering 8.6.1756).

81 AAH, inv.nr. 53, 258-259 (vergadering 1.12.1739).

82 AAH, inv.nr. 3, 29 (10.6.1789).

83 Ibidem, 85 (vergadering 15.6.1791) en 116 (vergadering 12.6.1793).

84 Een verre voorvader, Arnt Tulleken, was van 1600 tot aan zijn dood in 1606 curator van de Illustre School van Harderwijk geweest. Cf. M. Evers, 'The Illustre School at Harderwyk, 1600-1647', in: *Lias*, 12 (1985), 81-113, hier 88.

85 Cf. AAH, inv.nr. 2, 722-723 (vergadering 14.6.1780) en Athenaeum-Bibliotheek, Deventer, handschrift 101 A 30: 'Lijst met omschrijving en herkomst van de boeken die door de Harderwijker hogeschool zijn gekocht voor de schenking van f 1000 van D. Tulleken in 1779'.

86 *Bibliotheca Alpheniana*. Leiden: Elie Luzac & Jan Hendrik van Damme & Pieter van der Eyk & Daniel Vijgh, 1779. [veiling vanaf 13 sept. 1779]. Voorafgaand aan deze veiling waren reeds de Nederlandse boeken geveild: *Naamlyst van een zeer fraaije versaaemeling van Nederduitsche boeken*. Leiden: Elie Luzac & Jan Hendrik van Damme & Pieter van der Eyk & Daniel Vijgh, 1779. [veiling vanaf 6 sept. 1779]. *Bibliotheca Bur-*

Van Alphen kocht Scheidius, die naar Leiden was gereisd om de veilingen bij te wonen, vooral bijbels en theologisch werk voor 195 gulden en 17 stuivers. Het duurste boek dat Scheidius kocht, waren de *Opera* van Vergilius met aantekeningen van Pieter Burman voor 28 gulden en 8 stuivers. Het resterende bedrag van meer dan 800 gulden werd besteed op de veiling van Pieter Burman jr. Scheidius verwierf er voor de Harderwijkse bibliotheek een aantal tekstedities van klassieke schrijvers (Terentius, Plautus, Cicero), voorzien van handschriftelijke aantekeningen van prominente geleerden. En hij kocht er belangrijke middeleeuwse handschriften, van verschillende disciplines: historisch, literair, theologisch.⁸⁷ De duurste handschriften waren hier een vroegbyzantijns bijbellexicon, samengevoegd met een glossarium van Cyrillus (f 51), een handschrift van Cicero's *De natura deorum libri tres* (f 43), de *Thesaurus eruditionis scholasticae* van Basilius Faber (Leipzig 1692) met handschriftelijke aantekeningen van Pieter Burman jr (f 43) en het belangrijke handschrift van de *Elegiae* van Propertius. Voor slechts 4 gulden kon een handschrift worden gekocht, dat thans één van de topstukken is van de Deventer Athenaeumbibliotheek: een brievenboek van Erasmus.⁸⁸

De jaren zeventig en tachtig van de achttiende eeuw waren goede jaren voor de bibliotheek. Naast de aankopen dankzij de schenking van Tulleken kon Scheidius in 1779 ook nog over ruim 700 gulden uit de particuliere kas beschikken.⁸⁹ En Matthias Van Geuns mocht op een veiling in Amsterdam in 1785 voor ongeveer 300 gulden aan medische boeken kopen.

In 1791 kwam een groot aantal Oosterse handschriften in het bezit van de bibliotheek. Schout-bij-nacht Jacob Pieter van Braam schonk de collectie manuscripten die hij in 1784 bij een zeegevecht in de Straat van Malakka had buitgemaakt. Het waren 27 Arabische, 2 Maleise en verscheidene andere manuscripten, waaronder, zo bleek na raadpleging van geleerden in Parijs en Londen, een Boeginees handschrift.⁹⁰ Deze schenking was een mooie aanvulling op de reputatie die de bibliotheek had opgebouwd voor haar oriëntalistische collectie. De bibliothecaris-oriëntalist Everhard Scheidius had daartoe bijgedragen, maar reeds in 1680 had Pierre Le Gallois in zijn *Traité des plus belles bibliothèques de l'Europe* over de bibliotheek van Harderwijk geschreven dat deze bekend was 'pour le grand nombre de ses livres Syriaques, Arabes, & Chinois'.⁹¹

manniana. Leiden: Samuel & Johannes Luchtmans, 1779. [veiling vanaf 27 sept. 1779]. Recentelijk over Burman: A.E.M. Janssen, 'Petrus Burman(nus) Secundus (1713-1778) als vaderlandslievend historiograaf', in: J. Tollebeek, G. Verbeek en T. Verschaffel (red.), *De lectuur van het verleden. Opstellen over de geschiedenis van de geschiedschrijving aangeboden aan Reginald de Schryver* (Leuven 1998), 233-247.

87 Over de handschriften die Scheidius in Leiden kocht, zie: Koch, o.c., 69-74.

88 Over het brievenboek, zie: *Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami*, ed. P.S. Allen, vol. I (Oxford 1906), 603-609: 'Appendix VIII: The Deventer Letter-book'.

89 Cf. AAH, inv.nr. 2, 722-723 (vergadering 14.6.1780).

90 AAH, inv.nr. 3, 84 (vergadering 15.6.1791). Beschrijving van de handschriften in: M.J. de Goeje, *Catalogus codicum orientalium Bibliothecae Academiae Lugduno-Batavae*, dl. V (Leiden 1873), 292-304: 'Codices Daventrienses', en: P. Voorhoeve, *Handlist of Arabic manuscripts in the Library of the University of Leiden and other collections in the Netherlands* (Den Haag / Boston / Londen 1982), p. 615: index voor de Deventer-manuscripten.

91 P. Le Gallois, *Traité des plus belles bibliothèques de l'Europe* (Paris 1680), 116.

Naast aankoop en schenking is er nog een derde vorm van collectievorming geweest, namelijk als depot voor de in Gelre met privilege verschenen boeken. In 1738 richtten de curatoren op voorstel van de senaat een verzoek daartoe aan de Staten van Gelre.⁹² Op 2 oktober 1738 bewilligden de Staten dit verzoek: de bibliotheek van de academie zou voortaan van elk boek dat met privilege van de Staten werd gedrukt een 'wel geconditioneert en behoorlyck gebonden' exemplaar ontvangen.⁹³ Een dergelijke praktijk was ook in gebruik in Holland. Daar hadden de Staten reeds in 1679 besloten dat van ieder geprivilegieerd boek één exemplaar, gedrukt op groot papier en deugdelijk gebonden, in de Leidse universiteitsbibliotheek moest worden gedeponneerd.⁹⁴ Welke boeken als uitvloeisel van het besluit van 1738 in de bibliotheek van Harderwijk zijn terechtgekomen, is vooralsnog onduidelijk.

De collectie groeide, maar anderzijds werden er af en toe ook boeken opgeruimd. In 1732 moest *custos* Rampen een catalogus maken van dubbele boeken en van 'enige oude boeken' die in het portaal van de senaatkamer lagen. Deze boeken zouden 'tot voordeel van de Academie' worden verkocht.⁹⁵ En in 1782 verzocht de bibliothecaris Scheidius om een aantal 'oude' en dubbele boeken te mogen verkopen.⁹⁶

Toen in 1812 de inventaris werd opgemaakt van de inmiddels opgeheven Harderwijkse Hogeschool, werden er 3.300 'boekdelen' geteld.⁹⁷ Dat het hierbij om veel meerdelige titels ging, moge wel blijken uit het totaal van 1.239 titels, genoemd in de catalogus van 1792. De collectie in Harderwijk was weliswaar niet groot, maar de verschillende vakgebieden waren met de belangrijkste naslagwerken vertegenwoordigd.

De verhuizing van de boeken naar Deventer

Tijdens de Franse bezetting begon de neergang van de Gelderse Academie – omgedoopt tot Bataafsche Academie – en van haar bibliotheek. In 1803 schreven de curatoren aan het gedeputeerd bestuur van het departement Gelderland, dat door gebrek aan penningen jaarboeken en vervolgdelen van seriewerken niet langer konden worden aangeschaft.⁹⁸ In 1808 werd door de curatoren aan de 'directeur-

92 AAH, inv.nr. 2, 270 (vergadering 17.6.1738). De Senaat had de curatoren gevraagd zich tot de Staten van Gelre te wenden 'om te effectueren dat van de boeken, die met octroij van de Heeren Staaten deser Provincie gedrukt worden, een Exemplaar behoorlijk ingebonden aan de Acade Bibliotheecq gegeven worde, sooals in Holland gebruikelijk is'.

93 H. Cannegieter, *Groot Gelders Placaet-boeck*, deel 3 (Arnhem 1740), kol. 644-645.

94 Vgl. P.G. Hoftijzer, 'Nederlandse boekverkopersprivileges in de achttiende eeuw. Kanttekeningen bij een inventarisatie', in: *Documentatieblad Werkgroep 18e eeuw*, 22 (1990), 159-180, hier 166, 169-171.

95 AAH, inv.nr. 2, 223 (vergadering 19.6.1732).

96 Ibidem, 769 (vergadering 12.6.1782): verzoek tot verkoop van 'eenige oude boeken van wijnig belang voor deeze Bibliotheecq, gelijk ook van zoodaene die er door aancoop van betere editien alnu dubbeld mogten gevonden worden'.

97 O.C.D. Idenburg-Siegenbeek van Heukelom, 'De laatste jaren der hogeschool van Harderwijk', in: *BM-Gelre*, 37 (1934), 253-265, hier 260.

98 Cf. AAH, inv.nr. 4, 5.2.1803.

generaal der wetenschappen en kunsten in het Koninkrijk Holland' een jaarlijkse toelage van 500 gulden gevraagd voor de noodzakelijke aanschaf van nieuwe boeken en tevens het verzoek gedaan om dubbelten uit de bibliotheek van Leiden en van andere hogescholen aan Harderwijk af te staan.⁹⁹ Kort tevoren had koning Lodewijk Napoleon bij zijn bezoek aan Harderwijk de curatoren onder meer uitbreiding van de bibliotheek toegezegd, maar van uitvoering der beloften kwam niets terecht. Cuvier en Noël, die in opdracht van de keizer een rapport moesten uitbrengen over het onderwijs in de Hollandse departementen, gaven bij hun bezoek in de zomer van 1811 nog de verzekering 'dat zij alles, wat van hen afhing, tot welzijn der Akademie doen zouden'.¹⁰⁰ In hun verslag wezen zij weliswaar op het economisch belang van de academie voor de stad, maar het lot leek onafwendbaar: 'C'est presque les larmes aux yeux que la commune d'Harderwyk présageait le sort qui l'attend si elle vient à perdre son école'.¹⁰¹ Op 22 oktober 1811 viel het keizerlijk besluit dat in de Hollandse departementen 'twee akademien van de keizerlijke universiteit' zouden zijn: te Leiden en te Groningen. Over de universiteiten van Harderwijk en Franeker werd gezwezen; daaruit moest hun opheffing worden afgeleid.¹⁰²

In het 'Projet de décret sur les établissemens d'instruction publique en Hollande', gevoegd bij het *Rapport* van Cuvier en Noël, was voorgesteld dat de bibliotheken van Franeker en Harderwijk zouden worden gebruikt om die van Leiden en Groningen aan te vullen, maar daar zou het niet van komen.¹⁰³ Aanvankelijk bleef de Harderwijkse bibliotheek ter plekke als boekerij van het Gelders Athenaeum dat in 1815 was opgericht als bescheiden voortzetting van de Academie. Toen reeds spoedig deze Academie niet levensvatbaar bleek en in 1818 werd opgeheven, verzochten de curatoren van het Deventer Athenaeum de minister van publiek onderwijs, A.R. Falck, of hij bij koning Willem I zou willen beijveren dat de bibliotheek van Harderwijk aan Deventer zou toevallen,

'daar de bekrompen staat van dezer stads-geldmiddelen sedert onheugelijke tijden heeft verhinderd om ter verrijking der Bibliotheek van haar Athenaeum eenige uitgave te doen'.¹⁰⁴

Het Deventer verzoek werd bewilligd. Het koninklijk besluit van 13 juni 1818 bepaalde dat de boeken voor het grootste deel aan Deventer zouden toevallen, maar dat Arnhem aanspraak zou kunnen maken op boeken 'van algemeen nut'. Boeken op het gebied van geneeskunde en natuurwetenschappen zouden voorlopig in

99 AAH, inv.nr. 5, p. 13, 12.9.1808.

100 Cf. Bouman, *Geschiedenis*, dl. 2, 476.

101 Cuvier, Noël, *Rapport sur les établissemens d'instruction publique en Hollande, et sur les moyens de les réunir à l'Université Impériale; fait en exécution de l'article 50 du décret impérial du 18 octobre 1810* (Paris 1811), 169.

102 Het decreet van 22 oktober 1811 werd onder meer gepubliceerd in: P.C. Molhuysen, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit*, dl. 7 ('s-Gravenhage 1924), 97*-99*: bijlage 1187.

103 Cuvier, Noël, *Rapport*, 193.

104 J.C. van Slee, 'Geschiedenis der Athenaeumbibliotheek te Deventer', in: *Tijdschrift voor boek en bibliotheekwezen*, 5 (1907), 145-170, hier 161.

Harderwijk blijven in afwachting van de oprichting aldaar van een school voor apothekers, heel- en vroedmeesters en vroedvrouwen.¹⁰⁵

Bij het besluit tot toewijzing aan Deventer speelde voor de minister mee:

‘dat het Athenaeum van Deventer alsnu staat te vervangen dat van Harderwijk voor die jonge lieden uit de provinciën van Gelderland en Overijssel, wier middelen niet toelaten om hunne studiën op eene der grootere Hooge Scholen langdurig voort te zetten’.¹⁰⁶

De laatste bibliothecaris van Harderwijk, Johannes Anthony Lotze, deed nog een poging bij de minister om de bibliotheek niet zozeer voor Harderwijk, maar voor zichzelf te behouden. Hij had immers de laatste jaren zo’n moeite gedaan om de in de war geraakte en verwaarloosde bibliotheek te ordenen en te catalogiseren. Hij diende, zo schreef hij, toch in de buurt te blijven om op de boeken te passen.¹⁰⁷

Bij ministerieel besluit van 17 september 1819 werd de verdeling tussen Deventer en Arnhem definitief vastgelegd. In de standcatalogus die Scheidius in 1792 had aangelegd, werd aangegeven wat naar Deventer en wat naar Arnhem zou gaan.¹⁰⁸ Lotze moest toezien op de uitvoering van de verdeling. Uiteindelijk kreeg Arnhem 161 titels van de ruim 300 verlangde, met name algemenere naslagwerken, zoals de *Encyclopédie* van Diderot en D’Alembert en de *Atlas* van Blaeu. Deventer kreeg er ruim 950 (waaronder 28 incunabelen) en alle 125 handschriften. De dissertaties en disputaties gingen eveneens naar Deventer.¹⁰⁹ Ook de boekenkasten werden verdeeld tussen Arnhem en Deventer.

Vanuit Deventer ging een commissie van twee professoren, Jacob Verburg en Jacobus Nieuwenhuis, naar Harderwijk om de boeken te bekijken. Zij rapporteerden met tevredenheid:

‘Over het geheel was alles in een goeden staat. De voorraad veler kostbare werken overtrof onze verwachting. Onder dezen munten uit eene fraaye verzameling van auctores classici, naar de beste uitgaven, de Patres, de Acta Petropolitana, Palatina, Eruditorum, de Mémoires de Paris, de Berlin, de Philosophical Transactions, de Edinburger enz.’¹¹⁰

105 Koninklijk Besluit van 13 juni 1818, nr. 100. Cf. Jolles, o.c., 56.

106 Ministeriële nota, d.d. 10.6.1818; geciteerd naar: Jolles, o.c., 57.

107 Jolles, o.c., 63-64.

108 Athenaeum Bibliotheek, Deventer, handschrift 95 B 13: ‘Catalogus Bibliothecae secundum ordinem pluteorum’. Voorin is een briefje geplakt met de tekst: ‘De Boeken met potlood aldus + van voren aangeduid, zijn te Arnhem bv. p. 24 & 25. De welke het teken X met potlood van achteren hebben, gelijk H 29 en 37, zijn nog te Harderwijk. De niet met deze teekens aangestipte, zijn te Deventer’.

109 Van de boeken die naar Deventer kwamen, werd een summier catalogus gedrukt, waarin werd verwezen naar de catalogus van Scheidius: *Catalogus Bibliothecae Academiae abolitae Gelro-Zutphanicae, quatenus, secundum decretum regium, in usum Athenaei Daventriensis tradita est*. Deventer, J.H. de Lange, 1821. Van de boeken die naar Arnhem gingen, geeft Jolles een overzicht in: Jolles, o.c., 140-142: bijlage E. ‘Bibliotheek der voormalige Hoogeschool te Harderwijk’. Zie ook: ‘Lijst van boeken afkomstig van de Harderwijkse Bibliotheek, 1818’. Thans in Gemeentearchief Arnhem, Archief Openbare Bibliotheek, inv.nr. 53 (cf. H.Chr. van Bommel, *Supplement op ‘Catalogus van handschriften samengesteld door J.E. Roth’* (Arnhem 1996), 10).

110 Athenaeum Bibliotheek, Deventer, handschrift 101 P 55a: ‘Rapport der Commissie van Professoren, belast met het ontvangen en overbrengen der bibliotheek en natuurkundige instrumenten van het voormalig Athenaeum te Harderwijk’.

In 1820 kwamen de boeken naar Deventer en zij werden geplaatst in het stadhuis aan de Grote Markt boven de raadskamer. Twee jaar later werden ook de boeken van de stadsbibliotheek uit het Heer Florenshuis in de Pontsteeg daarheen gebracht. Voorlopig waren 124 titels nog in Harderwijk gebleven. Het betrof boeken op het gebied van geneeskunde en natuurwetenschappen, die nog in Harderwijk waren achtergebleven in afwachting van de oprichting aldaar van een school voor apothekers, heel- en vroedmeesters en vroedvrouwen. In 1840 kwamen ook deze werken als nog naar Deventer, toen de plannen van een Gelderse medische school in definitief niet doorgingen.

Het toegenomen bezit van de Athenaeumbibliotheek maakte uitbreiding noodzakelijk en bovendien stonden de boeken in de in gebruik zijnde ruimte 's winters bloot aan schade door lekkage.¹¹¹ In 1863 werd de aangrenzende ruimte op het stadhuis tot zaalbibliotheek omgebouwd; langs de wanden waren er drie verdiepingen boekenkasten, bereikbaar via twee houten gaanderijen.

In deze 'Grote Zaal' (thans in gebruik als Deventer raadszaal) zou schrijver dezes meer dan een eeuw later, als vakantiehulpje, meehelpen bij de inventarisatie van de boeken alvorens ze naar het nieuwe onderkomen van de bibliotheek in het Klooster verhuisden. Daar, onder het toezicht van de toenmalige bibliothecaris dr. Anton Koch en onder begeleiding van het carillonspel van de Lebuïnustoren, gingen boeken afkomstig uit de bibliotheek van de Gelderse Academie door zijn handen. Zijn liefde voor bibliotheken en het oude boek ontloek.

111 Slee, 'Geschiedenis', 165.

Bijlage I: autorisaties door curatoren verleend tot aanschaf van boeken voor de bibliotheek, in de jaren 1731-1759.¹¹²

1731:¹¹³ voor B.S. Cremer (theologie):

- *SS. Patrum qui temporibus Apostolicis floruerunt (...) opera* van J.B. Cotelerius, bewerkt door J. Le Clerc;
- *Synodicon sive Pandectae canonum SS. Apostolorum et conciliorum*, uitgegeven door G. Beveregius;
- *Opera* van Augustinus en van Ambrosius, beide uitgegeven door de Mauristen;
- *Opera* van Hiëronymus, uitgegeven door J. Martianay;
- *Opera omnia* van Joannus Chrysostomus, uitgegeven door I. Casaubon;
- *Opera* van Bernardus, uitgegeven door J. Mabillon.

1732: voor J.F.W. Pagenstecher (rechtsgeleerdheid):

- de *Thesaurus juris Romani* van E. Otto;
- de *Bibliotheca juridica universalis* van J.J. Speideli;
- werk van Samuel Strykius.

1732: voor J. de Gorter (medicijnen):

- 2 delen van de *Acta physico-medica Academiae Caesareae Leopoldino-Carolinae Naturae Curiosorum exhibentia ephemerides*;
- de *Plantarum historia universalis Oxoniensis* van Robert Morison en diens *Plantarum umbelliferarum*;
- de *Opera omnia anatomico-medico-chirurgica* van Fredrik Ruysch.

1732: voor J.C. Struchtmeijer (wijsbegeerte):

- de *Opera* van G. Vossius;
- de *Bibliotheca graeca* van J.A. Fabricius;
- *Eusthatius in Homerum, Graece et Latine*.¹¹⁴

1733; voor J. Cremer een aantal niet met name genoemde boeken; voor J.F.W. Pagenstecher (rechtsgeleerdheid):

- *Commentarius ad Digestorum seu Pandectarum juris civilis libros L* van H.J. Zoesius;
- *In quatuor institutionum imperialium Justiniani libros commentarii* van J. Schneidewein.¹¹⁵

1734: voor J.C. Struchtmeijer (wijsbegeerte):

- *Bibliotheca* van P. Ravanellus;
- *Spicilegium sive collectio veterum aliquot scriptorum qui in Galliae bibliothecis delituerant* van J.L. d'Achery;
- *Glossarium ad scriptores mediae et infimae Latinitatis* van C. Dufresne;
- *Etymologicum Magnum Graecae linguae*;
- *Lexicon Graecolatinum* van Rob. Constantin.¹¹⁶

1736: voor J. de Gorter (geneeskunde):

- *Opera medica theoretico-practica* van J.J. Mangetus;
- *Anatomia corporum humanorum* van W. Cowper;

¹¹² De titels worden hier in verkorte vorm gegeven. Raadpleging van de *Nederlandse Centrale Catalogus* kan, indien gewenst, de volledige titel bieden. Het betreft hier merendeels verzoeken tot aanschaf; het is niet altijd zeker dat het betreffende boek ook inderdaad onmiddellijk werd aangeschaft. Verder onderzoek is nodig om na te gaan of de betreffende boeken thans nog in de Athenaeumbibliotheek te Deventer of de Bibliotheek Arnhem aanwezig zijn.

¹¹³ AAH, inv.nr. 2, 217 (vergadering 19.6.1731).

¹¹⁴ Ibidem, 222-223 (vergadering 19.6.1732).

¹¹⁵ Ibidem, 237 (vergadering 19.6.1733).

¹¹⁶ Ibidem, 244 (vergadering 17.6.1734).

– *Opera omnia* van Th. Bonet.¹¹⁷

1738: voor B.S. Cremer (theologie):

– *Commentarius in librum prophetiarum Jesaiae* van C. Vitringa

– *Opera omnia Graece et Latine* van Flavius Josephus, uitgegeven door S. Havercamp.¹¹⁸

1746: voor J.C. Struchtmeijer (wijsbegeerte):

– *Collectio constitutionum imperialium*, uitgegeven door Melchior Goldast von Haiminsfeld;

– *Marmorum Arundellianorum, Seldenianorum* van M. Maittaire;

– *Hesychii Lexicon*, uitgegeven door J. Albertus.¹¹⁹

1753: voor J.C. Struchtmeijer (wijsbegeerte):

– *Thesaurus antiquitatum et historiarum Italiae* van Graevius, Perizonius, Burman en Havercamp, een vervolg op de reeds aanwezige *Thesaurus antiquitatem romanarum* van Graevius.¹²⁰

1754: voor B.S. Cremer (theologie):

– *Commentaire litteral sur tous les livres de l'Ancien et du Nouveau Testament* van A. Calmet (8 dln.);

– *Dictionnaire historique, critique, chronologique, géographique et litteral de la Bible* (4 dln.) eveneens van A. Calmet (tezamen voor 130 gulden).¹²¹

1755: voor J.C. Struchtmeijer (wijsbegeerte):

– *Groot charterboek der Graaven van Holland, van Zeeland en Heeren van Vriesland* van Frans van Mieris;

– *Beschryving der aloude regeeringswyze van Holland* van Gerard van Loon;

– *Hedendaagsche penningkunde* eveneens van Gerard van Loon.¹²²

1758: voor P.'s-Gracuwten (geneeskunde):

– *Dictionnaire universel de medecine, de chirurgie, de chymie, de botanique, d'anatomie, de pharmacie, d'histoire naturelle*. Het betreft de Franse vertaling door Diderot, Eidous en Toussaint van het werk van Robert James (Paris 1746-1748), waaraan 70 à 80 gulden mag worden besteed.

– *Opera* van Hippocrates en Galenus, uitgegeven door René Chartier in 13 delen (circa 110 gulden);

– *Opera omnia botanica* van L. Plukenetius (40 à 50 gulden);

– *Hortus Cliffortianus* van C. Linnaeus (30 gulden).

voor rentmeester H. van Westerveld:

– *Opera philosophica et mineralia* van Swedenborg in 3 delen (15 à 16 gulden);

– drie delen *Opera omnia* en *Opera posthuma* van M. Malpighi (22 à 23 gulden);

– *Historia insectorum generalis* van J. Swammerdam (28 à 30 gulden);

– *Opera omnia anatomica & chirurgica* van Andreas Vesalius, uitgegeven door H. Boerhaave en B.S. Albinus (20 à 22 gulden);

– *Impetus primi anatomici* van A. Cant (6 à 7 gulden).¹²³

1759: voor rentmeester H. van Westervelt:

– *Biblia Hebraica cum notis criticis et versione Latina ad notas criticas facta* van C.-F. Houbigant.¹²⁴

117 Ibidem, 259 (vergadering 20.6.1736).

118 Ibidem, 270 (vergadering 18.6.1738).

119 Ibidem, 353 (vergadering 16.6.1746).

120 Ibidem, 423 (vergadering 13.6.1753).

121 Ibidem, 433 (vergadering 17.6.1754).

122 Ibidem, 445 (vergadering 10.6.1755).

123 Ibidem, 486 (vergadering 13.6.1758).

124 Ibidem, 492 (vergadering 29.1.1759).

Bijlage II: boeken aan de bibliotheek geschonken door hoogleraren bij hun aanstelling, in de jaren 1755-1795.¹²⁵

Reitz: een 'Gorcumse bijbel met canttekeningen'.

's-Graeuwen: *De causis & signis acutorum morborum liber I* van Aretaeus Cappadox; *Ludovici Dureti interpretationes et enarrationes in magni Hippocratis Coacas praenotiones*; *Opera medica universa* van L. Riviere.

Haastenberg: *Explicatio tabularum anatomicarum* van B. Eustachius.

Bondam: *La Grande conference des ordonnances et edicts royaux*; *Epistolae* van Libanius Sophista, uitgegeven door J.C. Wolf en eigen uitgegeven 'stukjes'.

Schacht: *Systema intellectuale* van R. Cudworth; Robert Millar, *Histori van de voortplanting van den christelyken godsdienst*, 2 delen, waarin Schacht een voorrede had geschreven.

Drijfhout: *Opera varia* en *Opera reliqua* van Christiaan Huygens; David Gregory, *Astronomiae physicae et geometricae elementa*.

Tydeman: *Historiae* van Herodotus, verzorgd door L.C. Valckenaer en P. Wesseling.

Rossijn: W.J. 's-Gravesande, *Physices elementa mathematica*; P. Bouguer, *Traité d'optique sur la gradation de la lumière*.

Scheidius: *Onomasticon* van Julius Pollux, uitgegeven door T. Hemsterhuis, en vier Oosterse handschriften.

Tollius: *Sicula* van Jacques Philippe d'Orville.

Van Geuns en Forsten: niet met name genoemde boeken.

De Rhoer: *Aeliani variae historiae, et Historia animalium cum notis Gronovii*.

Bleuland: *Algemeene kerkelijke en wereldlijke geschiedenissen des bekenden aardkloots* van G. Suikers en J. Verburg.

Schacht: *Institutiones rei herbarinae* van Joseph Pitton Tournefort.

Willmet: *Bibliothèque orientale, ou dictionnaire universel* van D'Herbelot.

Bosscha: *Histoire de l'art de l'antiquité* van Johann Joachim Winckelmann.

¹²⁵ Cf. Ibidem, 449 (vergadering 11.6.1755: Reitz, 's-Graeuwen, Haastenberg);

537 (vergadering 14.6.1764: Bondam, Schacht en Drijfhout);

545 (vergadering 12.6.1765: Tydeman);

558 (vergadering 11.6.1766: Rossijn en Scheidius);

569 (vergadering 10.6.1767: Tollius);

661 (vergadering 5.6.1776: Van Geuns en Forsten);

722 (vergadering 9.6.1779: De Rhoer);

inv.nr. 3, 104 (vergadering 13.6.1792: Bleuland);

116 (vergadering 12.6.1793: Schacht);

141 (vergadering 13.6.1794: Willmet);

181 (vergadering 14.5.1795: Bosscha).

Nijmegen en de Harderwijkse Academie, 1648-1679

EDWIN VAN MEERKERK

Dat er binnen Gelre niet onverdeeld positief werd gereageerd op de stichting van een gewestelijke universiteit in 1648 is niet verwonderlijk te noemen. Stedelijke naijver in een dergelijke prestigieuze kwestie is eerder regel dan uitzondering.¹ De situatie die in het geval van Harderwijk onstond is echter uniek. Gedurende bijna een kwart eeuw hebben binnen één gewest twee academies zich getooid met dezelfde naam: Gelderse Universiteit. In een congresbundel die is gewijd aan de Gelderse Academie van Harderwijk mag de andere dan ook niet ontbreken. In dit artikel zal worden ingegaan op de Nijmeegse reactie op de oprichting en later het bestaan van de universiteit van Harderwijk. Daarmee wordt de gehele geschiedenis van de Nijmeegse, ook wel Kwartierlijke, Academie, in het licht geplaatst van de geschiedenis van haar Veluwe tegenvoeter. Hoewel zo één zijde van de geschiedenis van deze universiteit wellicht wat overbelicht wordt, is deze benadering zeker verantwoord aangezien de Kwartierlijke Academie zich in haar monogram tooide met de titel 'Gelderse Pallas', een naam die was voorbehouden aan de Hogeschool in Harderwijk. Allereerst zal de positie van de stad en het kwartier van Nijmegen ten opzichte van de rest van het gewest worden belicht, vervolgens de Nijmeegse reactie op de verheffing van de Harderwijkse Hogeschool, waarna het wedervaren van de Academie te Nijmegen in het licht van die in Harderwijk wordt beschouwd.

Voorgeschiedenis²

De weerbarstige opstelling van Nijmegen inzake de Harderwijkse universiteit vormde het sluitstuk van een lange geschiedenis, waarin de opstelling van Nijmegen steevast gekenmerkt werd door trots en eigenzinnigheid. De eerste basis daarvoor ligt in de Bataafse mythe, gebaseerd op de opstand van Julius Civilis, die in de Republiek der Nederlanden veel weerklank vond. Deze moet in Nijmegen in het bijzonder tot de verbeelding hebben gesproken. De grote ouderdom van de stad en de roemruchte legende van autochtone helden die hier hun versterking hadden gebouwd, konden niet anders dan het zelfbewustzijn van de Nijmegenaren vergroten. Het is

1 W.Th.M. Frijhoff, 'Hoger onderwijs als inzet van stedelijke naijver in de Vroegmoderne Tijd' in: P.B.M. Blaas en J. van Herwaarden ed., *Stedelijke naijver. De betekenis van interstedelijke conflicten in de geschiedenis. Enige beschouwingen en case-studies* ('s-Gravenhage, 1986), 82-127 en 217-219.

2 Voor een volledig en betrouwbaar overzicht van de Nijmeegse geschiedenis is het wachten op de officiële stadsgeschiedenis, die in 2004 zal verschijnen. Tot die tijd is het enige overzicht Guus Pikkemaats *Geschiedenis van Noviomagus/Nijmegen* (Nijmegen en 's-Gravenhage, 1988).

dan ook tekenend dat Gerard Geldenhouwer, één van de belangrijke verbreiders van de Bataafse legende, uit Nijmegen afkomstig was.³ De ouderdom van de stad vormde een belangrijke basis voor de stedelijke trots. Reeds in 12 voor Christus vestigde het Romeinse gezag zich in de omgeving van het huidige Nijmegen. Er bevonden zich toen twee legerplaatsen op de strategisch gelegen heuvels ten oosten van de stad. Tijdens de Bataafse opstand in 69 werd door Julius Civilis en de zijnen het huidige Valkhof als uitvalsbasis gebruikt. Rond het jaar 98⁴ ontving de nederzetting in het westen van Nijmegen (het huidige Waterkwartier) marktrecht en de aan de familienaam van keizer Trajanus ontleende naam *Ulpia Noviomagus Batavorum*. Deze marktplaats was hoofdstad van het departement der Bataven. In de zeventiende eeuw was het gebruik om op kaarten Nijmegen aan te duiden als het *Oppidum Batavorum*, de versterkte uitvalsbasis van de Bataafse opstand.

De gebeurtenissen in de Middeleeuwen vormden een volgende voedingsbodem voor de arrogantie van de stad ten opzichte van de rest van het gewest Gelre. In 1230 kreeg Nijmegen van rooms koning Hendrik VII, regent namens Frederik II, dezelfde stadsrechten als Aken, en werd het een officiële rijksstad, direct ressorterend onder de Keizer. Nijmegen en de omliggende gebieden stonden dus hoog in de hiërarchie van het Keizerrijk. Het Valkhof was een keizerlijke palts, die met name onder de Ottonen veel door de vorst bezocht werd. Al snel na het verkrijgen van deze status kwam Nijmegen echter officieel onder het hertogdom Gelre te vallen, omdat de Hollandse graaf en rooms koning Willem II geld nodig had voor zijn claim op het keizerschap en Nijmegen als onderpand aan Otto II van Gelre moest geven. De Gelderse hertog behield het gebied echter en voegde het aan zijn landen toe, waarna het al snel de kern van het latere Kwartier van Nijmegen ging vormen. Ondanks de nieuwe status van de Waalstad bleef Nijmegen zich eigenwijs opstellen, wat onder meer tot uitdrukking kwam in het stadswapen, waar de keizerskroon – symbool van rijksonmiddellijkheid – nog altijd fier in top prijkte. Typerend voor de dubbelzinnige status die Nijmegen voor zichzelf opeiste zijn de rechtszaken waarvoor nog regelmatig hoger beroep in Aken werd gezocht, in plaats van in Arnhem.⁵ Nijmegen was, kort gezegd, een zeer zelfbewust buitenbeentje binnen het Gelderse gewest.

De verheffing van de Harderwijkse Academie

De behoefte aan een vervolgopleiding na de Latijnse School groeide in de eerste helft van de zeventiende eeuw in de Republiek der Nederlanden sterk.⁶ In deze be-

3 István Bejczy en Saskia Stegeman ed., *Gerard Geldenhouwer van Nijmegen (1482-1542). Historische werken* (Hilversum, 1998), 9-26.

4 Tot voor kort werd het jaar 104 aangehouden. J.K. Haalebos opperde echter tijdens een lezing van de historische vereniging Numaga op 11-2-1999 dit nieuwe jaartal.

5 O. Moormann van Kappen, *Die nimwegener provisorische Ordonnanz über die Appellationen an den aachener Schöffenstuhl vom Jahre 1708* (Zutphen, 1990).

6 Willem Frijhoff, 'Université et marché d'emploi dans la République des Provinces-Unies' in: Dominique Julia,

hoeft werd voorzien door de oprichting van nieuwe universiteiten in Groningen en Utrecht, naast de in de zestiende eeuw opgerichte academies van Leiden en Franeker. De vijfde in deze rij was in 1648 de universiteit te Harderwijk, die gefinancierd werd door het gewest Gelre.⁷ Bij het besluit van de Gelderse Landdag in juni 1647 om de Veluwse Hogeschool tot gewestelijke Academie te verheffen werd duidelijk aangegeven wat het doel was in de ogen van het gewest: de *'eeren und meerder luijster vande provincie'*. Dat de aanstelling van de zeven benodigde hoogleraren heel wat geld zou gaan kosten was duidelijk, en men stelde direct de invoering van een extra belasting voor om de onkosten te dekken.⁸

Het verzoek van de Harderwijkse curatoren werd in eerste instantie niet afgewezen door het Nijmeegse kwartier. Hoewel het verzoek was aangekleed als een poging de provinciale status te verhogen, kwam het in Nijmegen duidelijk over als een smeekbede om geld, en zolang deze nood *'uet des gemeines landts middelen gesubsidueert mochte werden'*, zag men er geen been in de Veluwse Hogeschool tot Gelderse Academie te verheffen. Wel werden twee burgermeesters van de stad Bommel in het kwartier van Nijmegen afgevaardigd om uit te zoeken of een en ander nu wel echt nodig was.⁹ Bij het definitieve gewestelijk besluit tot verheffing van de Harderwijkse Hogeschool kwam het enige tegengeluid opnieuw vanuit Nijmegen, dat erop stond dat, tot de in werkingtreding van de speciale belasting, het Kwartier van Veluwe zijn hoogleraren gewoon zelf moest blijven betalen.¹⁰ De verheffing van de door het eigen kwartier gefinancierde Illustre School tot door alle drie de kwartieren van het gewest betaalde Academie, was vooral een doorn in het oog van de *stad* Nijmegen, meer dan van het kwartier als geheel.¹¹ Het dreigement dat in de Landdag was geuit, bleek echter loos: het kwartier betaalde braaf mee aan de salarissen van de Harderwijkse professoren.¹²

De oprichting van de Kwartierlijke Academie te Nijmegen

Voordat de curatoren van de Harderwijkse School in april 1647 de overige kwartieren van het gewest om steun voor hun Academie vroegen,¹³ was er voor zover

Jacques Revel en Roger Chartier ed., *Histoire sociale des populations étudiantes* I (Parijs, 1986), 205-243 aldaar 213.

7 Voor een overzicht van de geschiedenis van de Harderwijkse Illustre School en Academie, zie R. Aerts en L. Hoogkamp, *De Gelderse Pallas. Gymnasium Illustre, Gelderse Universiteit en Rijksatheneum te Harderwijk 1600-1818*, Schaffelaarreeks 19 (Barneveld, 1986).

8 RAG, Archief Staten van het Kwartier van Nijmegen (verder afgekort als ASN), inv.nr. 29. Landdagrecessen 1 juni 1647.

9 Ibidem, inv.nr. 150. Kwartierrecessen Nijmegen 2 april 1647.

10 Ibidem, inv.nr. 29. Landdagrecessen 1 juni 1647.

11 H. Bots, 'Het intellectuele leven in Gelderland gedurende de 16e, 17e en 18e eeuw', in: P.J. Mey e.a., *Geschiedenis van Gelderland 1492-1795* (Zutphen, 1975), 401-411.

12 Cf. H. Bouman, *Geschiedenis van de voormalige Geldersche Hoogeschool en hare hoogleeraren* deel 1 (Utrecht, 1844) 131 en 261; dit gegeven komt bij vrijwel iedere auteur naar voren, alleen In de Betouw, *Quartierlijke Academie en Apostolische of Latijnsche School te Nijmegen* (z.p. [Nijmegen], z.j. [ca.1795]), 3, meent dat Nijmegen de subsidie niet betaalde.

13 ASN, inv.nr. 150. Kwartierrecessen Nijmegen 2 april 1647.

bekend vanuit Nijmegen geen enkele poging gedaan om een eigen universiteit of hogeschool op te richten. De Nijmeegse Apostolische School, die de naam indirect ontleende aan de Keulse Apostelkirche,¹⁴ had een goede naam als Latijnse School. Niets wijst echter op een ambitie van de leraren ervan om uit te groeien tot een concurrent van Harderwijk.¹⁵ Zoals te verwachten, werden dan ook geen noemenswaardige betrekkingen onderhouden tussen de scholen van de twee steden vóór de verheffing van Harderwijk.

Predikant en oudheidkundige Johannes Smetius sr. en Lambert Goris, voormalig hoogleraar Rechten te Harderwijk, namen na 1648 het initiatief tot de oprichting van een concurrerende school in Nijmegen. Kort na beider dood in 1653 besloot het kwartier van Nijmegen een eigen Illustre School te financieren en deze middelen te onttrekken aan de beloofde subsidie voor de Gelderse Academie,¹⁶ omdat de universiteit te Harderwijk in een zo '*beswaerlicken staet en groote tachterheyt*' verkeerde dat ze niet veel langer zou blijven bestaan.¹⁷ Nijmegen kon derhalve vast een voorschot nemen op de overplaatsing van de gewestelijke Universiteit. Men meende met name in aanmerking te komen voor vestiging van de Gelderse hogeschool, aangezien reeds kon worden geboogd op het bezit van de apostolische school.¹⁸ Ook zouden de overige kwartieren een impliciete toestemming hebben verleend door niet te protesteren tegen het besluit de subsidie stop te zetten.¹⁹ In 1655 waren de voorbereidingen voltooid en werd de school plechtig ingewijd.²⁰ Met de oprichting van een eigen hogeschool gaf het kwartier van Nijmegen blijk van een lokaal chauvinisme en traditionele naijver ten opzichte van de kwartieren van Zutphen en Veluwe,²¹ met andere woorden van jaloezie tegenover Harderwijk. Daarnaast speelde waarschijnlijk de reformatorische minderheid in Nijmegen een rol; deze verwachtte haar invloed te kunnen uitbreiden door de aanwezigheid van hoger onderwijs van calvinistische signatuur in een voornamelijk katholieke stad; dat is echter een kwestie die hier buiten beschouwing moet blijven.

14 H.D.J. van Schevichaven, *De St. Stephenskerk te Nijmegen* (Nijmegen, 1900).

15 F.J.J. Meurders en R.G.P. Peters, 'De Latijnse School te Nijmegen 1591-1815' in: R. Bastiaanse, H. Bots en M. Evers ed., *Tot meesten nut ende dienst van de jeught: een onderzoek naar zeventien Gelderse Latijnse Scholen ca.1580-1815*, Gelderse historische reeks 16 (Zutphen, 1985), 46-71, passim.

16 Gemeentearchief Nijmegen, Oud Archief (OAN), inv.nr.104, f.227-228. Raadsignaten 23-12-1653: 'Sall oock die Raedtsvrundt Verheijden residierende vande stadts wegen int collegie van die ordinaris gedeputeerden des Quartiers, bij haer ED. versoecken ordonantie van des qrs. quota int subsidie totte Academie van Harderwijk voor desen ingewilligt sedert die leste gedaene betalinghe'; zie ook OAN, inv.nr.104, f.239: Raadsignaten 4-1-1654 en OAN, inv.nr.3668: Kwartierrecessen ?-7-1651 en 5-10-1653.

17 Recessen van het kwartier van Nijmegen, geciteerd door: Y.H. Rogge, 'De Academie te Nijmegen', *Oud Holland. Nieuwe bijdragen voor de geschiedenis der Nederlandsche kunst, letterkunde, nijverheid enz.* XVIII (1900), 153-180, aldaar 154-155.

18 Frijhoff, 'Hoger onderwijs als inzet van stedelijke naijver', 106.

19 Rogge, 'De Academie te Nijmegen', 154.

20 Voor een uitgebreide beschrijving van de opening zie: In de Betouw, *Quartierlijke Academie 6-9, P. N[ij]hoff*, 'De Akademie te Nijmegen', *Geldersche volksalmanak* XXX (Arnhem, 1864) 3-28, aldaar 11-12 en J.C.F. van der Meer van Kuffler, 'De voormalige Illustre School en Academie te Nijmegen', *Tijdspiegel* XLIX nr.2 (1890), 154-177, aldaar 154-155.

21 Bots, 'Het intellectuele leven', 405.

Aan een Illustre School, zoals te Harderwijk, werd wel hoger onderwijs verzorgd, maar voornamelijk in de *artes*, de zeven vrije kunsten. Een dergelijke school ontbeerde het promotierecht dat volwaardige academies wel bezaten; er werd slechts op basaal niveau les gegeven in de hogere vakken theologie, medicijnen en de beide rechten. In theorie vormde de oprichting van de Nijmeegse Hogeschool daarom geen inbreuk op het gewestelijk monopolie van de Universiteit in Harderwijk, aangezien het Kwartier van Veluwe al vanaf 1600 eveneens een eigen Illustre School had mogen financieren. In het geval van Nijmegen is echter sprake van een geheel andere situatie; de oprichting van de Illustre School stond geheel in het teken van het protest van stad en kwartier tegen de vestiging van de Gelderse Universiteit in Harderwijk. Omdat discussie over de locatie niet mogelijk bleek in het gewest, zag de Nijmeegse magistraat geen andere mogelijkheid dan de oprichting van een concurrerende hogeschool. Op de voor de nieuwe instelling gemaakte poort, die nog altijd in de Waalstad te bewonderen is, werd dit voornemen dan ook expliciet kenbaar gemaakt door niet het woord School, maar Universiteit te gebruiken.

Zoals gezegd, was in de Waalstad nooit eerder het idee ontstaan een universiteit op te richten. Op het moment van de oprichting van de Veluwse Hogeschool in 1600 was het Nijmeegse beleid nog altijd niet hierop gericht; zolang men niet hoefde bij te dragen aan de kosten, vond men het wel best. Pas toen er werkelijk sprake was van een Gelderse universiteit, drong het idee door dat de aanwezigheid van een academie prestige opleverde; op zulk een prestige kon in de Nijmeegse optiek natuurlijk alleen de eigen stad, met haar oeroude geschiedenis, aanspraak maken.

De start van de universiteit is beslist ambitieus te noemen. Met veel ijver werd door de curatoren van de op te richten academie in binnen- en buitenland gezocht naar goede hoogleraren, waarbij men zich niet door reputaties liet afschrikken.²² Het doel dat de curatoren voor ogen stond was met goede professoren ook veel studenten aan te trekken, en zo het succes van de nieuwe universiteit te verzekeren.²³ Men ging zelfs zo ver in dit streven dat enige jaren later de hoogleraar Craanen een salarisverhoging in het vooruitzicht werd gesteld wanneer hij in staat zou blijken de aantrekkingskracht van de Kwartierlijke Academie te vergroten.²⁴ Het benoemingsbeleid mag een succes heten, met name door de keuze van de eerste hoogleraar in de rechten. Toen de eerste pogingen om een jurist aan te trekken waren mislukt,²⁵ diende zich plotseling de mogelijkheid aan Petrus de Greve binnen te halen. Deze was hoogleraar te Harderwijk en daar zojuist benoemd tot rector magnificus. Het spreekt voor zich dat deze kans met beide handen werd aangegrepen.²⁶ Het benoemen van De Greve betekende een dubbel succes voor Nijme-

22 Over het benoemingsbeleid van de Academie en de werving van hoogleraren zie H.Bots, 'Het benoemingsbeleid aan de Kwartierlijke Academie te Nijmegen, 1655-1679', *Jaarboek Numaga* XLV (1998) 25-41.

23 OAN, inv.nr.104, f.245. Raadssignaten 18-1-1654: 'ende salmen uuijsien nae eenige bequame personen die tot professoren gebruijckt souden worden, toe weten sodaenige die gevolch van studenten mochten hebben.'

24 Ibidem, inv.nr.108, f.19. Raadssignaten 1-2-1661.

25 Ibidem, inv.nr.104, f.357. Raadssignaten 6-7-1654.

26 Ibidem, inv.nr.104, f.438. Raadssignaten 17-12-1654: 'off sijn E. derselve professie inde Illustre Schole binnen deser stadt soude willen aennemen.'

gen: niet alleen werd een goede hoogleraar verkregen, maar ook werd concurrent Harderwijk een hak gezet.

Verheffing en aankleding van de Kwartierlijke Academie

Na precies een jaar werd de Nijmeegse illustre school verheven tot universiteit, als een vervulling van het dreigement dat eerder was geuit.²⁷ Hiermee werd de strijd binnen Gelre serieuzer. Het oprichten van een hogeschool was iedereen in principe toegestaan, maar een universiteit met promotierecht, was een zaak van een geheel andere orde. Het is de vraag of het juridisch überhaupt mogelijk was dat het kwartier van Nijmegen het promotierecht aan de Illustre School verleende, aangezien Harderwijk er gewestelijke toestemming voor nodig had gehad. Het ging namelijk om een soeverein recht, dat in de Republiek der Nederlanden *qualitate qua* bij de gewesten berustte;²⁸ in zekere zin was het dan ook een 'juridische slag in de lucht'.²⁹ Bovendien handelde Nijmegen hiermee in strijd met de resolutie van de Gelderse Landdag waarin aan Harderwijk het gewestelijke academische monopolie werd toegekend.³⁰

In de historiografie met betrekking tot de Kwartierlijke Academie is een langdurige discussie gevoerd over de erkenning van het Nijmeegse promotierecht. Aan de principiële ongeldigheid wordt door niemand serieus getwijfeld, maar de vraag of Nijmeegse promoti niet dezelfde status hadden als die van andere universiteiten wordt niet eenduidig beantwoord. Onder anderen Rogge meent dat het Nijmeegse promotierecht nergens werd erkend, en in ieder geval niet aan het Hof van Gelre in 1679.³¹ Brinkhof maakt echter aannemelijk dat de uitspraak van het Hof na het verdwijnen van de Kwartierlijke Academie in 1679, dat geen Nijmeegse juristen als zodanig mochten worden erkend, door politieke argumenten was ingegeven. Daarmee sluit hij zich impliciet aan bij de conclusie van Kuiper, die zich op zijn beurt baseert op informatie van de Groningse hoogleraar Samuel Maresius uit 1672.³² Dit argument wordt versterkt door het feit dat de laatste promovendus, die in 1678 de Academie verliet, als advocaat in Amsterdam kwam te werken.³³ Het

27 Nijhoff, 'De Akademie', 13.

28 Bots, 'Het intellectuele leven', noot 73. Willem Frijhoff, 'Hoe Gelders was de Gelderse Academie?', *Bijdragen en mededelingen Gelre* LXXII (1981), 119-137, aldaar 103 en 119. H.H. Kuiper, *De opleiding tot de dienst des Woords bij de gereformeerden* I ('s-Gravenhage, 1891) 425-427.

29 A.N. Ruuls, 'Vier vragen omtrent de disputaties, binnen het juridisch onderwijs aan de Nijmeegse Kwartierlijke Academie verdedigd onder Petrus de Greve (periode: 1663-1676), benevens een poging tot beantwoording', *Batavia academica. Bulletin van de Nederlandse werkgroep universiteitsgeschiedenis* VI (1988), 31-51, aldaar 33.

30 Rogge, 'De Academie', 154.

31 Cf. Frijhoff, 'Hoger onderwijs als inzet', 106.

32 J.J. Brinkhof, 'Enkele opmerkingen over de geldigheid van de aan de Kwartierlijke Academie behaalde doctorsgraad in de rechten', *Numaga* XIX (1972) 14-17. Kuiper, *De opleiding*, 441.

33 Jan van den Boom, *Voorlopige lijst van studenten van de Kwartierlijke Academie te Nijmegen 1655-1679* (Nijmegen, 1983), 149.

promotierecht kan dus buiten Gelre wel zijn erkend, aangezien de promotie een voorwaarde was voor het uitoefenen van dit beroep. Het is dan ook merkwaardig dat verschillende auteurs na Brinkhof vasthouden aan de twijfelachtige rechtsgeldigheid van het Nijmeegse *ius promovendi*, vaak daarbij verwijzend naar het artikel van Brinkhof.³⁴ Nijhoff en Sassen zien in de verklaring van het Hof in 1679 eerder een erkenning van een nieuwe situatie. Het betekende het einde van het Nijmeegse promotierecht, omdat het het einde was van de Academie zelf.³⁵

Het meest recent heeft Ruuls zich met deze materie bezig gehouden. Zij ziet een verband tussen de juridische ongeldigheid van het Nijmeegse promotierecht en de uitspraak in 1679, en is van mening dat deze uitspraak los moet worden gezien van de kwaliteit van het onderwijs. De juridische ongeldigheid van het Nijmeegse promotierecht en het feit dat elders in Gelre de Academie niet werd erkend, is volgens Ruuls de reden dat er zo weinig juristen in Nijmegen zijn gepromoveerd.³⁶ Dat de Kwartierlijke Academie waarschijnlijk is gemeden voor promoties wordt bevestigd door de gegevens van Van den Boom.³⁷ De leeftijd van de Nijmeegse studenten was relatief laag, wat erop kan wijzen dat zij in Nijmegen alleen het eerste deel van hun studie volgden en elders promoveerden. Daarmee lijkt Ruuls in het gelijk gesteld te worden. Studenten weken waarschijnlijk voor hun promotie uit voorzichtigheid uit naar andere universiteiten, zeker wanneer zij zich uiteindelijk in Gelre wilden vestigen.

Voordat Nijmegen in staat was de strijd om de titel 'Gelderse Academie' aan te gaan, moest aan de voorwaarde worden voldaan dat de toestroom van studenten groot genoeg was. De relatief grote uitbreiding van het docentenaantal in 1656, van drie naar zes, maakt het waarschijnlijk dat de studenten zich inderdaad in vrij groten getale inschreven. Het tot universiteit verheffen van de Illustre School kan daarnaast ook een middel zijn geweest waarmee de Nijmeegse overheid probeerde studenten te lokken.³⁸ Aanleiding tot de verheffing was namelijk een verzoek van de student Petrus Jordan om in de Rechten te mogen promoveren in Nijmegen.³⁹ Dat Jordans vader raadvriend, gemeensman en Kwartierlijk ontvanger in Nijmegen was,⁴⁰ suggereert dat deze "aanleiding" door de magistraat was geregisseerd, mede in de hoop meer studenten aan te trekken en deze vervolgens langer in Nijmegen te houden. Een student die alleen zijn *artes*-onderwijs volgde, vertoefde immers korter aan de universiteit dan één die ook promoveerde. Het staat vast dat de Nijmeegse overheid alles in het werk stelde om de jonge hogeschool tot een succes te maken. Stu-

34 Cf. Th. Veen, 'Harderwijkse promoti en Nijmeegse studenten. Opmerkingen en kritische beschouwingen' in: P.L. Nève en E.C.C. Coppens ed., *Sine invidia communico. Opstellen aangeboden aan prof. dr. A.J. de Groot* (Nijmegen, 1985), 243-272, aldaar 255-256.

35 Sassen, 'De Kwartierlijke Hogeschool', 65. Nijhoff, 'De Akademie', 13 noot.

36 Ruuls, 'Vier vragen', 33 en 42.

37 Van den Boom, *Voorlopige lijst*.

38 Frijhoff, 'Hoger onderwijs', 105.

39 Bots, 'Het intellectuele leven', 406.

40 Van den Boom, *Voorlopige lijst*, 98.

denten en medewerkers waren vrijgesteld van bepaalde belastingen en burgerplichten, de Academie mocht zelf in kleine zaken over haar studenten en docenten rechtspreken en er waren voorzieningen voor vrijetijdsbesteding,⁴¹ aspecten die een belangrijke rol speelden bij de keuze van een student voor een universiteit.⁴²

De eerste vijftien jaar van haar bestaan heeft de Academie een bloeiend bestaan geleid; er is zelfs beweerd dat Nijmegen Harderwijk korte tijd 'naar de kroon stak'.⁴³ Het aantal hoogleraren en de door Nijmegen geboden faciliteiten geven inderdaad alle aanleiding dit te denken. Volgens Nijhoff, die met zijn retorische stijl wellicht wat overdrijft, was de toeloop van studenten zo groot, dat er geen woonruimte meer te vinden was en dat de studenten de colleges buiten de zaal moesten volgen.⁴⁴ Een aanwijzing voor deze bloei van de Kwartierlijke Academie is de aanwezigheid van drie hoogleraren in de filosofische faculteit, één voor geschiedenis, één voor wijsbegeerte en één voor de wiskunde, wat wijst op een vrij groot studentenaantal, zeker in vergelijking met de hogere faculteiten.

Bij een hooglerarencorps van zes, exclusief de lector in de anatomie en scheikunde, zou de jaarlijkse studentenaanwas in 1658 ergens rond de 33 moeten hebben gelegen, wanneer een staf/student ratio wordt aangehouden die het midden tussen die van Harderwijk en die van de studentarme hogeschool te Deventer houdt⁴⁵ – met alle kanttekeningen die bij dit soort berekeningen kunnen worden gemaakt. Daarbij zou een grote bloei van de Academie, zoals die zojuist is gesuggereerd, hebben geleid tot een groter verschil tussen het aantal docenten en het aantal studenten, waardoor het aantal studenten nog groter zou moeten zijn geweest. Dat zou betekenen dat het percentage studenten dat Van den Boom gemiddeld heeft weten te achterhalen, in de eerste vijf jaren ten hoogste op 13,6% ligt,⁴⁶ een feit dat in het achterhoofd moet worden gehouden wanneer met deze gegevens wordt gewerkt.

Wanneer de studenten uit de alfabetische lijst die is gereconstrueerd door Van den Boom⁴⁷ chronologisch worden geordend, ontstaat een beeld dat de bloei van de Nijmeegse Hogeschool bevestigt. In de periode 1658-1665 is een duidelijke piek in de

41 Frijhoff, 'Hoger onderwijs', 107.

42 W.Th.M. Frijhoff, 'Het Athenaeum van Deventer: een stedelijke hogeschool en haar studenten' in: H.W. Blom, H.A. Krop en M.R. Wielema ed., *Deventer denkers. De geschiedenis van het wijsgerig onderwijs te Deventer* (Hilversum, 1993), 9-27, aldaar 10.

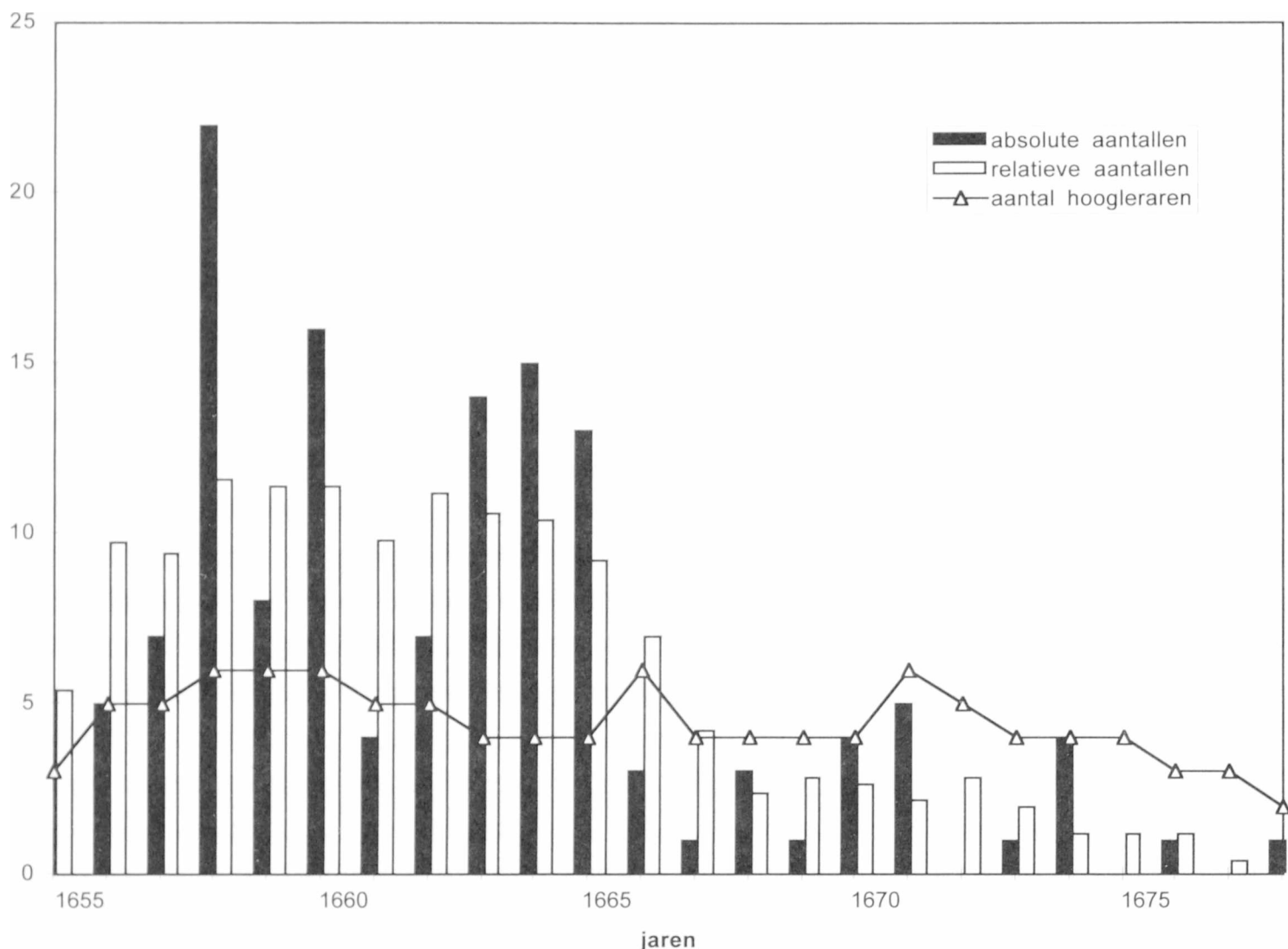
43 Bouman, *Geschiedenis*, 261. Nijhoff, 'De Akademie', 5.

44 Ibidem, 18.

45 Voor de ratio in Harderwijk: Frijhoff, 'Hoe Gelders was de Gelderse Academie?', 120. De ratio van Deventer is berekend op basis van de studentenlijst in: J.C. van Slee, *De Illustre School te Deventer, 1630-1878* ('s-Gravenhage, 1916). Beide instituten voor Hoger Onderwijs waren in een gelijksoortige omgeving gelegen als Nijmegen. In Harderwijk was het aantal studenten per hoogleraar het hoogst.

46 Dat maakt zijn schatting dat hij 5 tot 15% zou hebben achterhaald, redelijk en die van Veen, dat hij 20% zou hebben achterhaald, minder waarschijnlijk: Van den Boom, *Voorlopige lijst*, 7. Veen, 'Harderwijkse promoti en Nijmeegse studenten', 254-255. De aannames van de laatste lijken dan ook niet zo hard als hij ze naar voren brengt. Waarom de lijst van buiten Nijmegen studerende Nijmegenaren die Van den Boom geeft wel compleet zou zijn, terwijl hij niet meer dan 20% van de studenten aan de Academie zou hebben achterhaald, beargumenteert Veen niet.

47 Voor deze grafiek zijn studenten van A- en B-lijst (respectievelijk de studenten die zeker, en de studenten die waarschijnlijk te Nijmegen studeerden) samengevoegd.

Grafiek. Studentenaantallen aan de Kwartierlijke Academie te Nijmegen.

absolute aantallen te zien (zie grafiek⁴⁸). Twee periodes zijn duidelijk te onderscheiden: van de oprichting tot ergens rond 1665, en van 1667 tot 1679. De zojuist gesignaleerde bloei van de Academie kan worden geplaatst in deze eerste periode, terwijl er na 1665 een breuk op is getreden en een andere situatie ontstond, waarbij het aantal studenten slechts een zesde bedroeg van dat in de eerste periode. Een redelijke schatting lijkt daarom dat in de eerste jaren het studentenaantal op circa 60 per jaar heeft gelegen, terwijl dit later nauwelijks boven de 15 zal zijn gekomen.

Van de studenten waarvan geen eerdere studiestad is achterhaald, die dus waarschijnlijk in Nijmegen hun studie zijn begonnen, was 56,1% Nijmegenaar, en van de studenten wijsbegeerte was zelfs 73,7% uit de stad zelf afkomstig. Aan de rechtenfaculteit, de grootste van de drie hogere studies, kwam daarentegen 75,0% *niet* uit de Waalstad. Studenten die van elders kwamen hadden daarom aan een andere universiteit hun propedeutisch onderwijs gevolgd en studeerden aan de Kwartierlijke Academie voornamelijk aan de 'hogere' faculteiten. Het grotere aandeel 'al-

⁴⁸ Wanneer de aantallen per jaar zouden worden weergegeven, ontstaat een zeer grillig beeld. Dit onregelmatige verloop moet mijns inziens worden geweten aan het feit dat Van den Boom niet uit alle jaren eenzelfde percentage studenten heeft weten te achterhalen. Om deze reden is gekozen de aantallen in voortschrijdende vijfjaarlijkse gemiddelden weer te geven.

lochtenen' dat volgens de lijst van Van den Boom in de periode 1657-1663 aan de Academie studeerde, duidt daarom op een grote aantrekkingskracht van juist het bovenbouw-onderwijs en dus opnieuw op een bloei van de universiteit. Het omgekeerde geldt voor de periode na 1665.

Een teken van de bloei van de universiteit is eveneens dat in 1659 een Academieraad, een universitaire rechtbank, werd ingesteld. De Nijmeegse Raad stelde dit orgaan met de Provisionele Ordonnantie in en kende het de zogenaamde *privilegia scholarium* toe,⁴⁹ hoewel de strekking daarvan duidelijk beperkter was dan van de Academische rechtbank in Leiden.⁵⁰ De academieraad was bevoegd te oordelen over kleine vergrijpen van de studenten. Hoewel zeker ook publicitaire overwegingen een rol zullen hebben gespeeld, zou het instellen van een dergelijke raad en het opstellen van de bijbehorende regelgeving weinig nut hebben gehad wanneer er niet voldoende studenten waren om deze vergrijpen te plegen. De magistraat wilde in eerste instantie wachten met het instellen van de Academieraad tot de andere kwartieren de Nijmeegse Universiteit zouden hebben erkend, maar besloot na anderhalve maand zijn verzet tegen het voornemen van de curatoren op te geven en "alvast" een Raad in te stellen.⁵¹ Dat de stadsregering de indruk had dat de andere kwartieren geneigd waren hun fiat te geven voor de Nijmeegse onderneming, duidt op zijn minst op een ander klimaat dan vijf jaar daarvoor. In dit zelfde jaar wist de stad Nijmegen het kwartier over te halen het gewest nogmaals te verzoeken 'dat die Provinciale Academie van Harderwijck, hier getransporteert mochte worden',⁵² aangezien professor Christenius Harderwijk had verruild voor niets meer dan het 'obscure' gymnasium van Amsterdam.⁵³ Dit kennelijk gunstige tij zou echter zeer spoedig keren.

De Nijmeegse universiteit van bloei tot ondergang

In 1658 besloot de Gelderse Synode het cartesianisme in het gewest aan de kaak te stellen, in navolging van het in Holland uitgevaardigde plakkaat tegen de nieuwe filosofie.⁵⁴ Hoewel de opmerking duidelijk in de richting van de spraakmakende

49 OAN, inv.nr.106, f.249. Raadssignaten 29-3-1659, bijlage.

50 B.H.D. Hermesdorf, 'Casus-colleges in de Kwartierlijke Academie van Nijmegen' in: *Uit het recht; rechtsgeleerde opstellen aangeboden aan mr. P.J. Verdam* (Deventer, 1971), 161-173. G.C.J.J. van den Bergh, 'Een Nijmeegs dispuut over de privilegia scholarium' *Numaga* XIX (1972), 18-22.

51 Rogge, 'De academie', 155.

52 OAN, inv.nr.16, f.404. Raadssignaten 12-9-1659: 'De heere borgermr. Goris soo met den secretaris Coenraet Klerck gecommiteert is geweest, omme aende magistraten van Tiel ende Bommel te versoecken, ten eijnde haer E. gecommiteerden soo opden Landtdach tot Arnhem sullen compareren, willen helpen coöpereren, dat die Provinciale Academie van Harderwijck, hier getransporteert mochte worden, hebbende van haer E. wederkeerig rapport gedaen van dat opgemelte magistraten haer daertoe genegengetoont hebben, syn voor hare aangewendte moeyten indesen bedanckt.'

53 Nijhoff, 'De Akademie', 18.

54 RAG, Archief van het bestuur van de Nederlands Hervormde Synode van Gelderland 1579-1815 (ASyn.), inv.nr.0336, f.2. Acta Synode 1658, artikel 35: 'Versoeck van een ernstigh decretum des Ed. Landtschaps, om dit voor te comen in conformite vande resolutie der Ed. Grootmogende heeren Staeten van Hollandt.'

cartesiaan Christophorus Wittichius (1625-1687) wees, vroeg de Landdag aan de Synode om wie het hierbij ging.⁵⁵ Terwijl de Nijmeegse overheid de zaak vooral in een politiek licht zag, in het kader van de wedijver tussen Harderwijk en Nijmegen, bekeken de predikanten het veel principiëler. Voor hen was het een principekwestie, en moesten *alle 'persoonen derselve leeren ende leven inde scholen oft academien deser Provincie [die] van sodaenigh periculus Philosopheren verdaght'* waren, worden opgespoord, *'op dat Godts dierbaere woort die eenighste regel onses Geloofs tegens alle directe ende indirecte machinatien des Satans zijn behoorlijcke ontsagh behouden magh.'*⁵⁶ Daarop werden de gedeputeerden van de Synode gelast bewijzen te verzamelen van dit gevaarlijke taalgebruik. Naast één citaat van Descartes, het boegbeeld van de nieuwe filosofie, werden vijf zinsneden van Wittichius aangewezen.⁵⁷ Hierop werd deze onmiddellijk gesommeerd zich te komen verantwoorden wegens zijn *'oneerbiedige ende niettemin periculeuse manieren van spreekken inde Theologie ende Philosophie.'*⁵⁸ In Nijmegen werd onmiddellijk aan een complot gedacht: hier moest sprake zijn van *'quaetwilligen [die] d'academie alhier trachten te ruineren.'*⁵⁹

55 ASN, inv.nr. 30, f.23. Landdagrecessen 14 oktober 1658: 'Wat wijders aengaet het profiteren inde philosophie die gesustineert wort met sulcken liberteyt ende periculeuse maniere van spreekken te geschieden dat daertegens een expres decreet behoorde te werden geemaneert, verstaet de Landtschap dat die personen derselve lere ende leven inde Schoolen ofte Academien deser provincie van sodanich periculus philosopheren verdacht sijnde behooren naemachtich gemaect te worden om naer verhoor van deselve sulcx daerinne te versien, als die meeste ruste ende eenicheijt sullen komen te vereijsschen.'

56 ASyn., inv.nr. 336, f.2. Acta synode 1659 artikel 44.

57 Ibidem. Acta synode 1660 artikel 35: '1. *Nolim tamen reprehendere illos qui concedunt Deum per prophetus verbale aliquod mendacium / qualia sunt medicorum, quib AEgrotos decipiunt ut ipsos current proferre posse [Cartes. Re. ad. ob. secund.].* 2. *Scriptura loquitur cum vulgo Erroneo, proferendo complexa falsa [Wittich. Diss. I.C.4 Thes.ii et C.i Thes.\en\].* 3. *Scriptura de rebus naturalibus saepe tam crasse loquitur, ut rei ipsius veritas, ex verbis erui non possit [Wittich. Diss. I.C.2 Thes.10].* 4. *Multa sunt scriptura loca qua circa res practicas et morales continent locutiones secundum opinionem a veritate recedentem [Wittich. Diss. I.C.3 in argto. cap.].* 5. *Interpretatio sacri codicis loquentis de re mere philosophica accomodanda est philosophia [Wittich. Diss. de stillo Scriptura Thes.I p.3].* 6. *Conceptus illi (in Scriptura adhibiti) ex lumine rationis possunt corrigi [Wittich. Diss. I cap.5 Thes\en\].*' Vertaling: '1. Ik zou het trouwens niemand kwalijk willen nemen, die wel toegeeft dat God een letterlijke leugen door middel van de profeten zou hebben doorgegeven. Dat zijn dan net zulke leugens als van dokters, die daarmee hun patiënten met het oog op genezing bedriegen. 2. De Schrift spreekt met dwaling, door het vermelden van dingen die als onwaar worden begrepen. 3. De Schrift spreekt over zaken van de natuur vaak zo verdicht, dat de waarheid van een zaak zelf uit de woorden niet kan worden gehaald. 4. Er zijn veel plaatsen in de Schrift, die over praktische en morele zaken wijzen van spreken bevatten, volgens een mening die van de waarheid afwijkt. 5. De interpretatie van het spreken over een zuiver filosofische zaak in het Heilige Boek moet met de filosofie in overeenstemming worden gebracht. 6. De opvattingen daarvan (van wat in de Schrift wordt aangewend) kunnen uit het licht van de Rede worden gecorrigeerd worden.'

58 ASN, inv.nr. 30, f.23 Landdagrecessen 3-10-1659: '1. Dat tot voorcominge vant Licentieus drucken ende onbepaelt vercopen van allerlei schandelijcke boecken tot verswackinge vande cracht der Godtsalichheijt Ende disseminatie van ketterse ende libertijnse opinien over het drucken van politicque ende kerckelijcke boecken, censores gestelt mochten worden, die voor hare moeyten niet als het eerste gedrukt exemplaar sullen hebben te genieten. 2. Ten tweden dat die oneerbiedige ende niettemin periculeuse manieren van spreekken inde Theologie ende Philosophie geweert ende in becomende voorgecomen mochte worden. (...) [ad 2.] Belangende het tweede point sullen drie Gedep.en vanden Synode Domino Wittichio professori tot Nijmegen voor bescheijden synde hare gravamina hebben voor te houden om deselve in sijne defentie gehooft sijnde nader gedaen te worden het geene bevonden sal worden te behooren.'

59 OAN, inv.nr.107. Raadssignaten 7-9-1659: 'eenige quaetwilligen onder pretexten van dat alhier de Cartesiaensche philosophie geleert wordt [proberen de Academie] te ruineeren.'

Christophorus Wittichius was een cartesiaan die al meerdere boeken op zijn naam had staan, waarin hij openlijk grenzen stelde aan de autoriteit van de bijbel. Met zijn eerste werk, *Dissertationes duae*,⁶⁰ had hij de aanzet gegeven tot een jarenlange internationale discussie over de verhouding tussen natuurfilosofie en het geloof. Nog in dezelfde vergadering waarin de verschillende citaten, tot ontzetting van de aanwezige dominees, waren voorgelezen, werd daarom besloten de voorman van het Nijmeegse cartesianisme⁶¹ op het matje te roepen. Voor Wittichius was een dergelijke oproep overigens niet nieuw. In de tijd dat hij aan de universiteit (in oprichting) van Duisburg werkzaam was, hadden de predikanten van Kleef hem ook al om uitleg gevraagd omtrent zijn ideeën, en in Herborn, waar hij daarvoor had gedoceerd, was hij zelfs ontslagen vanwege zijn cartesische denkbeelden.⁶² In de ogen van de Nijmeegse overheid betekende dit een aanval op de Academie als geheel. Nog altijd was de rest van Gelre blijkbaar gekant tegen de aanspraken die vanuit de Keizerstad werden gedaan op de overplaatsing van de gewestelijke Universiteit. Wittichius wist overigens, gesteund door de stedelijke magistraat, de confrontatie met de synodale afgevaardigden uit te stellen tot 1660. Toen bezochten zij hem aan huis, waar hij hen blijkbaar heeft weten te overtuigen van zijn goede bedoelingen, aangezien van de zaak nadien niets meer is vernomen.⁶³

Gezien de zaak rond Wittichius in 1659-1660 is het niet verbazend dat Nijmegen in de periode hierna geen verdere pogingen meer heeft ondernomen om de eigen universiteit erkend te krijgen in het gewest. Het beleid van de stad, voor zover dat uit de fragmentarische opmerkingen valt op te maken, is erop gericht geweest de Academie draaiende te houden, alsof er geen conflict met Harderwijk meer bestond. Overigens had men wel andere zorgen in deze tijd. In 1665 woedde de pest in Nijmegen, die hoogleraar Schulting het leven kostte;⁶⁴ de universiteit raakte veel studenten kwijt, die hun studie elders voortzetten vanaf het moment dat de Kwar-

60 Christophorus Wittichius, *Dissertationes duae, quam prior de S Scripturae in rebus philosophicis abusu examinat I An physicae genuinum principium sit Scriptura? II An haec de rebus naturalibus loquens accuratam semper veritatem, an potius sensum & opinionem vulgi saepius sequatur? Altera dispositionem & ordinem totius universi & principalium ejus corporum tradit, sententiamque nobilissimi Cartesii, de vera quiete & vero motu terrae defendit* (Amsterdam 1653).

61 E. van Meerkerk, 'Een filosofische lessenserie aan de Kwartierlijke Academie (1663-1665)', *Jaarboek Numaga* XLV (Nijmegen, 1998), 43-61, aldaar 58-61, en H. Bots, 'Témoignages sur l'ancienne université de Nimègue (1655-1671)', *Lias Sources and documents relating to the early modern history of ideas* XIX (1992) 215-253.

62 G. von Roden, *Die Universität Duisburg* (Duisburg 1968), 160 en Theo Verbeek, *Descartes and the Dutch. Early reactions to cartesian philosophy 1637-1650* (Carbondale e.a. 1992), 74-76.

63 ASN, inv.nr. 30, f.35. Landdagrecessen, 27-9-1660,,: 'Ende eyntlyk een verclaringe dat D. Wittichius Professor SS-to Theologie aen de gedep. van den Synode aengaende syne schriften ende het different daerdoor ontstaen vergenoeginge heeft gegeven op haere versoeken in voorgaende twee Jaeren gedaen met versoek dat sonder prejudicie van Ymants persoon ofte reflexie te neemen op deesen aff geen en een decreet mochte worden gemaekt ingevolge van 't geene die Staten van Hollant ende Westvriesland dien aengaende is gearresteert. Waerop nae voorgaende Deliberatie is goetgevonden (...) aengaende het laetste point waer by verthoont is, dat den Professor Wittichius aen de gedep. van de Synode contentement heeft gegeven, laet het de Lantschap daer by verblyven.'

64 Sassen, 'Levensberichten van de hoogleraren der Kwartierlijke Hogeschool te Nijmegen', *Numaga* IX (1962), 104-127, aldaar, 110-112.

tierlijke Academie haar poorten had moeten sluiten. In 1666 werd nog optimistisch naast professor Wittichius een docent Theologie benoemd, Abraham Gulichius, oud-student van de Nijmeegse Hogeschool. Maar met zijn vertrek naar Hamm, nog geen jaar later, kreeg de universiteit direct een nieuwe tegenslag te verwerken.⁶⁵ Ternauwernood bekomen van deze problemen ging de Nijmeegse Hogeschool het rampjaar 1672 in. Opnieuw werden de deuren van de collegezalen gesloten en trokken de studenten naar andere universiteiten, met name naar de eeuwige concurrent Harderwijk en de universiteit in Utrecht.⁶⁶

Toen na de oorlog de Academie zich financieel volledig in de steek had gelaten voelde, wendde men zich tot de nieuwe stadhouder. Wellicht zou hij niet alleen redding kunnen brengen voor de noodlijdende universiteit, maar kon hij ook het langsepende conflict met Harderwijk tot een einde brengen: *‘Alsoo sijne Hoogt. den Heere Prince van Orangien alle dagen inde provintie verwacht wort, om de regeringe nae behoren te bestellen, ende dat bij die occasie om vele en pregnante redenen diene geadvigileert en alle instantie gedaen, met de redenen en motiven daer toe diendende, om de provintiale academie hier binnen Nijmegen te mogen verkrijgen: sijn daer toe aen Sijne Hoogt. en daer wijders sulcx behoren sallen, wt haer Ed. en achtb: midden gecommiteert de heeren Fagel, Coerman en Verheiden met dien raedt secretaris Klerck.’*⁶⁷ Het driekoppig gezantschap werd uitgezonden, maar kreeg geen gehoor bij de prins. Hoewel het nog vier jaar zou duren voor het universitaire leven aan de Waal voor lange tijd tot een einde kwam, was daarmee de strijd tussen de twee Gelderse Pallassen feitelijk beslist. Bij een poging eind 1678 van de Nijmeegse overheid om steun te krijgen van de prins, maakt men dan ook geen melding meer van een claim op de titel van gewestelijke universiteit, maar sprak men slechts nog over *‘d’Illustre Schoole bij de staten deses quartiers opgerecht’*, alsof men nooit enig kwaad in de zin zou hebben gehad.⁶⁸

Conclusie

Helaas kan zelfs niet achteraf de vraag worden beantwoord of Harderwijk nu een slechtere keuze was voor een Gelderse universiteit dan Nijmegen. Vanuit de Harderwijkse optiek, die hier buiten beschouwing is gebleven, zou waarschijnlijk worden volgehouden dat Nijmegen zich als een jaloerse buurman heeft gedragen. Vanuit die visie had Nijmegen er beter aan gedaan zich loyaal op te stellen, in plaats van de positie van Harderwijk te verzwakken door deze felle concurrentiestrijd. Misschien – zo zou een partijganger van de Veluwe Hogeschool betogen – was de latere geschiedenis van het Gelders Atheen wel anders verlopen wanneer

65 Ibidem, 118-120.

66 Van den Boom, *Voorlopige lijst*, passim.

67 OAN, inv.nr.112, f.167. Raadssignaten 1-2-1675.

68 Ibidem, inv.nr.113, f.429-430. Raadssignaten 9-12-1678: *‘Ten eersten dat onse stadt magh blijven gecontinueert bij d’Illustre Schoole bij de staten deses qrs. opgerecht.’*

Het Embleem van de Kwartierlijke Academie te Nijmegen. Bron: Christophoris Wittichius, Gibeia Gelrica, sive oratio qua convenientia inter Gibeam Benjaminis et Neomagum demonstratur. Habita in templo majori cum recturam magnificam in celeberrimum virum Dn. Petrum de Greve transferret die 3 maji (Nijmegen 1656).

het in zijn beginjaren niet zozeer dwars was gezeten door de eigenzinnige handelwijze van de Nijmegenaren.

Een Nijmeegse chauvinist zou daarentegen betogen dat Harderwijk bij voorbaat een slechte keuze was, en dat slechts het noodlot – de pestepidemie en de Franse bezetting – heeft voorkomen dat de Kwartierlijke Academie een alom erkende gewestelijke universiteit werd. Wanneer de geschiedenis van de Nijmeegse hogeschool wordt gezien in het licht van deze provinciale concurrentiestrijd wordt in ieder geval duidelijk dat Nijmegen er in de eerste tien jaar alles aan gelegen is geweest gelijk te krijgen. Toen de tegenwerking vanuit de overige kwartieren heel groot bleek en men ook nog andere moeilijkheden te verwerken kreeg, verschoof de aandacht van de strijd met Harderwijk naar die om het eigen overleven. Beide gevechten – en dat is het enigszins dramatische einde van dit verhaal – zouden echter worden verloren.

Tussen wetenschap en levensleer

De beoefening der wijsbegeerte aan de universiteit te Harderwijk

H. KROP

Inleiding

De reputatie van de Gelderse universiteit in de zeventiende en achttiende eeuw was minder slecht dan men op grond van het bekende rijmpje 'Harderwijk is een stad van negotie. Men verkoopt er bokking, blauwbessen en bullen van promotie' zou denken. Beroemde geleerden als Linnaeus en Boerhaave achtten het niet beneden hun waardigheid in deze Zuiderzee-stad de doctorstitel te verwerven.¹ Hetzelfde geldt ook voor de wijsbegeerte. Weliswaar konden haar hoogleraren zich in status niet meten met Leidse professoren als De Volder, 's-Gravesande en Muschenbroek, maar hun werk was degelijk en liep over het algemeen in de pas met wat elders in Europa gebeurde.

De geschiedenis van de wijsbegeerte in Harderwijk is door Sassen² en zijn leerling De Haan³ uitvoerig beschreven, maar beide auteurs gebruiken bij de behandeling van de stof het traditionele schema van stromingen of stelsels: aristotelisme, cartesianisme, wolffianisme en kantianisme. Typeringen als 'aristotelicus' en 'cartesiaan' vertellen ons echter weinig over de inhoud van het denken van een bepaalde filosoof. In de tweeduizend jaar van zijn geschiedenis is bijvoorbeeld het aristotelisme onherkenbaar veranderd door een voortdurende aanpassing aan de zich wijzigende religieuze, culturele, politieke en wetenschappelijke omstandigheden.⁴ In deze schets van het wijsgerig onderwijs te Harderwijk zullen stromingen daarom op zijn hoogst op de achtergrond een rol spelen.

De Gelderse universiteit heeft bestaan tijdens één van de meest cruciale perioden uit de geschiedenis van de wijsbegeerte. Van basis der wetenschappen – bestudering van de wijsbegeerte was voor allen verplicht – werd het vak door de reorganisatie van het Nederlandse universitaire bestel in de Franse tijd de

1 Over de waarde van de Harderwijkse doctorsbul zie R.E.O. Ekkart, 'De Harderwijkse academie in de 18de eeuw', in: *Tijdschrift voor de geschiedenis van de geneeskunde, natuurwetenschappen, wiskunde en techniek* 1 (1978), 51-58.

2 F. Sassen, *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland tot het einde der negentiende eeuw* (Amsterdam-Brussel 1959).

3 A.A.M. de Haan, *Het wijsgerig onderwijs aan het gymnasium illustre en de hogeschool te Harderwijk (1599-1811)* (Harderwijk 1954). Een aanvulling op dit werk vindt men in *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland* 2 (1991), 37-48.

4 Cf. C.B. Schmitt, *Aristotle and the Renaissance* (Cambridge (Mass.) en Londen 1983), 10: 'My point is that the single rubric Aristotelianism is not adequate to describe the range of diverse assumptions, attitudes, approaches to knowledge, reliance on authority, utilization of sources, and methods of analysis to be found among the Renaissance followers of Aristotle.'

assepoester der wetenschappen. Ternauwernood werd zij nog geduld te midden van de letteren, zoals de Leidse hoogleraar J. Nieuwenhuis in 1830 opmerkte.⁵ Haar naam ging echter over op de nieuwe faculteit der wis- en natuurkunde die nog lang in de wandeling de filosofische werd genoemd. Dat de vakwetenschappen en met name de natuurwetenschappen zich van de filosofie hebben los gemaakt is bekend, maar over het hoe, wat en wanneer blijft soms nog veel onduidelijk. De beperkte omvang van de overblijfselen van de beoefening der wijsbegeerte aan de universiteit van Harderwijk – tweeëndertig disputaties en dissertaties, zes inaugurale en vier rectorale oraties⁶ – maakt het mogelijk deze transformatie van nabij te bestuderen. De beoefening van de wijsbegeerte door drie hoogleraren met drie verschillende invullingen van het vak worden in dit artikel met elkaar vergeleken: Gisbert van Isendoorn, Johan Hendrik van Lom en Bernard Nieuhoff. In tegenstelling tot de andere professoren hebben zij in zulk een breedte activiteiten ontplooid dat vergelijking zinvol is. Daarbij zal zowel aandacht worden besteed aan de theorie: wat was hun visie op het vak, op de opbouw en methode, als aan de praktijk: hoe werden bepaalde problemen binnen het kader van de wijsbegeerte behandeld.

Gisbert van Isendoorn: een geleerde tussen scholastiek en humanisme

Bij de oprichting in 1648 kende de Harderwijkse universiteit drie hoogleraren wijsbegeerte: Franciscus Jacobus Cochius (1603/4-1669) voor ethiek, Rutgerus Hermannides (1618/9-1680) voor logica en Gisbert van Isendoorn (1601-1657) voor fysica. De laatstgenoemde, die de rang van ‘professor primarius’ had, heeft het duidelijkst zijn stempel gezet op de beoefening van de wijsbegeerte aan de nieuwe universiteit gedurende de eerste decennia van haar bestaan. In feite duurde zijn invloed tot aan de benoeming van Gerard Wijnen, een leerling van de cartesiaan Johannes de Raei, in 1690 tot hoogleraar wiskunde en logica.⁷

Gisbert van Isendoorn werd op 3 december 1601 te Ede geboren. In Harderwijk bezocht hij het Gymnasium Illustre, de voorloper van de universiteit. In 1616 ging hij naar de jonge universiteiten van Leiden (1575), Franeker (1585) en Groningen (1614) en nog in hetzelfde jaar vertrekt hij naar Frankrijk. In dat land volgde hij eerst colleges aan de hogescholen van Sedan en Saumur – onderwijsinstellingen die de Franse protestanten op grond van het edict van Nantes hadden mogen inrichten – en later te Parijs, waar hij vooral geneeskunde studeerde. Pas in 1629 keert Van Isendoorn terug naar de Nederlanden, waar hem een professoraat aan het Athenaeum Illustre van Deventer wordt aangeboden. In eerste instantie weigert hij, maar vijf jaar later neemt hij een tweede beroep wel aan. Ook al zijn uit de zeventiende eeuw

5 J. Nieuwenhuis, *Gedachten over het akademisch onderwijs der bespiegelende wijsbegeerte in het Koninkrijk der Nederlanden* (Leiden 1830).

6 De telling is op basis van De Haan, *Wijsgerig onderwijs*, 153 e.v. en het apparaat Van der Woude, het register van academisch drukwerk dat in de Universiteitsbibliotheek van Amsterdam aanwezig is.

Portret van Gisbert ab/van Isendoorn (1601-1657), hoogleraar wijsbegeerte te Harderwijk. Kopergravure door Crispijn (van) de Passe. Collectie Iconografisch Bureau, 's-Gravenhage. Foto: Iconografisch Bureau.

geen lesroosters bekend, weten we uit een brief welke colleges Van Isendoorn in het voorjaarsemester van 1643 gaf: 's ochtens om negen uur behandelde hij de eerste vijf boeken van Aristoteles' *Ethica Nicomacheia*, terwijl hij in de middag college gaf over de *Isagoge* van Porphyrius en de *De interpretatione* van Aristoteles. Zijn openbare colleges gingen dus over ethiek en logica en niet over de natuurfilosofie, zijn eigenlijke leeropdracht. Van Isendoorn spreekt in deze brief niet over disputaties. Deze van oorsprong middeleeuwse onderwijsvorm is te vergelijken met het moderne werkcollege. Onder leiding van de docent (de zogenaamde praeses) moest een student (de defendens, of respondens geheten) een bepaalde stelling die hij had opgekregen, verdedigen tegenover de bedenkingen van zijn medestudenten (de opponenten). Meestal ging de disputatie over centrale thema's uit de traditionele leerstof, maar soms kwamen actuele wijsgerige problemen aan bod. De stellingen zijn soms afzonderlijk bewaard, maar vaak ook opgenomen in een verzamelband, die onder de naam van de verantwoordelijke hoogleraar gepubliceerd werd. Van Isendoorn bijvoorbeeld publiceerde er in 1636 vierentwintig disputaties onder de titel *Collegii philosophici Daventriensis pars I*. Dit verzamelwerk werd na zes jaar gevolgd door

zijn *Physiologia peripatetica*, een werk vol met schema's en meer dan 2500 geschilpunten op het terrein van de fysica.

Na lang aarzelen aanvaardde Van Isendoorn in 1647 een benoeming in Harderwijk. Hij zal daar in functie blijven tot zijn dood op 30 april 1657. Er verschenen herdrukken van zijn *Logica peripatetica* (aristotelische logica), en hij publiceerde nog een ander geschrift over logica de *Cursus logicus systematicus et agonisticus*, waarvan de rest van de titel in vertaling luidt 'waarin behalve stellingen ook problemen op schoolse (scholastico) wijze worden besproken, die ter uitleg daarvan noodzakelijk zijn', de *Medulla physicae* ('de kern van de fysica') en tenslotte de *Ethica peripatetica*.

Sassen noemt Van Isendoorn een 'verstokte Aristotelicus' en De Haan een 'scholastiek wijsgeer'. Een achttiende-eeuwse geschiedschrijver van de stad Harderwijk schrijft over hem dat hij de naam had: 'alle de Wercken van Aristoteles opgeeten' te hebben. Gezien de titels van zijn werken liggen deze typeringen voor de hand. Van Isendoorn zelf verklaart in de opdracht aan de Staten van Gelderland van zijn *Cursus logicus* aan de leer van Aristoteles vast te willen houden en de scholastieke leraren te volgen, tenzij zij zich verward hebben in te spitsvondige metafysische kwesties. Deze liefdesverklaring aan Aristoteles zegt echter niet veel, want de statuten van het Deventer Athenaeum, de school waarvoor Van Isendoorn dit werk schreef, bepaalden dat de hoogleraren uitsluitend de tekst van Aristoteles dienden te behandelen. De reden voor dit voorschrift is volgens Van Isendoorn het systematisch karakter van zijn filosofie.⁸ Alleen Aristoteles heeft inzichten die geografisch en chronologisch verspreid waren μεθοδικως (methodikoos: methodisch) samengebracht. Van Isendoorn gebruikt hier zoals zo vaak in de tekst een Griekse woord. Met andere woorden, de aristotelische filosofie verschaft ons een kader waarbinnen al onze kennis kan worden ingepast. Aangezien verder tot diep in de zeventiende eeuw hoogleraren van de meest diverse filosofische pluimage lippendienst bewezen aan Aristoteles betekent 'aristotelicus' inhoudelijk weinig.

Laten we nog iets preciezer zijn. Een 'aristotelicus' is in de periode tussen 1600 en 1650 een filosoof die zich verzet tegen Petrus Ramus óf tegen René Descartes. De eerstgenoemde, een Franse protestant, die in de Bartholomeusnacht van 1572 vermoord werd, beschouwde de logica als de kunst van het correct denken én spreken. Zij verschaft ons niet alleen een middel ter toetsing van de geldigheid, maar leert ons ook een overtuigende redenering op te zetten. Dit deel van de logica acht hij vooral van belang voor 'logici in de praktijk' als juristen, geestelijken en politici en wordt door hem de *inventio*, de vinding, genoemd. Van Isendoorn is op

7 P. Dibon, *L'Enseignement philosophique dans les Universités Néerlandaises à l'époque pré-Cartésienne (1575-1650)* (Amsterdam 1954), 191.

8 *Effatorum philosophicorum centuriae quinque*, [Deventer 1643 2r-v]: 'Sola Philosophia Peripatetica obtineto: textus Aristotelis in cathedra explicator .. it ex Aristotelis, utpote prolixi nimis, Logicâ, Physicâ et Metaphysicâ systema concinnarent' en 'solus Aristoteles ex omni memoriâ aetatum, temporum, nationum occurret naturae, quadam providentiâ genitus, qui ea quae prius in diversis artibus dispersa et dissipata fuerant, μεθοδικως conglutinavit, quadamque ratione constrinxit.

dit vlak inderdaad een aristotelicus, want hij verzette zich tegen het monopolie van het ramisme in het protestantse onderwijssysteem en liet zowel in zijn *Effatorum philosophicorum centuriae* als *Physiologia peripatetica* een aantal brieven afdrucken van autoriteiten in de protestantse wereld om de lasterlijke aantijgingen van hen te weerleggen 'die meenden dat men niet orthodox was als men de logica van Ramus uit de scholen wilde weren'.⁹

Van Isendoorn keerde zich ook tegen het cartesianisme. Hij achtte Descartes' pretentie alles in twijfel te hebben getrokken onzinnig, omdat iemand die kennis verwerft altijd van bepaalde zaken moet uitgaan al is het maar van de betekenis van bepaalde woorden. Als iemand de traditie volledig verwerpt en alleen op de eigen verzinsels afgaat, zoekt hij net als Herostratus¹⁰ zijn eigen roem en gaat een labyrint in, waaruit zelfs een Theseus hem niet kan bevrijden. Deze afwijzing van het cartesianisme als een verwerpelijk relativisme vloeit voort uit Van Isendoorns empirisme. Hij gaat zelfs zover onze kennis van metafysische beginselen als 'inventa' dat wil zeggen tot stand gekomen op grond van de ervaring te bestempelen. 'Bijvoorbeeld 'Elk geheel is groter dan zijn deel' zagen zij [de eerste wijsgeren] na onderzoek van bijzondere gehelen en vergelijking daarvan met de delen als volgt in: ik zie dat Harderwijk een geheel is ... met de universiteit als een deel. En ik zie dat deze hele stad groter is dan de universiteit'.¹¹ Natuurlijk misleiden de zintuigen ons soms, maar als wij onze kennis steeds met proefnemingen kunnen staven, kan zij niet onzeker of bedrieglijk worden genoemd. Ondanks deze principiële kritiek op het cartesianisme, bestaat er op een belangrijk punt toch een overeenkomst, zoals wij verderop zullen zien. Het toont echter hoe weinig inzicht de traditionele benaming als aristotelicus of cartesiaan ons geven.

Wijsbegeerte als geheel

In het eerste hoofdstuk van de *Effatorum philosophicorum centuriae quinque* (Vijf honderd filosofische uitspraken) beantwoordt Van Isendoorn de vraag wat filosofie is. De titel wijst op een rond 1650 al ouderwets humanistisch genre, dat zijn bloeiperiode in de tweede helft van de zestiende eeuw beleefde. Centuriën waren losse verzameling van brieven, historische feiten of uitspraken. Het bekendste voorbeeld is misschien wel de *Maagdenburger Centuriën* (gepubliceerd tussen 1559-1574), dat de kerkgeschiedenis volgens de honderdtallen der eeuwen behan-

⁹ *Effatorum* (vgl. bv p. 41) 6r]: 'Orthodoxos non esse, qui Rami Dialecticam è scholis proscribere judicant.'

¹⁰ *Cursus logicus* (Oxford 1648), A3r: 'Discentem oportet credere, non de omnibus dubitare. Quod hodie factitant nonnulli, qui, opinionibus receptae antiquitati è diametro oppositis (ne dicam deliriis & fatuis dogmatibus) dum gloriam sibi cum Herostrato quaeritant Labyrinthum ingrediuntur, è quo non ipse Theseus egredi liberè queat.' Volgens Zelder in *Universallexicon aller Wissenschaften und Künste* 12, Halle-Leipzig 1735, col. 1781 stak Herostratus de tempel van Diana te Ephese in brand stak om onsterfelijk te worden. De Ephesers echter roeiden zijn naam uit.

¹¹ *Ibidem*, 6. De wijsbegeerte kunnen wij verwerven door openbaring, zoals Adam, Salomo en de Apostelen en door vinding, dat wil zeggen door ervaring en langdurige omgang met de dingen.

delt. Zo'n tamelijk onsamenhangende opeenvolging van vijfhonderd uitspraken lijkt in niets op het in het voorwoord beloofde systematisch overzicht van Aristoteles. Toch is deze indruk onjuist, want de vierendertig effata over de wijsbegeerte bijvoorbeeld vertonen dezelfde strikt geordende opbouw als de dertien theoremata van boek I, het eerste hoofdstuk van de *Cursus logicus*: successievelijk worden de betekenis van het woord wijsbegeerte (de nominale definitie), haar doel, haar object, haar geleding en relatie tot de andere wetenschappen en tot de maatschappij behandeld.

In de 'voorhof' van de eerste centuria – ook hier gebruikt Van Isendoorn weer een Grieks woord – schrijft hij dat vele fouten in de wijsbegeerte ontstaan door de dubbelzinnigheid van de woorden. Het is net als met geld dat zijn waarde krijgt op grond van een συνθήκη (synthèkè: afspraak) der gebruikers, zodat een stuk metaal op grond van het stempel nu eens een talent dan weer een koperen obool waard is. Dit geeft ons echter geen vrijbrief om de begrippen te gebruiken zoals het ons uitkomt, dat we bij het maken van afspraken over de betekenis van woorden voor de 'beste', dat wil zeggen de gebruikelijkste manier moeten kiezen. Voor het opsporen van de beste betekenis kunnen wij een beroep doen op de 'etymologie'. Het woord filosofie staat in verband met het Griekse σαφες (saphes), helder inzichtelijk, want de 'bewijzen der filosofie zijn evident', zo voegt hij er ter verklaring aan toe en met het Griekse σεβομαι (sebomai), eren, omdat we 'in haar en door haar God eren'. Vanwege hun kennis van God bestuurden in het oude Egypte en in Babylonië de filosofen de staat en alle volken bejegenden hen met eerbied. Als laatste ziet hij een samenhang met het Hebreeuwse sjafet oordelen, richten, want de filosofen oordelen over alle dingen. Het is duidelijk dat deze ahistorische etymologie der humanisten in niets lijkt op de huidige. Een humanist als Van Isendoorn is op zoek naar semantische verbanden om tot de zuivere betekenis te komen.

Waarom koos Van Isendoorn voor het ouderwetse genre van de 'centuriën'? De reden is, dat hij in de bespreking van de verschillende uitspraken aantoonde dat ieder een kern van waarheid bevat. Op deze wijze maakt de formele opzet van het boek zijn overtuiging duidelijk dat de wijsbegeerte een collectieve onderneming van de mensheid is, waaraan ieder op grond van de ervaring een bijdrage kan leveren.

De eerste uitspraak luidt 'wijsbegeerte is de liefde tot wijsheid.' Het voor de hand liggende commentaar luidt dat zo'n definitie verkeerd is, want de logica verbiedt dat het te definiëren begrip in de definitie terug komt. Ontoelaatbaar is dus: 'een democratie is een staatsvorm waarin het volk regeert.' In zes punten gaat hij echter na in welke zin de genoemde uitspraak waar is. Als analyse van het verschijnsel, de zogenaamde reële definitie, is zij onjuist, want wijsbegeerte is niet alleen een streven naar kennis – bijna iedereen zou anders filosoof zijn –, maar impliceert ook een bepaalde geobjectiveerde en toetsbare kennis. Ook is de uitspraak niet formeel juist, want wijsbegeerte is als kennis een verworvenheid van het verstand en niet van de wil. Wel kan de definitie 'liefde tot wijsheid' 'werkoorzake-lijk' juist genoemd worden, want deze liefde doet in ons het verlangen ontstaan de partiële kennis van de werkelijkheid die wij op grond van de zintuigen hebben te vervolmaken en tot wijsheid te laten worden. Zulk een verlangen is alle mensen

eigen, zo merkt Van Isendoorn op onder verwijzing naar de eerste zin van de *Metaphysica* van Aristoteles.¹²

In de ongeveer halve pagina, die Van Isendoorn nodig heeft voor de zojuist weergegeven analyse hebben we al een aantal technische termen als reële en nominale definitie, *formaliter en causaliter effectivè* de revu zien passeren. Op grond van de rest van dit hoofdstuk zou men aan deze voorbeelden nog veel meer aan kunnen toevoegen. Te zamen vormen zij een methodisch apparaat, waarmee men in de middeleeuwse universiteiten leerde teksten van gezaghebbende auteurs als Aristoteles en Galenus uit te leggen en in overeenstemming te brengen met de werkelijkheid zoals men deze observeerde. Hier maken we kennis met de scholasticus Van Isendoorn. Dat iemand zowel een scholasticus als een humanist kan zijn, lijkt merkwaardig als men uitgaat van de traditionele invulling van deze begrippen. Gerenommeerde geleerden uit het begin van deze eeuw als Grabmann en Gilson zagen in de scholastiek het streven geloof en wijsbegeerte te verenigen, terwijl het humanisme de mens centraal stelde. In de laatste tijd bestaat echter de neiging beide woorden vooral te gebruiken voor een verschillende manier om kennis te organiseren. L.M. de Rijk bijvoorbeeld noemt scholastiek een methode in de wijsbegeerte, 'die hierdoor wordt gekenmerkt dat, zowel voor het onderricht als voor het onderzoek, gebruik gemaakt wordt van een steeds weerkerend systeem van begrippen, distinkties, definities, propositieanalyses, redeneertechnieken en disputeermethoden ...'.¹³ Van Isendoorn hanteerde zowel de humanistische als de scholastieke methoden.

Na enkele definities als de wijsbegeerte is de dood van het lichaam en het leven van de ziel (*effatum* 3), een denken aan de dood (*meditatio mortis*) (*effatum* 2) uit stoicijns-platoonse traditie, die volgens Van Isendoorn het doel van de wijsbegeerte omschrijven, komt hij tot de vraag waar de wijsbegeerte eigenlijk over gaat. Haar object is kort gezegd: alles.¹⁴ Zij bestaat namelijk uit de kennis van alle goddelijke en menselijke zaken en kennis van het zijnde en het niet-zijnde (*effatum* 16 en 17). Voor het encyclopedisch karakter van de wijsbegeerte, zoals dat al uit de Hebreeuwse wortel van het woord wijsbegeerte bleek, beroept hij zich ook op Aristoteles' stelling dat de wijze alles weet. Aan de definitie van wijsbegeerte als de kennis van de goddelijke en menselijke zaken voegt Van Isendoorn echter toe: 'voorzover de mens die .. op grond van de natuurlijke beginselen kan verkrijgen',¹⁵

12 *Effatarum*, 7: 'Omnes enim homines naturaliter scire desiderant, ait Philosophus in initio lib. 1 Metaph.'

13 *Middeleeuwse wijsbegeerte*, (Assen 1977), 110. Cf. E. Rummel, *The Humanist-Scholastic Debate in the Renaissance and the Reformation*, (Cambridge (Mas.) 1995), 11-12: 'A better criterion to distinguish humanists from scholastics is their methodology. Champions of scholasticism favor syllogisms and other forms of inference familiar from dialectical textbooks. Their disquisitions are usually tightly structured and often arranged in numbered points or caption paragraphs. ... Humanists, by contrast, opted for more informal presentations. ... Humanists tended instead to use rhetorical devices – similes, metaphors, historical examples – to give their works the characteristics of essays or orations.'

14 *Effatarum*, 37: 'interest enim sapientis de omnibus (id est divinis humanisque rebus) speculari posse inquit Philosophus 4. Metaph. cap. 2.'

15 *Cursus*, 1: 'quantum quidem homo, ad verum & bonum assequendum ex principiis naturalibus comparare potest.'

want anders zouden theologie en filosofie hetzelfde zijn. De wijsgeer kent immers God alleen als oorzaak en doel van deze aardse werkelijkheid, dat wil zeggen met behulp van de zintuigen. In de tekst staat nu een aantal malen een 'dices' (letterlijk: u zegt) en een 'respondeo' (ik antwoord), bijvoorbeeld 'u zegt: niemand heeft ooit God gezien, hoe kan Hij dan gekend worden. Ik antwoord: 'wij kennen hem door analogie en in overdrachtelijke zin.¹⁶ Als wij God Heer noemen, dan bedoelen wij niet dat hij in letterlijke zin een heer is, maar dat Hij en een menselijke heer bepaalde overeenkomsten hebben. De behandelde objecties zijn zeer technisch van aard en tonen de scholastieke Van Isendoorn.

Tot de goddelijke zaken rekent Van Isendoorn ten eerste God zelf, ten tweede de onstoffelijke substanties, – die men sinds Aristoteles verantwoordelijk achtte voor de bewegingen van de hemelsferen en die door christelijke auteurs vaak met engelen werden geïdentificeerd, – ten derde ons uiteindelijke geluk en ten vierde de waarheid. Zij alle zijn eeuwig en noodzakelijk en daarom is van hen filosofische kennis in de ware zin deze woords mogelijk.

Onder menselijke zaken verstaat Van Isendoorn niet alleen deugden als rechtvaardigheid, moed, of sociale instituties, maar alles wat zich in het ondermaanse afspeelt. Naar hedendaagse maatstaven een vreemde combinatie, want het betekent dat geesteswetenschappen, techniek en natuurwetenschappen onder een noemer worden gebracht, maar Van Isendoorn beschouwt als wezenlijk dat de objecten van al deze wetenschappen veranderlijk en dus niet in strikte zin te kennen zijn.

De wijsbegeerte bestaat uit twee gedeelten. Deze tweedeling is gebaseerd niet alleen op de gekende objecten maar ook op het kennend subject¹⁷. Sommige dingen komen door menselijk handelen tot stand, andere niet. De eerste categorie objecten zijn deels afhankelijk van een handelen van het verstand en worden bestudeerd in de *philosophia rationalis*, dat wil zeggen de logica. Andere zijn afhankelijk van het tweede vermogen van onze geest: de wil. Op hen richt zich de *philosophia practica*. Ook al heeft Van Isendoorn twee boeken over ethiek geschreven, toch kennen we zijn opvattingen daarover niet, omdat beide verloren zijn gegaan. Door zijn splitsing van het deel van de wijsbegeerte dat met handelen te maken heeft in een rationele en praktische wijsbegeerte verbindt Van Isendoorn de aristotelische tweedeling van de filosofie met de stoicijnse driedeling, namelijk in logica, fysica en ethiek.¹⁸ Afgaande op Van Isendoorns geschriften, sluit deze driedeling het beste aan bij de manier waarop hij de wijsbegeerte in feite beoefende.

De Haan spreekt er in dit verband zijn verwondering over uit dat Van Isendoorn *ex professo* niet de metafysica behandeld heeft. Dit is opvallend, zo merkt hij op, omdat in die periode de belangstelling voor dit onderdeel van de wijsbe-

16 *Effatarum*, 41: 'vel per casam aut incidentiam, vel per similitudinem, vel per analogiam, vel per transpositionem, vel per compositionem seu conjunctionem, vel per contrarietatem, vel aliis modis.'

17 Ibidem, 50: 'Philosophia est theoretica vel practica .. duplex est animae rationalis facultas, quarum una dicitur Mens sive Intellectus, altera Voluntas: est autem Philosophia, facultates animae rationalis perficere.'

18 Deze indeling van de wijsbegeerte is volgens Van Isendoorn juist als men tot logica ook de retorica rekent, tot de fysica ook de metafysica en de wiskunde en tot de ethiek ook de politiek en de huishoudkunde.

geerte, ook aan de protestantse universiteiten die in begin afwijzend tegen dit vak hadden gestaan,¹⁹ groeiende was. In 1640 bijvoorbeeld werd van Franco Burgersdijck (1590-1635) posthuum zijn *Institutiones metaphysicae* gepubliceerd, terwijl ook in Franeker Arnoldus Verhel (1583-1664) en in Amsterdam Arnoldus Sennerd (1610-1668) zich met de metafysica inlieten. Het is echter waarschijnlijk dat het gebrek aan belangstelling voor dit vak voortkomt uit Van Isendoorns gerichtheid op de empirie.²⁰

Logica

Precies de helft van Van Isendoorn boeken gaat over logica, wat wil zeggen de wetenschap van ‘de kenwijze, ofwel de manier om te betogen’.²¹ Deze laatste toevoeging is een concessie aan Ramus. De logica leert wat kennis is, hoe men in de andere wetenschappen kennis moet verwerven. Zij is de deur en de koninklijke sleutel tot de diepste geheimen van alle wetenschappen.²² Een logica daarom die nooit in de praktijk wordt gebracht is dood en niet meer waard dan een stokoude noot en hier citeert Van Isendoorn met instemming – overwachts voor wie hem slechts als antiramist kent – Ramus. De logica moet geleerd worden door de beoogwijzen van dichters, redenenaren en wijsgeren te volgen. Uit de *Cursus* blijkt verder dat de logica voor hem in feite een soort kennisleer is. De logica valt namelijk in drie delen uiteen die hij met aan het Grieks ontleende woorden aanduidt als respectievelijk noetica, die de leer van het begrip behandelt, de synthetica – de propositie – en de dianoetica, die de verschillende redeneringsvormen behandelt. Weliswaar zegt De Haan hierover dat Van Isendoorn in de middeleeuwse traditie staat – en de leer van Aristoteles aanvult met de *Isagoge* van Porphyrius en de *Summulae Logicales* van Petrus Hispanus (gestorven in 1277 als paus Johannes XXI)²³ en men in de lijst van de door hem gebruikte auteurs voorin de *Effatarum* vooral namen vindt van middeleeuwse en zestiende-eeuwse scholastici –, toch meent Risse dat ook hier schijn bedriegt, want: ‘hij toont zich ondanks zijn prententie een goede aristotelicus te zijn in de logica tamelijk toegeeflijk jegens het cartesische subjectivisme en geeft daarbij de vooronderstellingen van de aristotelische school vergaand op. Hij interpreteert de logica als geheel als een kennisleer’²⁴

19 Sassen, *Geschiedenis*, 121

20 De Haan, *Het wijsgerig onderwijs*, 50-51. De moeilijkheden waarover De Haan spreekt (p. 24-30) betreffen echter niet de positie van de metafysica, maar de ziel, de verhouding tussen God en wereld en de engelen.

21 *Cursus*, 11: ‘Modus sciendi, seu disserendi.’

22 *Effatarum*, 71: ‘Logica est modus sciendi & instrumentum, Verum est ... objectivè: agit enim de modo sciendi tanquam de objecto & de instrumentis necessariis ad alias scientias, ut sunt. Verum est ... effectivè, seu causaliter quia explicat naturam & proprietates modi sciendi, docet facere modum vel modos sciendi & instrumenta, quibus utendum est in cunctis scientiis, ut sunt Definitiones, Divisiones, Syllogismi &c. Et sic est Logica sola est medium universale, instrumentum & quasi ostium ac regia clavis ad quarumvis Scientiarum intimia penetralia.’

23 De Haan, *Het wijsgerig onderwijs*, 48.

24 W. Risse, *Die Logik der Neuzeit 2* (Stuttgart-Bad Cannstatt 1970), 62-64. De vertaling is van mij.

en in zijn vooronderstellingen is hij een geestverwant van Descartes. Dit blijkt vooral in zijn noetica waarbij het hem in feite niet gaat om de logische inhoud van een concept, zoals in de traditionele begripsleer, maar om de idee waarmee wij ons het ding voorstellen. Verder ziet Risse een overeenkomst tussen de cartesische opvatting dat onze ideeën waar zijn als zij helder en welonderscheiden gekend worden en Isendoorns definitieleer, die 'als de welonderscheiden verklaring van het begrip tegelijk het fundament van elk weten en bewijs legt'. Het is goed mogelijk dat Risse hier teveel in Van Isendoorns woorden leest, maar zijn stelling dat zijn logica als een kennisleer en niet als een formele logica moet worden gezien, is juist en vindt steun in zijn onderscheid tussen een natuurlijke en een kunstmatige logica. De eerstgenoemde vorm van logica is 'het licht van het verstand, aan ieder mens door de schepper (author naturae) gegeven waarmee onze geest met de waarheid instemt en onwaarheid verafschuwt', terwijl de kunstmatige logica een vaardigheid van het verstand is, die door inspanning en studie wordt verworven en waarmee het verstand leert beter te spreken en redeneren. Zij bestaat uit regels die dienen ter leiding en verbetering van het natuurlijke verstand.²⁵

De functie van de logica ten aanzien van de wetenschappen wordt behandeld in termen van haar noodzaak. De etymologie toont haar fundamenteel belang, want men kan het woord logica zowel herleiden tot het Griekse λογικὴν (logchikèn), dat wil zeggen 'strijdster voor de waarheid en bestrijdster van de onwaarheid', als tot het Hebreeuwse werkwoord la'ach, vooruitzenden.²⁶ Later in de *Cursus* vindt men een strikt scholastieke behandeling van de kwestie. Als men wil weten of de logica voor alle andere wijsgerige disciplines, ja voor alle wetenschappen noodzakelijk is, moet eerst een analyse van het begrip noodzakelijk gegeven worden. Noodzakelijk kan betekenen 'wat niet niet kan zijn'. Vervolgens kan men een onderscheid maken tussen 'absolute noodzakelijkheid' en een noodzakelijkheid gegeven deze scheppingsordening. God heeft als enige een absolute noodzakelijkheid, terwijl bijvoorbeeld de natuurlijke logica binnen de gegeven wereld de genoemde relatieve noodzakelijkheid bezit. De tweede betekenis van noodzakelijk is hypothetisch dat wil zeggen dat 'is het doel A gegeven dan moet B er zijn'. Van Isendoorn geeft als voorbeeld eten: het leven kan niet zonder eten. Eten is daarom voor leven een noodzakelijke voorwaarde. Van Isendoorn onderscheidt nog weer verder tussen een volstrekt noodzakelijke voorwaarde en een voorwaarde die voor het goed en volmaakt zijn van iets geldt, bijvoorbeeld een paard voor de reiziger naar Rome. De kunstmatige logica is zonder meer noodzakelijk voor een volledige ontplooiing der wetenschappen, omdat een volmaakte wetenschap bestaat uit een volledige reeks van correct gevormde definities en bewijzen. Voor een onvolledige wetenschap is de logica alleen in een bepaalde opzicht noodzakelijk, namelijk om deze kennis gemakkelijker te verkrijgen. Zo geeft Van Isendoorn aan de aloude gedachte van Aristoteles dat de logica een propedeutische functie bezit, een geheel eigen vorm.

25 *Cursus*, 30-31.

26 Ibidem, 27: 'quamsi tu dicas 'Bellatricem, quod apprehensionem clypeo praemunita, lanceam Syllogistarum torquens, propugnat veras et falsas propositiones expugnet'.'

Fysica

In de ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ (prolegomena: woord vooraf) van zijn *Physiologia peripatetica* spreekt Van Isendoorn over de natuur en de opbouw van de fysica. De behandeling van de stof bestaat uit twee delen. Eerst wordt de stof uiteengezet met behulp van *tabulae*, dat wil zeggen dichotomische schema's en daarna volgt een groot aantal geschilpunten. Het gebruik van deze schema's is kenmerkend voor de handboeken die geschreven zijn onder invloed van de pedagogische ideeën van Ramus en waren rond 1600 in het noorden van Europa wijd verspreid.²⁷

Het woord fysica komt, aldus Van Isendoorn, van het Griekse Φύω (phyo), dat wil zeggen ontstaan, worden, want de natuur en al de natuurlijke dingen ontstaan en vergaan, worden geboren en sterven. De etymologie brengt ons zo weer op het spoor van de juiste definitie van de natuurkunde, namelijk als de wetenschap die de eigenschappen, oorzaken en gronden van de natuurlijke lichamen bestudeert. In dit verband moet onder een natuurlijk lichaam verstaan worden alles wat niet door de mens gemaakt is, zodat ook dieren, mensen en planten door Van Isendoorn tot de natuur worden gerekend. Materieel gesproken is het eigenlijke object van de fysica het natuurlijke lichaam voor zover het natuurlijk is. De laatste zinsnede 'voor zover het natuurlijk is' is nodig, omdat bijvoorbeeld een houten bed als houten ding een fysisch object is, maar niet als door de mens gemaakt ding. De omschrijving van het formele object van de fysica is dan ook 'een lichaam dat in zich de oorzaak van beweging – beweging wordt hier gebruikt in de zin van elke soort verandering – en rust heeft.' Als we willen weten hoe uit een zaadje een boom ontstaan, die vervolgens dood gaat, waarna het hout langzaam vergaat, dan kunnen we terecht bij een natuurkundige, maar om te verklaren hoe uit een boom een houten bed ontstaat – beweging in de zojuist genoemde zeer ruime zin – moeten we te rade gaan bij een timmerman.

Van Isendoorn vervolgt zijn bespreking van de aard van de fysica met haar vier oorzaken. Er zijn volgens Aristoteles vier aspecten, die een ding maken tot dat wat het is. Deze gedachte wordt vaak uitgelegd met behulp van een beeld: om te weten welk beeld voor de Laurenskerk in Rotterdam staat moeten we het materiaal kennen, de vorm, de maker, en de persoon, die uitgebeeld moet worden (het doel). Van de fysica is de zogenaamde verwijderde werkoorzaak God, want zonder God is er niets in deze wereld en de directe werkoorzaak de filosoof. Zonder geleerden is er immers geen enkele wetenschap.

God is ook de algemene doelloorzaak, want alles in deze wereld is tot lof van God. De bijzondere doelloorzaak wordt onderverdeeld in interne en externe doelloorzaken. De eerstgenoemde is de beschouwing van het natuurlijke lichaam en de kennis van zijn verborgen krachten, terwijl de laatstgenoemde doelloorzaken gevormd worden door de zogenaamde hogere wetenschappen en de ambachten, die gebruik maken van de fysica. Dit geldt vooral voor de geneeskunde, die het menselijk lichaam als object heeft, want dit is feite een van de vele natuurlijke licha-

27 Schmitt, *Aristotle*, 56-59.

men. Toch is de geneeskunde geen onderdeel van de fysica, omdat haar doel anders is: zij bestudeert het menselijke lichaam om de gezondheid daarvan in stand te houden of bij ziekte deze te herstellen. Haar doel maakt haar tot een praktische wetenschap.

Hierna volgen de stof en de vorm van de fysica, die Van Isendoorn de interne oorzaken noemt, omdat zij tot het ding zelf behoren. In geval van de fysica is de vorm de structuur van deze wetenschap, dat wil zeggen de geordende reeks van schema's en tabellen, waarmee de fysicus deze kennis in zijn geheugen opslaat. De stof van de fysica is het verstand van de geleerde, die zich brokjes fysische kennis eigen maakt. Men ziet dat bij Van Isendoorn de drager van 'wetenschap' nog de geleerde is, die persoonlijk een bepaald inzicht verwerft en niet een geobjectiveerd geheel van theorieën, regels en wetmatigheden.

Het laatste punt is de geleding van de fysica. Zij valt uiteen in een algemeen en bijzonder deel. De algemene fysica behandelt de aard en structuur van het natuurlijke lichaam – kortom de uitwerking van bovenstaand schema en verder eigenschappen van alle natuurlijke lichamen als uitgebreidheid, beweging, plaats en tijd. Het bijzondere deel gaat over specifieke natuurlijke lichamen als de wereld, de hemel, de sterren, de elementen, het weer, de mineralen, de mens en de planten. Terwijl de algemene fysica een tamelijk orthodoxe uiteenzetting bevat van Aristoteles' boek de *Physica* – en met zijn tachtig bladzijden ook verreweg het minst omvangrijk is – vormt de behandeling van de bijzondere fysica met zijn 380 pagina's een natuurhistorisch kabinet met een vreemde mengeling van rake observaties en fantastische verzinsels. Ter illustratie van Isendoorns werkwijze zijn behandeling van de bliksem.

Hij begint met een schema van acht punten, waarin het verschijnsel wordt geplaatst. 1. De etymologie: het Griekse woord voor bliksem (keraunes) is een samenvoeging van κεραϊζειν και αυεν (keraizein kai auen) vernietigen en branden. 2. Dit leidt tot de definitie: 'bliksem is een gloeiing van vele in de bovenlucht aanwezige fijne dampen, die in een wolk ontbranden en zich met kracht tot op de grond naar beneden storten.' 3. De vier oorzaken van de bliksem zijn de volgende. God is volgens Van Isendoorn de bovennatuurlijke werkoorzaak. De natuurlijke werkoorzaak is 'de kracht die in de lucht ontbrande dampen zich naar beneden laten storten. Deze stoot vat vlam doordat de dampen verdunnen en door de nauwe openingen tussen de lichamen ontsnappen.' De materiële oorzaak is de vetige, dikke damp, terwijl de vormoorzaak ons onbekend is. De doelloorzaak van de bliksem is primair de reiniging van de lucht, terwijl bijkomend de vruchtbaarheid van het land bevorderd wordt. In tweede instantie dient de bliksem om de goddelozen schrik aan te jagen. 4. Inzake de indeling geldt een onderscheid in drie soorten bliksem: de brandende (urens), de verspreidende (dissipans) en de doorborende (terebrans). Voor de duiding van deze begrippen gebruikt Van Isendoorn de *Historia naturalis* van Plinius (†79). 5. De plaats van de bliksem is in het midden van de lucht, terwijl 6. zijn beweging nu eens tamelijk recht dan weer met bochten is. 7. De tijd loopt van zeer zelden in de winter tot frequent in de zomer. 8. De bijverschijnselen zijn donder, die kan optreden als sissend (stridens), flui-

tend (sibilans) of als rumoer makend (tumultuans), splijtend (proscindens), onstuimig (impetuosum) en knetterend (crepans) – voor een deel omschrijvingen die weinig over het geluid zeggen – en weerlicht. Het verschil met de bliksem is dat het weerlicht in de wolken op zijn plaats blijft en zich niet naar beneden beweegt.

Na dit schema volgt de behandeling van een veertigtal vragen. Bijvoorbeeld: 1. waarom trillen sommige dingen voordat zij door de bliksem worden getroffen? Het antwoord is dat dit gebeurt óf door de winden die aan de bliksem vooraf gaan óf door zich samenballende geesten uit de wolk, die aan de bliksem vooraf gaan. 2. Waarom worden zwaardere voorwerpen door de bliksem getroffen, terwijl lichtere ongemoeid blijven? Het antwoord is dat de deeltjes van lichtere voorwerpen verder van elkaar staan, zodat de bliksem zich zo snel door hun poriën beweegt dat het lichaam geen schade lijdt. 3. Waarom vernietigt de bliksem een vat wijn, terwijl de inhoud niet aangetast wordt, maar alleen als het ware tot ijs wordt? Het antwoord is dat de bliksem het vat omdat het te veel weerstand biedt, vernietigt. De inhoud stroomt echter niet weg, omdat warmte vloeistoffen dichter kan maken. Dit gebeurt bijvoorbeeld bij zouten die ontstaan uit warme en droge dampen. De gestolde wijn vormt dan een nieuw vat rond de wijn. De laatste vraag die ik hier wil noemen is de negende: waarom treft de bliksem vaak kerken? Isendoorns antwoord luidt dat kerken vaak hoog zijn en hoge punten vaker getroffen worden dan lage. Een andere mogelijkheid is dat in kerken mensen begraven zijn waarvan de nagels gemakkelijk brandbare vetten afscheiden. De theologische verklaring is dat de bliksem het werk van de Satan is, die het natuurlijk in het bijzonder op kerken voorzien heeft. Men zien dat het theoretisch kader in de *Physiologia peripatetica* zwak ontwikkeld is. Het wordt ingevuld door een groot aantal onsamenhangende observaties van zeer uiteenlopende waarde. De fysica bij Van Isendoorn rubriceert de verschijnselen, zij verklaart ze niet.

Johan Hendrik van Lom: van natuurfilosofie tot natuurkunde

Ten tijde van haar eerste (en enige) eeuwfeest in 1748 kende de Harderwijkse universiteit nog maar één hoogleraar wijsbegeerte. Een reden van deze drastische vermindering van het aantal docenten is gelegen in de veranderende opvattingen over het vak, die een aparte docent voor logica overbodig leek te maken. De ethiek behoorde verder in de achttiende eeuw grotendeels tot het werkterrein van de hoogleraar natuurrecht in de juridische faculteit.

Rond het midden van de achttiende eeuw werd het gezicht van de Harderwijkse wijsbegeerte bepaald door Van Lom. Deze was op 21 december 1704 in Nijmegen geboren. In Utrecht studeerde hij wijsbegeerte. Zijn studie sloot hij in 1727 af met een proefschrift over de onsterfelijkheid van de ziel. De centrale stelling van dit zeer traditionele werkje is dat de ziel een denkende substantie is die zich reëel en wezenlijk van het lichaam onderscheidt en na de dood van het lichaam niet in delen wordt ontbonden. Ziel en lichaam zijn dus twee afzonderlijke dingen die geen werkelijke verbinding aangaan en waartussen vanwege hun totale ongelijk-

soortigheid interactie onmogelijk is. Deze opvatting is op klassieke wijze verwoord door Descartes. Aangezien wij met de zintuigen een dergelijke wisselwerking tussen lichaam en geest menen waar te nemen, heeft de metafysica na Descartes dit probleem los van de ervaring trachten op te lossen. Van Lom grijpt terug op het zogenaamde occasionalisme: een lichaam bijvoorbeeld een steen, is niet de oorzaak van het begrip daarvan in onze geest, maar tussen beide bestaat slechts een gelijktijdigheid.

Behalve wijsbegeerte studeerde Van Lom ook theologie bij Friedrich Adolph Lampe, een vertegenwoordiger van het piëtisme. Deze stroming binnen het protestantisme legde sterk de nadruk op de innerlijke beleving van het geloof en had relatief weinig belangstelling voor de ontwikkeling van een dogmatisch systeem. Van Lom volgde Lampe naar Bremen, maar in het najaar van 1728 keerde hij terug naar de Republiek, waar hij zich in Leiden inschrijft om de studie filosofie weer op te nemen. Het wijsgerig onderwijs was toen in handen van Willem Jacob 's-Gravesande, die samen met zijn collega Boerhaave de Leidse universiteit een wereldnaam gaf. Vanuit heel Europa trokken studenten naar de 'eerste universiteit' in de Republiek. De 'Encyclopédie' van Diderot en d'Alembert noemt haar de belangrijkste van Europa. Aangezien 's-Gravesandes opvattingen bepalend zijn geweest voor de wijsgerige vorming van Van Lom, worden nu in het kort de hoofdlijnen van zijn newtonianisme geschetst.

De grondgedachte van 's-Gravesandes filosofie is dat voor onze kennis van de natuur zowel de rede – dat wil zeggen de wiskunde – als de ervaring nodig zijn. Met een toespeling op een woord van Kant: de ervaring zonder de rede is blind en de rede zonder de ervaring is leeg. Onze kennis van de natuur beperkt zich echter tot de verschijnselen. Het wezen der dingen is voor ons grotendeels onkenbaar. Wij weten bijvoorbeeld wel dat de lichamen een bepaalde omvang bezitten, maar niet hoe daarmee andere eigenschappen als aantrekkingskracht, elektrische of magnetische geladenheid samenhangen. Gezien de beperktheid van ons verstand mag de filosoof omtrent het wezen der dingen geen vermoedens opstellen. Met Newtons 'hypotheses non fingo'²⁸ drukte men deze gedachte uit. De consequentie is de scheiding van fysica en metafysica: speculatie over de wezenlijke structuren van de werkelijkheid die bij Van Isendoorn nog een integraal onderdeel uitmaakte van zijn beschouwing van de natuur, wordt uit haar gebannen en een zaak voor liefhebbers in de zondagse ruimte van de metafysica.

's-Gravesandes belangrijkste werk is zijn 'Wiskundige grondbeginselen van de natuurkunde door proefnemingen bevestigd, oftewel inleiding tot de newtoniaanse wijsbegeerte' (1720/1721). Het bijzondere van dit boek is dat het de eerste systematische leergang biedt van de natuurkunde op basis van de newtoniaanse filosofie. Verschijnselen als zwaartekracht worden met behulp van de wiskunde uit algemene wetten van de beweging afgeleid, terwijl tevens de opstellingen en toestellen beschreven worden om deze conclusies experimenteel te bevestigen. Het

28 Het slot van het Scholium generale van de *Principia mathematica philosophiae* in de tweede druk van 1713.

benodigde instrumentarium werd voor deze leergang grotendeels ontwikkeld door de Leidse instrumentmaker Jan van Musschenbroek. Zijn atelier was daarvoor een basisvoorwaarde voor de bloei van de Leidse fysica in de eerste helft van de achttiende eeuw.

Qua object is de newtoniaanse fysica niet dezelfde als die van Van Isendoorn. Niet langer richtte men zich op 'het natuurlijke lichaam als geheel en al zijn eigenschappen', maar uitsluitend op de verschijnselen die zich met behulp van de wiskunde laten verklaren. Scheikunde, biologie en psychologie werden tot aparte wetenschappen, omdat zij zich met zaken bezig houden die in het begin van de achttiende eeuw niet voor een mathematische benadering toegankelijk waren.²⁹ De achttiende-eeuwse fysica is daarmee in feite een voorzetting van wat in de zeventiende eeuw 'gemengde wiskunde' werd genoemd, dat wil zeggen alle takken van wetenschap, zoals sterrekunde, mechanica en optica, waarbij de wiskunde te pas komt.

Van Lom maakt zich snel de nieuwe benadering van de fysica eigen. In 1729 haalt Lampe hem weer naar Bremen, waar hij hoogleraar wis- en sterrenkunde wordt. Zijn ambt aanvaardt hij met een rede over de relatie tussen de wis- en de natuurkunde. In 1734 volgt zijn aanstelling in Harderwijk, waar zijn inaugurele oratie hetzelfde onderwerp behandelt als vijf jaar eerder in Bremen. Van Lom werd in 1736, 1742, 1747 en 1760 tot rector magnificus gekozen. In 1763 is hij overleden.

Er zijn alleen van de eerste drie keer dat Van Lom rector was redes bewaard gebleven. Behalve deze oraties heeft hij nog een editie van Euclides' *Elementen* verzorgd. Verdere getuigen van zijn onderwijs zijn elf dissertaties, ook al werden zij in het midden van de achttiende eeuw in de regel niet langer op naam van de promotor gesteld. Hiervan hebben vijf een fysisch onderwerp: M.M. Elking over doorschijnendheid, N. Heineken over zwaartekracht, H. van Haastenburg over elasticiteit van vaste lichamen, J. Brandtjes over de elasticiteit van lucht en J.N. Uri over bliksem. Met uitzondering van één over de aard van de ziel, gaan de overige zes over de grondslagen van de fysica en haar relatie met andere wetenschappen. De genoemde dissertatie over de aard van de ziel documenteert de veranderingen in Van Loms opvattingen wel het duidelijkst.³⁰ Het cartesische dualisme en het occasionalisme gelden nu als onbewijsbare metafysische speculaties. Op basis van de ervaring is de ziel ons van alle zaken het meest onbekend. Wij zien lichaam en geest met elkaar samenhangen zonder echter te verstaan hoe dat mogelijk is gegeven het ons bekende wezen van het lichaam en de ziel, namelijk uitgebreidheid en denken.

29 J.L. Heilbron, *Electricity in the 17th and 18th centuries* (Berkeley enz. 1979), 9-15.

30 J.A.F. Schimmelpennick, *Dissertatio philosophica inauguralis de mente ejusdem essentia* (Harderwijk 1753).

DISSERTATIO PHILOSOPHICA
INAUGURALIS.

D E
GRAVITATE UNIVERSALI
EJUSQUE CAUSA.

Q U A M
Favente Deo Ter Optimo Maximo,
Ex Auctoritate Magnifici Rectoris

J. F. W. PAGENSTECHERI,

J. C. & in Illustri DUCATUS GELRIÆ & COMITATUS
ZUTPHANIÆ Academia, quæ est HARDEROVICI,
Juris Publici & Privati Professoris Ordinarii.

N E C N O N

*Consensu Amplissimi SENATUS Academici, Nobilissimæ Facultatis
P H I L O S O P H I C Æ Decreto,*

PRO LIBERALIUM ARTIUM MAGISTRO
& GRADU DOCTORATUS, in PHILOSOPHIA
summisque Honoribus Privilegiis & prærogativis
Rite ac SOLEMNITER consequendis,

Publico examini submittit

NICOLAUS HEINEKEN, Brema-Saxo.
Ad diem 16. Junii. hora 2 pomeridiana L. S.

Apud JOHANNEM MOOJEN, Academiæ Ducatus
Gelriæ & Comit. Zutph. Typograph. Ord. c10. 10. 46 XL.

*Dissertatie van Nicolaus Heineken, 1760. Collectie Stads-
of Athenaeumbibliotheek,
Deventer. Foto: Athenaeum-
bibliotheek.*

Wiskunde in plaats van logica

In tegenstelling tot Van Isendoorn beschouwt Van Lom niet de logica, maar de wiskunde als het fundament van de filosofie. Dit blijkt uit de eerste rectorale rede in Harderwijk over de vorming van het verstand en zijn vervolmaking die men door de beoefening van de wiskunde kan bereiken, zoals de volledige titel in vertaling luidt. Hij noemt het verstand een menselijk vermogen van goddelijke oor-

sprong dat het menselijk geslacht tot meer maakt dan het vee. Door dit kenvermogen juist te gebruiken kan de mens deugdzaam worden. Dit is de reden dat de Grieken de wijzen als goden eerden en voor bijvoorbeeld Lycurgus en Solon tempels oprichtten. Na zo in het voorbijgaan zijn kennis van de Oudheid geëtaleerd te hebben, formuleert hij als centrale stelling van zijn betoog dat de wiskunde niet alleen van fundamenteel belang is voor alle kunsten en wetenschappen, maar überhaupt voor elk denken. De reden is dat ons denken begint bij de waarneming en de zintuiglijke voorstellingen, zodat wij slechts met moeite tot correcte denkbeelden over abstracte en onstoffelijke zaken kunnen komen. Voor zulk een opstijgen van de geest is de wiskunde onontbeerlijk, omdat zij de geest over de werkelijkheid laat denken in niet-materiële termen. Van Lom spreekt over 'een bevrijding uit de ketenen van de duisternis' en 'over de zon der wiskunde die met haar stralen onze menselijke geesten verlicht'. Oude metaforen over het belang van de wiskunde die direct teruggaan op onder meer de beroemde grotvergelijking in *De Staat* van Plato. Meer in het bijzonder scherpt volgens Van Lom de wiskunde onze geest, zodat wij trefzekere begrippen en oordelen kunnen vormen en stelt zij ons een onfeilbare methode ter beschikking om uit eenmaal verkregen kennis de juiste conclusies af te leiden. De mathematica vervult dus vooral een functie als denkleer.

In de inaugurele oratie van Van Loms leerling Nicolaas Heineken,³¹ wordt de logica 'een instrument tot kennisverwerving' genoemd. Zij begint bij de ervaring en de daarop gebaseerde enkelvoudige ideeën en voegt deze samen tot het samengestelde begrip, dat wil zeggen het oordeel en de redenering. Daartoe moet zij tussen beide een relatie leggen door middel van een 'middellijk idee'. Om deze zogenaamde middenterm te vinden moet men in de logica methodisch te werk gaan en onze kenvermogens trainen. Heineken vergelijkt in dit opzicht de geest met het lichaam, want 'zoals oefening en training de vermogens van ons lichaam polijst en vervolmaakt, zo kunnen de vermogens van de geest groeien en volmaakter worden.' Dit resultaat bereikt men door het vergroten van de 'aandacht' van de geest en het geheugen.

Het lijkt alsof Heineken, net als Van Isendoorn een eeuw eerder, de logica als het fundament van de wetenschappen beschouwt. Het is echter meer een kwestie van naam dan van inhoud, want Heineken ziet tussen logica en wiskunde nauwelijks een verschil. Hij noemt de mathematica een toegepaste logica, want zij brengt de regels in de praktijk, die de logica in theorie naar voren brengt. Dit blijkt a. uit het feit dat zij op een vergelijkbare manier is opgebouwd. Waar de logica bestaat uit begrippen, enkelvoudige oordelen en redeneringen, zo gaat de wiskunde uit van definities en theorema's, om op basis daarvan axiomata te formuleren en bewijzen te leveren. De logica is b. ook functioneel equivalent met de wiskunde, omdat zij namelijk dezelfde methode van analyse en synthese hanteert. Zij leert ons verban-

31 Deze rede 'Over de juiste weg naar de ware wetenschap' uit 1745 is in vertaling opgenomen in H.W. Blom, H.A. Krop en M.R. Wielema, *Deventer denkers. De geschiedenis van het wijsgerig onderwijs te Deventer* (Hilversum 1993).

den tussen ideeën te ontdekken 'door trapsgewijs van de meest gemakkelijke en eenvoudigste tot de moeilijkste en meest samengestelde op te stijgen.' Op eenzelfde wijze vergroot zij het kenvermogen van de geest, misschien is zij hierin wel superieur aan de logica, omdat de wiskunde ons het beste de kunst leert om middelrijke ideeën te vinden. Logica en de wiskunde vormen te zamen als 'redewetenschappen' de sleutel tot de andere wetenschappen, 'zoals de hand het instrument der instrumenten en de ziel de vorm der vormen is.' Heineken citeert hier *De augmentatione scientiarum* V c. 1 van de peetvader van het Engelse empirisme, Francis Bacon.

Fysica

De wiskunde vormt de basis van de natuurkunde, ook al steunt de natuurkunde niet alleen op de rede, maar ook op de zintuiglijke waarneming. Heineken, die ik nog even als spreekbuis van Van Loms ideeën gebruik, geeft als redenen: a. bij haar begripsvorming neemt de natuurkunde een wiskundige nauwgezetheid in acht en b. zij hanteert de wiskundige methode wanneer zij door middel van inductie uit de verschijnselen algemene wetten afleidt en zo overmoedige speculatie vermijdt. De juistheid van het hanteren van de wiskundige methode in de fysica blijkt uit haar effectiviteit: de wiskundige natuurkunde brengt 'met regelmaat belangrijke dingen tot stand, zoals uit het dagelijks leven blijkt. Aangezien de fysica de regels der wiskunde hanteert zou men haar 'toegepaste wiskunde' kunnen noemen, want als men fysica zonder wiskunde zou willen bedrijven houdt men niets over.' Deze opmerking is echter misleidend. Weliswaar luidt de eerste stelling van Heinekens proefschrift over de zwaartekracht dat de wijsbegeerte zonder de wiskunde niet kan bestaan, maar in de zesde stelling wordt tevens beweerd dat wij onze kennis van de lichamen uitsluitend door middel van de zintuigen verwerven. Heineken deelt in feite de ideeën van zijn leermeester Van Lom, die in zijn inaugurele rede betoogd had dat er in de fysica een direct en wezenlijk verband bestaat tussen rede en ervaring. In een *physica idealis*, die haar fundament in aangeboren ideeën los van de ervaring zoekt, kan nooit verklaard worden dat bepaalde eigenschappen als elasticiteit, electriciteit en magnetisme aan de lichamen toekomen, terwijl in een fysica die louter op de ervaring steunt, het onze kennis aan een systematische samenhang ontbreekt. Heineken en Van Lom bleven hiermee het orthodox newtoniaanse standpunt trouw door de wiskunde voor de fysica essentieel te achten, ook al won na de dood van 's-Gravesande in 1742 de meer op de ervaring gerichte, 'baconiaanse' benadering van de natuurwetenschap in de Republiek terrein.³²

De natuurkunde omvat de volgende zeven disciplines, aldus Heineken, te weten: de mechanica, de hydrostatica, de hydraulica, de aerometrie (de wetenschap, die de eigenschappen van de lucht en andere gassen onderzoekt), de optica, catop-

32 C. de Pater, *Petrus van Musschenbroek (1692-1761), een newtoniaans natuuronderzoeker* (Utrecht 1979), 82-99.

trica (lichtreflectie door middel van spiegels), dioptrica (lichtbreking), astronomie en de geografie (het onderzoek van de meetbare eigenschappen van de aarde, waartoe hij de fysische geografie en de meteorologie rekent). Het principe van de opbouw van de natuurwetenschap is de toenemende complexiteit van de verschijnselen, want de studie van de wetten van de beweging in het algemeen, wordt gevolgd door die van de verschillende soorten: vaste stoffen, vloeistoffen, gassen en licht, vervolgens komt de beweging van het licht door verschillende media aan bod om uiteindelijk uit te komen bij de behandeling van het zichtbare universum in al zijn samengesteldheid. De geografie vormt hiervan dan een bijzonder geval.

De enige tegenstem tegen dit principe is te vinden in een proefschrift van A.P. Nahuys over het nut van de scheikunde voor de natuurkunde.³³ Hier worden de verhoudingen omgedraaid. De fysica heeft baat bij de chemie, omdat de laatste ons de natuur van de lichamen leert kennen, ‘voor zover het ons mogelijk is’ door hen in hun bestanddelen te ontbinden. Zij onderzoekt de specifieke kenmerken van de lichamen, zodat wij hen kunnen classificeren en indelen in de verschillende rijken van de natuur. Dat zou de scheikunde tot een meer fundamentele wetenschap maken dan de natuurkunde.

Na alles wat Van Lom in het voetspoor van 's-Gravesande gezegd heeft over de nauwe band tussen de natuurkunde en de wiskunde is het opmerkelijk dat in de onder hem verdedigde dissertaties over natuurkundige onderwerpen als zwaartekracht en elasticiteit geen wiskundige formules voorkomen. Het meeste wat in die richting wijst zijn de achterin opgenomen bladen met een aantal figuren ter illustratie van bepaalde bewegingen. Hoe weinig van alle newtoniaanse ideeën over fysica in de praktijk soms terecht kwam, blijkt bijvoorbeeld uit het proefschrift van de Hongaar Johannes N. Uri over de bliksem.³⁴ In dit werkje schetst hij eerst de macht van dit natuurverschijnsel die zelfs de Romeinse keizer Caligula, ‘de grootste verachter van zijn goden’ bij de minste donder met zijn hoofd in zijn kleed gewikkeld onder zijn bed deed vluchten. Na zo kort zijn kennis van de klassieken getoond te hebben, komt hij al gauw ter zake. Bliksem is te beschouwen als een plotselinge ontbranding van dampen in de lucht. Ontelbaar vele experimenten tonen dat allerlei soorten lichamen, of zij nu door de mens gemaakt zijn of niet, dampen in de lucht uitwasemen. Zelf bij eieren zou de Engelse scheikundige Robert Boyle dit vastgesteld hebben. Ook water, als dat van de Thames, verkeert soms in zo een gisting dat het dampen in de atmosfeer doet verdwijnen, terwijl de aarde soms door middel van vulkanen zwavelhoudende gassen uitstoot. Op het schiereiland Okesra – de streek rond Bakoe aan de Kaspische zee – komen zulk soort dampen zelfs direct uit de grond.

De oorsprong van de bliksem is volgens Uri de vermenging van al deze verschillende dampen in de lucht. Soms zal daardoor een mengsel ontstaan dat gemakkelijk ontbrandbaar is, zoals in sommige grotten waar dampen spontaan ont-

33 Nahuys promoveerde kort daarna in de geneeskunde en was vanaf 1771 hoogleraar in dat vak; eerst in Harderwijk, later in Utrecht.

34 J.N. Uri, *Dissertatio philosophica inauguralis de fulmine* (Harderwijk 1753).

branden ook al is in de nabijheid geen open vuur. Dat menging van dampen zonder vuur in brand kan vliegen, heeft ook de hiervoor genoemde Boyle aangetoond met twee buizen (Uri gebruikt het woord phiala letterlijk drinkschaal) gevuld met gezuiverde salmaniakdamp (*spiritus salis ammoniaci*) en zoutgeest (*spiritus salis*).³⁵ Elegant is nu zijn verklaring waarom het in de zomer vaker omweert dan in de winter. – Een verschijnsel dat ook Van Isendoorn signaleerde en probeerde te verklaren. – De zonnestralen brengen namelijk de in de lucht aanwezige dampen in heftiger beweging, waardoor zij beter gemengd worden en de kans op een spontaan ontbrandbaar mengsel toeneemt.

De kracht van de bliksem wordt met citaten uit antieke auteurs als Ovidius, Seneca en Lucretius verduidelijkt. Het enige niet-klassieke voorbeeld is dat bij Sommeldijk en Middelharnis de door de bliksem getroffen bomen over de omheining van de bij de stadsmuur gelegen tuinen werden geslingerd. Deze gebeurtenis vond echter ook nog honderdtwintig jaar eerder plaats! In de slotparagraaf gaat Uri in op het nut van de bliksem. Allereerst zuivert het onweer de lucht van kwade dampen, wat de gezondheid van mens en dier dient. Water dat door de bliksem getroffen is noemen de boeren verder ‘wasdom bevorderend’, omdat het de vegetatie rijker maakt. Over een theologisch doel van de bliksem spreekt Uri niet.

In vergelijking met Van Isendoorn classificeert Uri veel minder, maar hij verklaart even weinig. Net als de zeventiende-eeuwse scholastieke filosoof brengt hij de bliksem in verband met de plotselinge ontbranding van gassen in de lucht. Ondanks het grote theoretische verschil tussen Uri en Van Isendoorn blijkt dat bij het praktijkvoorbeeld van de bliksem het onderscheid te verwaarlozen is.

De andere wetenschappen

De overige wetenschappen zijn op de natuurkunde gebaseerd. Zij maken van haar kennis als hulpmiddel gebruik. Als voorbeeld behandelt hij in zijn rede de theologie en het recht. Voor de exegese is de fysica zeer nuttig, omdat anders veel verschijnselen die in de bijbel beschreven worden, onbegrijpelijk blijven. De wijsheid die God aan Salomo geschonken heeft, is bij uitstek een natuurwetenschappelijke kennis, zodat voor het verstaan van de door hem geschreven boeken een vergelijkbare kennis noodzakelijk is. Een andere reden voor de theologie om van de fysica gebruik te maken is de bestrijding van het atheïsme. De structuur en de schoonheid der dingen, die niet door het toeval tot stand kunnen zijn gebracht, bewijzen het bestaan van een alwijze Schepper. Diderik Heineken, ten slotte, wijst op het nut van de fysica voor de geschiedenis. De kennis van het vuur bijvoorbeeld leert ons dat wij aan het verhaal dat Archimedes bij de belegering van Syracuse de vloot van Marcellus met behulp van spiegels in de as heeft gelegd, geloof kunnen hechten, terwijl de optica ons duidelijk maakt dat de antieke schrijvers ten

35 De vertaling is op basis van Zedler *Universallexicon* 39, col. 1215 e.v. en 1539. Wat deze gassen precies zijn is een ander verhaal.

onrechte beweerd hebben dat de afstand drie stadia of drieduizend passen is geweest. Ook voor de studie van de mythologie is de fysica relevant, want zij leert ons te onderscheiden tussen waarheid en verzinsels bij de fabel van Phaëton.³⁶

Het bovenstaande wekt de indruk dat volgens Van Lom de filosofie een geleidelijke opbouw kent, zoals in Descartes' bekende beeld van een boom die zijn wortels heeft in de metafysica, terwijl de stam en vruchten door de fysica en takken door de geneeskunde, mechanica en ethiek worden gevormd. Het is alsof de filosofie een samenhangend geheel van kennis vormt dat haar aanvang heeft in wiskunde en waarop de complexere en meer bijzondere wetenschappen in een voortgaande lijn voortbouwen. Van Lom ziet echter een fundamenteel onderscheid tussen formele en empirische wetenschappen, ofwel tussen wiskundige en morele evidentie.

Wiskundige en morele evidentie

'De mens zonder zekerheid is aan de dieren gelijk.' 'Neemt men haar weg uit het heiligdom der wetenschappen, dan is het alsof men uit de wereld de zon doet verdwijnen'. 'Scholen waar men men geen zekerheid biedt zijn niet feestverzamelingen der wijsheid, maar alleen donkere spelonken der onwetendheid'.³⁷ Met deze zinnen leidt Van Lom de thematiek in van twee rectorale redes die gebundeld zijn onder de titel 'de grondslagen van zekerere menselijke kennis.' De klassieke filosofie van de zeventiende eeuw heeft haar wortels in de zogenaamde sceptische crisis van de zestiende eeuw.³⁸ Tegen deze achtergrond staat het cartesische cogito: men kan aan alles twijfelen, bijvoorbeeld aan de juistheid van de informatie die de zintuigen ons verstrekken, aan de wiskundige axioma's, maar niet aan het bestaan van een bewustzijn dat twijfelt en dus bestaat. Ook bij Van Lom vindt men hiervan de sporen in de bestrijding van de grote antieke sceptici als Pyrrho en Sextus Empiricus, die in de zestiende eeuw populair werden. Ondanks Descartes' inspanningen blijft ook in de achttiende eeuw de problematiek van de zekerheid één van de meest centrale wijsgerige thema's. Aan het einde van de zeventiende eeuw kwamen geleerden als De Volder en Huygens tot het besef dat het cartesische ideaal van zekerheid op basis van evidentie voor het verstand alleen niet haalbaar is in de natuurkunde. Zij is gebaseerd op de zintuiglijke waarneming en bereikt

³⁶ D. Heineken, *Dissertatio philosophica inauguralis physica scientiarum indagatrix* (Harderwijk 1753).

³⁷ *De certae cognitionis humanae fundamento*, p. 4-5 opgenomen in *Sermones academiae duo, de principiis et fundamentis certae cognitionis humanae* (Leiden 1749): 'Belluis similes, si non iis ignorabiliores evadamus.' 'Certitudinem itaque qui è Scientiarum sacrario eliminatam it, solem ex mundo tollit.' en 'Certum si è Disciplinis tollatur: Quid Scholae & Lycea mercatu Sapientiae illustria, nisi ignorantiae speluncae & desperationis stabula?'

³⁸ Pierre Bayle (1647-1706) noemde het scepticisme al de belangrijkste inspiratiebron van het moderne denken. Aan dit inzicht is in de moderne tijd vooral door de Amerikaanse geleerde R.H. Popkin systematisch aandacht besteed. Hij spreekt over de 'crise pyrrhonienne' van het einde van de zestiende eeuw, die onder meer veroorzaakt werd door de lectuur van Sextus Empiricus, die een uitvoerig werk over de Griekse sceptische school en haar stichter Pyrrho van Elis schreef.

daarom nooit eenzelfde zekerheid als de metafysica. En al zou men het enkelvoudige lichaam zeker kennen, dan gaat deze zekerheid verloren bij de complexere lichamen zoals het menselijk lichaam. Men kent de wetten van de mechanica zodat men weet hoe deeltjes zich in de ruimte bewegen, maar daarmee weet men nog niet hoe het bloed zich in ons lichaam beweegt. De natuurwetenschap bereikt daarom geen zekerheid, maar slechts een hoge mate van waarschijnlijkheid. Een twintigste-eeuwse wetenschapper zal waarschijnlijk zeggen: het zij zo. Onze kennis is voorlopig en staat altijd open voor verbetering op grond van nieuw onderzoek, maar de achttiende-eeuwse geleerde was nog te veel filosoof voor zulk een pragmatische houding.

Van Lom neemt net als Descartes het uitgangspunt in het zelfbewustzijn. In onze geest hebben we twee soorten ideeën: de ene verwerven wij onmiddellijk, andere denkbeelden mede door een oorzaak buiten de geest. De eerste groep vormt de geest naar willekeur en deze vindt men in de wiskunde, óf zij ontstaan door reflectie op onze wilshandelingen, emoties of onze denkbeelden van zaken buiten de geest. Zij vormen de bouwstenen van de ontologie, de logica en de grondslagen van de ethiek. Al deze ideeën zijn evident, omdat wij hen onmiddellijk waarnemen. Deze evidentie impliceert hun waarheid, omdat subject (het denken) en object (het idee) samenvallen. Stelt u zich, zo vraagt van Lom zijn toehoorders, het denkbeeld van de zon voor, dan kan men er bijvoorbeeld aan twijfelen of de werkelijke zon beantwoordt aan uw denkbeeld, maar niet dat het denkbeeld dat u hebt, beantwoordt aan de zon die u denkt.³⁹ Dit onvermogen is een gevolg van de reflexiviteit van ons bewustzijn: onze geest is zich altijd van zijn eigen percepties bewust. Evidentie betekent ook zekerheid, want 'evidentie sleept onze instemming zo met zich mee dat wij daaraan geen weerstand kunnen bieden'. Aangezien onze onmiddellijk verworven ideeën als het ware zelf de garantie voor hun waarheid met zich mee brengen, acht Van Lom het onzinnig om naar een verder criterium van de waarheid te zoeken. Sceptici wordt daarmee de pas afgesneden: 'Waar zijn die Hansworsten, die er zich er dwaas op beroemen alle grondslagen der wetenschappen omver gehaald te hebben? Waar zijn die babbelaars die ons met ijdele woorden gouden bergen beloven, terwijl zij ondertussen een wolk voor Iuno houden? Waar zijn de kleingeestige vitters, vijanden van de heldere waarheid die tevergeefs proberen de criteria voor waarheid en zekerheid te beschimpen?'⁴⁰ Deze zekerheid heeft men niet alleen van enkelvoudige ideeën, maar ook van samengestelde ideeën, dat wil zeggen van oordelen en conclusies van redeneringen. 'De wiskunde mag daarom het onschatbare privilege opeisen niet te dwalen'.⁴¹ Bij vergelijking van het getal tien met zes plus vier, ziet men op hetzelfde moment de identiteit van beide denkbeelden. De onmiddellijke evidentie van

39 *De certae cognitionis humanae fundamento*, 14.

40 Ibidem, 20: 'Ubi sunt illi Thrasones, qui omnia Scientiarum fundamenta se diruisse stultè glorianur? Ubi sint illi Blaterones, qui inanibus Verbis maria et montes aureos pollicentur; dum interea Nubem pro Iunone arripiendam tradunt? Ubi stant isti Zoili, candidae veritates inimicae, qui veri certique criteria frustra sugillare conantur?'

41 C. de Pater (ed.), *Willem Jacob 's-Gravesande. Welzijn, wijsbegeerte en wetenschap* (Baarn 1988), 98.

deze identiteit maakt twijfel onmogelijk. De formulering – ‘het niet anders kunnen’ – wijst op een psychologistische fundering van de zekerheid en op invloed van John Lockes *Essay concerning Human Understanding* (1690). Van Lom schildert echter deze zekerheid met woorden en beelden die meer aan de in Stoa gebruikelijke schildering van de standvastigheid van de wijze tegenover het noodlot doen denken. ‘Hij, dat wil zeggen de mens met zekere kennis, verheft zich als een diep gewortelde rots te midden van een woelige zee, waarvan de hoogste golven hem zelfs niet aanstoten’ en ‘Zo staat ook de geest die zich bewust is van zijn zekerheid onbewogen te midden van onzekerheid, lichtgelovigheid, mening en vermoeden ... en onbevreesd verheft zijn hoofd zich zo boven al deze baren dat hun geraas en geweld ver beneden hem zijn gemoedsrust niet verstoort en hij met spot en minachting op hen neer ziet’.⁴² In tegenstelling tot Van Lom geeft ’s-Gravesande een meer logische omschrijving van deze zogenaamde wiskundige zekerheid, namelijk als een oordeel waarvan het tegendeel een contradictie impliceert. ‘Een rechtlijnige driehoek waarvan de drie hoeken samen niet gelijk zijn aan twee rechte hoeken is een onmogelijkheid’. Deze formulering is vergelijkbaar met Leibniz’ definitie van de ‘*vérités de raison*’ en wordt bij Kant het kenmerk van de analytische waarheden, waaruit de formele wetenschappen als wiskunde en logica bestaan.

De morele evidentie is het onderwerp van Van Loms derde rectoraatsrede. Dit begrip is in de moderne filosofie geïntroduceerd door Descartes. Hij meende dat wetenschappelijke zekerheid in het dagelijks leven een onbereikbaar ideaal is. Hoe zou ik immers ooit *zeker* kunnen *weten* dat het brood dat ik bij de bakker koop niet vergiftigd is zonder de proef op de som te nemen, dat wil zeggen het opeten en de resulaten afwachten? Wil men in dit geval absolute zekerheid, dan komt men van de honger om. Hier geldt een ‘morele’ zekerheid, die volgens Descartes voortkomt uit ‘het meest zekere metafysische beginsel’, namelijk de algoede God die de wereld voor mij als een geordend geheel geschapen heeft, zodat ik er bijvoorbeeld van mag uitgaan dat als bij de bakker tien klanten voor mij van de krentenbollen eten, ik dat ook rustig met de elfde kan doen zonder de angst te hebben vergiftigd te worden. Op een metafysisch principe als ‘de natuur maakt geen sprongen’ berust onze kennis van de natuur.

Wij hebben dus slechts morele zekerheid over het feit dat ons denkbeeld van een koe overeenstemt met de werkelijke koe in de wei, want tussen het object buiten ons en onze kennis bestaat geen noodzakelijke band.⁴³ Een idee over externe objecten ontstaat door een prikkeling van een zenuw, die een zekere indruk in de hersenen te weeg brengt. Deze indruk brengt op haar beurt de idee voort. Deze

42 *De certae cognitionis humanae fundamento*, 18: ‘Stat ille ut in medio mari edita, & altissimis defixa radicibus rupes; cujus summa fluctus ne attingunt quidem ... Sic quoque animus certae notitiae conscius et invictus in medio incertitudinis, credulitas, opinionum et conjecturarum Oceano stat immota ... atque intrepida supra omnium horum fluctus caput ita erexit, ut horum furentes ac violentos impetus longe infra se quietus tranquillus cum ludibrio ac despectu adspiciens ...’

43 *De certo morali ejusque fundamento*, 10-11, opgenomen in: *Sermones academiae duo, de principiis et fundamentis certae cognitionis humanae* (Leiden 1749).

observeerbare causale keten toont *dat* er een werkelijkheid buiten ons is, maar niet *hoe* zij is. Het object blijft in de waarneming een onbekend Ding an sich. Dit geldt ook voor de getuigenis en de analogie, waarmee wij onze kennis van de buitenwereld verkrijgen. Hoe vaak heeft het woord van anderen ons niet bedrogen en wat is de onlosmakelijke band tussen de door ons geobserveerde lichamen en de lichamen die wij niet waargenomen hebben? Toch meent Van Lom niet dat hij de deur voor het scepticisme open zet, want 'nader beschouwd moeten zij [de zintuigen, het getuigenis en de analogie] op grond van de vrije wil Gods als beginselen van waarheid en zekerheid gezien worden. Voor de oplettende onderzoeker staat stellig vast ... dat de Hoogste Heer aan ons de wet heeft opgelegd dat wij op deze bewijzen van de dingen volledig moeten vertrouwen'. Alleen iemand die volledig ontoerekeningsvatbaar is, kan de verdediging op zich nemen van de stelling dat de Allerwijste Godheid heeft gewild dat deze middelen de uitwendige grondslagen van de overtuiging waren, maar ons toch tot alle mogelijke dwalingen zouden leiden.' Iemand die dit denkt is zo gespeend van elk gezond verstand dat hij niet weerlegd hoeft te worden.⁴⁴ Van Lom meent dus dat de wereld doelmatig is, omdat zij door een wijze God is geschapen, die als intelligent wezen haar goed in elkaar heeft gezet. Dit betekent dat alle dingen een functie hebben en het doel waarvoor zij bestemd zijn ook kunnen bereiken. Een oog bijvoorbeeld waarmee we ons voedsel op tafel niet kunnen zien is niet functioneel en God zou als Hij ons zulke ogen gegeven zou hebben zijn werk niet goed gedaan hebben, net zoals we van een timmerman die een stoel gemaakt heeft waar we niet langer dan vijf minuten op kunnen zitten, ons geld terug willen. Het is dus ook niet doelmatig als God de mens de zintuigen wel als kenmiddelen had gegeven, maar hen uiteindelijk niet tot kennis laat leiden. 'De Hoogste Wijsheid zou dan met zichzelf in tegenspraak zijn'. Dit argument is afkomstig van 's-Gravesande, die het ontleende aan de natuurrechttraditie. Om het bestaan van het natuurrecht te bewijzen redeneerde men daarin als volgt: 'God kan niet willen dat de mens in een geordende samenleving leeft en tegelijk het recht dat deze ordening tot stand brengt en bewaart, vernietigen'.⁴⁵

Metafysica

Van Lom legt daarmee de grondslagen van de fysica in de metafysica, want de 'bovennatuurkunde', zoals men in achttiende-eeuws Nederlands zei, bewijst het bestaan van God, die gerandeert dat wij de natuur kunnen kennen. Dit betekent overigens niet dat de metafysica door de achterdeur weer de collegezalen van het

44 Ibidem, 13-14: 'pressius examinata, ex liberrima Dei voluntate, pro veri certique principiis à nobis habenda, liquendo attendenti constabit ... Supremum rerum dominum nobis imposuisse hanc Legum, ut hisce rerum documenta fidem integram habeamus.' En 'Sane nullus, nisi adeo impos animi esset, ut defendendum in se susciperet, Sapientissimum Numen voluisse illa auxilia extranea esse persuasionis fundamenta & tamen nos in quosvis errores rapere.'

45 G. Gori, *La fondazione dell'esperienza in 's-Gravesande* (Florence 1972), 236-239.

theatrum physicum binnen sluipt, want de vraag naar de zekerheid komt op het bord van de filosoof terecht, omdat zij met fysische middelen niet te beantwoorden valt. Van Lom vervolgt zijn rede als volgt: 'weten wij die op aarde de levenslucht genieten niet allen evident dat wij als mensen bestaan? en zien wij niet helder in dat het niets geen werkelijk zijnde kan voortbrengen dan dat [de som van de drie hoeken van een driehoek] gelijk is aan twee rechte hoeken?. Hieruit blijkt dus naar mijn mening zonneklaar dat er een zijnde van eeuwigheid af aan bestaan moet hebben'.⁴⁶ In tegenstelling tot de natuurkunde heeft dit godsbewijs wiskundige evidentie, want het veronderstelt het aloude metafysische beginsel 'uit het niets kan niets voortkomen', een principe dat uit het begrip oorzaak voortvloeit. Wij kunnen immers alleen van een gevolg spreken, of het een brand is of de wereld als geheel, als er een oorzaak bestaat. Het godsbewijs dat de fysica fundeert kan onmogelijk tot de fysica behoren, want dat zou betekenen dan zij zich als een Baron van Münchhausen aan haar eigen haren uit het moeras van de scepsis trekt. Van Lom kon zich dan ook niet tot de in de achttiende eeuw hoogst populaire fysico-theologie wenden, die met zijn ontelbare vormen als de vogel-, vis-, zijderups-, spinkhaan-, gras- en sneeuwtheologie vele planken van onze bibliotheken vult,⁴⁷ want ook zij veronderstelt de betrouwbareheid van onze fysische kennis.

De fysico-theologische redeneerwijze kan Van Lom wel gebruiken als hij niet het bestaan Gods wil aantonen, maar zijn alwijze goedheid. Deze blijkt uit de rijke verscheidenheid van soorten in de levende als de levenloze natuur die God ten gebruike aan de mens ter beschikking heeft gesteld om 'op deze aarde lang, gelukkig en aangenaam te leven' en uit de onderlinge afhankelijkheidsrelaties binnen de natuur. 'Als wij de ogen op ons zelf richten en dit lichaam van ons een weinig beschouwen ... wie leert de dagelijkse waarnemingen niet overvloedig dat deze welgevormde machine krachtens zijn structuur en bouw om zijn functies, waarvan het leven van de mensen afhangt en waarvan de werking aan vaste wetten onderworpen zijn goed te kunnen uitoefenen tot zijn voortbestaan', vele van Gods gaven nodig heeft.⁴⁸ Zonder voedsel en kleding die de natuur ons rijkelijk ter beschikking stelt, zou de mens in korte tijd van de aardbodem verdwenen zijn. Door haar schoonheid en samenhang zingt de natuur de lof van Gods goedheid. De natuurkunde toont de mens deze orde en heeft bij Van Lom uiteindelijk een ethische betekenis.

46 *De certo morali ejusque fundamento*, 14: 'Nonne omnes quotquot in Terris aura vitali fruimur, evidenter scimus nos Homines existere? Nonne clare percipimus merum nihil, haud magis Ens aliquod reale producere, quam duobus angulis rectis aequale esse posse? Hinc meo judicio ipso sole clarius liquet, Ens aliquod ab aeterno existere debuisse.'

47 Voor de fysico-theologie in Harderwijk zie bijvoorbeeld het eerder genoemde proefschrift van Diederik Heineken en M.J. van den Hoven en H.A. Krop 'Nicolaus en Diederik Heineken: proefondervindelijke wijsbegeerte en natuurlijke theologie in de Verlichting' in: *Deventer Denkers*, 160-163.

48 *De certo morali ejusque fundamento*, 18: 'Quod si oculos ad nos ipsos convertamus, ac ... corpus hoc nostrum ... penitus paululum inspiciamus: Quem non observata quotidiana abunde docuere, Elegantissimam hanc Machinam vi suae structurae ac fabricae, ut functiones suas determinatis Legibus subjectas, à quibus vita Hominum dependet, recte exerceat, ad sui conservationem & sustentationem ...'

Nieuhoff: wijsbegeerte als levensleer

Weer een halve eeuw later was het filosofisch klimaat geheel veranderd. De laatste zesendertig jaar van de Gelderse universiteit werd het onderwijs in dit vak verzorgd door Bernard Nieuhoff. Deze werd op 18 maart 1747 te Lingen in Duitsland (vlak bij Oldenzaal) geboren. In 1769 ging hij in Leiden theologie en filosofie studeren, waar hij onderwijs ontving van Allemand en Van de Wijnpersse. Bij de laatste is hij op 30 juni 1773 gepromoveerd. Zijn dissertatie over esthetica was één van de eerste geschriften op het terrein van deze in de achttiende eeuw ontstane wijsgerige discipline. Haar belang ontleent zij aan het feit dat zij ons inzicht geeft in de menselijke natuur. Sterker nog, de bestudering van de mens is slechts mogelijk vanuit de esthetica. Alle mensen streven weliswaar instinctief naar genot, maar de ervaring leert dat het zeer moeilijk is het menselijk gedrag in dit opzicht onder een noemer te brengen. Het schone is echter een uitzondering. Mooie dingen geven zo'n intense genotservaring dat we er volgens Nieuhoff van mogen uitgaan dat het gevoel voor schoonheid alle mensen eigen is. Nieuhoff heeft nog een tweede argument om de esthetica als een soort inleiding tot de antropologie te beschouwen. De mens is het enige wezen in deze werkelijkheid dat uit lichaam én geest bestaat: de gewaarwording van mooie dingen is daarom iets typisch menselijks. Niet alleen de dieren, maar ook God en louter verstandelijke wezens zoals engelen kunnen geen schoonheid ervaren.⁴⁹

Nieuhoffs interesse in de 'menskunde' is een gevolg van zijn wens het steriele cartesische dualisme te overwinnen. 'Het is overbekend hoe ontijdig de mensch, van den mensch, onder de handen der geneeskundigen en wijsgeren gescheurd is. Dit eenzellig wezen verschijnt schier dubbel. De geneeskundige nam zich een deel, gaf dit een levensbeginzel, als ware 't een ding op zich zelf ... en bekreunde zich in zijne beschouwing van spier en vezel en zenuw, schier niets om aandoeining, voorstelling, gewaarwording, gevoel enz. – De wijsgeer sprak van ziel, van denkbeeld, gedacht, rede, verstand en wil en hield zich verre van al wat naar lichaam zweefde'. Frans Hemsterhuis (1721-1790) meende dat de newtoniaanse wijsbegeerte moest worden aangevuld door een filosofie van de menselijke natuur, die zou moeten terug gaan op Socrates.⁵⁰

Het proefschrift vormde het entreebiljet tot een voorspoedige universitaire carrière want in 1775 volgde hij in Deventer Nicolaas Heineken op. Een jaar later wordt hij hoogleraar wijsbegeerte, wiskunde en sterrenkunde in Harderwijk. Dit ambt heeft hij tot 1817 vervuld. Van 1796 tot 1797 was hij lid van de Nationale Vergadering. In 1831 sterft hij 84 jaar oud.

49 Nieuhoffs proefschrift *De sensu pulcri* is door mij grotendeels vertaald in *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland* 3 (1992), 39-78. In de inleiding op deze vertaling (p. 33-38) ga ik in op de plaats van de esthetica binnen Nieuhoffs filosofie.

50 Ook zijn *Over spinozisme* uit 1799 is in feit een brief. Brief van B. Nieuhoff aan J.P. Mitchell het ontstaan der hartstochten betreffende', in: J. F. Zückert, *Genees- en zedenkundige verhandeling over de hartstochten* (Harderwijk 1794), p. 211-212. Voor de wending tot de antropologie en Nieuhoffs verlichtingsbegrip zie M.R. Wielema, 'Dezen groten, verheven tekst onzer hora! Het verlichtingsbegrip van Bernhard Nieuhoff', in: *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland* 5 (1994), 169-192.

Silhouet van B. Nieuhoff (1747-1831), hoogleraar wijsbegeerte en wiskunde te Harderwijk. Gravure door onbekende kunstenaar. Collectie Veluws Museum, Harderwijk. Foto: Veluws Museum.

De oudste *ordo lectionum* van Harderwijk die bewaard gebleven is, stamt uit 1788. Volgens dit rooster gaf Nieuhoff de volgende colleges:

- 8.00 uur logica en wiskunde (privatissimum)
- 11.00 uur 'de voorschriften van het levensgeluk en de grondslagen van de praktische wijsbegeerte' (privatissimum). Alleen bij voldoende belangstelling, zo staat erbij aangetekend.
- 11.30 uur De providentia van Seneca en in het fysisch theater een demonstratie van de theorie van de thermometer (hoorcollege)
- 15.00 uur fysica met zoveel mogelijk experimenten (privatissimum)
- 16.00 uur metafysica (privatissimum)

Uit dit rooster kan men afleiden dat Nieuhoff net als Van Lom en Heineken de logica in nauwe samenhang met de wiskunde behandelde en net als zij uitgebreid aandacht gaf aan de natuurkunde. Nieuw, voor zover wij weten, zijn echter colle-

ges over de ethiek en over de antieke wijsbegeerte. In zijn publikaties vindt men echter van deze tweeslachtigheid tussen oud en nieuw niets terug. Weliswaar behandelt hij in zijn inaugurele rede over de vooruitgang der natuurwetenschap na de middeleeuwen, de methode der fysica op goed newtoniaanse wijze, maar zijn feitelijke interesse betreft haar anthropologische en ethische waarde. Door haar bereikt de mens zijn bestemming en geluk: 'De natuur is de bron van wijsheid en wie overeenkomstig de natuur leeft kan niet ongelukkig zijn.' In de veertien onder Nieuhoff verdedigde proefschriften komen onder meer thema's aan bod als de identiteit van een persoon (A.G. Meurs), de verbeelding (C.R.Th. Krayenhoff), het karakter van mensen en volken (R. Metelerkamp), de verhouding lichaam en geest (A.W. van Bloemendaal en S.J. van Geuns), de analogie in ethiek, fysica en esthetica (J.Thomassen à Thuessink), de theodicee (D. Huisman uit Harderwijk), J. van Geuns en J. ter Pelkwijk), de kunst van het sterven en het lang leven (V.M. Nieuhoff en R.A. Satink Forsten) en de verhouding wil en verstand (A.J. d'Outrein Schluiter). Het laatste wijsgerige proefschrift uit Harderwijk was van de hand van J.G. Roozeboom uit Elburg en ging over de geschiedenis van het idealisme. Al deze dissertaties bestrijken het gebied dat tegenwoordig 'filosofie van mens en cultuur' genoemd wordt, en niet één gaat over een natuurkundig onderwerp.

Zowel inhoudelijk als methodisch breekt Nieuhoff met zijn voorgangers. Voor hem is de wijsbegeerte niet uitsluitend een zaak van het verstand en strenge redenering, maar ook van verbeelding en dialoog. Bij voorkeur beoefende hij de wijsbegeerte in briefvorm. Hij zelf verdedigt deze keuze als volgt: 'De brieveschrijver (en op den brievenleest, de geliefde form der oudheid, schoeije ik gaarn) is zoo nauwgezet niet op het plaatzen van een trek, meer of min invallend gedacht'.⁵¹ De brief is dus als genre aantrekkelijk vanwege zijn veelzijdigheid en de vrijheid die hij de filosoof laat.

Over Nieuhoffs denkbeelden over het doel van de wijsbegeerte kan men zich een indruk vormen door zijn rectoraatsrede van 1780 getiteld 'Pro arte fruendi bonis fortunae', waarvan ook een Nederlandse vertaling bestaat. Zij is daarmee de eerste en enige academische redevoering van een Harderwijkse filosoof die dat voorrecht heeft gehad. Volgens Nieuhoff is het zonneklaar dat de natuur het menselijk geslacht overvloedig de middelen geeft om gelukkig te worden. De reden dat de mens zowel individueel als collectief in een ellendige toestand verkeert is zijn mateloosheid, die voortkomt uit een gebrek aan inzicht, vooroordeel en eigenliefde. Zie de vrek, die uit geldzucht zijn lichaam voortijdig te gronde richt, evenals de genotzoeker, 'getuige ook de logge Americain [Indiaan], die de heerlijkste schatten der natuur te schandelyk verwaarloost; ... getuige de oude Romein, die de genoegelyke veracht van een vermaakelyk leeven'.⁵² Om het geluk te kunnen bereiken hebben we daarom 'een kunst' nodig. Deze kunst leren we indien we met eerbied in de voetsporen der ouden treden. Deze leren hem dat alles in deze wereld geregeerd wordt door het noodlot. Vermoeid door lectuur der oude ge-

51 Ibidem, 208.

52 *Redevoering over 't recht gebruik der geluksgoederen* [z.p.] [z. j.], 5.

schriften, zo bekend Nieuhoff, is hij in slaap gevallen. Vanaf dit moment wordt de toon van de rede zeer persoonlijk. In de hedendaagse wijsbegeerte is dat niet buitengewoon: als extreem voorbeeld zou ik kunnen wijzen op een doctorandus in de wijsbegeerte die in een niet al te ver verleden heeft geprobeerd op een bundel gedichten te promoveren, maar voor de oudere toehoorders van Nieuhoff, die twintig, dertig jaar geleden Van Loms redes nog hadden gehoord, moet dit een schok hebben betekend. In Nieuhoffs droom verschijnt hem een vrouw, die hem aanspoort bij zijn streven naar kennis van de natuur de wegen te gaan die de ‘verstandigen’ voor hem gebaad hebben. Na deze raad wordt Nieuhoff binnengeleid in de vierkante tempel der natuur waar op de vier hoekzuilen geschreven staat: ‘volg de natuur’, ‘leg alle vooroordelen af’, ‘houd u niet op met hypothesen, maar let op de werken van de natuur’ en ‘wordt hierdoor wijs’. Voorzien van deze raad wordt nu een gordijn opgeheven en Nieuhoff vertelt ons dat hij de eenvoudige, doch ‘volschoone natuur’ te zien kreeg. Op dat moment hoorde hij een stem als ware het een godsspraak die hem onthulde dat alles noodzakelijk is – in feite is Nieuhoff dus net als Spinoza een determinist –, maar door de menselijke zwakheid blijven ons Gods raadsbesluiten onbekend. ‘God heeft aller Schepselen lot bepaald, doch houdt zulks in een duisteren nacht verborgen. Dit te doorzien, is noch den Mensch gegeven, noch hem van eenig voordeel’.⁵³ De droom besluit met de aansporing aan de mens door redenen en overleg te leven. Gezien de beperktheid van de menselijke geest, moet de wijsbegeerte en niet de wetenschap de mens en de mensheid de kunst leren het geluk dat de natuur voor ons bestemd heeft te bereiken.

In de beoefening van de wijsbegeerte heeft in Harderwijk aan het eind van de achttiende eeuw de natuurkunde volledig plaats gemaakt voor metafysica, psychologie, levenskunst en volkenkunde. Wielema wijt deze ommekeer aan de invloed van Nieuhoff.⁵⁴ Echter, hoewel aan bijvoorbeeld het Deventer Athenaeum of de Groningse universiteit⁵⁵ de traditie van de ‘proefondervindelijke wijsbegeerte’ wel werd voortgezet, groeide ook daar de belangstelling voor deze disciplines, die in het Koninklijk Besluit van 1815 over het hoger onderwijs samen genoemd zullen worden de ‘bespiegelende wijsbegeerte’. Met het opgaan van de ‘proefondervinderlijke wijsbegeerte’ in de faculteit der wis- en natuurkunde, verdween in de loop van de negentiende eeuw het bijvoeglijk naamwoord ‘bespiegelend’ en werd de wijsbegeerte aan de Nederlandse universiteiten het vak, dat we nu kennen.

Tot besluit

De vergelijking van de beoefening der wijsbegeerte door drie Harderwijkse hoog-

⁵³ Ibidem, 18.

⁵⁴ ‘Dezen groten, verheven tekst onzer hora!’, 173.

⁵⁵ Zie mijn ‘Wijsbegeerte in Groningen rond 1800. Continuïteit en breuk’, in: H.A. Krop, J.A. van Ruler, A.J. Vanderjagt (red.), *Zeer kundige professoren. Beoefening van de filosofie in Groningen van 1614 tot 1996* (Hilversum 1996), 175-208.

leraren – Van Isendoorn, Van Lom en Nieuhoff – leert ons dat de afstand tussen theorie en praktijk op het gebied van het onderzoek der natuur soms groot is geweest. Vaak werkten traditionele inzichten over bepaalde specifieke problemen nog lang door. De invloed van de newtoniaanse proefondervindelijke wijsbegeerte op de boefening der filosofie is groot geweest, ook al leidde zij niet direct tot de emancipatie van de fysica. Wel bereidde ze de verzelfstandiging van de natuurwetenschappen uit het verband der filosofie voor door fysica en metafysica qua kenbron – rede versus ervaring van elkaar te onderscheiden. Nieuwe opvattingen over de mens, die aandacht vroegen voor andere vermogens van de mens dan het verstand zoals fantasie en intuïtie, deden de verzelfstandigde metafysica als snel veranderen in antropologie.

Het Gelders Athene in Neerlands Israël

De theologische faculteit van Harderwijk

F.A. VAN LIEBURG

Vandaag, en morgen op de hervormingsdag, herdenken we op feestelijke wijze de oude academie van Harderwijk. Maar we kunnen dit jaar geen jubileum vieren of het zal in de schaduw blijven staan van het internationale spektakel dat aan de Vrede van Munster is gewijd. Wat dat betreft is er na 350 jaar weinig veranderd. Toen in 1648 de Veluwse hogeschool werd verheven tot provinciale academie, betekende dat onder meer dat er voor de theologie een tweede leerstoel werd opgericht. Voor de bezetting daarvan had men het oog gevestigd op de gereformeerde predikant Arnoldus Teeckmannus. Hij diende de gemeente van Utrecht, maar verbleef in die jaren juist in Munster. Hij was namelijk één van de twee geestelijke verzorgers die de Staten-Generaal hadden aangesteld voor de afgezanten bij de Westfaalse vredesonderhandelingen. Professor in Harderwijk wilde de deftige dominee echter niet worden: hij bedankte voor de eer.¹

Teeckmannus was als predikant een collega van de bekende theoloog Gisbertus Voetius, hoogleraar in Utrecht en landelijk voorman van het strenge calvinisme. Dat er bewust in deze richting werd gezocht, mag blijken uit het feit dat ook nog een vertegenwoordiger van het Schotse puritanisme is benaderd. Dit was Samuel Rutherford, hoogleraar in St. Andrews, fervent tegenstander van de Anglicaanse kerk en bestrijder van de Arminiaanse theologie. Bij deze kandidatuur stond de Gelderse heren vermoedelijk het voorbeeld van Franeker voor ogen. Hier had tussen 1622 en 1633 de Engelse nonconformist William Ames gedoopt, hetgeen de bloei van de Friese academie had bevorderd. Rutherford was echter niet bereid om naar Harderwijk te komen, en bedankte trouwens enkele jaren later ook voor de universiteit van Utrecht.²

Waarom beiden het aanbod uit Gelre afsloegen, vermeldt de geschiedenis niet. Rutherford bleef ongetwijfeld liever in zijn vaderland en bij zijn kerk. Teeckmannus leek gewoon niet voor een wetenschappelijke loopbaan in de wieg te zijn gelegd. Hij was al in de vijftig en had nauwelijks iets gepubliceerd. Meer pastor dan geleerde, is hij ook nooit gevraagd voor een professoraat in zijn eigen stad. Harderwijk heeft de Utrechtse predikant in 1648 overschat door teveel op zijn symbolische rol als vredesgezant te letten. Omgekeerd kan Teeckmannus het vertrouwen van de Gelderse curatoren in de toekomst hebben onderschat. Ondanks de moeizame voorgeschiedenis als Veluws Gymnasium en de toenemende concur-

1 F.A. van Lieburg, Predikanten in Munster en de vrede van de christenheid, in: H.H.J. van As e.a. (red.), *Vrede, vrijheid, vaderland. Nederlandse protestanten en de Vrede van Munster* (Rotterdam 1998), 72-107.

2 Th. Murray, *The Life of Samuel Rutherford* (Edinburgh 1828), 257-258.

rentie van andere hogescholen in Nederland en Duitsland, zou de universiteit van Harderwijk een levensvatbare instelling blijken, die in 1811 misschien wel ten onrechte is opgeheven.

Beeld en werkelijkheid

Onderschatting en overschatting hebben zowel de geschiedenis als de geschiedschrijving van de voormalige Gelderse academie parten gespeeld. De klassieke studie van Herman Bouman zette in 1844 hoog in met een reeks jubelzangen op Harderwijker hoogleraren van wie velen met recht vergeten waren of mochten worden.³ De auteur was eigenlijk te zeer kind van zijn tijd en kende de academie te goed om een evenwichtig beeld vast te leggen. Hij was dan ook zelf als predikantszoon opgegroeid in Harderwijk en had er zijn gehele opleiding tot “kerkleraar” ontvangen, juist in de slotperiode waarin befaamd geworden docenten de naam van de academie eer aandeden. Ook was hij een protestants patriot die vooral een monument voor zijn vaderstad en voor de christelijke Verlichting wilde oprichten.⁴

Thans, ruim 150 jaar later, is er een goede aanleiding om te proberen de betekenis van ‘het Gelders Athene’ op haar juiste historische waarde te schatten. Aan de grootsheid van deze herdenking lijkt enig lokaal en provinciaal chauvinisme niet vreemd te zijn. Ook valt enige behoefte aan eerherstel te proeven, mede als reactie op de resultaten van de moderne, sociaal-historische beoefening van de universiteitsgeschiedenis in de laatste decennia. Dat onderzoek scheen immers met harde cijfers aan te tonen dat Harderwijk in academisch Nederland het vijfde wiel aan de wagen was.⁵ Aan mij de riskante opgave om bij deze gelegenheid in een kerkhistorische terugblik het midden tussen overschatting en onderschatting te vinden.

Het meest bekende en misschien wel oudste gerucht van minderwaardigheid betreft het gemak waarmee je in Harderwijk promoveren kon. Inmiddels weten we dat doctorsbullen hier alleen maar relatief goedkoop en dissertaties niet per definitie slecht waren. Ik wil er een verhaal aan vastknopen, niet om de oorsprong van de legende te openbaren, en nog minder om een smet op het blazoën van de gereformeerde orthodoxie te werpen. Hierboven kwam al de stad Utrecht ter sprake, die in het midden van de zeventiende eeuw een bolwerk van de vrome beweging van de Nadere Reformatie was. Behalve predikanten als Voetius en Teeckmannus, en de puriteins georiënteerde collega’s Van Lodenstein, Teellinck en Van de Velde, maakte ook een zekere Matthias Westfrisius als ouderling deel uit van de gereformeerde kerkenraad.⁶

Westfrisius genoot veel aanzien, want hij was twee maal gepromoveerd: in de

3 H. Bouman, *Geschiedenis van de voormalige Geldersche hoogeschool en hare hoogleeraren*, grootendeels uit ongedrukte of zeldzame bescheiden, 2 delen, (Utrecht 1844-1846).

4 Zie over hem de bijdrage van A. de Groot in: *Biografisch lexicon voor de geschiedenis van het Nederlandse protestantisme* deel III (Kampen 1988), 53-54.

5 W. Frijhoff, ‘Hoe Gelders was de Gelderse academie?’, *Bijdragen en mededelingen Gelre* 72 (1981), 119-137.

6 F.A. van Lieburg, *De Nadere Reformatie in Utrecht ten tijde van Voetius* (Rotterdam 1989), 159.

theologie en in de geneeskunde. In 1666 viel de dubbele doctor echter door de mand toen een commissie van het stadsbestuur alle plaatselijke medici vroeg hun bul te tonen. Verstrikt in leugens, lukte het hem met behulp van een stapel attestaties van zijn vrienden, zonder examen en disputatie, te Harderwijk tot *doctor medicinae* te worden bevorderd. Ondertussen moest hij voor vriend en vijand bekennen, dat hij zijn beide titels jarenlang ten onrechte had gevoerd. Via enkele smaakmakende pamfletten werd de zware gereformeerde ouderling voor heel Nederland in zijn hemd gezet. Bij de universiteit van Harderwijk zal men daarmee even weinig gelukkig zijn geweest als in de consistorie van Utrecht.⁷

Niet alleen de medische, maar ook de theologische promotie van Westfrisius zal men dus in de academische registers tevergeefs zoeken. Nu hebben wij het voorrecht zo iets snel te kunnen naslaan, omdat van alle Nederlandse universiteiten de *alba promotorum* zijn uitgegeven. Daarmee zijn bronnen beschikbaar, die zich in het modern historisch onderzoek uitstekend lenen voor algemene tellingen. Zo geeft W. Th. M. Frijhoff in zijn dissertatie alle mogelijke cijfers en analyses betreffende Nederlanders die tijdens het Ancien Regime zijn gepromoveerd. Omdat hij zich voor Harderwijk nog moest baseren op het originele *album doctorum*, dat pas begint in 1657, heeft hij juist voor deze universiteit het aantal promoties onderschat...⁸ Sinds de publicatie van de volledige reconstructie door O. Schutte weten we dat het aantal theologische promoties in Harderwijk niet 35, maar 45 bedroeg.⁹

Niet deze kleine correctie, maar het kleine aantal is hier natuurlijk verbazingwekkend. De verklaring is echter simpel: theologiestudenten wilden gewoonlijk predikant worden, en daarvoor hoefden zij geen doctoraat te behalen. Alleen medici en juristen hadden die graad nodig voor de beroepen die zij meestal zouden gaan uitoefenen. Op de kerkelijke bijzonderheden van die situatie komen we nog terug. Hoewel zo juist bleek dat er juist in het eerste decennium van het bestaan van de universiteit enige animo voor het promoveren in de theologie bestond, was het nadien een uitzonderlijke gebeurtenis. Gewoonlijk ging het om geleerden met wetenschappelijke ambities, en in veel gevallen betrof het de uitreiking van eredoctoraten aan pasnoemde hoogleraren of verdienstelijke vakgenoten elders.

Interessanter voor een beoordeling van de rol van de theologische faculteit van Harderwijk is het *album studiosorum*, dat voor de periode van 1648 tot 1811 is bijgehouden en een kleine eeuw later in druk verschenen is.¹⁰ De bron is onderhevig aan de gebruikelijke interpretatieproblemen van studentenregisters. Niet alle ingeschrevenen hebben ook echt colleges gelopen, of niet uitsluitend in de opgegeven faculteit of periode. Niettemin hebben tellingen enkele duidelijke conclusies mogelijk gemaakt die ook voor het bestanddeel van de theologiestudenten wel zullen opgaan. Behalve de onderscheiding van een promotie- en een studiecircuit

7 Zie J.C. Trimp, *Jodocus van Lodensteyn: predikant en dichter* (Kampen 1987), 108-109.

8 W.Th.M. Frijhoff, *La société néerlandaise et ses gradués, 1575-1814* (Amsterdam-Maarssen 1981), 389.

9 O. Schutte (red.), *Het Album Promotorum van de Academie te Harderwijk* (Arnhem 1980).

10 D.G. van Epen, *Album Studiosorum Academiae Gelro-Zutphanicae MDCXLVII-MDCCCXVIII* ('s-Gravenhage 1904).

Portret van Th. Scheltinga (1703-1780), hoogleraar godgeleerdheid te Harderwijk. Krijttekening door onbekende kunstenaar. Collectie Veluws Museum, Harderwijk. Foto: Veluws Museum.

betreft dat bijvoorbeeld de positie van Harderwijk als één van de twee of meer academies die werden bezocht, alsmede de herkomst van relatief veel studenten uit het Zuiderzeestadje zelf.¹¹

Hoewel het *album studiosorum* van de Gelderse universiteit een vrij volledige indruk maakt, blijft het mogelijk vanuit andere bronnen aanvullingen of nadere details over het feitelijke studiegedrag te verkrijgen. Zo zijn er zogenaamde recensie-registers bewaard, waarin studenten bij het begin van een academisch jaar opnieuw werden ingeschreven. Verder zijn er presentielijsten van afzonderlijke colleges, zoals die van de theologie-hoogleraar Theodorus Scheltinga over de jaren 1750 tot 1778.¹² *Last but not least* zijn er de archivalia over studiebeurzen en de in Harderwijk gedrukte disputaties, twee bronnenreeksen die reeds met succes zijn gebruikt om het studentenbestand van de Illustre School in de periode 1600 tot 1648 te reconstrueren.¹³

11 Zie in deze bundel de bijdrage van W.Th.M. Frijhoff, 'De betekenis van de Harderwijkse universiteit in nationaal perspectief' 15-36.

12 RAG, verzameling Th. Scheltinga, inv.nr. 6.

13 D.A. Wittop Koning, 'Bijdrage tot reconstructie album studiosorum illustere school of gymnasium te

Graag wil ik hier wijzen op een minder bekende bron die in de beoefening van de universiteitsgeschiedenis geheel wordt verwaarloosd: de kerkelijke lidmatenregisters. Studenten schreven zich namelijk niet alleen in bij de universiteit. Wanneer ze bij aankomst in de stad reeds lidmaat waren, of dat door openbare geloofsbelijdenis voor het eerst werden, werd hun naam ook in de kerkelijke administratie opgenomen. Het zou een nader onderzoek vereisen in hoeverre studenten dit lidmaatschap ambieerden of niet, en of de theologen onder hen, die in de regel een loopbaan als predikant nastreefden, een aparte plaats innamen. Wie lidmaat werd, onderwierp zich immers aan het kerkelijk opzicht over leer en levenswandel. Het is de vraag of juist studenten deze censuur niet liever uitstelden.

Zeker is, dat de registers van de gereformeerde kerk van Harderwijk, die vanaf 1592 compleet bewaard zijn gebleven, de namen van honderden studenten bevatten. En niet alleen hun namen, maar meestal ook hun studierichting, hun verblijfplaats (wonende bij een familielid, in het Fraterhuis dan wel bij een hospes of hospita), alsmede de plaatsen van hun herkomst en bestemming (bijvoorbeeld een andere universiteitsstad).¹⁴ Het zal duidelijk zijn dat deze bron belangrijke aanvullingen verschaft op het *album studiosorum*, vooral ook door die adres- en mobiliteitsgegevens. Daarnaast kunnen de opgaven van studierichting en verblijfsdata verschillen. Wellicht staan er in de lidmatenregisters studenten die niet in het album voorkomen, hoewel het omgekeerde uiteraard vaker het geval zal zijn.

Het spreekt vanzelf dat deze aanvulling en verfijning vooral het niveau van individuele gegevens betreft. Het zou te ver gaan om te beweren dat in de geschiedschrijving van Harderwijk zelfs de omvang van de academische bevolking ernstig is onderschat. Toch valt te hopen dat de lidmatenregisters betrokken zullen worden in een algemeen databestand van Nederlandse studenten, dat er in dit digitale tijdperk nog wel eens zal komen. Zo kan het *album studiosorum* van Utrecht, dat vanaf 1657 notoir onvolledig is, vanuit kerkelijke bronnen voor een belangrijk deel worden gereconstrueerd. Ooit mag de computer de analyse van (inter)nationale studie- en promotiecircuits vergemakkelijken, zonder welke ook de betekenis van een kleine academie als die van Harderwijk niet kan worden begrepen.

Kerk en academie

Het belang van een universiteit ligt niet alleen in de beoefening en overdracht van de wetenschap, maar ook in haar bijdrage tot de voorziening van de arbeidsmarkt. Juist op dit punt is de theologische faculteit en daarmee de hele hogeschool van Harderwijk wel eens onderschat. Deze fout kan de beste historici bevangen en

Harderwijk', in: *Gelders Oudheidkundig Contactbericht* 86 (1981) nr. 3, 1-11; M. Evers, 'Het Veluws beursstelsel. Een onderzoek naar de alumni van het kwartier Veluwe (1590-1671)', *Bijdragen en Mededelingen Gelre* 75 (1984) 43-84.

14 Zie de lijst van studenten in: G.J. de Beer-Van Asselt, *Gereformeerde Kerk Harderwijk: index op de kerkeraadshandelingen van 1592 t/m 1641* (Amersfoort 1996) [Gemeentearchief Harderwijk].

twee vormen aannemen. In zijn boek over de begintijd van de gereformeerde kerk in Holland noemt A. Th. van Deursen onder de predikantsopleidingen vóór de Dordtse Synode (1618-1619) alleen Leiden, Franeker en Groningen.¹⁵ In een recent opstel over de dominees in dezelfde periode wordt Harderwijk door hem wel vermeld, maar dan aan het eind van het bekende rijtje van vijf Nederlandse universiteiten die tussen 1575 en 1648 werden opgericht. Pas in laatstgenoemd jaar zou Gelderland dus een kweekschool van predikanten hebben gekregen.¹⁶

Niets is echter minder waar. Het Veluws gymnasium was de derde instelling die, nog net in de zestiende eeuw, gesticht werd met de uitdrukkelijke bedoeling predikanten op te leiden voor de gereformeerde kerk, die in de opstandige Nederlandse gewesten de plaats had ingenomen van de rooms-katholieke kerk. Leiden had in 1575 de primeur, Franeker volgde in 1585. Als om de geografische driehoek Holland-Friesland-Gelderland te sluiten, had de Arnhemse predikant Johannes Fontanus al in 1580 op de provinciale synode gepleit voor een soortgelijk kerkelijk seminarium. Slechts door politieke en financiële onzekerheid en door de interstedelijke rivaliteit duurde het tot 1600 voordat in Harderwijk de voorlopige “kleingelderse” onderneming van start ging.¹⁷

De theologanten kwamen echter niet vanzelf. Jongens uit de hogere burgerij studeerden immers liever rechten of medicijnen, terwijl ouders die hun zonen wel tot het predikantsambt wilden bestemmen, veelal te weinig geld hadden. Dit probleem bestond ook in andere gewesten, maar werd met de hulp van de overheid in belangrijke mate opgelost. Uit de geconfisqueerde fondsen van de rooms-katholieke kerk werden niet alleen de salarissen voor de opvolgers van de pastoors betaald, maar ook studiebeurzen voor toekomstige predikanten verstrekt. Ook het Veluwekwartier gaf al vanaf 1590 zulke stipendia uit de “geestelijke goederen”. Na 1599 geschiedde dat op een meer georganiseerde manier. Voortaan waren er zo’n 15 beurzen tegelijk beschikbaar voor jongens uit de eigen regio die een theologische opleiding wilden volgen. Deze studenten hoefden daarvoor niet meer naar Holland of Friesland te reizen, maar konden – des te goedkoper – in hun vaderland blijven.¹⁸

Net als de bursalen in het Leidse Statencollege en het collegium in Franeker woonden de Harderwijker *alumni* in een hospitium, het aloude Fraterhuis. Het gratis eten en onderdak werd betaald met de onderwerping aan een strenge huisorde. Ook de studieprestaties werden nauwlettend gecontroleerd door middel van halfjaarlijkse examens. Niet alle regels bleken overigens even hard te zijn. Zo mochten de studenten officieel geen universiteiten buiten Harderwijk bezoeken, maar in de praktijk gebeurde dat wel. Verder werd van de bursalen verwacht dat zij na hun studie predikant of eventueel docent aan een Latijnse School zouden

15 A.Th. van Deursen, *Bavianen en slijkgeuzen. Kerk en kerkvolk ten tijde van Maurits en Oldenbarnevelt* (Assen 1974; reprints Franeker 1991 en 1998), 34.

16 A.Th. van Deursen, “De dominee”, in: H.M. Beliën e.a. (red.), *Gestalten van de Gouden Eeuw. Een Hollands groepsportret* (Amsterdam 1995), 131-155.

17 M. Evers, ‘De Illustre School te Harderwijk 1600-1647. De geschiedenis van een moeizaam bestaan’, *Batavia Academica* 3 (1985) nr. 2, 25-35.

18 Evers, ‘Het Veluws beurzenstelsel’.

worden in het Kwartier van Veluwe. Wie echter beroepen werd naar een gereformeerde gemeente in aantrekkelijke plaats in de rest van Nederland, kon moeilijk worden tegengehouden.

Soms moesten aanvragers van een beurs worden teleurgesteld, want de Veluwse financiën stonden er niet altijd even florissant voor. Zoals bekend verkeerde daarvoor na 1629 het bestaan van de hogeschool zelf in de gevarenzone. Professoren werden slecht betaald en vertrokken gemakkelijk naar elders. De redding kwam bij het vredestij van 1648, toen de Staten van Gelre alsnog eensgezind besloten gezamenlijk de lasten te dragen, en zo een provinciale academie stichtten. Het beursstelsel, altijd een eerste post voor bezuinigingen, bleef echter noodlijdend. Uiteindelijk werd in 1671, gezien het grote negatieve saldo van het kwartiersbudget, besloten de studiebeurzen af te schaffen. Gerekend vanaf 1590 hadden toen 131 alumni steun ontvangen, van wie er zeker 82 predikant zijn geworden.

De opheffing van het Veluwse studiefonds was geen ramp, want het had zichzelf in feite overbodig gemaakt. Het algemene aanbod van theologen was inmiddels voldoende om in de kerkelijke behoefte aan academisch opgeleide “dienaren des Woords” te voorzien. Dat betekende niet dat beurzen overbodig waren geworden. Naast degenen die op de zak van hun ouders of andere familieleden konden studeren, waren vele theologiestudenten aangewezen op subsidies van stadsbesturen of liefdegaven van rijke particulieren. Zodoende kon ook de Harderwijker universiteit voor altijd als kweekschool van de gereformeerde kerk blijven fungeren. Volgens mijn eigen voorlopige berekeningen hebben in totaal zo’n 500 predikanten – waarvan ruim de helft in de achttiende eeuw – hun opleiding geheel of gedeeltelijk aan de Gelderse hogeschool ontvangen.¹⁹

Tussen de afronding van de theologische studie en de toelating tot het predikantschap stond een examen, dat werd afgenomen door de gereformeerde kerk. Dat laatste was niet altijd zo geweest, want oorspronkelijk was een strikt academisch voldoende. Sinds de crisis rond de remonstranten, ontstaan aan de Leidse universiteit, was echter het vertrouwen in de rechtzinnigheid van de professoren discutabel geworden. Overal, maar op wisselende momenten, werd een voorbereidend, “preparatoir” examen voor een regionale kerkvergadering ingevoerd, in Gelderland wel het laatst en het langzaamst. De classis Nijmegen was al zover in 1603, de classes Tiel, Zaltbommel, Nederveluwe en Overveluwe volgden in 1630, en de classis Zutphen sloot pas in 1651 de rij.²⁰

Hier komt de al genoemde oorzaak waarom theologen in Nederland zelden promoveerden nog scherper naar voren. Om predikant te kunnen worden in de gereformeerde kerk behoefden studenten vanaf de eerste helft van de zeventiende eeuw zelfs geen beperkt academisch examen af te leggen. Wat ze nodig hadden was een getuigschrift van de professoren waarin verklaard werd dat zij de colleges in de talen, de filosofie en de theologie trouw en met vrucht hadden gevolgd. Op grond van zo’n testimonium en van een kerkelijke attestatie inzake hun rechte leer en

19 Ik baseer mij hier op mijn databestand van Nederlandse gereformeerde predikanten tot 1816.

20 H.H. Kuyper, *De opleiding tot den dienst des Woords bij de gereformeerden* (’s-Gravenhage 1891), 369.

goede levenswandel, werden zij toegelaten tot het classicaal examen. Daarna mochten zij gaan preken en als “proponent” uitzien naar een beroeping en aanstelling als predikant. Aan de bevestiging in het ambt ging dan nog eens een tweede, beslissend of “peremptoir” examen vooraf in de beroepende classisvergadering.

In de bovengenoemde kwestie sloten de Gelderse classes zich aan bij een landelijke ontwikkeling. Van wantrouwen tussen de kerk en de theologische faculteit was geen sprake. Tijdens de twisten die leidden tot de nationale synode van Dordrecht in 1618-1619 doceerde in Harderwijk de rechtzinnige, contraremonstrantse hoogleraar Antonius Thysius. Alle hoogleraren waren ook nadien lid van de gereformeerde kerk en onderschreven haar belijdenisgeschriften. In 1692 en 1693 echter, toen er in kerkelijk Nederland felle discussies waren over vermeende ketterijen, weigerden de professoren en de curatoren de “Drie Formulieren van Enigheid” te ondertekenen, ondanks de verzoeken van zowel de Gelderse synode als de Staten. Hier zat geen conflict tussen “geloof en wetenschap” achter, maar wel de behoefte om de posities van kerk en academie duidelijk te onderscheiden.²¹

Wat dit in de praktijk kon betekenen, bleek in 1741 bij de afzetting van Petrus Ens, de enige crisis die zich in Harderwijk rond een theologie-hoogleraar heeft voorgedaan. Hij werd uit zijn ambt ontheven door de curatoren na ingewonnen advies van enkele Nederlandse zusterfaculteiten. De Gelderse kerk speelde hierbij geen rol, al sloot zij zich wel bij de veroordeling van Ens aan. In het algemeen werd trouwens gebruik gemaakt van de dogmatische en kerkrechtelijke deskundigheid in de faculteit. De theologie-professoren hadden zitting in de Gelderse synode wanneer deze in Harderwijk gehouden werd. Verder moeten er vele informele contacten tussen de faculteit en de kerk hebben bestaan. De hoogleraren waren gewoonlijk zelf predikant geweest en kenden dus vele oud-studiegenoten en -collega's. Ook tipten zij hun eigen studenten aan vacante gemeenten die op zoek waren naar een geschikte predikant.

De combinatie van de functies van professor en dominee werd in Harderwijk, evenals aan andere universiteiten, als onwenselijk beschouwd. In het eerste jaar van de Illustre School werd het onderwijs in de theologie en in het Hebreeuws verzorgd door de plaatselijke predikant Eilardus van Mehen, schoonzoon van de *founding father* Johannes Fontanus. Al in 1601 werd echter Thysius als *full-time* docent aangetrokken. Hij en zijn opvolgers waren sindsdien vrij van pastorale verplichtingen en hadden evenmin zitting in de kerkenraad, ook al wilden zij dat soms wel.²² In 1657 werd alleen nog aan dominee Paulus Colonius, die aanvankelijk tot buitengewoon hoogleraar en vervolgens als ordinarius was benoemd, bij uitzondering toegestaan beide ambten te combineren. Hij moest daarbij beloven dat hij zou zorgen dat de gemeente in geen enkel opzicht schade zou lijden.²³

De Harderwijker hoogleraren, die zoals gezegd gewoonlijk als predikant hun

21 Ibidem, 507-508.

22 Gemeentearchief Harderwijk, acta gereformeerde kerkenraad, inv.nr. 2, d.d. 2 april 1652 (betreffende Henricus Flockenius, onder verwijzing naar een soortgelijke kwestie met Johannes Cloppenburg in 1640).

23 Idem, acta d.d. 23 en 25 februari resp. 20 en 21 september 1657.

loopbaan in de publieke kerk begonnen waren, hadden ondertussen wel preekbevoegdheid. Ze gingen dan ook wel eens in kerkdiensten voor. Deze informele positie moet niet worden verward met de titel van “academieprediker”, die altijd door één van de hoogleraren werd gevoerd. Deze functie sloeg op de regelmatige preken en diensten die op de hogeschool zelf werden gehouden in het Latijn. Ze waren bestemd voor de buitenlandse studenten die in Harderwijk verbleven. Vooral uit het Duitse Rijk, en dan met name uit Westfalen, kwamen voortdurend jongens naar het Gelderse universiteitje.²⁴ Hoewel een deel van hen rooms-katholiek was, voorzag deze academische gereformeerde dienstverlening wellicht in een intellectuele en geestelijke behoefte.

Duitsers die in Harderwijk theologie studeerden vertegenwoordigden de plaats die de Gelderse universiteit innam in een breder netwerk van calvinistische hogescholen in Noordwest-Europa. In het Duitse Rijk, vooral in het grensgebied met de Republiek, waren diverse gereformeerde staatjes met eigen predikantsopleidingen, zoals in Steinfurt, Duisburg, Hamm, Zerbst en Lingen.²⁵ Dat Harderwijk hiermee contacten had, bewijzen ook de benoemingen of nominaties van theologie-professoren van deze confessionele zusterinstellingen. Denken we tenslotte aan enkele tientallen Hongaarse studenten die dankzij particuliere beurzen in het Harderwijker Fraterhuis werden onderhouden. In Midden-Europa verstoken van een eigen opleiding en van vrije geloofsuitoefening, kregen zij hier hun vorming en bevestiging tot het predikambt, om daarna de kerk van hun vaderland te dienen.²⁶

Zo vervulde de Gelderse academie een bescheiden maar niet onbelangrijke functie in het calvinisme binnen en buiten Nederland. De kern daarvan lag uiteraard in de inhoud van het onderwijs dat de aanstaande predikanten hier ontvingen, en dat later via de prediking en catechese een weg zou vinden naar het gewone kerkvolk. Of die weg altijd even rechtlijnig verliep, kan een vraag zijn. Het gereformeerde piëtisme, dat tot op de huidige dag zo sterk op de Veluwe en elders weerklank vond, suggereerde bijvoorbeeld een grote kloof tussen enerzijds de godgeleerdheid en kanselwelsprekendheid van vele dominees en anderzijds de harten en zielen van eenvoudige vromen. Opmerkelijk is echter dat de beruchte eruptie van die beweging rond 1750, de “Nijkerkse beroeringen”, via een boekapprobatie aanvankelijk een gematigd positief oordeel kreeg van de Harderwijker theologie-professoren.²⁷

Het gaat te ver om nog uit te weiden over allerlei hoogleraren en het door hen gegeven onderwijs in diverse theologische vakken. Over sommigen zijn studies gepubliceerd, zoals over de oriëntalist Constantijn l'Empereur van Opwijck in het

24 H. Schneppen, *Niederländische Universitäten und Deutsches Geistesleben von der Gründung der Universität Leiden bis ins späte 18. Jahrhundert* (Münster 1960) 17-19.

25 Zie in het algemeen F.A. van Lieburg, *Profeten en hun vaderland. De geografische herkomst van de gereformeerde predikanten in Nederland van 1572 tot 1816* (Zoetermeer 1996), 191-237.

26 Cf. Sándor Ladányi, ‘Hongaarse studenten aan nederlandse universiteiten’ in: István Heimlich (red.), *Nederlanders en Hongaren. Ontmoetingen tussen twee volken* (Boedapest 1987).

27 Cf. C. Huisman, *Geloof in beweging. Gerardus Kuypers: pastor en patriot tussen vroomheid en Verlichting* (Zoetermeer 1996), 45.

begin van de zeventiende eeuw,²⁸ en over de produktieve kerkhistoricus Annaeus Ypey aan het einde van de achttiende eeuw.²⁹ De meest beeldbepalende hoogleraar, die jarenlang in Harderwijk doceerde, was echter Bernardus Sebastiaan Cremer.³⁰ Vooral met het oog op deze figuur wil ik alleen nog in het algemeen – en meer als historicus dan als theoloog – stilstaan bij de zowel wetenschappelijke als kerkelijke stroming die het meest in het oog springt bij een blik op twee eeuwen Gelderse godgeleerdheid. Ik bedoel dan natuurlijk het coccejanisme.

Het coccejanisme

Het is een bekende gemeenplaats in de vaderlandse geschiedenis dat tijdens het Twaalfjarig Bestand tussen de Republiek en Spanje de burgeroorlog tussen de calvinisten en de arminianen werd uitgevochten. Bij de Vrede van Munster werd dan ook voorspeld dat nieuwe religieuze spanningen de binnenlandse verhoudingen in gevaar zouden brengen. Een theologentwist is er inderdaad gekomen, maar een kerkscheuring is uitgebleven. Niet alleen omdat de politiek daarvoor geen ruimte meer wilde of behoefde te geven, maar ook omdat de conflictstof niet zo explosief was als destijds de strijd om de genadeleer. Het ging nu eigenlijk alleen om een breed uitgesponnen en kerkelijk opgeblazen meningsverschil over de manier waarop je de bijbel kon lezen en uitleggen. Ik bedoel de zogenaamde tachtigjarige oorlog tussen de Voetianen en Coccejanen, genoemd naar de theologie-hoogleraren Gisbertus Voetius en Johannes Coccejus.³¹

Simpel gezegd kwam de tegenstelling hierop neer. Voetius was de kampioen van de gereformeerde orthodoxie. Hij wilde de kerkelijke prediking en het theologisch onderwijs voor altijd binden aan de calvinistische belijdenisgeschriften. De leer was voor hem de sleutel voor het uitleggen van de bijbel. Coccejus had niets tegen de bekende Dordtse formulieren van eenheid, maar kwam op voor de vrijheid van exegese. Volgens hem kon je orthodox blijven en tegelijk tot een ander, beter, dieper verstaan van de bijbel komen. Behalve de gereformeerde dogmatiek hanteerde hij eigenlijk nog twee andere sleutels: enerzijds de steeds toenemende kennis van het Hebreeuws en andere semitische talen, anderzijds de door hem uitgewerkte “foederaaltheologie” of verbondenleer, een soort heilshistorische verfijning van het onderscheid tussen het Oude en het Nieuwe Testament.³² Straks iets meer daarover.

28 P.T. van Rooden, *Theology, biblical scholarship and rabbinical studies in the seventeenth century. Constantijn L'Empereur (1591-1648) Professor of Hebrew and Theology at Leiden* (Leiden 1989).

29 J. Kamerling, ‘De kerkhistoricus Annaeus Ypey (1760-1837). Nuance, vooroordeel en veroordeling’, in: *Nederlands archief voor kerkgeschiedenis* 55 (1975), 192-236.

30 Zie in deze bundel het afzonderlijke artikel van J. van Sluis, ‘De zinnebeeldige theologie van Bernard Sebastiaan Cremer (1683-1750)’, 177-191.

31 Zie in het algemeen over deze ook ruimer te periodiseren episode: F.G.M. Broeyer en E.G.E. van der Wall (red.), *Een richtingenstrijd in de Gereformeerde Kerk. Voetianen en Coccejanen 1650-1750* (Zoetermeer 1994).

32 Zie over de theologie van Coccejus: W.J. van Asselt, *Amicitia Dei. Een onderzoek naar de structuur van de theologie van Johannes Coccejus (1603-1669)* (Utrecht 1988); dez., *Johannes Coccejus. Portret van een zeventiende-eeuws theoloog op oude en nieuwe wegen* (Heerenveen 1997).

Ongelooflijk lang hebben de Voetianen en Coccejanen in de gereformeerde kerk verschillende kampen en tenten gevormd. Juist omdat een eindoordeel van een nationale synode over de zwevende geschillen onzinnig of onmogelijk leek, konden predikanten met hun aanhangers in vrijheid en blijheid partij kiezen. Historicus Van Deursen heeft het coccejanisme fraai oudtestamentisch getypeerd als een spelonk van Adullam.³³ Het was een verzamelplaats voor allerlei ontevreden of vooruitstrevende gereformeerden die Calvin te streng of Voetius te precies vonden, en die open stonden voor nieuwe stromingen, voor een wat vrijere christelijke ethiek, voor het genieten van kunst en cultuur, en voor meer gezag van de overheid in kerkelijke zaken.

Juist door deze psychologische functie heeft het coccejanisme zichzelf kunnen overleven. Niet alleen in de kerkpolitiek, ofwel de richtingen binnen het predikantenkorps, maar ook in de theologie, zoals beoefend aan de universiteiten. We kunnen inderdaad spreken van een “tachtigjarige oorlog”, als een Leidse disputatie tussen Coccejus en Heidanus in 1658 mag gelden als het begin, en een verzoenend geschrift van de predikant Mommers uit 1738 als het einde van de tweestrijd. Maar bij dergelijk traditioneel historisch taalgebruik horen bij bepaalde stromingen altijd voorlopers en nakomertjes. Het frappante is in dit geval dat van het coccejanisme zowel de wieg als het graf in Harderwijk kan worden gevonden, hoewel de beweging in haar bloeitijd vooral in Leiden en ook wel in Franeker was vertegenwoordigd. Deze ontwikkeling heeft alles te maken met de schaduwachtige plaats van de Gelderse academie in theologisch Nederland zelf.

De grondlegger van het coccejanisme was de gereformeerde predikant Johannes Cloppenburg, die van 1640 tot 1643 hoogleraar theologie in Harderwijk was. Hoewel hij in die jaren meer bekend werd als orthodox bestrijder van een collega in de filosofische faculteit, ontwikkelde hij in zijn disputaties reeds alle elementen van de foederaaltheologie die op naam van Coccejus is gekomen, maar in feite alleen door hem is gesystematiseerd en uitgewerkt. Het ging om de opvatting dat de geschiedenis bestaat uit verschillende, opeenvolgende verbonden die God gesloten heeft met Adam, Mozes en Jezus. Eén van de bekendste consequenties van deze leer was dat het gebod van de sabbatsheiliging een tijdgebonden betekenis had voor het joodse volk en derhalve los stond van de latere zondagsviering door de christenheid.

Johannes Cloppenburg is naderhand de collega van Coccejus zelf geworden in Franeker. Op zijn beurt vertrok Coccejus later als hoogleraar naar Leiden. Ondertussen werd in Harderwijk mede in zijn geest onderwijs gegeven in de bijbellexegese, zoals van 1664 tot 1681 door Samuel van Diest. Hoewel hij Coccejus vereerde als zijn tweede vader, was deze niet bereid een felbegeerde benoeming aan de Leidse universiteit te bevorderen. In plaats van Van Diest werd op voorpraak van Coccejus diens vriend Johannes Valckenier benoemd, hoogleraar in Franeker maar daarvoor in Harderwijk. Dit carrièrepatroon is veelzeggend: belangrijke theologen verwisselden de Gelderse academie vroeger of later voor een

33 Van Deursen, ‘De dominee’, 142.

andere. Wie Harderwijk zijn hele leven trouw bleef, miste kennelijk de aansluiting bij de wetenschappelijke ontwikkelingen.³⁴

Dat gold uiteindelijk ook voor Bernardus Sebastiaan Cremer, die hier van 1717 tot 1750 een op zichzelf zeer succesvolle hoogleraar is geweest. Het is deze Zutphenees die als “doodgraver van het coccejanisme” geboekstaafd zou kunnen worden. Hij werd in Harderwijk benoemd op de roem van een publicatie waarin hij had betoogd hoe in het bijbelverhaal van Simson reeds de hoofdmomenten van de kerkgeschiedenis zijn te vinden. Hij doceerde zoals gebruikelijk theologie en oosterse talen maar kreeg in 1724, toen hij bedankt had voor de roep naar Duisburg, de titel van *professor typicae et propheticae*, en in 1733 die van *professor antiquitatum sacrarum*. Op deze wijze werd uitdrukking gegeven aan de specialiteiten van zijn onderwijs: typologieën, profetieën en heilige oudheden.

Cremer was overigens een orthodox man, die de belijdenis en dogmatiek van de gereformeerde kerk respecteerde. Hij behoorde dan ook niet tot de Cartesiaanse Coccejanen, die geprobeerd hebben de leer van Coccejus van een wijsgerig fundament te voorzien. Cremer nam alleen de bijbel als grondslag en vond al zijn lust en leven om daarin meer te lezen dan er staat. Naar eigen zeggen was het zijn ketterij dat hij verliefd was geworden op Mozes. Voortdurend was hij bezig om het Nieuwe Testament terug te projecteren op het Oude Testament; om de geheimen van de joodse wetten, ceremonieën en profetieën te ontsluiten met de sleutel van het evangelie; om personen en gebeurtenissen uit de geschiedenis van Israël te beschouwen als typen van Christus, als schaduwen, symbolen of allegorieën van de huidige verbondsbedeling en het nog toekomstige Koninkrijk van God.

Cremer verwierf zich als professor in Harderwijk een sterke positie van waardering en gezag. De negatieve kant van het stempel dat hij op de faculteit drukte is pijnlijk duidelijk geworden in de al eerder genoemde, merkwaardige afzetting van zijn collega Petrus Ens. In 1726 benoemd naast Cremer, voer hij een eigen koers die in de kleinburgerlijke wereld van dit Zuiderzeestadje tot irritatie en uiteindelijk tot degradatie leidde. Ens waarschuwde zijn studenten tegen de beuzelarijen van de coccejaanse hermeneutiek en pleitte voor een sobere biblicistische exegese. In 1741 verspreidde zich het gerucht dat de professor sociniaanse leerafwijkingen koesterde. Mede door Leidse en Utrechtse collega's werd hij op grond van college-dictaten van studenten veroordeeld en zonder vorm van proces ontslagen. Voor zijn wetenschappelijke zelfstandigheid was in de school van Cremer geen plaats.³⁵

Als positief punt mag echter worden genoemd dat deze dominante coccejaanse professor heeft bijgedragen aan de relatieve stabiliteit en bloei van de Gelderse academie in het tweede kwart van de achttiende eeuw. Cremer trok veel theologiestudenten en was geliefd onder de jonge aanstaande dominees. Zij maakten gretig aantekeningen van zijn lessen. Kennelijk werd zijn vindingrijke bijbeluitleg be-

34 Zie in deze bundel de bijdrage van J.A.H. Bots, 'Harderwijker professoren (1648-1812) en het benoemingsbeleid van de Gelderse curatoren', 51-61.

35 Zie A. de Groot, 'Sozianianismus in Harderwijk? Der Prozess gegen Petrus Ens (1741)', in: M. Balázs (e.a.), *Művelődési törekvések a korai újkorban* (Szeged 1997), 135-151.

schouwd als een dankbare bron voor de wekelijks terugkerende prediking en kon althans een deel van het kerkvolk even goed genieten van de geleerdheid en diepzinnigheid die aan de coccejaanse Woordverkondiging ten grondslag werd gelegd. Dat Cremers academisch onderwijs niet helemaal verheven was boven de gereformeerde gemeente-cultuur blijkt ook uit het feit dat hij in gewoon Nederlands lees- en catechisatieboeken schreef over dogmatiek en ethiek.³⁶

De meest curieuze nalatenschap van Cremer is wel een reusachtige maquette van de tabernakel, de tent waarmee het volk Israël door de woestijn naar het beloofde land reisde. De professor had die voor eigen rekening laten maken overeenkomstig het nauwkeurige bouwplan in het bijbelboek Exodus. De curatoren van de academie, die wel wisten dat Cremer met zijn hele ziel in het joodse heilighdom woonde, stelden graag een ruimte beschikbaar om het gevaarte te plaatsen. Studenten konden zo op aanschouwelijke wijze worden ingewijd in de christocentrische achtergronden van allerlei afmetingen, stoffen en kleuren van gordijnen en gewaden, van alle altaren en rituelen. De tabernakel van Cremer kwam via zijn nazaten uiteindelijk in handen van de predikant Leendert Schouten, die evenzeer door het Oude Testament was geobsedeerd. Hij is de grondlegger van het Bijbels Museum in Amsterdam en daar is de maquette uit Harderwijk nog steeds te zien.³⁷

Besluit

In onze cultuur vol herdenkingen zal het velen zijn ontgaan dat dit jaar, in het kader van het zogenaamd 500-jarig bestaan van Friesland, ook de universiteit in Franeker even in de schijnwerper werd geplaatst. Met de academie in Harderwijk had zij ongetwijfeld veel gemeen, al was het maar het feit dat beide hogescholen in de Franse tijd zijn wegbezuinigd. In een terugblik op de oude “Fryske Akademy” merkte de kerkhistoricus W. van ’t Spijker op dat Franeker zich goed zou lenen voor een soort mini-geschiedenis van de gereformeerde theologie in Nederland.³⁸ Ik denk dat hetzelfde kan gelden voor Harderwijk in de zeventiende en achttiende eeuw, gelet op de kleinschaligheid van de academie en de rijkdom van de bronnen, zowel wat betreft de universitaire, kerkelijke, en stedelijke archieven als de gedrukte publicaties.

De vraag is natuurlijk vooral hoe zo’n case-study van een theologische faculteit zou worden aangepakt. Het ligt voor de hand dat ik als historicus zou wijzen op het belang van allerlei denkbare culturele, sociale, politieke, economische factoren die zowel het beoefenen als het onderwijzen van wetenschap beïnvloeden. Maar ook het theologisch gehalte van zo’n geschiedschrijving zelf zou op meer fanta-

³⁶ Zie J.P. de Bie en J. Loosjes, *Biographisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland* deel II (’s-Gravenhage z.j.), 302-315.

³⁷ Zie ook J. de Bruijn en P. van Schaik, *Een domineesleven in de negentiende eeuw. Ds. Leendert Schouten (1828-1905) en zijn Bijbels Museum* (Amsterdam 1995).

³⁸ W. van ’t Spijker, ‘Academie van de ware christenen’, *Reformatorisch Dagblad* 12 juni 1998.

sievolle wijze tot zijn recht kunnen komen dan in de gebruikelijke intellectuele bio- en bibliografieën van hoogleraren, met alle respect voor het monument dat Herman Bouman voor de “onderschatte universiteit” heeft opgericht. Ik wil slechts een speelse suggestie naar voren brengen, “speels” in de coccejaanse, dubbelzinnige betekenis van het woord.

Het opgaan, blinken en verzinken van het coccejanisme in Harderwijk lijkt mij namelijk een schoolvoorbeeld van de praktijk van de wetenschap zoals de filosoof Thomas Kuhn die heeft geanalyseerd. Er is een “paradigma”, een geheel van richtinggevend ideeën, stellingen en voorbeelden omtrent het object van onderzoek. Er is een “community”, een gemeenschap of netwerk van specialisten die zich met de toepassing en verfijning van het paradigma bezighouden. In feite dragen zij echter nauwelijks bij tot de vooruitgang van de wetenschap, eerder tot het oplossen van een grote puzzel, waarbij het meer aankomt op vernuft en handigheid dan op inzicht en denkkraft. Pas wanneer er zoveel “anomalieën” zijn opgetreden, en de theorie onhoudbaar is geworden, kondigt zich een nieuw paradigma aan waar de wetenschappelijke mierenhoop zijn ijver op los kan laten.³⁹

Het coccejanisme zoals dat ten tijde van de Republiek een deel van het theologiantendom heeft bekoord, heeft veel weg van een Kuhniaans gezelschapsspel.⁴⁰ De historische verbondenleer was een krachtige hermeneutiek met het oog op het oerprobleem van het christendom, namelijk zijn afstamming van het jodendom. Het model van Cocceus zorgde ervoor dat het binnen de orthodoxe, soms confessionalistische structuur van de gereformeerde kerk plezierig bleef om de bijbel te bestuderen, preken te maken en theologie te bedrijven. Op den duur raakte het systeem echter, net als de middeleeuwse scholastiek, dolgedraaid in zichzelf. Je moest wel erg spitsvondig zijn om alle opgeroepen bijbelse raadsels op te lossen. De theologen zijn er dan ook langzaam maar zeker mee gestopt en de Coccejanen zijn inmiddels al lang uitgestorven.

Met deze meditatie herdenk ik de theologische faculteit van Harderwijk in het algemeen en memoreer ik professor Bernardus Cremer in het bijzonder. Deze beste man is erin geslaagd het coccejanisme juist door zijn hartstocht te ontzenuwen. Hij heeft Mozes doodgeknuffeld. Het dierbare restant van zijn tabernakel is tevens een troosteloos relict van een indrukwekkend luchtkasteel. Helaas hebben hij en de zijnen niet kunnen genieten van ons computertijdperk. Met allerlei bijbel- en taalprogramma's hadden ze ongetwijfeld nog meer verborgenheden in de Heilige Schrift kunnen ontdekken. Thans gebruiken theologen daar weer andere modellen voor. Maar misschien staat er nog wel eens een kerkhistoricus op die iets *kuhns* wil beproeven met de contextuele analyse van het coccejaanse paradigma. Bijvoorbeeld door een studie waarvoor ik met deze causerie hoogstens een titel heb kunnen aanreiken: het Gelders Athene in Neerlands Israël.

39 A.A. van den Braembussche, *Theorie van de maatschappijgeschiedenis* (Baarn 1985), 32-34.

40 Zie voor een onverdachte, zelfs Voetiaanse parallel inzake de razernij der godgeleerden: C.A. de Niet, 'Vroomheid of theologen-dolheid?', in: *Theologia Reformata* 41 (1998) 240-249.

De zinnebeeldige theologie van Bernard Sebastiaan Cremer (1683-1750)

JACOB. VAN SLUIS

Het was een goed gebruik aan de universiteiten van de Republiek gedurende de 17de eeuw om binnen de theologische faculteit een hoogleraar aan te stellen belast met de verdediging van de pas verworven gereformeerde leer tegenover andere geloofsopvattingen. Het oude rooms-katholieke geloof liet zich natuurlijk niet met een pennestreek van overheidswege verjagen. En in de reformatietijd, gedurende de 16de eeuw, hadden verschillende groepen de reformatie jegens Rome op uiteenlopende wijze geïnterpreteerd. De calvinisten waren laatkomers op het toneel: lutheranen en anabaptisten in allerlei varianten waren hun voorafgegaan. Toen de gereformeerde religie eenmaal haar bevoorrechte positie had weten te veroveren, werd zij bedreigd door nieuwe dissidenten: remonstranten die tijdens de synode van Dordrecht (1618/19) uit de kerk waren gebannen, en later in diezelfde eeuw werd de invloed van 'libertijnen' als socinianen en spinozisten merkbaar. Binnen de muren van de kerk woedde eveneens een richtingenstrijd en velen keken toen met argwaan naar de Coccejanen of, in latere decennia, naar piëtistische geestdrijvers. Nee, toen eenmaal de kerk haar bevoorrechte positie gevestigd had waren er nog altijd wachters op Zions muren nodig, die met een scherp oog zowel naar binnen als naar buiten toe over de Waarheid waakten. Met name de studenten theologie dienden goed toegerust te worden, want zij moesten later als predikanten hun gemeenten op de smalle weg langs allerlei valkuilen en afgronden leiden. Sommige hoogleraren legden zich vrijwillig toe op deze apologetische taak of kregen haar in hun leeropdracht toegewezen, zochten dus de polemiek met dissidenten van welke pluimage dan ook en bestreden hen in woord en geschrift. Elke universiteit kende wel zo'n professor die zich toelegde op de polemiek en apologetiek, zelfverkozen of daartoe aangesteld. Tijdens zeventiende eeuw zijn er vele van zulke strijders voor de orthodoxie: Gomarus, Valckenier en Spanheim jr. te Leiden, Lubbertus, Cloppenburg en Arnoldus in Franeker, Voetius en vele van zijn directe leerlingen in Utrecht, Maresius en Schoockius in Groningen. In Harderwijk, met een theologische faculteit van bescheidener omvang, waren de namen minder klinkend, alhoewel Cloppenburg en Valckenier hier hun loopbaan begonnen.

In de loop van de achttiende eeuw veranderde het klimaat aan de universiteiten. Naar het einde van deze eeuw toe was er ook onder de theologen een groeiend besef van tolerantie; maar ook bij hen die de Waarheid niet voor tolerantie wilden inruilen, verschoof de aandacht van de theoretische leerstelling naar praktische zedelijkheid en naar een op de praktijk gerichte opleiding. In deze tendens tot afnemende controversiek en polemiek is het daarom opvallend dat in het begin van deze eeuw aan drie van de vijf universiteiten nog zulke geharnaste strijders wer-

bestek van dit artikel nauwkeurig geanalyseerd kan worden. Mijn doel is beperkt: het geven van een indruk van zijn werkzaamheden.

Loopbaan

Bernard Sebastiaan Cremer werd geboren te Zutphen op 23 april 1683. Hij was van goeude komaf, in stand onmiddellijk onder het plaatselijk patriciaat. Zijn vader mr. Bernard Cremer was stadssecretaris. Zijn moeder Gerharda Catharina Crusius was een dochter van de predikant Bernardus Crusius; haar broer George Conrad (1644-1676) werd later hoogleraar in de rechten te Leiden. Nadat de jonge Cremer de Latijnse school te Zutphen had voltooid, liet hij zich in september 1700 inschrijven aan de universiteit te Franeker. In zijn latere geschriften noemt hij als leermeesters daar Herman Alexander Röell (1653-1718) en Campegius Vitringa (1659-1722), die beiden bekend stonden als vooruitstrevende theologen van de coccejaanse richting. Vooral de eerste heeft indruk op hem gemaakt, want toen deze in de zomer van 1704 naar de universiteit van Utrecht vertrok, is Cremer hem gevolgd. Naar het zich laat aanzien was Cremer echter geen buitengewoon ambitieus student: oefendisputaties van hem zijn niet bewaard gebleven. Ten slotte volgde Cremer aan de Illustre School te Dordrecht de lessen van Johannes d'Outrein, een volbloed coccejaan.¹ Het is duidelijk dat Cremer in coccejaanse zin geschoold is.

Nadat Cremer in 1705 door de classis Dordrecht geëxamineerd was, werd hij pas in 1707 predikant te Stavenisse op Tholen – het was niet ongebruikelijk dat kandidaten niet onmiddellijk een standplaats verkregen. In 1711 vertrok hij naar Asperen, nabij Leerdam. Daar trad hij in 1712 in het huwelijk met Helena Cools († 18 augustus 1728), dochter van Franciscus Cools en Maria Bollaerd. Uit dit huwelijk zijn acht kinderen geboren, waaronder drie zoons. De twee jongste zoons, mr. Bernardus Henricus (ca. 1716-1781) en mr. Jodocus Bernardus, kozen voor een rechtenstudie; de eerste werd ordinaris raad aan het Gelderse Hof (in 1779), de tweede advocaat te Zutphen. De oudste zoon Franciscus Ludovicus (1715-1776) trad in de voetsporen van zijn vader: hij werd gereformeerd predikant achtereenvolgens te Rossum, Hattem en Maastricht, en daarna hoogleraar theologie, eerst in 1750 als opvolger van zijn vader te Harderwijk en vanaf 1763 te Groningen. Zowel naar voorgeslacht als in nageslacht stond de familie van Cremer dus in de goeude burgerij.²

1 Voor de genoemde leermeesters, zie: *Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme*, 4 dln. (Kampen 1978-1998); Röell, IV, 372-374 (J. van Sluis); Vitringa, III, 379-382 (K.M. Witteveen); d'Outrein, I, 237-239 (R.B. Evenhuis).

2 Dit wordt benadrukt door Cremers lijkredenaar, die uitgebreid op allerlei familiebanden ingaat: Gerhardus Schroder, *Oratio funebris in obitum viri plurimum reverendi et celeberrimi D. Bern. Sebast. Cremeri ss. th. doctoris, ejusdemque facultatis, nec non antiquitatum sacrarum, et theologiae propheticae professoris ordinarii. Dicta die XXX. Septemb. MDCCL*, Harderovici 1750 [exemplaren aanwezig in Universiteitsbibliotheek Utrecht en in het Veluws Museum te Harderwijk]; de meeste biografische gegevens over Cremer heb ik aan dit geschrift ontleend. Voorts het lemma over Cremer in: J.P. de Bie en J. Loosjes (red.), *Biografisch woordenboek van protestantsche godgeleerden in Nederland* [afgekort: BWPGN] II ('s-Gravenhage, s.a.), 302-315.

Op 11 oktober 1717 wordt B.S. Cremer benoemd tot hoogleraar in de theologische faculteit te Harderwijk; de gebruikelijke ere-promotie geschiedde aldaar op 18 januari 1718 en de officiële ambtsaanvaarding vond plaats op 13 april 1718 met het uitspreken van een oratie *Dissertatio de Jesu Nazoraeo*, meteen een eerste proeve van de door hem gevoerde profetische exegese. Al snel rees er onenigheid over de afbakening van zijn leeropdracht. Cremer wenste ook de natuurlijke theologie te doceren, tot dan toe toevertrouwd aan de hoogleraar filosofie Cornelius van Houten.³ Curatoren beslisten in juli 1718 dat deze taak nu aan de theologische faculteit en aan Cremer zou toevallen. Als collega binnen de theologische faculteit had Cremer naast zich de onopvallende Joh. Meier, met wie een goede samenwerking ontstond.⁴ Deze werd na diens overlijden in 1725 opgevolgd door Petrus Ens, die in 1741 op beschuldiging van onrechtzinnigheid werd afgezet; Cremer heeft in deze affaire een dubieuze rol gespeeld, waarover hieronder meer. Met Ens' opvolgers G. ten Cate vanaf 1742 en Th. Scheltinga vanaf 1750 rezen geen problemen. In 1724 sloeg Cremer een aanbod af om over te gaan naar Duisburg, waarop de curatoren hem beloonden met de aanstelling tot *theologiae propheticae professor* (20 juni 1724). Later volgde de aanvullende benoeming tot *antiquitatum sacrarum professor* (19 juni 1733): in beide gevallen werd het traktement verhoogd. Zes maal bekleedde Cremer de functie van rector magnificus, steeds voor de gebruikelijke periode van één jaar: 1720, 1725, 1732, 1737, 1743 en 1749. Als docent werd Cremer door curatoren en collegae gewaardeerd en onder studenten genoot hij gezag. Naar het schijnt was er een levendige handel in de dictaten van zijn colleges. Dit doet vermoeden dat er ook voldoende belangstelling was voor zijn vele publicaties. Tamelijk onverwachts overleed hij te Harderwijk op 14 september 1750. Zijn zoon en opvolger F.L. Cremer zou nog enkele van zijn nagelaten werken verzorgen.

Voorbeelden van Cremers zinnebeeldige exegese

Befaamd is Cremer vooral geworden door zijn zinnebeeldige bijbeluitleg. Kort omschreven is het een uitbreiding van de indertijd alom gebezigde allegorische uitleg van bijbelteksten. Daarmee voegde Cremer zich in een coccejaanse traditie van bijbeluitleg, waarover later meer. Laten we eerst aan de hand van enkele voorbeelden bezien tot welke resultaten de zinnebeeldige uitleg van Cremer leidde.

De verantwoording die Cremer over zijn exegetische methode aflegt is zeer summier. In de breedspakige taal van zijn dagen geeft hij aan dat elk begrip in een tekst voor *alles* (door hemzelf gecursiveerd) wat maar mogelijk is een zinnebeeldig teken kan zijn:

3 Voor Van Houten, zie: A.A.M. de Haan, *Het wijsgerig onderwijs aan het gymnasium illustre en de hogeschool te Harderwijk 1599-1811* (Harderwijk 1960), 76-82.

4 De goede samenwerking blijkt uit het feit dat Cremer zijn bundel *Exercitationes* uit 1725 aan Meier opdroeg en dat hij na Meiers overlijden de gebruikelijke *Oratio funebris* uitsprak.

Opsettelyk hebbe ik myn werk gemaakt om in het stuk van *Voorbeelden* (Typi) soodanig te werk te gaan, dat men *alles*, soo als het door den Geest Gods is opgegeven en beschreeven, moete verklaaren tot de minste omstandigheyt toe, en dat wy ten eenemaal verplicht zyn om gelyk niets by den letter, soo ook niets by syne geestelyke beduydenis af ofte bytedoen, maar stiptelyk de letter te volgen, volgens de goede regelen van uytlegginge.⁵

Met andere woorden: naast de letterlijke betekenis, die volledig nagegaan moet worden, is er een geestelijke betekenis, die eveneens uitputtend behandeld moet worden, opdat niets van de goddelijke Boodschap verloren zal gaan. Het verwijt van zijn critici dat hij hierin veel te ver doorschiet, pareert Cremer met de opmerking dat zij juist verzuimen de diepere betekenislagen volledig te doorgronden: “[...] dat ‘er een groote reex van omstandigheden overig blyft, die by de andere versuymt zyn te verklaaren onder de meergemelde voorwendselen”.⁶ De exegese moet uitputtend zijn, zowel naar de letterlijke als naar de geestelijke betekenis, zowel voor de historische tekstgedeeltes als voor de parabels:

[...] sal ons doen sien, hoe immers *alle* de gesegdens soo wel op syn geestelyk als op syn letterlyk onderwerp toe te passen zyn, hebbende de sleutel deser verklaringe in de Schrift selfs gevonden [...]. ‘T Geen ik nu van de Voorbeelden segge, wille ik ook verstaan hebben van de Goddelyke Parabolen [...].⁷

Dit alles houdt in dat schijnbare details nooit onbelangrijk zijn. Als er sprake is van een passage met een exact getal, dan heeft dat getal in zijn exactheid een nadere betekenis: anders was er wel een globale hoeveelheidsaanduiding gebezigd.⁸ Niemand van de toenmalige uitleggers betwijfelt dat de dood van Simson een voorafschaduwung is van de dood van Christus, maar dat impliceert, zo benadrukt Cremer, dat allerlei details in het verhaal van Simson naar Christus vooruitwijzen.⁹ Het gaat in de visie van Cremer dus om een volledige en uitputtende tekstuitleg waarbij aan de woorden van de H. Geest in hun volle rijkdom recht wordt gedaan. Het tekstgedeelte verkrijgt zo caleidoscopische dimensies, of naar Cremers eigen beeld: alle smaakpapillen van de gelovige worden aangesproken:

Siet daar dan eene overaangenaame en overdierbaare stoffe, die in de Sinnebeeldische Godeleertheyt geleert word, en elk moet doen watertanden omme deselve na waardye, in andere en diergelyke stukken, van dewelke wy maar een kleyn en gering staaltjen opgeeven, behandelt te sien.¹⁰

5 B.S. Cremer, ‘Voorreden aan den christelyken leser’, in: *Proef-stukken* (1731), [1]-[2]. Voor het door Cremer zelf benadrukte *alles*, vergelijk de hermeneutische grondregel van Coccejus: “de woorden beteken al wat ze kunnen beteken”; besproken in: W.J. van Asselt, *Johannes Coccejus, portret van een zeventiende-eeuws theoloog op oude en nieuwe wegen* (Heerenveen 1997), 172.

6 Ibidem, [2]-[3].

7 Ibidem, [3]; cursivering van Cremer.

8 Ibidem, [4]: “Denkt gy, dat ‘er geen geheym in steekt, dat de Saligmaker spreekt van ymant, die juist *hondert* schaapen heeft, waarom dan juist *hondert* genoemd? was het evenveel of hy *hondert* of *tien* seyde, hy soude syne gelykenissen niet verandert, en geen bepaalt getal uytgedrukt hebben ...”

9 Ibidem, [3]: “Ik geloove niet, dat die geene, die voorbeelden erkennen, loochenen sullen, dat ik in het oogmerk misse, als ik, ’t geen den dood van Simson raakt, op den dood van den Messias toepasse? maar wie heeft niet gewaant, dat maar seer weynige dingen, daar vermelt, behooren tot den selven Messias?”

10 Ibidem, [12].

Dat er hierbij aan de uitgelichte tekst door de bril van een volgroeid dogmatisch systeem (gelijk een paradigma) wordt gekeken en dat zo de directe betekenis bedolven wordt onder een laag van ‘geestelijke’ kleurstellingen door de bril aange-reikt, dat ontging de goedwillende Cremer volkomen.

De behandeling van een bijbelvers op deze wijze neemt, zelfs wanneer Cremer naar eigen zeggen “maar een kleyn en gering staaltjen” biedt, samen met de beruchte 18de-eeuwse breedsprakigheid, al gauw een 50 pagina’s quarto-tekst in beslag en met tien “staaltjens” wordt weer een omvangrijk boek afgeleverd. Waartoe de methode leidt kan met enkele voorbeelden – in bondige formulering sterk samengevat – worden verduidelijkt. Het eerste voorbeeld is ontleend aan het Oude Testament: “Gy zult het Boksken niet kookken in zyns Moeders Melk” (Exod. 23:19, 34:26 en Deut. 14:21).¹¹ Volgens de letterlijke interpretatie gaat het hier om een spijswet, waarmee het volk Israël zich onderscheidt van de andere volkeren. Daarenboven geldt echter dat “Christus hier onder een Paasch-boksken word afgeschaduwt, overeenkomende met het gantsche beleid van zaaken, dat hier word uitgebeelt”. Dit impliceert echter dat alles rond Pascha en Pasen op deze tekst betrokken kan worden. Koken vereist vuur, en vuur staat in de zinnebeeldige uitleg voor “’t geen hier als onwettig en verboden inkomt, en derhalven ons leid tot onwettigen toorn, tot verkeerden haat en wraake, waar door de Joodsche natie vervoert den Messias als zulk een nadeelige pest wilde doen vergaan, en verslinden.” Melk daarentegen heeft een positieve symboliek: “In de Zinnebeeldische Godgeleertheid geeft de melk de eerste beginzelen van waarheid en Godsdienst te kennen”, bijvoorbeeld uitgedrukt in het beeld van het land van voorspoed en belofte als dat van melk en honing. Het koken staat voorts voor het offer, maar in tegenstelling tot braden vereist koken in een pot dat “[het] boksken [...] in stukken gesneeden, en de beenderen gebrooken worden, ’t geen wederom tegen het Paasch offer aanliep, waar aan geen been mogte gebrooken worden”. “Maar hoe komt de Joodsche natie aan zulken drift en razernye?” Een star vasthouden aan de Wet (“door middel van de melk, dat is, den yver voor de vaderlyke inzettingen, en voor de beloften aan dat volk gedaan”) maakt dat men blind is geworden voor “de heerschende liefde voor de moederlyke (laat my zoo spreken) inzettingen”. Het waardevolle van de wet sloeg om in een razernij: de melk beduidt “de voorregten van het Sinaitische Verbond, of het Verbond der Vadersen” maar tevens dat “de drift voor die voorregten mede een beweegmiddel [is] geweest om het boksken te kookken, dat is, om den Messias te moffelen en verdelgen”. Deze zinnebeeldige uitleg toont maar weer eens aan hoe veelzeggend de auteur van dit bijbelvers zich heeft weten uit te drukken, aldus Cremer:

”O weergalooze Moses! O gansch getrouwe Gods knecht in Gods gansche huis tot getuygenis der dingen, die daer nae gesproken zouden worden. Hebt gy in zoo weynige woorden weten uittebeelden zaaken van zulke eene diepe en wyduitgestrekte verborgentheit, wat moet ‘er dan in uwe beeldsprakelyke Godgeleertheit eene onuitputtelyke bron van wysheit te vinden zyn?”

11 B.S. Cremer, *Seekerheyt* (1734); geciteerd zijn passages op de pagina’s 188, 190, 191, 192, 194, 195, 199.

Een tweede voorbeeld is ontleend aan het Nieuwe Testament: de gelijkenis van de biddende weduwe en de onrechtvaardige rechter, Luc. 18:1-8. Het verhaal wordt door Cremer in een stad geplaatst, die hij interpreteert als een zinnebeeld voor Rome, en het beeld van de klagende weduwe staat voor de kerk in de eerste eeuwen:

Nae dat de Apostelen de Kerke gestigt hadden, en wel meest in de groote Stad, het Roomsche gebied, bleef tog de Rigter van die Stad (de Keysers) in syne voorgaande Godloosheyt, en selfs sag men onder hen, die God nog menschen vreesden. [...] De weduwe in dese Stad is de Christen-Kerk in het Roomsche-Ryk alomme woonende. Maar dese had een Tegenpartye, ik meyne den Duyvel. [...] Maar dese Godloose Regter wilde voor eenen langen tyd niet, twee geheele Eeuwen, van het begin der twede tot het begin der vyerde Eeuw heeft dese twist geduurt, en is telkens de verdrukking en vervolging swaarder geworden, en hebben de Keysers de Tegenpartijen der Christenen vrylyk en straffeloos laten woelen, en den selven alle bitterheden en verongelykingen laten aandoen.¹²

De klagende vrouw als zinnebeeld voor “de eerste Moeder-kerk” keert ook terug in de verklaring van het verhaal van de opwekking van de jongeling te Nain, Luc. 7:11-17. In dit verhaal volgt de moeder, eveneens aangeduid als weduwe, de baar van haar dode zoon, die de stad wordt uitgedragen; Jezus ziet het en wekt de dode op, waarna het volk in gans Juda tot geloof komt:

Wie de Moeder is, leert deselve Paulus Gal. 4:25 spreekende »van Jerusalem dat booven is, dat vry is, en onser alle Moeder«. Deze Moeder word weduwe, als de Apostelen sterven, en haaren dienst afleggen, die se aan de Moeder-kerke beweesen hebben: En soo word dese Soon een wesen, en Vaderloos, als deselve mist de voorzorge en bestiering der Apostelen, ’t geen omtrent de verwoesting van Jerusalem te plaatsen is, hebbende de meeste Apostelen uytgedient, en Petrus en Paulus even te vooren onder Nero de martel-kroon ontfangen.

Hier wordt het verhaal dus eveneens in een wereld- en heilshistorische context geplaatst. Nain wordt geïdentificeerd met Zion en Jeruzalem, en daarmee tevens een verwijzing naar het hemelse Jeruzalem, genoemd in Galaten. Het dode lichaam verwijst naar “het vleeschelyk Joodendom (soo sal ik desen dooden romp nu maar noemen) [dat] uyt Zion, uyt de gemeenschap van de Kerke, uytgedragen” wordt, en dat vervolgens opgewekt d.i. bekeerd zal worden: “en soo gaat het ook met het Joodsche volk, dat uyt den dooden opstaan, en uyt haaren slaap sig oprigten sal, om sig te bekeeren tot den Heere, tot den levendigen God.” Ogenscheinlijke details van draagbaar en drager krijgen eveneens een zinnebeeldige theologische duiding. De baar staat voor “de handboomen der arke”, die op haar beurt “verbeeldet hebben het woord des Evangeliums, waar mede Christus en syne Kerke gedragen word op de schouderen der Apostelen”, en de dragers “zyn de Dienaars ofte des Evangeliums, ofte der wet.” Juda heeft naast een letterlijke verwijzing eveneens een zinnebeeldige betekenis, die echter eschatologische dimensies heeft en die zich daarom niet volledig laat duiden:

12 Cremer, *Proef-stukken* (1731), 194-195.

Men soude het aardse Judea seggen konnen een sinnebeeldisch Judea te beteekenen, en dat is wel het eerste, dat ons nae den trant der sinnebeeldische stoffen soude in bedenkinge koomen; maar de beschryving van dit sinnebeeldische Judea is moeylyk, om dat 'er geene gesegdens by koomen, waar uyt we het kennen; en om dat hier van toekomende dingen gesproken word, valt dit ongemakkelyk te verklaaren. Men kan denken, dat 'er de laaste staat van de Kerke door beschreeven word, om dat daar het Jeruzalem sal zijn, dat uyt den Hemel op Aarde neder sal daalen: welke plaatse met het geruchte van de bekeeringe der Jooden sal vervult worden.

Het verhaal van Luc. 7:11-17 houdt dus een nog niet vervulde belofte in van de bekeering der Joden.¹³

De passages uit het Nieuwe Testament die Cremer met zijn zinnebeeldige methode belicht, stammen vrijwel alle uit de (synoptische) evangeliën: de daarin verhaalde parabels en gelijkenissen nodigen ook meest daartoe uit. Slechts zelden wordt een passage uit een van de nieuw-testamentische brieven behandeld, en dan meestal in ondersteunende zin voor een verklaring van een ander bijbelgedeelte. Zo bijvoorbeeld in het laatste voorbeeld over de opgewekte jongeling uit Nain wordt Rom. 11:23 toegelicht: daar wordt gesproken over "afgebrookene en verdorde takken, die weder ingeentet worden [...] dit nu is yts boven de natuur, en alleen aan Gods magt toeteschryven".¹⁴ Uit dit voorbeeld van een verwijzing naar een andere bijbeltekst wordt duidelijk dat de zinnebeeldige hermeneutische methode weliswaar systematisch de gehele Schrift probeert te interpreteren, maar dat door het koppelen van het ene beeld aan de andere metafoor de verbeelding van de exegeet gemakkelijk uitgedaagd wordt.

Beoordeling van Cremers zinnebeeldige exegese

De typologische exegese, zoals door Cremer gehanteerd staat in een lange coccejaanse traditie van bijbeluitleg. Gedurende de zeventiende eeuw waren er binnen de gereformeerde kerk in de Republiek twee verschillende tradities van hermeneutiek ontstaan, die elkaar soms hevig bestreden.¹⁵ De beide tradities werden vernoemd naar hun voormannen Gisbertius Voetius en Johannes Coccejus, hoewel de geschillen meer omvatten dan alleen het hier besproken verschil in hermeneutische methode.¹⁶ Grofweg gezegd wensten voetianen bij de verklaring van

13 Ibidem, 501, 502, 511, 507, 514.

14 Ibidem, 510.

15 Voor het volgende, zie: R. Bisschop, *Sions vorst en volk. Het tweede Israëlidee als theocratisch concept in de Gereformeerde kerk van de Republiek tussen ca. 1650 en ca. 1750* (Veenendaal 1993), m.n. hoofdstuk II: 'Hermeneutiek van de verschillende tradities', 40-56; W.J. van Asselt, '»De neus van de bruid«. De profetische en zinnebeeldige godgeleerdheid van Henricus Groenewegen en Johannes d'Outrein', in: F.G.M. Broeyer en E.M.V.M. Honée (red.), *Profetie en godsspraak in de geschiedenis van het christendom. Studies over de historische ontwikkeling van een opvallend verschijnsel* (Zoetermeer 1997), 163-184. Van Asselt heeft tevens een bijdrage geschreven in de bundel genoemd in de volgende noot, waarin hij o.a. reageert op het boek van Bisschop: 'Pierre de Joncourt en zijn protest tegen de coccejaanse exegese in het begin van de achttiende eeuw', 146-164.

16 Zie hiertoe de bundel: F.G.M. Broeyer en E.G.E. van der Wall (red.), *Een richtingenstrijd in de Gerefor-*

bijbelpassages dichter bij de tekst zelf en een historische uitleg ervan te blijven, terwijl de coccejanen in de tekst meer geestelijke niveaus onderkenden en aldus tot een meer speculatieve vorm van exegetiseren kwamen. Daarbij dient echter onmiddellijk opgemerkt te worden dat deze tegenstelling niet verabsoluteerd kan worden, want ook de voetianen hanteerden de verstrekkende instrumenten van de typologie en de analogie (waarbij het O.T. vanuit het N.T. gelezen en geïnterpreteerd werd) en de coccejanen hebben zich uitputtend beziggehouden met gedetailleerd onderzoek naar de historische achtergrond van bijbelboeken. Maar er is wel sprake van een uit elkaar groeiende schoolvorming, alle middenfiguren ten spijt. De coccejaanse hermeneutiek leidde tot de ontwikkeling van de profetische en de zinnebeeldige exegese.¹⁷ Bij de profetische exegese lag een schema ten grondslag waarbij de geschiedenis van de kerk in zeven perioden verdeeld werd, die voor de goede verstaander aan de bijbeltekst af te lezen viel. De bijbelse profetieën strekten zich daarmee uit over de gehele na-bijbelse geschiedenis. Om ons tot één voorbeeld te beperken: Coccejus zag in de internationale gebeurtenissen rond 1665 een weerspiegeling van de profetie van de zevende schaal uit Openbaring 16:17.¹⁸ Daarnaast, en in het verlengde ervan, ontstond de zinnebeeldige bijbelexegese, waarbij een zaak of persoon op geestelijke wijze iets anders verbeeldt, bijvoorbeeld de maan als zinnebeeld van de wisselvallige staat van wereldse regering en zaken. De profetische en de zinnebeeldige godgeleerdheid hadden met elkaar gemeen dat de werkwijze vrijwel oneindig doorgetrokken kon worden: niets had een vaste betekenis en alles kon tot een veelzeggende metafoor worden. De voetianen verweten de coccejanen dat hun methode louter tot speculaties leidde, de coccejanen daarentegen stelden dat de voetianen zich afsloten voor de diepere betekenissen die de H. Geest aan de tekst had meegegeven.

Het is duidelijk hoezeer Cremer in deze traditie van coccejaanse exegese staat. Duidelijk is eveneens dat hij zich veel meer overgeeft aan een zinnebeeldige dan aan een profetische uitleg. De profetische uitleg wordt weliswaar gebezigd, zoals bijvoorbeeld de opvatting van de weduwe als verwijzing naar de vroege kerk uit de na-apostolische tijd, maar dergelijke historische schema's blijven meestal vrij ruw en worden (anders dan bij sommige tijdgenoten) nauwelijks toegepast op eigentijdse gebeurtenissen of binnen een zeven-perioden-schema geperst.¹⁹ Alleen in het postuum uitgegeven commentaar op Openbaring (*Fata ecclesiae christianaë*, 1757) wordt de zinnebeeldige exegese uitbundig toegepast op de kerkgeschiedenis tot aan de Reformatie – niet verwonderlijk want juist dit bijbelboek

meerde Kerk. Voetianen en Coccejanen 1650/1750 (Zoetermeer 1994).

17 Het onderscheid in slechts twee categorieën, profetische en zinnebeeldige uitleg, is een vereenvoudiging die ik hier ter wille van de overzichtelijkheid doorvoer. In feite zijn er meer methodieken te onderscheiden, variërend per auteur en per tijdvak. Met deze indeling wil ik aangeven dat er onderscheid werd gemaakt tussen een brede heilshistorische interpretatie en een a-historische symboliek.

18 "En de zevende engel goot zijn fiool uit in de lucht; en er kwam een grote stem uit den tempel des hemels, van den troon, zeggende: Het is geschied!" – Genoemd in Van Asselt, *Johannes Coccejus*, 237.

19 Voor de wijze waarop Cremer een dergelijke historische verwijzing maakte, het citaat bij noot 12 aangehaald. Bij hem bleven dergelijke verwijzingen hoofdzakelijk beperkt tot de periode van de vroege kerk.

nodigt daartoe het meest uit. De geestelijke betekenis kreeg bij Cremer dus de volle aandacht en de resultaten van zijn methode ondergingen de gebruikelijke kritiek van voetiaanse zijde.²⁰

Theologie en controverse

De zinnebeeldige theologie bepaalde Cremers positiebepaling in een aantal conflicten. Dit blijkt met name in het standpunt dat hij innam bij de 'röelliaanse twisten' inzake de eeuwige generatie van God de Zoon uit God de Vader. Deze twisten waren het gevolg van de denkbeelden verkondigd door de Franeker hoogleraar H.A. Röell.²¹ Traditioneel werd Christus in zijn verzoenende rol aangeduid als enig- en eerstgeboren Zoon van God de Vader. Bij woorden als *zoon*, *geboren* en *generatie* van de Zoon gezegd pleitte Röell voor een interpretatie in oneigenlijke zin. Immers, binnen de Drie-eenheid gold ook voor de Zoon dat hij waarlijk God is en dus dat hij eeuwig en onafhankelijk is; interpreteert men daarbij de genoemde termen in letterlijke zin, dan impliceert dit dat de Zoon een mindere godheid is dan de Vader, hetgeen onaanvaardbaar is. De eeuwige generatie van de Zoon uit de Vader moet dus niet letterlijk geïnterpreteerd worden, wat eveneens geldt voor de andere gewoonlijk uit de Schrift aangevoerde bewijsplaatsen voor dit leerstuk. De terminologie rond geboorte duidt op het in eeuwigheid samen-zijn van de Vader en Zoon, gericht op verlossend heilsverbond. 'Zoon' betekent niet een letterlijke afstamming, maar een onderschikking ten dienste van de verlossing van de gevallen mensheid. Het was niet alleen een logische tegenstrijdigheid, maar ook ontzag voor de leer der verzoening en de middelaarsrol van Christus daarin die Röell tot zijn uitspraken bracht. De eerste bestrijding kwam van zijn naaste collega, Campegius Vitringa, die woorden als *Zoon* en *geboorte* van Christus gezegd letterlijk wenste te interpreteren en daarbij het goddelijke mysterie benadrukte. In de hoog oplopende discussie die volgde werden de opvattingen van Röell vrijwel alom veroordeeld en bestreden.

Cremer had bij beiden gestudeerd en met name Röell heeft hij altijd hoog geëerd. In de jaren 1720 leverde hij een groot aantal disputaties (*exercitationes*) af, waarin de traditionele bewijsplaatsen van de leer der eeuwige geboorte behandeld worden: Spreuken 8:22-26, Evangelie van Johannes 1:1-18 en Hebreeën 1:3. Cremer nam daarbij min of meer een op dat van Röell gelijkend standpunt in. De term Zoon Gods beschrijft niet alleen de persoon, maar ook de werken die in het heilsverbond verricht worden.²² Het tweede is geheel in de lijn van Röell, terwijl het

20 Cremer benutte een uitgebreide 'Na-reden' in *Proef-stukken* (1731) om de kritiek van de Rotterdamse predikant Joh. Wilhelmus Wzn. (1671-1754) te weerleggen, en de 'Voorreden' in *Seekerheyt* (1734) was een weerwoord op kritiek van Nic. Hartman (1677-1748), predikant te Zwolle.

21 Zie voor deze twisten: J. van Sluis, *Herman Alexander Röell* (Leeuwarden 1988), m.n. de hoofdstukken VI en VII.

22 B.S. Cremer, *Exercitationes* (1724): "Filius autem Dei non tantum describitur in sua persona, sed etiam in suis operibus" (6).

eerste met behulp van de zinnebeeldige exegese min of meer van de letterlijke betekenis ontdaan wordt. Voor Cremer biedt de geestelijk-zinnebeeldige uitleg een uitweg uit het door Röell en Vitranga geschapen dilemma. Onder de Zoon van God moet worden verstaan de hoogste wijsheid en profetische geest, die uiteindelijk het kwaad van alle tijden en plaatsen overwint.²³

Zoals gezegd, met Röell kiest Cremer voor een oneigenlijke interpretatie van de gewraakte termen en van de bijbelpassages waarop deze stoelen. Toch werd zijn uitleg als minder aanstootgevend ervaren dan die van zijn leermeester. Naar mijn oordeel is de reden daarvan dat Cremer anders dan Röell niet zozeer inging op de logisch-rationele inconsistentie van het woordpaar Zoon Gods. Daarmee laadde Röell op zijn minst de verdenking op zich dat hij zich vooral liet leiden door de rede en door de filosofie bij de formulering van zijn opvattingen. In een eerder conflict rond zijn persoon was het al duidelijk geworden hoezeer Röell zich liet leiden door de beginselen van de cartesische filosofie.²⁴ Bij Cremer daarentegen gold dat zijn vergelijkbare opvattingen veel meer voortkwamen uit zijn theologische werkwijze. Daarmee was het een puur theologisch debat over de geboorte van de Zoon geworden en was het niet meer een competentiestrijd tussen de filosofie en de theologie.

Dat Cremer de natuurlijke rede binnen het domein van de theologie uiterst sober toepaste blijkt ook uit de rede handelend over de Drie-eenheid, welke hij uitsprak bij de overdracht van het rectoraat in 1721. Hoe kan God één en toch tegelijk drie zijn? Het betoog verloopt in drie stappen. In het eerste gedeelte stelt Cremer met behulp van de natuurlijke rede dat God één is. Hij presenteert een traditionele godsleer, waarin Gods essentie en eigenschappen behandeld worden, maar het opmerkelijke daarbij is dat Cremer – anders dan zijn leermeester Röell – nauwelijks gebruik maakt van filosofische begrippenkaders. In het tweede gedeelte wordt een geheel andere lijn gevolgd: op grond van bijbelteksten wordt aangetoond dat deze eenheid Gods zich als drie personen manifesteert. Deze drie personen zijn onderscheiden (*distinctam*), maar niet verschillend (*diversam*). In het derde gedeelte heet het dat de beide eerste betogen heel goed samengaan, zoals in het Oude Testament één tempel drie binnenhoven kan hebben, en in het Nieuwe Testament de Zoon als Middelaar zowel mens en God tegelijk is. Zulk samengaan is voorstelbaar, alhoewel het als een geheimenis boven de rede uitgaat. Een meervoud van goden wordt uitgesloten, zowel op bijbelse als op logische gronden, maar een meervoud van goddelijke personen niet.²⁵

23 Ibidem: “Itaque Filius sapientiae hic Prophetico spiritu informatur, quomodo sapientiae & virtuti operam dabit, atque contra hostes & Adversarios omnis generis & per omnia tempora feliciter & strenue pugnabit, & tandem triumphabit” (8); “Per summam sapientiam, quae hic loquitur, intelligi debere Filium Dei, est evidentissimum ut quam maxime” (21), “Filius Dei vocantur sapientia, & sapientia summa tum propter suam naturam, tum propter Oeconomiam” (22), “... summa Sapientia dici potest principium viae Dei” (30).

24 Van Sluis, *Röell*, hoofdstukken III en IV.

25 B.S. Cremer, *Oratio de Deo* (1721), 6: “Est autem A.O.[= auditores ornatissimi] animus nobis primo ex Lumine rationis de Dei unitate disserere. Secundo ex S. Scriptura Triados Unitatem illustrare. Tertio lumen rationis & revelationis amice componere.” *Idem*, p. 73: “Hûc usque quid Lumen rationis de Unitate Dei, & quid Lumen revelationis de Unitate Trinitatis tradidit, contemplati fuimus. Facienda nunc erit extremorum connexio,

In het christologische leerstuk van de eeuwige geboorte hanteerde Cremer dus een kundig onderscheid tussen theologie en filosofie, strakker dan zijn leermeester Röell. Desondanks werd ook Cremer bekritiseerd. Cremer had zijn eerste *Exercitationes* (1724) geschreven ter onderbouwing en bijstelling van soortgelijke opvattingen van de Utrechtse hoogleraar F.A. Lampe (eveneens een leerling van Röell), maar zelf werd hij nu aangevallen door de hoogleraren A. Driessen uit Groningen en J. Wesselius uit Leiden. Het debat met Driessen en Wesselius spitste zich toe op een onderscheid dat Cremer gemaakt had en dat de beide anderen ontkenden. De geboorte van de Zoon is een *generatio naturalis*, d.w.z. dat de Zoon net als de Vader waarachtig en naar zijn wezen (*substantia*) God is: in deze zin spreken we van Eniggeboren Zoon, aldus Cremer. Daarnaast geldt een *generatio oeconomica* binnen de orde der verlossing, ook wel aangeduid als *metaphorica*, volgens welke de Zoon het heilstoneel betreedt en de verzoening van de zondaar met de Vader bewerkt: in deze zin spreken we met een temporele term van Eerstgeboren Zoon. Wesselius daarentegen was beducht dat zo de menselijke en goddelijke natuur in Christus uit elkaar getrokken worden en hij oordeelde dat Cremer van de orthodoxie afwijkende gedachten leerde: adoptianisme (d.w.z. alsof Christus pas in latere instantie door de Vader als Zoon geadopteerd is) en nestorianisme (d.w.z. in Christus wordt een onderscheid gemaakt naar de menselijke en naar de goddelijke persoon).²⁶ Driessen betoogde dat Eerst- en Eniggeboren bij elkaar hoorden en dat Eerstgeboren erop duidt dat niets vooraf gaat en Eniggeboren dat niets erna volgt. In zijn ogen suggereerde het door Cremer gemaakte onderscheid dat er op een of andere manier sprake is van broederlijke relatie tussen de Eerst- en Eniggeboren Zoon.²⁷ Hoewel er vele geschriften over en weer gingen, gedurende een lange periode (1722-1734), kan men toch niet spreken van een hoogoplopend conflict: de discussie had een hoog academisch gehalte, werd gevoerd via geschriften voor het merendeel in het Latijn gesteld, zonder dat er ooit een beslissende uitspraak is gedaan. Wel oordeelde de synode van Zuid-Holland, waar natuurlijk de Leidse universiteit en dus Wesselius een belangrijke stem had, dat Cremer een bedekte röellist of halve sociniaan was.²⁸ Duidelijk is in ieder geval dat door het hanteren van een letterlijke en een zinnebeeldige verklaring Cremer een ruimer interpretatiekader tot zijn beschikking had dan Wesselius en Driessen geoorloofd vonden.

& ostendendum omnes rationes contra *Deorum* pluralitatem allatas non procedere contra pluralitatem *Persónarum* in S.S. Trinitate, atque adeo Mysterium Trinitatis non esse *contra*, sed *supra* rationem.” (cursivering van Cremer).

26 H.J. Royaards, ‘Iets over de aanleiding tot den leerstelligen twist tusschen de hoogleeraren B.S. Cremer en J. Wesselius (1724-1727)’, in: *Archief voor kerkelijke geschiedenis inzonderheid van Nederland* VIII (1837), 419-428.

27 A. Driessen, *Vindiciae locorum, Filii Dei generationem divinam, unam modo eamque naturalem per quam est unigenitus et simul primogenitus, nullam oeconomicam per quam sit primogenitus, adserentium; adversus interpretationes quas illorum dedit vir celeberrimus B.S. Cremer in Exercitat. theolog. de primogenito Dei Filio, & in cap. I Epist. ad Hebr. Etiam an ipsam generationem naturalem recte satis expresserit placide disquiritur. Prioribus vindictis adnectandae* (Groningen 1732), 62.

28 Vermeld door: A. Ypeij & I.J. Dermout, *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk*, III (Breda 1824), “Aanteekeningen”, 91. – Particuliere synode van Zuid-Holland, gehouden te Breda in 1730, art. 26.

Cremer bewandelde een middenweg conform de toenmalige orthodoxie tussen de uitwassen van zijn dagen. Enerzijds keerde hij zich tegen “Mystikerye van allerley sorte”, waartoe hij allerlei recente stromingen rekende waaronder de “Hernhutse” en “Quietistery”. In de lijdzaamheid die men in deze kringen nastreefde ontbrak naar Cremers oordeel de zekerheid van de verzoening en de vreugde daarover:

Is dan de wysheit der menschen niet dwaasheyt by God, als sy ons een van dit alles, of Moses of de Propheten, of de Evangelisten of Apostelen, en hoe veel te meer dat alles te samen? afhandig maaken, en ons tot ik weete niet wat voor eenen Christus in den Geest, nergens dan in loutere inbeeldinge te vinden, overbrengen? Daar men vervolgens een lydelyk wachten voor de ziele van het Christendom houdt, zonder eens te moogen springen als een hert, en sig te verblyden dat men dien gevonden heeft, dien onse ziele lief heeft.²⁹

Anderzijds keerde hij zich tegen “Deisten” zoals de Engelse auteur Thomas Woolston en Nederlanders Spinoza en Deurhoff. Met het miskennen van de bijbelse wonderen trokken zij de zinnebeeldige methode tot in het absurde door, reden voor Cremer om juist hen te bestrijden:

Volgens Woolston steunt de Christen Godsdienst niet dan op de Wonderwerken van Christus Jesus, willende ons diets maaken, dat Mr. Collins dit beweesen heeft. Dog die wonderwerken hebben volgens sijn gevoelen geen waar bestaan, maar moeten, alleen sinnebeeldig genoomen worden, als wat Parabolische vertellingen. Indien se waarlyk gebeurt waaren, seyde hy, soude men Jesus meer voor een Tovenaar, als voor den Messias aansien. Wat schrikkelyke dingen van ymant, die een Christen zyn wil!³⁰

Beide passages tonen dat de profetische theologie wel degelijk wil vasthouden aan de vaste bodem van de letterlijke betekenis, want zonder deze dreigt – aan de rechterzijde – het gevaar van bevindelijkheid en lijdzaamheid (“loutere inbeeldinge”) of – aan de linkerzijde – het schrikbeeld van een vervluchtigen van de boodschap tot alleen maar zinnebeelden (“als wat Parabolische vertellingen”). Tot deze laatste categorie rekende Cremer ook de opvatting van Thomas Burnet, die de opstanding der doden met zoveel tussenfasen en zo ruim interpreteerde, “dat alle Godsdiensten tot den natuurlyken moeten wederkeeren, als de rivieren tot den Oceaan, op dat God zy alles in allen, en alsoo ook plaats overig zy voor Mahometanen en Heydenen”.³¹ Dit zeker stellen van het heil als een werkelijk feit, onafhankelijk van de persoonlijke beleving, met verdiscontering van alle (geestelijke) nevenduidingen, en met een afbakening naar links en naar rechts, toont de eenheid in Cremers oeuvre: de proeven van zinnebeeldige theologie en de veelsoortige polemiek vormen voor hem twee kanten van dezelfde medaille.

Cremers polemische instelling was echter niet altijd even oprecht. Want zijn optreden achter de schermen bij de affaire-Ens kan men, over de afstand van ruim

29 B.S. Cremer, *Geloofs-keten* (1740), ‘Voorreden’, [5].

30 B.S. Cremer, *Wonderwerken* (1741), ‘Voorberigt’, [1].

31 B.S. Cremer, *De goddelyke toebereyding* (1741), ‘Voorreden’, [2].

twee eeuwen bekeken, moeilijk positief waarderen. Petrus Ens (1698-1778) was vanaf 1726 Cremers naaste collega. Mogelijk had Ens zijn benoeming tot hoogleraar in de theologie mede verworven op voorspraak van Cremer, maar uiteindelijk zou Cremer de beschuldiging dat Ens sociniaanse stellingen leerde actief ondersteunen op basis waarvan Ens in 1741 door curatoren werd afgezet.³² Achteraf beschouwd was de botsing tussen beide hoogleraren onvermijdelijk. Cremer was zelfbewust en dominant tegenover een bescheiden en met een zwakke gesteldheid tobrende Ens, maar belangrijker nog was dat hun posities zo uiteenliepen. Ens' werkwijze was veel bijbelser en niet vervat in een dogmatische of scholastieke terminologie, en hij was veel minder polemisch ingesteld. Of hij werkelijk het socinianisme aanhing is twijfelachtig: het woord 'sociniaan' was een scheldwoord dat gemakkelijk in de mond werd genomen en Ens had zeker alle schijn tegen, terwijl zijn verdediging ronduit mager was. Groter contrast dan tussen Cremers opgetuigde uitlegkunde en Ens' sober biblicisme was niet denkbaar. Ens legde zich toe op de oud-testamentische vakken, een terrein dat aan Cremer met de benoeming tot *antiquitatum sacrarum professor* in 1733 ook min of meer toegewezen werd. Eerder, in 1730, was Cremer op grond van zijn semi-röelliaanse standpunt door de Zuidhollandse synode beschuldigd van socinianisme: misschien dat hij bijgevolg meende juist op dit punt extra waakzaam te moeten zijn. De minachting die Cremer voor het in zijn ogen halfbakken en naïeve werk van zijn collega gevoeld moet hebben is als het ware nog navoelbaar. Van zijn kant doelde Ens ongetwijfeld op Cremer toen hij sprak van *doctores* die zich profeten waanden (*Ipsi voluissent illi prophetae esse*).

Conclusie

Het is verleidelijk om Cremers zinnebeeldige methode van bijbeluitleg, met zijn breedsprakige en zwaarwichtige interpretatie, belachelijk te maken. Dat lijkt me beslist onjuist en het maakt ons wellicht tevens blind voor de eigen onbewuste vooronderstellingen die ook wij meevoeren als we nu een literaire tekst proberen te interpreteren. Een groots kunstwerk wordt juist gekenmerkt door een meerduidigheid, en voor de Bijbel geldt dat zeker evenzeer. Het corpus van bijbelteksten kan men onmogelijk met een blanco geest tot zich laten spreken. Cremer moge zich dan niet bewust zijn geweest van zijn eigen (dogmatische) vooronderstellingen bij het lezen van de tekst, wel wilde hij de symfonische structuur in de Bijbel bloot leggen. Hij ondernam een poging tot oprechte hermeneutiek, in het verlengde van de gevestigde coccejaanse traditie van zijn tijd. Maar deze traditie zou worden ingehaald en overschaduwd door een andere traditie – en niets wijst

32 Zie hiertoe: A. de Groot, 'Sozinianismus in Harderwijk? Der Prozeß gegen Petrus Ens (1741)'. In: M. Balázs e.a. (Hrsg.), *Művelődési törekvések a korai újkorban. Kulturelle Bestrebungen in der frühen Neuzeit. Festschrift für Bálint Keserü* [Adattár XVIII századi szellemi mozgalmak történetéhez, 35] (Szeged, 1997), 135-151. Voorts van dezelfde auteur het lemma in *Biografisch Lexicon voor de Geschiedenis van het Nederlandse Protestantisme* IV, 127-128.

erop dat hij daarvoor enig oog had – met een historisch-kritische methodiek, gebaseerd op de principes van de Verlichting. Cremer stond nog volop in de traditie van het gereformeerd protestantisme van de 17de eeuw, in zijn geval met een afwijzing van de voetiaanse variant.

In de verdere achttiende eeuw raakte de coccejaanse wijze van exegetiseren langzamerhand in onbruik. Ongetwijfeld heeft de vergaande toepassing ervan, zoals door Cremer, onbedoeld daaraan bijgedragen. Maar wellicht is een belangrijker reden voor dit in onbruik raken de toenemende tendens om de theologie, en daarmee ook de bijbeluitleg, toe te passen op het praktische leven. In de inleiding heb ik er reeds op gewezen dat binnen de theologie gedurende de achttiende eeuw in toenemende mate het accent verschoof van leerstelligheid naar praktijkgerichtheid. De theologie diende in toenemende mate tot de bevordering van een deugdzzaam leven, de preek kreeg veeleer een moreel getoonzette toepassing in plaats van een uitbundig uitpluizen van exegetische vondsten,³³ en binnen de theologische faculteiten werd de studie meer en meer toegespitst op een beroepsopleiding voor predikanten. Naar de eeuwwende toe en daaroverheen kreeg de godsdienst een volksopvoedende taak toebedeeld, waarbij de predikanten een pedagogische taak in de standenmaatschappij kregen toegewezen en waarbij de leerstelligheid vervangen werd door een moralisme dat we achteraf als uiterst betuttelend ervaren. Er is sprake van een natievorming, waarbij het vaderland diende te bestaan uit vrome en deugdzame burgers, en waaraan de onderlinge geschillen tussen de verschillende kerkgenootschappen ondergeschikt dienden te worden gemaakt. De verlichte burgerij boog zich met een beschavingsoffensief over het gewone volk en de predikanten als beroepsgroep en als stand namen hierbij het voortouw.³⁴ Zij werden herders van hun kudde, nadrukkelijker dan dat zij dat ten tijde van Cremer waren. In deze ontwikkeling paste een fijnmazige zinnebeeldige exegese niet meer – nog afgezien van het feit dat zij ingehaald werd door de historisch-kritische benadering.³⁵

33 Bisschop heeft in zijn studie *Sions vorst en volk* de hermeneutische methode bestudeerd in het kader van de homiletische toepassing ervan.

34 Zie voor deze ontwikkeling: P. van Rooden, *Religieuze regimes. Over godsdienst en maatschappij in Nederland, 1570-1990* (Amsterdam 1996), passim; F.A. van Lieburg, *Profeten en hun vaderland. De geografische herkomst van de gereformeerde predikanten in Nederland van 1572 tot 1816* (Zoetermeer 1996), 333-335.

35 Ik dank dr. W.J. van Asselt, prof. dr. W.Th.M. Frijhoff en dr. A. de Groot voor hun kritische opmerkingen bij een eerdere versie van dit artikel, en voorts mevrouw M.D. Mak, medewerkster collectiebeheer van het Veluws Museum te Harderwijk, op wie ik nooit tevergeefs een beroep deed voor aanvullende informatie.

Bijlage: bibliografie van B.S. Cremer

In de onderstaande bibliografie zijn tevens opgenomen de disputaties door studenten onder leiding van Cremer te Harderwijk verdedigd, met uitzondering van de *diputationes pro gradu*. Voor deze disputaties, aangeduid met het plus-teken, is gebruik gemaakt van het kaart-systeem samengesteld door prof. dr. S. van der Woude, aanwezig in de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam. Zo veel mogelijk is geprobeerd exemplaren van de genoemde titels te achterhalen; vindplaatsen zijn opgenomen tussen accolades {...}, waarbij de volgende afkortingen zijn benut:

Bas:	Öffentliche Bibliothek der Universität, Basel (Zwitserland)
BNP:	Bibliothèque Nationale, Paris (Frankrijk)
Debr:	Református Kollégium, Debrecen (Hongarije)
Dev:	Stads- of Athenaeumbibliotheek, Deventer
Heid:	Universitätsbibliothek, Heidelberg (Duitsland)
Herb:	Theol. Seminar der Evang. Kirche, Herborn (Duitsland)
KampA:	Bibliotheek Theol. Universiteit, Oudestraat, Kampen
KampB:	Bibliotheek Theol. Universiteit, Broerstraat, Kampen
KB:	Koninklijke Bibliotheek, Den Haag
Ling:	Gymnasium Georgianum, Lingen (Duitsland)
Kob:	Det Køngelige Bibliotek, København (Denemarken)
PBL:	Provinciale Bibliotheek van Friesland, Leeuwarden
Sar:	Sárospataki Református Kollégium, Sárospatak (Hongarije)
UBA:	Universiteitsbibliotheek Amsterdam
UBG:	Universiteitsbibliotheek Groningen
UBL:	Universiteitsbibliotheek Leiden
UBU:	Universiteitsbibliotheek Utrecht
VM:	Veluws Museum, Harderwijk
VUA:	Bibliotheek Vrije Universiteit, Amsterdam
Zut:	Stadsarchief Zutphen

- *Dissertatio de Jesu Nazoraeo. Publice dicta die 13 Aprilis, MDCCXVIII cum ordinariae professioni theologiae in Academia Ducatus Gelriae & Comitatus Zutphaniae, quae est Harderovici, inauguraretur.* Harderovici 1718. {UBA}
- + *Disputatio philologico-theologica de Simsone et Hercule. [Resp.] Bernardus WESTENBERG, Zutphaniensis, ad diem [26] Nov.* Harderovici 1718. {PBL Herb Bas}
- + *Disputatio philologico-theologica [altera] de Simsone et Hercule. [Resp.] Bernardus WESTENBERG, Zutphaniensis, ad diem [26] Nov.* Harderovici 1718. {PBL Herb Bas}
- *Summa theologiae naturalis.* Amstelaedami 1719; 2e druk 1729.
Geen exemplaar gevonden; opgave volgens BWPGN, II, 305 en 310; G. Schroder, *Oratio funebris [...] Cremeri [...]*, 34, is uiterst summier over deze uitgave.
- + *Disputatio theologica de conscientia. [Resp.] Andreas Pelgromius ARDESCH, Neoclesia-Gelrus, ad diem 22 Junii.* Harderovici 1720. {PBL UBU}
- + *Exercitatio theologica prima de hominis beatitate. [Resp.] Henricus KLINKENBERGH, Harderovico-Gelrus, ad diem 28 Maji.* Harderovici [1721]. {PBL UBA}
- + *Exercitatio theologica secunda de hominis beatitate. [Resp.] Andreas BEEUW, Zutphaniensis, ad diem 28 Maji.* Harderovici 1721. {PBL UBA}
- *Oratio de Deo, in unitate trino, et unico in trinitate. Habita Harderovici, a.d. XII Junii MDCCXXI cum academico se magistratu abdicaret.* Harderovici 1721. {UBA UBU Herb}

- *Prodromus typicus continens exercitationes philologico-theologicas in V. & N. Testamenti loca*. Amstelaedami 1720. {Herb}
Geen vermelding van namen van mogelijke disputerende studenten. Tweede druk 1721 {UBG UBU}, derde druk 1727 {KB}.
- *Summa theologiae supranaturalis*. Harderovici 1722; 2e druk 1730.
Geen exemplaar gevonden; opgave volgens *BWPGN*, II, 311, waar dit werk uitgebreid besproken wordt. Daartegenover is G. Schroder, *Oratio funebris [...] Cremeri [...]*, 34, uiterst summier over deze uitgave.
- *Prophético-typicarum exercitationum ex Vet. Testam. tetras*. Amstelaedami 1723. {UBG UBU}
Geen vermelding van namen van mogelijke disputerende studenten. Opgedragen aan zijn oom Jacob Cremer (1655-1731), predikant te Coevorden.
- *Exercitationum theologicarum decas de summa sapientia ex Proverb. VIII:22-26. Ubi inter alia Filii Dei generatione tam naturalis quam oeconomica pluribus modeste & libere asseritur, & contra dissentientes vindicatur*. Harderovici 1724. {KB UBL UBU UBG}
Nomina praestantissimorum decem virorum juvenum qui respondentium vices sustinuerunt juxta temporis seriem: Otto Conradus BROFFEL, Lippiacus; Johannes Conradus ANTZE, Lippiac.; Johannes Godschalcus KREKKE, Herda-Lippiacus; Wilhelmus Henricus PLANTEN, Deutinch. Gelrus; Henricus Abrahamus KERSTING, Blomberg. Lipp.; Johannes Christophorus OSTERHAGEN, Blomberg. Lipp.; Justus Henricus BEINE, Lippiacus; Henricus SUYCK, Harderovico-Gelrus; Arnoldus SOLNER, Zutphan. Gelrus; Andreas Pelgromius ARDESGH, Neoclesia-Gelrus.
Opgedragen aan Cremers naaste collega te Harderwijk, Joh. Meier.
- *Exercitationum theologicarum decas de prologo Evangelii Johannis ad Johan. I:1-18. Ubi recepta sententia, prologum contra Antichristos primitivae ecclesiae scriptum esse, adstruitur; & doctrina Salomonis de Summae Sapientiae generatione tam naturali quam oeconomica inter alia vindicatur*. Harderovici 1725. {KB UBG}
Nomina praestantissimorum juvenum qui respondentium vices sustinuerunt juxta temporis seriem: Johannes Christophorus OSTERHAGEN, Blomberg. Lipp.; Justus Henricus BEINE, Lippiacus; Wilhelmus Henricus PLANTEN, Deutinch. Gelrus; Jodocus Isacus CREMER, Covordia Drenthinus; Otto Conradus BROFFEL, Lippiacus; Johannes RAMPEN, Harderovico Gelrus; Henricus Abrahamus KERSTING, Blomberg. Lippiacus; Matthieu JENIN, Steinovia Hanovens; Jacobus MOOJEN, Harderovico Gelrus.
Opgedragen aan de Franeker hoogleraar Ruardus Andala, “praeceptor quondam suo meritissimo”.
- *Oratio funebris in obitum Joh. Meyer, theol. prof. Harderwijk. 1725*.
Geen exemplaar gevonden. Opgave door G. Schroder, *Oratio funebris [...] Cremeri [...]*, 46. Het is niet zeker of deze rede wel in druk uitgegeven is.
- + *Disputatio theologica de justitia Dei praesertim de vindicativa. [Resp.] Jodocus Izacus CREMER, Covordiensis, a.d. 18 Maji*. Harderovici 1726. {UBA}
Joost Isaäc Cremer (1705-1741) was een zoon van bovengenoemde Jacob Cremer, predikant te Coevorden, dus een achterneef van B.S. Cremer. Hij werd predikant te Scherpenzeel (Gld.) en Hattem. Een eerdere disputatie van hem is opgenomen in de *Exercitationes*-bundel van 1725.
- *Oratio de hoedo in lacte matris non coquendo. Habita in studii typici & prophetici commendationem. Cum novem autoritate publica rectorem magnificum pronuntiaret a.d. XII Junii a. MDCCXXVI*. Harderovici 1726. {UBA}
- + *Disputatio theologica de misericordia Dei. [Resp.] Matthias JENIN, Hanoviensis, a.d. 4 Julii*. Harderovici 1726. {UBA}
- + *Disputatio theologica I de temperamento justitiae et misericordiae Dei et de satisfactionis*

Christi necessitate. [Resp.] Henricus SUYCK, Harderovico-Gelrus, ad diem 16 Nov. Harderovici 1726. {UBA}

+ *Disputatio theologica II de temperamento justitiae et misericordiae Dei et de satisfactionis Christi necessitate. [Resp.] Wilh. DEBETS, Oena-Gelrus, a.d. 26 Apr. Harderovici 1727. {UBA}*

+ *Disputatio theologica III de temperamento justitiae et misericordiae Dei et de satisfactionis Christi necessitate. [Resp.] Johannes VAN SLANGENBURGH, Amstelodamo Batavus, a.d. 4 Junii. Harderovici 1727. {UBA}*

+ *Disputatio theologica in caput XVIII et in primis vs. 4 Ezechielis, contra Socinianos aliosque. [Resp.] Antonius TIMMER, Lono-Gelrus, a.d. 4 Julii. Harderovici 1727. {UBA}*

– *Typologia, sive doctrina de vera typis exponendi methodo, variis exercitationibus philologico-theologico-prophetico-typicis, in V. & N. Testamenti loca illustrata. Amstelaedami 1727. {KB}*

Geen vermelding van namen van mogelijke disputerende studenten.

– *Naziraeus, sive commentarius litteralis et mysticus in legem Naziraeorum ad Numer. cap. VI:1 & in integram Simsonis historiam, in libro Judic. cap. XIII-XVI descriptam. Accessit dissertatio in locum Matth. II:23 de Jezu Nazoraeo. Amstelaedami 1727. {KB UBG}*

Geen vermelding van namen van mogelijke disputerende studenten. Volgens Cremer zelf vormden deze drie werken een drieluik: *Prodromus* (1720; in 1727 heruitgegeven), *Typologia* (1727) en *Naziraeus* (1727). Zie ook: G. Schroder, *Oratio funebris [...] Cremeri [...]*, 35.

– *Exercitationum theologicarum decas de Filii Dei unigeniti et primogeniti supra angelos excellentia in cap. I Epist. ad Hebraeos. Ubi occurrit analysis in integram istam Epistolam, & demonstratio ad scopum; atque dogma de generatione tam naturali quam oeconomica inter alia vindicatur. Harderovici 1727. {KB UBA UBL UBG Dev}*

Geen vermelding van namen van mogelijke disputerende studenten.

– *Exercitationum theologicarum decas de primogenito Dei Filio. Ubi sententia viri cl. Joh. Wesseli, Christum Dei primogenitum esse vulgare praejudicium statuentis refellitur, & calumniis ipsius atque injuriis cordate respondetur. Accedit mantissa ad loca S. Scripturae, quae de his veritatibus agunt. Harderovici 1728. {KB UBL UBA UBG}*

Geen vermelding van namen van mogelijke disputerende studenten.

+ *Disputatio theologica I de justitiae et misericordiae Dei exercitio, nunc impossibili [sic], olim possibili. [Resp.] Nicolaus ANDRIESSEN, Goes-Zel., a.d. 6 Martii. Harderovici 1728. {UBA Debr}*

+ *Disputatio theologica II et III de justitiae et misericordiae Dei exercitio, nunc impossibili [sic], olim possibili. [Resp.] Gerhardus Johannes VAN CAMPEN, Zutphania-Gelrus, a.d. 12 Maji. Harderovici 1728. {UBA}*

+ *Exercitatio philologico-theologica exhibens Ferculum Paschale literarium in Exod. 23:18 et 34:25. [Resp.] Joh. Dider. BROFFEL, Lippiacus, ad diem 27 Nov. Harderovici 1728. {UBA UBU}*

+ *Exercitatio theologica apponens Ferculum Paschale mysticum in Exod. 23:18 et 34:25. [Resp.] Samuel VESPREMI, Debrecino-Hungarus, ad diem 29 Jan. Harderovici 1729. {UBA}*

+ *Exercitatio theologica de primitiis Paschalibus tam literaliter quam mystice, in Exod. 23:19 et 34:26. [Resp.] Antonius SOLTKAST, Zutphaniensis, ad diem 26 Mart. Harderovici 1729. {UBA UBU}*

+ *Exercitatio philologico-theologica I antiquitatum Mosaico-typicarum de personis sacris. [Resp.] Fredericus MOR, Amstelo-Batavus, ad diem 22 Oct. Harderovici 1729. {Debr}*

+ *Exercitatio philologico-theologica II antiquitatum Mosaico-typicarum de personis sacris. [Resp.] Samuel VESPREMI, Debrecino-Hungarus, ad diem 26 Nov. Harderovici 1729.*

{Debr}

- + *Exercitatio philologico-theologica III antiquitatum Mosaico-typicarum de personis sacris. [Resp.] Stephanus SETSCEI, Debrecino-Hungarus, ad diem 10 Dec. Harderovici 1729.* {Debr}

- *Proef-stukken van sinnebeeldische godgeleertheit behelsende eenige voorbeelden, gelykenissen, ende wonderwerken. Strekkende tot verdediging dier leer-wyse, dat men in sinnebeeldische stoffen geene kleynigheden mooge overslaan, maar alles, soo wel geestelyk, als letterlyk, volgens syn onderwerp, verklaaren moete. Amsterdam 1731.* {KB UBG} Bevat een “Na-reden” tegen J. Wilhelmus.

- + *Exercitatio philologico-theologica XI antiquitatum Mosaico-typicarum de personis sacris. [Resp.] Laevinus MESTACH, Medioburgo-Zeelandus, ad diem 9 Febr. Harderovici 1732.* {VM}

- + *Exercitatio philologico-theologica II antiquitatum Mosaico-typicarum de locis sacris. [Resp.] Johannes Isaacus RAUWERTZ, Zutphaniensis, ad diem 5 Apr. Harderovici 1732.* {UBA}

- *Antonii Driessen vindiciae locorum de una generatione divina eaque naturali, necessario commentario illustratae et ab elegantissimis suis scrupulis liberatae [...]. Amstelodami 1733.* {UBL}

- *Antiquitates mosaico-typicae, sive systema literale et typicum de sacris personis, locis, rebus, & temporibus, ex solo Mose methodo analytica digestum, et ex scriptis prophetis, apostolicisque confirmatum, ac perpetuis notis illustratum. Praecedit tractatus de antiquitatum sacrarum reformatione, & de typorum requisitis ac praestantia. Tomus I, cum figuris aeneis. Amsteledami 1733.* {Dev KB UBA UBG UBU BNP}

Nomina juvenum praestantissimorum, qui publicis exercitiis maximam harum antiqq. partem ventilarunt, juxta temporis seriem: Fridericus MOR, Amstelodamo-Batavus; Samuel VESPREMI, Debrecino-Hungarus; Stephanus SETSCEI, Debrecino-Hungarus; Herm. Joh. EGBERTS, Grolla-Zutphaniensis; Rudolphus WILDRIK, Covordia Drenthinus; Aegidius Rob. ISERLOE, Grolla Zutph.; Jacobus VAN DER SPYK, Zutphaniensis; Jacobus SOLNER, Zutphaniensis; Arnoldus VAN ERMEL, Hardervicenus; Simon VAN HOUTEN, Hardervicenus; Laevinus MESTAG, Medioburgo-Zelandus; Joh. Isacus RAUWERTS, Zutphaniensis; Franc. Henr. Adam. EXALTO D’ALMARAS, Hengelo-Zutphaniensis; Samuel AB HOOGLAND, Vaassena-Gelrus; Gerhardus BROUWER, Zutphaniensis.

Idem. Tomus II. Amsteledami 1733.

In deel II geen vermelding van namen van mogelijke disputerende studenten.

- *Speculatio de Theandro, Dei gloria, et Minaeorum gaudio, in Psalm. XLV:9. Pro antiquitatibus sacris a.d. 18 Junii 1733 coram illustri panegyri, cum magistratu academico abiret, methodo deliberativa summam exhibita. Nunc autem jubentibus proceribus erudito orbi cum ad jucundam admirationem, tum ad prudentem & sanctam aemulationem plenius evoluta. Amstelodami 1733.* {UBG UBU}

- + *Speculatio altera de lege Dei et prophetis a d. Jesu tum solvendis tum implendis in locum Matth. V:17. [Resp.] Franciscus Ludovicus CREMER, B.S.f., Aspera-Batavus, ad diem 5 Dec. Harderovici 1733.* {VM Kob}

- *De seekerheyt en weerdigheyt van de sin- en voorbeeldische godgeleertheit, tot de seekerheyt en weerdigheyt van het prophetische woordt gebracht; met vier nieuwe proefstukken bevestigt, ende tegen den heer N. Hartman verdedigt. Nevens eenige aanmerkingen tegen den heer professor A. Driessen. Amsterdam 1734.* {KB}

Met een “Voorreden” en “Aanmerkingen” gericht tegen N. Hartman.

- *Val tegen val ofte val van den afgodt, in den val van ’s werelts afgod opgerigt behelzende de grond-beginselen ende de gehele denkbeeldige godgeleerdheyt van Pontiaan van Hattem, ter overtuiging der eenvoudige, als mede ter waarschouwinge ende beschaamtma-*

- kinge zyner aanhangeren, in eenige zamenspraken afgemaalt. Amsterdam 1734. {KampA KampB KB UBG}
- + *Speculatio quarta de duplici anathemate in locum Levit. XXVII:28,29. [Resp.] Hermannus VAN LOON, Mechgelen-Gelrus, ad diem 26 Junii. Harderovici 1734. {VM}*
 - + *Speculatio quinta de Mamzere excommunicando in locum Deut. XXIII:2 vel 3. [Resp.] Laurentius VAN THUYL, Medioburgo-Zelandus, ad diem 11 Dec. Harderovici 1734. {UBA}*
 - + *Speculatio sexta de siclo sanctuarii in loca Exod. 30:13, Lev. 27:25, Num. 3:47 et 18:16, Ezech. 45:12 etc. [Resp.] Johannes MÖRSER, Voorsta Gelrus, ad diem 27 Maii. Harderovici 1735. {VM}*
 - + *Speculatio septima de famosis sub II templo siclis et nummis. [Resp.] Gulielmus VERMEER, Zutphaniensis, ad diem 11 Junii. Harderovici 1735. {VM}*
 - + *Speculatio decima de gradibus altari Dei prohibitis, in locum Exod. XX:23 vel 26. [Resp.] Henricus BUURS, Opperdoesa-Batavus, ad diem 27 Junii. Harderovici 1736. {UBA UBU}*
 - + *Contemplatio prima et secunda de arca et schechina sub templo II in multa V.T. loca. [Resp.] Franciscus Ludovicus CREMER B.S.f., Aspera Batavus, ad diem 4 Maji. Harderovici 1737. {Kob}*
 - *De wacht over het geestelyk vyer en licht, in Gods heiligdom ofte gemeente te Brummen brandende, volgens de bedieninge des H. Geests, op den 16 September 1736 toebetrouwt aan Gods knecht, Johan Isaac Rauwertz. Amsterdam 1736. {KampA KB UBA UBU VU}*
Jan Isaäc Rauwerts (1712-1773) was de zoon van Cremers oudste zuster Petronella Lucretia, vlg. G. Schroder, *Oratio funebris [...] Cremeri [...]*, 18-19. Eerder, in 1732, had Rauwerts onder zijn oom gedisputeerd.
 - *Evangelische zeden-keten. Hangende door het geloof aan Gods genade en vrede en eynigende in Syn eeuwig koninkryk. Met eene wederlegginge van de soo genaamde mystieken. Door verscheyde oeffeningen betoogt, tot nuttigheyt soo van geoeffende christenen, als voornamentlyk der Nazirëers, om er sig in leere en leven van te bedienen. In drye deelen. Over 2 Pet. I:2-11. Amsterdam 1737. {KB UBG}*
 - *Het voortreffelyke opzienders-ampt, in het geestelyk broederschap der ouderlingen van de evangelische kerke uytgebeelt, over Psalm CXXXIII:1 aanbevolen en toebetrouwt aan Frans Lodewyk Cremer, op den 22 sept. 1737 in de gemeynte van Jesus Christus te Rossem. Amsterdam 1738. {KampA KB UBA UBU}*
 - *Onderzoek nopens Gods aanbiddelyke werking naar den raad syns willens, tegen het onderzoek van Willem Deurhof, over de noodzakelykheid en onverschilligheid der werkinge Gods. Amsterdam 1738. {KB UBG}*
 - *Dissertatio de comestione rerum sacrarum duplici ad Levit. XXI:21-23. Artikel in: Miscellanea Groningana in Miscellaneorum Duisburgensium continuationem publicata. tomi II fascic. II (Groningae 1739), 294-334. {UBU}*
 - *Evangelische geloofs-keten der waarheyt naar de godsaligheyt, in de hoope des eeuwigen levens, opgehangen aan de H. Schrift als aan den pilaar en vastigheyt der waarheyt. Zutphen 1740. {KampA KB Zut}*
 - + *Aenigma primum de titulis Psalmorum. [Resp.] Ludovicus BROFFEL, Talla Lippiacus, ad diem 30 Apr. Harderovici 1740. {UBA UBU Heid}*
 - *Antiquitatum sacrarum poecile in variis speculationibus et contemplationibus e Mose et prophetis exhibita. Tomus I, cum figuris aeneis. Amstelodami 1741. {Dev KB UBG}*
Nomina insignium juvenum, qui has speculationes publico examini subjectas defenderunt secundum seriem temporis: Franciscus Ludovicus CREMER, B.S.f., Aspera Batavus; Johannes LUNTERBOS, Harderovico-Gelrus; Hermannus VAN LOON, Mechgelen-Gelrus; Laurentius VAN THUYL, Medioburgo-Zelandus; Johannes MÖRSER, Voorsta-Gelrus; Gulielmus VERMEER, Zutphaniensis; Franciscus Ludovicus CREMER; Johannes PROSPER,

Gerdera-Gelrus; Henricus BUURS; Opperdoesa-Batavus.

Idem. Tomus II, cum figuris aeneis. Amstelodami 1741.

Nomina insignium admodum juvenum qui has contemplationes publico examini subjecerunt, easque defenderunt secundum temporis cursum: Franciscus Ludovicus CREMER, B.S.f.; Laurentius VAN THUYL, Medioburgo-Zelandus; Adrianus Johannes NINABAR, Amboina-Indus; Henr. Carolus GERVORDINK, Enschedia-Transisalanus; Michael JANTSO, Hungarus e Transylvania; Johannes Jodocus HELD, Ufflenia-Lippiacus; Frider. Christop. KLEINDYK, Lipp.; Joh. Gerhardus FISCHER, Vesaliensis.

- + *Aenigma secundum de cerva aurore.* [Resp.] Samuel IMREH, Transylvano-Hungarus, die 11 Mart. Harderovici 1741. {Sar}
- + *Aenigma III de cerva aurore mystica.* [Resp.] Stephanus ZABO, Transylvano-Hungarus, die 11 Mart. Harderovici 1741. {Sar}
- *De wonderwerken van onsen Heere Jesus Christus, in haare waarheyt, goddelykheyt, ende geesteykheyt [sic], opengelegt en verdedigt tegen Thomas Woolston ende Willem Deurhof, nevens derzelver dierbaarheyt ende nuttigheyt, ter bevindinge van een levend geloof en evangelische godsvrucht, aangedrongen.* Amsterdam 1741. {KampA KB UBG}
- *De goddelyke toebereyding ende versegeling der gelovigen tot eene salige zielsverhuysing ende opstandinge uyt den dooden, geleert en bevestigt volgens de leere van Paulus over 2 Cor. 5:1-10. Nevens eene verdediging der soo genaamde dwalingen der christenen nopens den stant der dooden, der opstandinge en van het eeuwige leven, tegen den heer Thomas Burnet.* Amsterdam 1741. {Dev KB UBA}
- *Lessen van den heere Karel Bouman, over het ondersoek van Gods aanbiddelyke werking, ter verdediging van Willem Deurhof aan de geleerde, en gereformeerde weerelt, voorgeschreven en nu met eenige aantekeningen vermeerdert, en opgeheldert.* Amsterdam 1741. {KampA}
- + *Aenigma XVIII de pectore tenoupha et de armo theruma, in locum Levit. 7:28-36.* [Resp.] Johan. Herm. DE RAEY, Silvolda Gelrus, die 7 Mart. Harderovici 1744. {VM}
- + *Aenigma XIX de tubis argenteis, in locum Num. 10:1-10.* [Resp.] Henricus COLENBRANDER, Ascha-Burensis, die 27 Maji. Harderovici 1744. {VM}
- + *Aenigma XVII de calceis sacerdotum et XX de magis etc., in locum Deut. 18:9,14.* [Resp.] Henricus VAN BERCUM, Campensis, die 10 Junii. Harderovici 1744. {VM}
- *Dissertatio de dicto Virgilii, »felix qui potuit rerum« etc. Opposito D. Pauli concioni coram Areopagitis Actor. XVII:16-34. Habita Harderovici ad diem 1 July MDCCXLIV cum quinta vice magistratu academico abiret.* Amstelodami 1744. {UBA UBU VM Sar}
- *Oedipus evangelicus sacrarum antiquitatum ex Mose, Prophetis et Psalmis aenigmata clave cognitionis resolvens. Cum figuris aeneis.* Amstelodami 1745. {Dev KB UBG}

Nomina praestantissimorum juvenum, qui haec aenigmata maximam partem publice defendere sustinuerunt: Ludovicus BROFFEL, Talla Lippiacus, nunc conrector Bommeliensis, a.d. 30 Apr. 1740; Sameel [sic] IMREH, Transsylvano-Hungarus, ad diem 11 Mart. 1741; Stephanus ZABO, Transsylvano-Hungarus, eodem die; Zeger Johannes ZEGERIUS, Oudenbroeka-Gelrus, nunc v.d.m. in St. Pancras, ad diem 26 Maji 1741; Egbertus CAPPELHOFF, Amstelodamo-Batavus, nunc v.d.m. in Zuydzype, ad diem 1 Nov. 1741; Gerhardus HIDDINK, Daventriensis, ad diem 26 Nov. 1741; Johannes Arnoldus HEESER, Harderovicus, ad diem 5 Maji 1742; Joh. Wilhelmus DE BLANCHE, Namurcensis, ad diem 9 Febr. 1743; Fridericus Albertus SHEIDIUS [sic], Witgensteinensis, nunc v.d.m. in Elst, ad diem 13 Mart. 1743; Stephanus HERPEL, Transsylvano-Hungarus, ad diem 6 Apr. 1743; Stephanus DEESI, Transsylvano-Hungarus, eodem die; Florus Josephus STOCKER, Varenholsa-Lipp., ad diem 5 Juny 1743; Henricus van BERCUM, Campensis, a.d. 10 Juny 1743; [Johan. Herm. DE RAEY, Silvolda Gelrus] ad diem 7 Mart. 1744; Henricus COLENBRANDER, Ascha-Burensis, ad diem 27 Maji 1744; Henricus VAN BERCUM, Campensis, ad diem

10 Juny 1744.

- + *Meditatio sponsae V-VIII, de suo sponso. [Resp.] Theod. Gerh. HERMSEN, Clivensis, a.d. 29 Oct. Harderovici 1746. {Dev}*
- *Contemplationes anti-juridicae, vergeleecken met de Speculationes juridicae, van den wel-edelen heere en meester Reinier Otto Schrassert, secretaris te Elburg. Overgegeven aan de vierschare van Peloni-almini. Hattem s.a. [1746]. {VM}*
 Nadat de academische senaat een student vanwege een vechtpartij veroordeeld had, schreef de vader van de student hiertegen een geschrift. Als secretaris van de senaat schreef Cremer dit verweerschrift.
- *De schoole der jeugt, waar in de evangelische geloofs-keten volgens het voorschrift der Heylige Schrift den halse dier kinderen, die kloeksinnigheyd, wetenschap, en bedagtsaamheyd, mitsgaders gerechtigheyd, regt en billykheden, begeren, als een dierbaar en aangenaam toevoegsel, word omgehangen. Twede druk. Zutphen 1746. {KB}*
 Een exemplaar van de eerste druk heb ik niet aangetroffen. De derde druk, met een iets afwijkende titel, verscheen in Zutphen 1751 {UBA Dev}
- + *Aenigma VIII de non arando cum bove et asino simul, in locum Deut. 22:10. [Resp.] Johannes Wilhelmus DE BLANCHE, Namur, die 9 Febr. Harderovici 1747. {UBA}*
- + *Canticum Mariae virginis ejusque pausa prima. [Resp.] Everh. Joh. REICHERT, Clivensis, a.d. 11 Martii. Harderovici 1747. {Dev}*
- + *Canticum Mariae virginis ejusque pausa secunda. [Resp.] Gerhardus BOELEN, Daven- triensis, a.d. 17 Maji. Harderovici 1747. {Dev Ling}*
- + *Canticum Mariae virginis ejusque pausa tertia. [Resp.] Mattheus HARTOG, Fred. Henr. fil., Dinxperloa Gelrus, a.d. 15 Apr. Harderovici 1747. {Dev UBA}*
- + *Canticum Mariae virginis ejusque pausa quarta. [Resp.] Hermannus Lancelot BOELEN, Daven- triensis, a.d. 7 Junii. Harderovici 1747. {Dev}*
- + *Canticum Mariae virginis ejusque pausa VII-X. [Resp.] Stephanus TSORJA DE KOVASZNA, Transylvano-Hungarus, a.d. 14 Oct. Harderovici 1747. {UBA}*
- *Natalis primus haereditarii totius Belgii Foederati gubernatoris serenissimi et celsissimi Wilhelmi Caroli Henrici Frisonis Arausonis et Nassaviae principis &c. Nec non natalis centesimus Pacis Westphalicae ac Academiae Ducatus Gelriae, Comitatusque Zutphaniae canticis reginae sponsae, Mariae virginis, Apostolorum, Gabrielis, Mariae, Zachariae, Hannae et Simeonis, Josephi et Mariae, Petri, Pauli et Barnabae, denique Johannis theologi in loca Cantic. V:10-16, Luc. I:46-55, Psalm. XCII:1-16, CXXVII:1-5, CXXVIII:1-6, CXXIX:1-8, CXXX:1-8, CXXXI:1-3, CXXXII:1-18, CXXXIII:1-3, CXXXIV:1-3, cum musica sacra celebratus. Harderovici 1748. {Dev KB UBG}*
 Niet vermeld worden namen van disputerende studenten, alhoewel het boek o.a. bestaat uit hierboven vermelde disputaties uit 1746 (Hermesen) en 1747 (Reichert, Boelen, Hartog, Tsorja).
- + *Antiq. paralipomena de Salomonis templo et regia etc. [Resp.] J.H.C. SCHONFELD, Talla- Lippiacus, a.d. 25 Maji. Harderovici [...]. {Debr}*
 Het titelblad van het enig bekende exemplaar is te kort afgesneden, waardoor het jaartal is weggefallen; vermoedelijk 1747 of 1748 (zie volgende titel).
- *Antiquitatum sacrarum paralipomena de Salomonis templo et regia, nec non de taberna- culi & templi velo Parocheth & de duplici tab. Masach, deque Salomonis regis throno eburneo & suggestu aeneo, ac quibusdam aliis. Harderovici 1748. {KB UBG Dev}*
 Nomina praestantissimorum juvenum, qui haec paralipomena publice defenderunt: J.H.C. SCHONFELD, Talla Lippiacus, nunc meritissimus scholarum Dordracenarum con- rector; Johannes APPELDOORN, Harderovico Gelrus; Theodorus JAGERINK, Dinxperloa- Zutphaniensis; Gysbertus Johannes BROEKHUYSEN, Zwolla-Transisalanus. – Met uit- slaande kopergravures.

- *Hand-boekjen voor de liefhebberen van de sinnebeeldische en van de prophetische godgeleertheyd behelsende eene korte openinge van het Hooglied Salomons, en een korte schets van de prophetische godgeleerdheyd.* Amsterdam 1749. {KB}
- *Kort uittreksel uit de schoole der jeugt [...].* ... 1752.
Een exemplaar van de eerste druk heb ik niet aangetroffen. De tweede druk verscheen in Zutphen 1756 {UBA}; de derde druk in Zutphen 1768 {Zut}.
- + *Hieroglyphicae biblicae specimen primum. [Resp.] Johannes COOLL, Amstelodamensis, a.d. 15 Martii.* Harderovici 1749. {UBA UBU}
- *Hieroglyphica biblica sive locorum quorundam emblematicorum expositio. Curante Franc. Lud. Cremer ejusdem filio et successore.* Harderovici 1753. {Dev UBU}
Nomina praestantissimorum juvenum, qui Hieroglyphica Biblica publice defenderunt: Johannes COOL, Amstelodamensis; Abraham Bredius BOONEN, Harderovico Gelrus; Jac. Henr. ROSS, Mosa-Trajectinus; Theodorus VAN CAMPEN, Zutph. Gelrus; Gerhardus Nicolaus APeldoorn, Hard. Gelrus.
- *Fata ecclesiae christianae, inde ab ecclesia apostolica, usque ad initia reformationis. Sive commentarii in Apocalypsin Johannis pars I continens quinque epistolas, sigilla, & tubas sive capita II-III:6, VI:1-11, VIII:2-IX:12. Curante Francisco Ludovico Cremer.* Zutphaniae 1757. {Dev UBG}
Bevat een kopergravure met portret van B.S. Cremer, ondertekend "J.M. Quinkhard pinx., I. Houbraken sculp. 1757". Geen vermelding van namen van mogelijke disputerende studenten. G. Schroder, *Oratio funebris [...] Cremeri.* 32, zinspeelde reeds op dit geschrift.
Fata ecclesiae christianae, inde ab apostolis sub persecutione gentilium, ortu et progressu bestiae orientalis et occidentalis, nec non Muhamedismi, usque ad tempora Wiclefitarum, Waldensium et Hussitarum, vel initia reformationis, una cum causis, quae justitiam judicii in Antichristum demonstrant. Sive commentarii in Apocalypsin Johannis pars II continens capita XII, XIII, XIV usque ad vs. 5, et cap. XVII integrum. Curante Francisco Ludovico Cremer. Zutphaniae 1757. {Dev UBG}
Geen vermelding van namen van mogelijke disputerende studenten.

Appendix I

Hoogleraren aan de Illustre School, de Academie en het Rijksatheneum te Harderwijk, (1599) 1600-1818

W.TH.M. FRIJHOFF EN M.D. MAK

De navolgende lijst geeft in alfabetische volgorde alle hoogleraren die aan de Illustre School, de Gewestelijke Academie en het Rijksatheneum van Harderwijk tussen 1599 en 1818 zijn aangesteld. Na hun naam en voorletter(s) volgen de jaren van aanstelling (en de hogeschool waar ze na een eventueel vertrek uit Harderwijk werkzaam waren, of de functie die ze toen aanvaardden), hun plaats en jaar van geboorte en overlijden, de faculteit (en de vakgebieden) waarin ze waren aangesteld, en tenslotte een korte verwijzing naar een algemeen biografisch woordenboek waarin snel nadere informatie over hun leven en werk kan worden gevonden. Er is van afgezien de meer specialistische woordenboeken te vermelden. In rubriek VI van de bibliografie die op deze lijst volgt, is voor een aantal hoogleraren nadere informatie te vinden.

ALMELOVEEN, Th. Janssonius van / 1697-1712†
Mijdrecht 1657-1712 Amsterdam
wijsbegeerte (historiën/welsprekendheid/
Grieks), 1702 geneeskunde
NNBW VI, 31	BONDAM, P. / 1763-1773 (naar Utrecht)
Kampen 1727-1800 Utrecht
rechtsgeleerdheid
vd Aa II, 819-822; BWN II, 47-48
AMERSFOORT, J. / 1815-1818 (naar Franeker)
Amsterdam 1786-1824 Franeker
theologie
vd Aa I, 251-254	BOSSCHA, H. / 1795-1804 (naar Groningen)
Leeuwarden 1755-1819 Amsterdam
wijsbegeerte (historiën/welsprekendheid/Grieks)
NNBW IV, 252
ARNTZENIUS, J.O. / 1801-1812 en 1815-1818
(wordt vrederechter te Harderwijk)
Zutphen 1770-1825 Zoeterwoude
rechtsgeleerdheid
NNBW I, 180	BRINK, J. ten / 1805-1812 (1815 naar Groningen)
Amsterdam 1771-1839 Groningen
wijsbegeerte (historiën/welsprekendheid/Grieks)
NNBW IV, 304
BALCK, E. / 1626-1628†
Deventer 1590-1628 Deventer
rechtsgeleerdheid
NNBW I, 226	BRONCKHORST, G. van / 1628-1631†
Leiden 1591?-1631 Harderwijk
rechtsgeleerdheid
NNBW III, 174
BEST, W. / 1717-1719†
Amersfoort 1683-1719 Harderwijk
rechtsgeleerdheid
NNBW VII, 113	CATE, G. ten / 1742-1749†
Neede 1699-1749 Harderwijk
theologie
NNBW IV, 403
BLEULAND, J. / 1791-1795 (naar Utrecht)
Gouda 1756-1838 Utrecht
geneeskunde
NNBW I, 370	CHRISTENIUS, J. / 1648-1659 (naar Amsterdam)
Crempen (Holstein) 1599-1672 Amsterdam
rechtsgeleerdheid
NNBW V, 111

Studiereglement van de Gelderse academie uit 1727. Gedrukt door de fa. Wed. Albert Sas & Arent Olofsen, Academiedrukkers, 1727. Collectie Veluws Museum, Harderwijk. Foto: Veluws Museum.

CLARISSE, J. / 1804-1812 (1814 naar Leiden)
Schiedam 1770-1846 Rheden
theologie
NNBW III, 227

CLOPPENBURGH, J. / 1640-1644 (naar Franeker)
Amsterdam 1592-1652 Franeker
theologie
NNBW I, 613

COCHIUS, F.J. / 1646-1669†
Alzey (Palts) ca. 1604-1669 Harderwijk
wijsbegeerte (welsprekendheid), 1647 geneeskunde
NNBW I, 618

COETIER, W. / 1670-1678 (1681 naar Deventer)
Arnhem 1647-1723 Franeker
wijsbegeerte (historiën/welsprekendheid)
NNBW IV, 442

COLONIUS, P. / 1656-1664 (als predikant naar Deventer; 1675 hoogleraar in Den Bosch)
Leerdam ca. 1625-1684 Den Bosch
theologie
NNBW IV, 447

CREMER, B.S. / 1717-1750†
Zutphen 1683-1750 Harderwijk
theologie
NNBW IV, 469

- CREMER, F.L. / 1750-1763 (naar Groningen)
Asperen 1715-1776 Groningen
theologie
NNBW IV, 472
- CUP, W. / 1634-1647 (naar Franeker)
Zaltbommel 1604-1667 Franeker
rechtsgeleerdheid
NNBW VII, 342
- DEUSING, A. / 1639-1647 (naar Groningen)
Meurs (Duitsland) 1612-1666 Groningen
wijsbegeerte (wiskunde/natuurkunde), 1642
geneeskunde
NNBW VIII, 383
- DIEST, H. van / 1627-1639 (naar Deventer)
Altena (Mark) 1595-1673 Deventer
theologie
NNBW IV, 504
- DIEST, S. van / 1664-1681 (naar Deventer)
Harderwijk 1631-1694 Deventer
theologie
NNBW IV, 505
- DOES, J. van der / 1679-1681 (wordt pensionaris van Gouda)
Delft 1644-1704 Gouda
rechtsgeleerdheid
NNBW VI, 430
- DRIJFHOUT, A.J. / 1763-1765†
Deventer 1733-1765 Harderwijk
wijsbegeerte (wijsbegeerte/wiskunde)
NNBW IV, 533
- EMPEREUR VAN OPPIJCK [OPWIJCK], C.
I' / 1619-1627 (naar Leiden)
Bremen (Duitsland) 1591-1648 Leiden
theologie
NNBW VIII, 1031
- ENS, P. / 1726-1741 (afgezet als sociniaan)
Kwadijk 1698-na 1770 Zwolle?
theologie
NNBW VIII, 487
- ENSCHUT, C.A. van / 1806-1812 (1815 naar Groningen)
Arnhem 1778-1835 Utrecht
rechtsgeleerdheid
NNBW III, 352
- ERASMIUS, J. / 1641-1644/45 (wordt conrector te Alkmaar)
Utrecht 1604-1658 Alkmaar
wijsbegeerte (redeneerkunde/Grieks)
vd Aa V, 188
- FLOCKENIUS, H. / 1650-1654 (naar Bremen)
Bremen (D) 1602-1680 Bremen
theologie
NNBW IV, 603
- FORSTEN, R. / 1775-1807†
Wildervank 1751-Harderwijk 1807
geneeskunde
NNBW IV, 613
- GESSELER, J. van / 1682-1688†
Neuenhaus (Bentheim) ca. 1642-1688 Harderwijk
rechtsgeleerdheid
NNBW III, 462
- GEUNS, M. van / 1775-1791 (naar Utrecht)
Groningen 1735-1817 Utrecht
geneeskunde
NNBW I, 931
- GORIS, L. / mei-dec. 1625 (wordt syndicus te Nijmegen, curator 1650)
Arnhem ca. 1595-1651 Nijmegen
rechtsgeleerdheid
NNBW I, 956
- GORTER, D. de / 1742-1754 (wordt lijfarts van tsarina Elisabeth)
Enkhuizen 1717-1783 Zutphen
geneeskunde
vd Aa VII, 304-305
- GORTER, J. de / 1725-1754 (wordt lijfarts van tsarina Elisabeth)
Enkhuizen 1689-1762 Wijk bij Duurstede
geneeskunde
vd Aa VII, 300-304
- GRATAMA, S. / 1797-1801 (naar Groningen)
Harlingen 1757-1837 Groningen
rechtsgeleerdheid
NNBW III, 491
- GRAEFF, Th. van de / 1693-1701†
Nijmegen ? -1701 Harderwijk
geneeskunde
vd Aa VII, 351

GRAEUWEN, P.'s / 1754-1771 (naar Groningen)
Serooskerke 1715-1779 Groningen
geneeskunde
NNBW IV, 668

GREVE, P. de / 1648-1655 (naar Nijmegen)
Arnhem 1621-1677 Nijmegen
rechtsgeleerdheid
NNBW III, 499

HAASTENBERG, H. van / 1754-1769†
Twello 1724-1769 Harderwijk
geneeskunde
vd Aa VIII, 28-29

HAGEMAN, E. / 1796-1797 (naar Leiden)
Amsterdam 1749-1827 Leiden
rechtsgeleerdheid
NNBW I, 1018

HERMANNIDES, R. / 1647-1680†
Wilda (Wilma?, Polen) ?-1680 Harderwijk
wijsbegeerte (historiën/redeneerkunde)
vd Aa VIII, 672-673

HOBOKEN, N. (van) / 1670-1672 (gevlucht
voor de Fransen)
Utrecht 1632-vóór 1678
geneeskunde
vd Aa VIII, 841-844

HOEINGIUS, J. / 1603-1637†
Unna (Mark) ?-1637 Harderwijk
wijsbegeerte (redeneerkunde)
NNBW VIII, 781

HORNIUS, G. / 1647-1654 (naar Leiden)
Kemrath (Palts) 1620-1670 Leiden
wijsbegeerte (historiën/staatsleer/aardrijkskunde)
NNBW VIII, 848

HOUTEN, C. van / 1701-1734†
Zwammerdam 1662-1734 Harderwijk
wijsbegeerte (wijsbegeerte/wiskunde)
vd Aa VIII, 1319-1320

ISENDOORN, G. van / 1647-1657†
Epe 1601-1657 Harderwijk
wijsbegeerte
NNBW I, 1194

KEMPER, J.M. / 1798-1806 (naar Amsterdam)
Amsterdam 1776-1824 Leiden
rechtsgeleerdheid
NNBW II, 658

KRAUSS, J.C. / 1807-1812 (naar Leiden)
Oeringen (Hohenlohe) 1759-1826 Leiden
geneeskunde
NNBW IV, 863

LAVINIUS (La Vigne), J. / 1637-1640†
Antwerpen ca. 1569?-1640 Harderwijk
wijsbegeerte (redeneerkunde/Grieks)
vd Aa XI, 217

LIDTH DE JEUDE, Th.G. van / 1815-1818
(naar Utrecht)
Tiel 1788-1863 Utrecht
geneeskunde
NNBW I, 1274

LOM, J.H. van / 1734-1763†
Nijmegen 1704-1763 Harderwijk
wijsbegeerte (wijsbegeerte/wiskunde)
vd Aa XI, 574-576

LOTZE, J.A. / 1815-1818 (emeritaat)
Amsterdam 1769-1832 Amsterdam
theologie
NNBW IX, 624

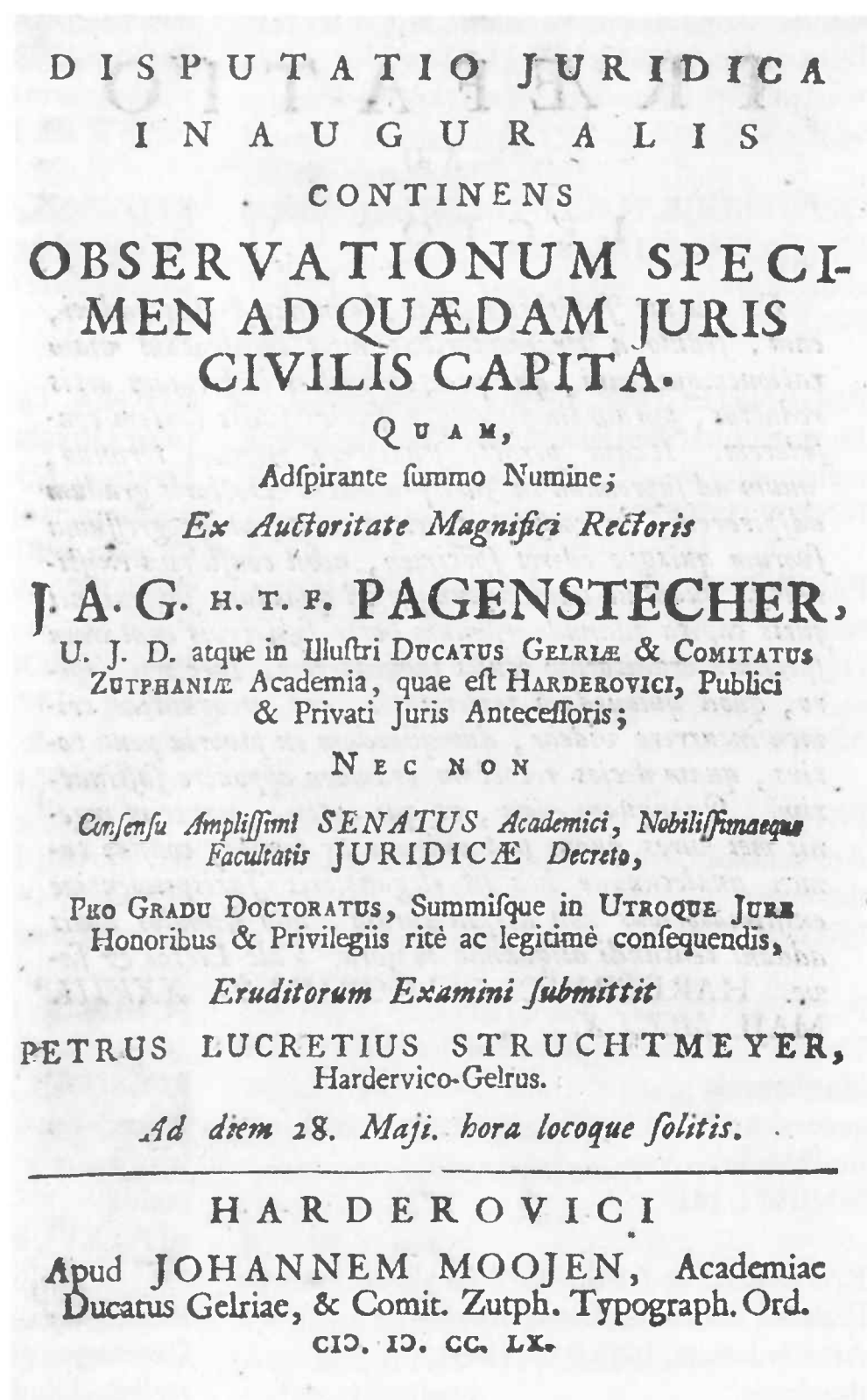
MAANEN, P.J. van / 1796-1808 (naar Amsterdam)
's-Gravenhage 1770-1854 Amsterdam
geneeskunde
vd Aa XII, 5-7

MARCKART, J.W. / 1747-1757†
Rüdenhausen (Franken) 1698-1757 Harderwijk
rechtsgeleerdheid
vd Aa XII, 192-193

MASCOU, G. 1728-1735 (naar Göttingen)
Danzig (Polen) 1698-1760 Leipzig (Saksen)
rechtsgeleerdheid
ADB XX, 551-554

MATTHAEUS, A. II, Ant. fil. / 1629-1634 (naar Utrecht)
Herborn (Nassau) 1601-1654 Utrecht
rechtsgeleerdheid
NNBW VII, 847

Disputatie van J.A.W. Pagenstecher (1723-1796), hoogleraar rechtsgeleerdheid, 28 mei 1760. AAH, inv.nr. 153. Foto: RAG.

MATTHAEUS, C. / 1644-1647†
Marburg (Hessen) 1608-1647 Harderwijk
wijsbegeerte (redeneerkunde/Grieks) en ge-
neeskunde
vd Aa XII, 390-391

MEIER, J. / 1684-1725†
Blomberg (Lippe) 1651/52-1725 Harderwijk
theologie
vd Aa XII, 539-542

MOOR, B. de / 1713-1724†
Kapelle (Zuid-Holland) 1649-1724 Harderwijk
geneskunde
NNBW II, 940

MUNTINGHE, H. / 1780-1798 (naar Groningen)
Termunten 1752-1824 Leeuwarden
theologie
NNBW II, 964

NAHUYS, A.P. / 1771-1775 (naar Utrecht)
Monnickendam 1737-1794 Utrecht
geneskunde
vd Aa XIII, 37-39

NIEUHOFF, B. / 1775-1812 en 1815-1818 (eme-
ritaat)
Lingen (Westfalen) 1747-1831 Harderwijk
wijsbegeerte (wijsbegeerte/wiskunde)
NNBW VIII, 1217

NUBERUS, J.C. / 1690-1696†
Danzig (Polen) 1642-1696 Harderwijk
wijsbegeerte (historiën/welsprekendheid)
vd Aa XIII, 342

OOSTERDIJK, N.G. / 1771-1775 (naar Leiden)
Utrecht 1740-1817 Leiden
geneeskunde
NNBW III, 935

PAGENSTECHER, J.F.W. / 1720-1746†
Burgsteinfurt (Westfalen) 1686-1746 Harderwijk
rechtsgeleerdheid
NNBW II, 1057

PAGENSTECHER, J.A.W. / 1757-1794 (emeri-
taat)
Hamm (Westfalen) 1723-1796 Harderwijk
rechtsgeleerdheid
NNBW II, 1056

PAREAU, J.H. / 1805-1810 (naar Utrecht)
Amsterdam 1761-1833 Utrecht
theologie
NNBW II, 1065

PONTANUS, J.I. / 1604-1639†
Op zee bij Elseneur (Denemarken) 1571-1639
Harderwijk
geneeskunde en wijsbegeerte (wiskunde/na-
tuurkunde)
NNBW I, 1417

RAEDT, A. de / 1671-1672 (gevlucht voor de
Fransen, chiliaat te Amsterdam)
Amsterdam ca. 1645-† ca. 1699
theologie
NNBW X, 774

REELAND, A. / sept.-dec. 1700 (naar Utrecht)
De Rijp 1676-1718 Utrecht
wijsbegeerte (natuurkunde/wijsbegeerte)
NNBW IX, 851

REINWARDT, C.G.C. / 1800-1808 (naar Am-
sterdam)
Lüttringhausen (Berg) 1773-1854 Leiden
geneeskunde
NNBW IV, 1135

REITZ, C.C. / 1755-1773†
Terborg 1708-1773 Harderwijk
wijsbegeerte (letterkunde)
NNBW III, 1049

REUVENS, C.J.C. / 1815-1818 (naar Leiden)
's-Gravenhage 1793-1835 Rotterdam
wijsbegeerte (historiën/Grieks/Latijn)
NNBW IV, 1144

RHOER, C.W. de / 1777-1798 en 1791-1798
(naar Utrecht)
Deventer 1751-1821 Utrecht
wijsbegeerte (historiën/welsprekendheid/
Grieks), 1791 tevens rechtsgeleerdheid
NNBW V, 597

ROOZEBOOM, J.G. / 1809-1811†
Elburg ca. 1782-1811 Elburg
geneeskunde
vd Aa XVI, 472

ROSCAM, P. / 1773-1787 (naar Utrecht) en
1788-1795 (wordt raadsheer Hof van Holland)
's-Gravenhage 1734-1801 's-Gravenhage
rechtsgeleerdheid
NNBW III, 1095

ROSSIJN, J.Th. / 1765-1775 (naar Utrecht)
Noord-Zijpe 1744-1817 Utrecht
wijsbegeerte (wijsbegeerte/wiskunde/sterren-
kunde)
vd Aa XVI, 482

ROTGERS, A. / 1718-1727 (naar Groningen)
Groningen 1684-1752 Groningen
rechtsgeleerdheid
vd Aa XVI, 495-496

RUNGIUS, J.C. / 1714-1721 (naar Franeker)
Cappel (Lippe) 1686-1723 Franeker
wijsbegeerte (historiën/welsprekendheid)
NNBW III, 1107

SCHACHT, C.P. / 1791-1796 (ontslag wegens
ziekte)
Harderwijk 1767-1800 Harderwijk
geneeskunde
vd Aa XVII, 190-191

SCHACHT, J.H. / 1763-1804 (emeritaat)
Bremen (Duitsland) 1725-1805 Harderwijk
theologie
NNBW X, 878

SCHEIDIUS, E. / 1765-1793 (naar Leiden)
Arnhem 1742-1794 Leiden
theologie
NNBW X, 881

SCHELTINGA, Th. / 1750-1780†
Leeuwarden 1703-1780 Harderwijk
theologie
NNBW IX, 975

SCHMITZ, J.A. / 1648-1652†
Soest (Mark) ca. 1600-1652 Harderwijk
geneeskunde
vd Aa XVII, 369

SCHÖNE, A. / 1656-1674/75†
Bremen (Duitsland) ?-1674/75 Harderwijk
rechtsgeleerdheid

SCHRÖDER (Schroder), G. / 1744-1762†
Leiden 1708-1762 Harderwijk
rechtsgeleerdheid
NNBW III, 1152

SCHULTINGH, A. / 1691-1695 (naar Leiden)
Nijmegen 1659-1734 Leiden
rechtsgeleerdheid
NNBW I, 1462

SIEBEN, C. / 1722-1730 (naar Amsterdam)
Krefeld (Meurs) 1699-1743 Amsterdam
wijsbegeerte (historiën/welsprekendheid)
vd Aa XVII, 657-658

STRUCHTMEIJER, J.C. / 1730-1764†
Struchtrop (Lippe) 1698-1764 Harderwijk
wijsbegeerte (historiën/ welsprekendheid/ Grieks)
vd Aa XVII, 1049-1050

SUERMAN, B.F. / 1809-1812 (1815 naar
Utrecht)
Haarlem 1783-1862 Utrecht
geneeskunde
vd Aa XVII, 1072

SUTHOLT, B. / 1622-1625 (ontslag wegens be-
kering tot katholicisme, daarna Hofrat te Düs-
seldorf)
Hamm (Westfalen) ca. 1590-ca. 1630 Düsseldorf
rechtsgeleerdheid
NNBW II, 1395

THIEL, C. van / 1655-1688†
Harderwijk ca. 1625?-1688 Harderwijk
wijsbegeerte
vd Aa XVIII, 99

THYSIUS, A. / 1601-1619 (naar Leiden)
Antwerpen 1565-Leiden 1640
theologie
NNBW V, 923, 925

TOLLIUS, A. / 1654-1675†
Rhenen ca. 1630-1675 Harderwijk
wijsbegeerte (letteren)
NNBW V, 949

TOLLIUS, C. / 1648-1654†
Rhenen ca. 1628-1654 Gouda
wijsbegeerte (historiën/staatsleer/ Grieks/aard-
rijkskunde)
NNBW V, 949

TOLLIUS, H. / 1766-1777 (naar Amsterdam)
Breda 1742-1822 Leiden
wijsbegeerte (historiën/welsprekendheid/
Grieks)
NNBW V, 949

TRIGLAND, TH. / 1661-1679†
Amsterdam 1620-1679 Harderwijk
rechtsgeleerdheid
NNBW X, 1043

TYDEMAN, M. / 1764-1766 (naar Utrecht) en
mei 1787-mei 1788 (terug als orangist, 1788 op-
nieuw naar Utrecht)
Zwolle 1741-1825 Leiden
wijsbegeerte (historiën/ welsprekendheid/
Grieks), 1787 rechtsgeleerdheid
NNBW II, 1464

VALCKENIER, J. / 1645-1654 (naar Franeker)
Keulen (Duitsland) 1617-1670 Leiden
theologie
NNBW X, 1071

VARNERIUS, J. / 1599-1621†
Elburg ?-1621 Harderwijk
rechtsgeleerdheid
vd Aa XIX, 38

VOSMAER, J. / 1815-1818 (naar Utrecht)
's-Gravenhage 1783-1824 Utrecht
geneeskunde
NNBW III, 1352

VRIJHOFF, H.G. van / 1736-1743 (naar Amsterdam)
Amsterdam 1704-1754 Amsterdam
rechtsgeleerdheid
vd Aa XIX, 483-484

WESTENBERG, E.W. / 1701-1712† (verdrongen)
Neuenhaus (Bentheim) ca. 1671-1712 Harderwijk
geneeskunde
vd Aa XX, 132

WESTENBERG, J.O. / 1694-1716 (naar Franeker)
Neuenhaus (Bentheim) 1667-1737 Leiden
rechtsgeleerdheid
NNBW III, 1408

WIDMARIUS, A. / 1644-1645 (naar Groningen)
Lemgo (Lippe) 1591-1668 Groningen
theologie
NNBW VII, 1319

WIJNEN, G. / 1690-1722†
Arnhem 1648-1722 Harderwijk
wijsbegeerte (wijsbegeerte/wiskunde)
vd Aa XX, 479-480

WILHELMIIUS, W. / 1664-1673 (1672 gevlucht naar Leiden)
Zutphen 1631-1677 Leiden
theologie
NNBW V, 1125

WILLMET, J. / 1793-1804 (naar Amsterdam)
Amsterdam 1750-1835 Amsterdam
theologie
NNBW X, 1222

WOLFERDUS, M. / 1655-1664†
Bremen (Duitsland) 1627-1664 Harderwijk
theologie
NNBW X, 1234

YPEY, Ann. / 1799-1812 (1813 naar Groningen)
Leeuwarden 1760-1837 Groningen
theologie
NNBW V, 1159

ZEVECOTE, D. van / 1658-1661†
Harderwijk 1627-1661 Harderwijk
wijsbegeerte (wiskunde)
NNBW V, 1171

ZEVECOTE, J. van / 1627-1642†
Gent 1596-1642 Harderwijk
wijsbegeerte (welsprekendheid/Grieks)
NNBW V, 1172

ZIJLL, C. van / 1672-1688†
Oudewater ca. 1635-1688 Harderwijk
geneeskunde

Appendix II

Literatuur over de Gelderse Academie te Harderwijk en haar hoogleraren

M.D. MAK EN W.TH.M. FRIJHOFF

I. Gedrukte bronnen

Brevia musicae rudimenta Latino Belgicae ex prolixioribus musicorum praeceptis excerpta. In usum illustris Gymnasii Geldro Velavici, quod est Harderovici. (Leiden: Henrick Lodowickszoon van Haesten voor Gedion de Haes Boeckvercooper tot Harderwijck, 1605). [Reprint Amsterdam 1973]

Gymnasium Illustrium Ordinum Geldro-Velaviae Hardervici Sicambrorum Novâ atque illustriori formâ restauratum: ubi eiusce consilii atque instituti causae, lectionumque tam classicarum quam publicarum, disciplinaeque; totius, nec non sumptuum ibidem in studiis moderationis ratio succinctè commemoratur. (S.l.: Commelin, 1605), 39 p. [Voor de derde druk zie hieronder].

Gymnasium illustrium Ordd. Geldro-Velaviae Hardervici, nova atque illustriori forma restauratum caet. Ed. tertia recognita. (Harderwijk: Weduwe Thomas Hendrickx, 1622).

Senatus Illustris Gymnasii Gelro Velavici. Lectori S.D. [...] Datum Hardervici ipsis Cal. Maii M.D.C.XXV. (Harderwijk: Weduwe Thomas Hendrickx, 1625).

Constitutiones et leges Illustris Gymnasii Gelro-Velavici, quod est Hardervici. Ed. nova auctior. (Harderwijk: Claes van Wieringen 1641).

Ordo lectionum aestivalium Anni 1646 in Illustri Gelro-Velavico, quod est Hardervici, Gymnasio. (Harderwijk: Nicolaus à Wieringen, 1646), 1 blad, plano.

Ordines Ducatus Gelriae, et Comitatus Zutphaniae, solleniter congregati, universis et singulis Salutem. [...], M.DC.XLVII XIII Aprilis. [Character, replica aanwezig in Veluws Museum]

Tollius, C. *Adlocutio ad nobilissimum & magnificum dominum, Ioannem Wynbergium, supremae Gelriae curiae senatorem, ejusdem ducatus & comitatus Zutphaniae academiae curatorem, Hardervici consulem, sponsum: cum domum duceret nobilissimam, lectissimamque virginem, Geertruida a Dedem, sponsam.* (Harderwijk: Nicolaus à Wieringen, 1647), 7 p.

Academiae ducatus Gelriae et comitatus Zutphaniae Hardervici constitutae inauguratio. Cum tribus Orationibus, Johannis Christenii, Georgii Hornii, Cornelii Tollii, eopse inaugurationis die habitis [= 12 april 1648]. (Harderwijk: Nicolaus à Wieringen, 1648), 31 p.

Belcampius, O. *Seegen-spraeck uyt de woorden Davids, Psalm 118 vs. 23-26, by forme van predicatie gedaen, op de inhuldiging van de academie des vorstendoms Gelre ende des graefschaps Zutphen, in de Kercke tot Harderwijck, den 12 April 1648.* (Harderwijk: Claes van Wieringen, 1648).

Leges et Statuta Illustris Academiae Ducatus Gelriae et Comitatus Zutphaniae, Hardervici Constitutae. (Harderwijk: Nicolaus à Wieringen, 1648).

Santes, I. *Applausus, quem ab arâ, auspicii novae Academiae Geldro-Zutphanicae, Hardervici constitutae, positâ, suspendit Ioannes Santes cognomento Santenus, L.A.M, & Gymnasii Vesaliensis Rector.* (Harderwijk: Nicolaus à Wieringen, s.a.), 1 blad, plano.

Verhoeven, Theodorus. *Triumphus Palladis; sive Academiae Gelro-Zutphanicae in urbe Hardervicena Inauguratio, Habita a.d. XII. Aprilis, MDCXLVIII.* (Amsterdam: Petrus Theodori Boeteman, 1648), 7 p.

Rampen, H. *Grote Vry-jaar ofte Jubilé zedert de Mens-wording van onsen Losser de Vrede-Vorst Jesus Christus het zeventien-hondertste*. (Harderwijk: Herman Rampen, 1700), 12 p.

Rampen, H. *Parnas-droppen, aan de curatoren van de Academie in Harderwijk*. (S.l. [=Harderwijk]: Herman Rampen, 1712).

Moor, Barth. de. *Praeloquium habitum, quum in theatro anatomico novo jussu [...] Ducatus Gelriae et Comitatus Zutphaniae quae est Harderovici academiae curatorum constructo corpus virile cultello anatomico subjiceret*. (Harderwijk: s.n., 1714).

Inauguratio, leges et statuta illustris academiae ducatus Gelriae et comitatus Zutphaniae Harderovici constitutae. (S.l. [=Harderwijk]: Wed. A. Sas en A. Olofsen, 1727), 31 p.

Martinius, F. *Op de inhuldinghe van de Geldersche Academy*.

[Zelfstandige uitgave van 7 p., aanwezig in GAH zonder titelpagina]

Ook gedrukt als:

Martinius, F. 'Op de inhuldinge van de Geldersche Academy, tot Harderwyk', in: *Mengeldichten*. ('s-Gravenhage, 1737) p. 88-93. [Fotokopie van gedicht in Veluws Museum]

Schrassert, J. *Codex Gelro Zutphanicus ofte Handboeck, Vervattende het Summier van veel saecken de Politie ende Justitie in den Furstendom Gelre ende Graafschap Zutphen betreffende*. [...] (Harderwijk: Willem Brinkink, 1740) p. 16-17 'Academie'.

Allardt, W.J. [...] *Chronodistichon in honorem [...] Domini Dⁿ. Friderici Wilhelmi, Lib. Baronis Torck [...] Decreto unanimi illustrissimorum procerum Velaviae post mortem illustrissimi et generosissimi domini Dⁿ. Alexandri Liberi baronis à Dedem Academiae Gelro-Zutphanicae, ut et Illustris Gymnasii Velavici, quae Harderovici florent, Curatoris Delecti Cum A.O.R. MDCCXLII. 5 Iduum Aprilis. Prima vice Gymnasium Illustre, Habito Examine publico solemni, applaudentibus Omnibus, ingrederetur, Decantatum à Wilhelmo Jacobo Allardt. V.D.M. Gymn. Ejusd. Pr.* (Harderwijk: Guilielmus Brinkink, 1742), 1 blad, plano. [Van Dedem en Torck waren curator van 1716-1741 resp. van 1741-1761]

Cremer, B.S. *Natalis primus haereditarii totius Belgii Foederati gubernatoris serenissimi et celssissimi Wilhelmi Caroli Henrici Frisonis Arausionis et Nassaviae principis nec non natalis centesimus pacis Westphalicae ac academiae ducatus Gelriae, comitatusque Zutphaniae Canticis reginae sponsae, Mariae virginis, [...] in loca Cantic. V:10-16, Luc. I:46-55, Psalm. XCII:1-16, [...] cum musica sacra celebratus*. (Harderwijk: sumtibus auctoris, 1748), 283 p.

Gorter, J. de. *Oratio in centesimum natalem seu annum jubilaemum academiae ducatus Gelriae et comitatus Zutphaniae, quae est Harderovici, habita die 12 Junii 1748, dum rectoris magnifici academiae munere abiret*. (Amsterdam: vid. B. van Gerrevink, 1748). [Hierachter: *Series curatorum, Series professorum, Series rectorum magnificorum*]

Reglement en ordonnantie van jura of leges voor gerigtelijke handelingen en acten van den Academische Senaat, coomende tot laste van parthyen, na dewelke een ieder sig sal hebben te reguleren. (Extract uyt het register der resolutien van de Edele Mogende Heren Curatoren van de Provinciale Geldersche Academie tot Harderwijk, Mercurii den 10 Juny 1750), [S.l.: s.n., s.a.], 1 p.

Essenius, S. *Specimen juridicum inaugurale, de privilegiis in genere, praesertim de iis, quae ad academiam spectant Gelro Zutphanicam*. [...] (Harderwijk: Joannes Moojen, 1777), VIII, 48, XVI p.

Ordo lectionum atque exercitationum, in Academia Ducatus Gelriae et Comitatus Zutphaniae, quae est Harderovici, mense septembri anni MDCCXCIII. inchoandarum: rectore magnifico Iano Bleuland. (Harderwijk: Ioannes Mooien, 1793), 1 blad, plano.

Rooy, A. de. *Oratio semi-saecularis, habita Harderovici, in gymnasii auditorio, die XI mensis Junii MDCCXCIII cum quinquagesimum laboris scholastici natalem publice celebraret*. (Harderwijk: Johan Moojen, 1793).

Bosscha, H. *Pax Ambianensis, publice celebrata in Academia Hardervicensi IV ante Nonas Iunias. Anno aer. Chr. 1802*. (S.l. [=Harderwijk]: Everardus Tijhoff, 1802).

Wetten voor het gezelschap, onder de zinspreuk Fit Tandem Surculus Arbor, opgericht te Har-

derwyck, den 15. Junij 1802. (Harderwijk: Ev. Tijhoff, 1806). [In het exemplaar van het Veluws Museum: aantekeningen van de secretaris C.S. Vitranga op meegebonden blanco bladzijden]

Ordines lectionum [van de Academie en het Athenaeum] 1811, 1816, 1817.

Nieuhoff, B. *Inwijdingsrede van 's lands athenaeum te Harderwijk, uitgesproken den 23 van louwmaand 1816.* (Harderwijk: Theodorus Barends, 1816), 136, XXIV p.

Ook afgedrukt in: *Annales Academiae Rheno-Traiectinae*, 1815/16, p. 161-260.

Staring, A.C.W. 'Feestzang, voorgelezen aan de plegtige maaltijd, bij de inwijding van het Geldersch Athenaeum, te Harderwijk, den 23 van Louwmaand, 1816', in: *Annales Academiae Rheno-Traiectinae*, 1815/16, p. 261-263.

Ook gedrukt als:

Staring, A.C.W. 'Feestzang, voorgelezen aan de plegtige maaltijd, bij de inwijding van het Geldersche atheneum, te Harderwijk; den 23 van Louwmaand 1816.', in: N. Beets (red.). *Gedichten van A.C.W. Staring, met eene inleiding uitgegeven door Nicolaas Beets.* 5e dr. (Zutphen: W.J. Thieme, 1861), p. 215-216. [Oorspronkelijke druk Zutphen, H.C.A. Thieme, 1820, 2 delen]

Vosmaer, Jacob. *De menschenliefde: dichtstuk, uitgesproken te Harderwijk, den 15den januarij 1818.* (Harderwijk: T. Barends, 1818), 31 p.

Hoefhamer, H. *Oratio funebris in obitum veris nobilissimi clarissimi J.H. van Kinsbergen.* (Amsterdam, 1819), 11, 25 p. [curator]

Epen, D.G. van (red.). *Album studiosorum Academiae Gelro-Zutphanicae MDCXLVIII-MDCCCXVIII. Accedunt nomina curatorum et professorum per eadem secula cura D.G. van Epen.* ('s-Gravenhage, 1904). [Oorspronkelijk uitgegeven als 'Het Album Studiosorum van Harderwijk', in: *De Wapenheraut*, VII-IX (1903-1905), in afleveringen]

Schutte, O. (red.). *Het Album Promotorum van de Academie te Harderwijk.* (Arnhem, 1980). (Werken uitgegeven voor 'Gelre', no. 36).

II Geschiedenis van Illustre School, Academie en Athenaeum

Bentham, H.L. *Holländischer Kirch- und Schulenstaat.* (Frankfurt-Leipzig, 1698) dl. II, p. 46.

Schrassert, J. *Hardervicum Antiquum Ofte Beschryvinge der Stadt Harderwyck. [...] T'Samengesteld by Mr. Johan Schrassert, Raad en Secretaris der Selver Stadt.* (Harderwijk: J. Rampen, 1730) p. 94-104 'Van de Academie'.

Uffenbach, Z.C. von. *Herrn Zacharias Conrad von Uffenbach merkwuerdige Reisen durch Niedersachsen, Holland und Engelland.* (Frankfurt und Leipzig: s.n., 1754) [dl. 1 en 2] (Ulm: Christian Ulrich Wagner, 1754) [dl. 3]

'Beschrijving van den opkomst, lotgevallen en tegenwoordigen bloeienden staat der vermaarde Geldersche provinciale hoogeschoole te Harderwijk', in: *Letter, historie en boekbeschouwer* 2 (Amsterdam, 1763-1764) p. 860 e.v.

Hasselt, G. van. 'Scholen te Harderwijk 1600-1648', in: *Geldersch Maandwerk* 1 (1807) p. 256-272.

Tideman, J. 'Bijdrage tot de geschiedenis der Akademie van Harderwijk', in: *L.G. Visscher, Historisch Tijdschrift* 2 (1842) dl. 4, p. 84-91.

Bouman, H. *Geschiedenis van de voormalige Geldersche Hoogeschool en hare hoogleeraren; grootendeels uit ongedrukte of zeldzame bescheiden.* (Utrecht: Terveen, 1844-1847), 2 dln.

Ridder van Rappard, Jhr. F.A. *Ernst Brinck, meereendeels naar onuitgegeven bronnen geschetst door Jhr. F.A. Ridder van Rappard.* (Utrecht: Kemink en Zoon, 1868), 91 p. [Brinck was bibliothecaris van de Illustre School en voorvechter van de Hogeschool]

Bleeck van Rijsewijk, F.G.B. van. *De stichting van het Nassau-Veluwsch gymnasium te Harderwijk, herdacht op 18. Juli. 1872.* (Harderwijk: J. Wedding, 1872), 62 p.

Aarsen, A. 'Harderwijk in mei 1747', in: *Geldersche Volks-Almanak* 43 (1877) p. 84-91.

Everdingen, G.J. van. *Iets over het voormalig forum privilegiatum van professoren en studenten*. (Utrecht: De Kruyff, 1879). (Dissertatie Utrecht 4 juni 1879) [Vergelijking tussen Leiden en Harderwijk].

Anspach, J. 'Ellardus a Mehen en de Veluwsche kwartierschool te Harderwijk', in: *De Navor-scher* 30 (1880) p. 119.

Nettesheim, F. *Geschichte der Schulen im alten Herzogthum Geldern: ein Beitrag zur Geschichte des Unterrichtswesens Deutschlands und der Niederlande / aus den Quellen bearbeitet von Friedrich Nettesheim*. (Düsseldorf: Bagel, 1881), VIII, 790 p.

Hoefer, F.A. 'Een akademisch boekverkooper te Harderwijk (Gedeon de Haes)', in: *Bijdragen en Mededeelingen Gelre* IV (1901) p. 274.

Veen, J.S. van. 'Bijdrage tot de geschiedenis der Harderwijksche school', in: *Bijdragen en Mededeelingen Gelre* IX (1906) p. 271-277. [Handelt over de Latijnse school].

Schilperoort, T. 'Harderwijk en zijne voormalige Academie', in: *Buiten* 8 (1914) 36 en 37, p. 428-431 en 440-445.

Veen, J.S. van. 'Het bezoek van Prins Willem V aan de Geldersche Academie te Harderwijk', in: *Bijdragen en Mededeelingen Gelre* XXVI (1923) p. 185-193.

Idenburg-Siegenbeek van Heukelom, O.C.D. 'De laatste jaren der Hoogeschool van Harderwijk', in: *Bijdragen en Mededeelingen Gelre* XXXVII (1934) p. 253-265.

Graswinkel, D.P.M. 'De Geldersche Hoogescholen. Dl. I: De Hoogeschool te Harderwijk', in: *Leidsch Universiteitsblad* 6 (1937) nr. 9.

Maastricht, M. van. 'Universiteiten van Gelderland.', in: *Gelderland, officiële propaganda-uitgave met medewerking van het provinciaal bestuur van Gelderland, V.V.V.'s en tal van andere autoriteiten en instanties*. (Amsterdam, 1954) p. 212-219.

Hak, H.J. 'De Akademie van Harderwijk; zij leverde beroemde Mannen op', in: *Hervormd Arnhem* 55 (1959) 17, p. 1 en 3.

Wartena, R. 'Gelderse Academie (1648-1811). Schetsen uit Gelderlands historie', in: *Arnhem-sche Courant* 7 en 14 november 1959.

Prins, A.H.J. *Bibliografie van Harderwijk. Grondslagen voor een verzameling bronnen en publicaties, geannoteerd, bijeengebracht en van een inleiding voorzien door A.H.J. Prins*. (Harderwijk, 1960).

Schneppen, H. *Niederländische Universitäten und deutsches Geistesleben. Von der Gründung der Universität Leiden bis ins späte 18. Jahrhundert*. (Münster: Aschendorff, 1960).

Sassen, F.L.R. 'De athenaea in het organiek besluit van 1815', in: *Universiteit en hogeschool* 8 (1961/62) p. 349-361.

Wittop Koning, D.A. *Korte toelichting bij de expositie 'Harderwijker Boekdrukkers' in de Bibliotheek van het Museum*. (1963), 5 p. [Expositie in het Veluws Museum; typoscript met aanvullingen en correcties].

Wittop Koning, D.A. 'De hogeschool van Harderwijk', in: *Organorama* (uitgave van Organon) 2 (1965) 3, tussen p. 16 en 17.

'De Harderwijkse Hogeschool', in: *Veluws Dagblad*, 20 augustus 1970.

Mars, K.H.M. 'De Latijnse school en het Fraterhuis van Harderwijk', in: *Archief voor de geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 16 (1974) p. 154-236.

Bots, H. 'Het intellectuele leven in Gelderland gedurende de 16de, 17de en 18de eeuw', in: P.J. Meij, W. Jappe Alberts, P.A.M. Geurts e.a. *Geschiedenis van Gelderland 1492-1795*. (Zutphen, 1975-1978). Boek II (1975) p. 385-428 (m.n. p. 401-405, 408-413).

Ekkart, R.E.O. 'De Harderwijkse academie in de 18de eeuw', in: *Tijdschrift voor de geschiedenis der geneeskunde, natuurwetenschappen, wiskunde en techniek* 1 (1978) 2, p. 51-58.

[Voordracht gehouden tijdens de voorjaarsvergadering van het Genootschap GeWiNa op 8 april 1978 te Harderwijk]

Vries, J. de. 'Harderwijkse academie: lange tijd enig in Gelderland', in: *Gelderland Nu* 11 (1980) 8, p. 23.

Frijhoff, W.Th.M. *La Société néerlandaise et ses gradués, 1575-1814. Une recherche sérielle sur le statut des intellectuels à partir des registres universitaires.* (Amsterdam-Maarssen: APA, 1981). (Dissertatie Tilburg 12 februari 1981).

Huijink, A.J.M. *Geschriften betreffende de universiteiten te Harderwijk en Franeker; een bibliografie.* (Uithoorn, 1982). (Bibliografische bijdragen 29).

Evers, M. 'De Illustre school te Harderwijk 1600-1647, de geschiedenis van een moeizaam bestaan', in: *Batavia Academica* 3 (1985) 2, p. 25-35.

Evers, M. 'The Illustre School at Harderwijk, 1600-1647', in: *LIAS* 12 (1985) 1, p. 81-113.

Wittop Koning, D.A. *Harderwijker boekdrukkers.* (Nieuwkoop: De Graaf, 1985). (Bibliotheca Bibliographica Neerlandica, vol. XIX).

Evers, M. en I. Pop-Verhey. 'Het Gymnasium Velavicum te Harderwijk 1600-1815', in: R. Bastiaanse, H. Bots, M. Evers (red.) *'Tot meesten nut ende dienst van de jeught'. Een onderzoek naar zeventien Gelderse Latijnse scholen ca. 1580-1815.* (Zutphen: De Walburg Pers, 1985) p. 268-295. (Gelderse Historische Reeks XVI).

Aerts, R. en L. Hoogkamp. *De Gelderse Pallas: Gymnasium Illustre, Gelderse Universiteit, Rijksatheneum te Harderwijk, 1600-1818.* (Barneveld: BDU, 1986). (Schaffelaarreeks nr. 19).

Schilderman, S.S. 'Bezoek van erfstadhouder Willem V aan de Academie te Harderwijk', in: *Herderewich Kroniek* 13 (1986) 1, p. 12-13. [Bezoek op 23 september 1776; artikel gebaseerd op verslag hiervan in *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken* van september 1776]

Kuys, L. 'Provinciale hogeschool en de Nijmeegse kwartierlijke hogeschool (1655-1679)', in: *De Gelderlander* (alle edities) 8 juli 1989.

Slijkhuis, J. 'Noord- en Oost-Nederland in Duitse ogen 1600-1900. Een tussenbalans' [III], in: *Driemaandelijks bladen* 41 (1989) p. 93-97. [Over de hogeschool van Harderwijk]

Wingens, M.F.M. 'Zur Vermeidung der Schande: Organisation und strafrechtliche Tätigkeit der Universitätsgerichte in der Republik der Niederlande (1575-1811)', in: H. Mohnhaupt und D. Simon (red.) *Vorträge zur Justizforschung. Geschichte und Theorie, I.* (Frankfurt am Main, 1992) p. 79-100.

Duinkerken, J. *Schepenen aan de Zuiderzee. De Magistraat van Harderwijk 1700-1750.* (Zutphen, 1990). (Reeks publicaties onder auspiciën van het Koninklijk Nederlandsch Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde, 2).

Duinkerken, J. en O. Weggemans. 'Universiteit was zo slecht nog niet', in: *Veluws Dagblad* 11 april 1998, p. 23.

[Bots, J.A.H.]. 'Dubieuze reputatie Harderwijk niet terecht', in: *Schilder's Nieuwsblad*, donderdag 15 oktober 1998, p. 11.

Mulder, L. *Een onderschatte universiteit. 350 jaar Gelderse Academie in Harderwijk.* (Harderwijk: Vereniging Vrienden van het Veluws Museum, 1998), 32 p. (Onderwijs Reeks van de Veluws Museum Reeks, 6). [Lesbrief voor de onderbouw van het voortgezet onderwijs]

Mulder, L. en W. Frijhoff (red.). *Een onderschatte universiteit. 350 jaar Gelderse Academie in Harderwijk.* (Harderwijk: Veluws Museum, 1998). (Harderwijk Reeks, deel 2).

III. Gebouwen, bibliotheek en verzamelingen

[*Lijst van aanwinsten van de bibliotheek van het Gymnasium Nassavico Velavicum.*] (Harderwijk: Thomas Henrici, z.j.). [Twee exemplaren, incompleet, uit ca. 1615. In stadsarchief Zutphen, Oud Archief, inv.nr. 523, afgebeeld in Wittop Koning *Harderwijker boekdrukkers*].

Westenberg, E.W. *Viridarii Academiae Ducat. Gelriae et Comit. Zutphaniae quod est Harderovici. Herbarum ac Usualium Plantarum Catalogus. Opera et Cura Ernesti Wilhelmi Westenbergii.* (Harderwijk: Theodori & Johannis Rampen, 1709).

[Scheidius, Everardus]. *Catalogus bibliothecae secundum ordinem pluteorum 1792.* [Handschrift in Stads- of Athenaeumbibliotheek Deventer, Hs. 95 B 13]

Hasselt, G. van. 'De bibliotheek van de Geldersche Akademie', in: *Geldersch Maandwerk* 1 (1807) p. 272-276.

[Regensburg, van (bew.)]. *Catalogus Bibliothecae academiae abolitae Gelro-Zutphanicae, quatenus, secundum decretum regium, in usum Athenaei Daventriensis tradita est.* (Deventer: J.H. de Lange, 1821), 45 p.

Catalogus Van een Uitmuntende Party Kast, Oranjerij, Plant en Heester-gewassen, Uitgemaakt hebbende, de Hortus van het gesupprimeerd Athenaeum te Harderwijk. Alsmede bloemkasten, bakken, glasraamen, nommer en bloemstokken, en het geen verders tot eene Complete Botanische Tuin behoord. Welken verkocht zullen worden op Maandag den 28 Meij 1821. Ingevolgen Authorisatie van zijn [sic] Excell. de Heer Minister voor Publiek Onderwijs, de Nationale Nijverheid en de Colonien, in dato 31 Maart 1821. Alles 2 dagen voor de Verkoopdag te zien. (Utrecht: H.H. Kemink, 1821), 27 p.

Hoefler, F.A. 'Het zgn. Linnaeustorentje te Harderwijk', in: *Bulletin Oudheidkundige Bond* 7 (1906) p. 17 e.v.

Kalf, J. 'De dubbelkerken te Harderwijk (oorspronkelijk Kerk van het St. Catharinaklooster, later ingericht voor de Harderwijkse Hogeschool en ook als Munt, daarna eenige tijd gebruikt als Kerk der Waalsche gemeente; tot voor kort als garnizoensbakkerij en eindelijk als eene gewone bakkerij gediend hebbende) en Nijmegen (de St. Maria- of Mariënburgkerk, thans bestemd tot Gemeente-museum)', in: *Van onze tijd* 11 (1910-1911) 1, p. 51 e.v.

Ven, D.J. van der. *Ons mooie Nederland dl. III: De Veluwe. Met 63 afbeeldingen naar pho-*

tographische opnamen van: B.Jb. Hoetink, G. Evekink Burgers, Arthur Marshall, G.C.J. Bethe e.a. (Amsterdam?: Meulenhoff, 1918). [p. 218 e.v. over de Hortus te Harderwijk]

Veen, J.S. van. 'Instructie voor den Custos der Akademische bibliotheek te Harderwijk 11 juli 1720', in: *Het Boek*, 2e reeks, deel 11 (1922) p. 344-345.

Hoefler, F.A. 'Mededeelingen omtrent de monumenten van Harderwijk', in: *Oudheidkundig Jaarboek* 3e serie, 3 (1923) p. 103-126.

Schamp, K.L. 'Het Linnaeustorentje te Harderwijk', in: *Buiten* 20 (1926) p. 250 e.v.

Penning, C.P.J. 'Gedenksteen te Harderwijk en bouw eener kamer voor de bewaring van fysieke instrumenten', in: *Bijdragen en Mededeelingen Gelre XXXIII* (1930) p. 169-172 + 1 p. afb.

Penning, C.P.J. en F.W.T. Hunger. 'Het borstbeeld van Linnaeus in het Hortustorentje te Harderwijk en de beeldhouwer, die deze buste maakte', in: *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* 81 (1937) 18, p. 1955-1961.

Jolles, J.A. 'De openbare bibliotheek te Arnhem', in: *Bijdragen en Mededeelingen Gelre XLI* (1938) p. 24-153.

Roding, G.M. 'De xylotheek van de hogeschool van Harderwijk', in: *20e Jaarboek Nederlandse Dendrologische Vereniging* 1954-1955, p. 161-168.

Roding, G.M. 'Een merkwaardige houtverzameling', in: *De Levende Natuur* 61 (1958) p. 46-47.

Koch-De Meyer, G. 'De illustere hogeschool van Harderwijk en haar boekenschat', in: *West-Vlaanderen* 13 (1964) 74 (maart-april), p. 112-116.

Wittop Koning, D.A. 'Penningen op de Hogeschool te Harderwijk', in: *Jaarboek voor Munt- en Penningkunde* 51 (1964) p. 17-22 + 1 p. afb.

Heniger, J. *Hortus Academicus Botanicus Harderovici. Resoluties van Curatoren van de Universiteit van Harderwijk 1693-1796.* (Utrecht:

Biohistorisch Instituut, Rijksuniversiteit Utrecht, 1970). [Typoscript, exemplaar in Veluws Museum].

[Anoniem]. 'Academiestraat', in: *Herderewich Kroniek* 1 (1974) 4, p. 40-42.

Heniger, J. *De academische horti van Nederland*. Onuitgegeven manuscript van een lezing gehouden op 17 december 1973 te Harderwijk. Tekst in bezit van de auteur (Bio-historisch instituut Utrecht). Een samenvatting van de lezing door J.M. Aniba verscheen onder dezelfde titel in: *Herderewich Kroniek* 1 (1974) 2, p. 22-24.

Molen, J.R. ter. 'De geschiedenis van de Nederlandse pedellenstaven', in: *Pedellenstaven van de Nederlandse Universiteiten en Hogescholen*. (Rotterdam, 1975) p. 15-66 (m.n. 26-29, 72-73). (Catalogus van de gelijknamige tentoonstelling in Museum Boymans-van Beuningen, Rotterdam van 20 december 1975 – 18 januari 1976).

Ewijk, D.J. van. *Lijst van boeken afkomstig van de Harderwijksche Bibliotheek welke krachtens 's Konings besluit van 15 Juny 1818 Nr. 100 aan de Stad Arnhem ten geschenke worden gegeven*. ('s-Gravenhage, s.a.), 21 p. [Hs in GA Arnhem, Archief Openbare Bibliotheek Arnhem, inv.nr. Br 494/3; fotocopie in Veluws Museum]

Vries, J.C.F. de, en W.A. de Meester. *Lijst van boeken afkomstig van de Harderwijksche Bibliotheek en provisionele te stellen onder bewaaring der Stedelijke Reg[ering] van Harderwijk*. (Harderwijk, 1819), 10 p. [Hs in GA Arnhem, Archief Openbare Bibliotheek Arnhem, inv.nr. Br 494/2; fotocopie in Veluws Museum]

Botanisch Kabinet, Het. Herbaria, houtverzamelingen, aquarellen & boeken uit vier eeuwen. (Franeker, 1980). (Catalogus van de gelijknamige tentoonstelling in Museum 't Coopmanshus te Franeker van juli t/m oktober 1980).

Koch, A.C.F. 'De collecties van de Athenaeumbibliotheek in historisch perspectief', in: J.C. Bedaux, A.C.F. Koch, D.A.S.R.P. Heikens e.a. *Stads- of Athenaeumbibliotheek Deventer 1560-1985*. (Deventer, 1985) p. 30-95, m.n. p. 62-76 'De komst van de bibliotheek van Harderwijk'.

Bedaux, J., I. Kok, H. Nalis [e.a.]. *Deventer topstukken Stads- of Athenaeumbibliotheek*. [Deventer: Stads- of Athenaeumbibliotheek, 1997], 47 p. [De topstukken nr. 2 *Glossarium Cyrilli*, nr. 3 *Wereldkroniek* en nr. 4 *Liber Exodus* zijn afkomstig uit de bibliotheek van de Harderwijkse hogeschool]

IV Faculteiten, onderwijs en promoties

[Wolzogen, Ludovicus]. *Advisen van Sommige Theologanten van Utrecht, Harderwijck, en 's-Hertogenbosch. Over het boeck van D. Ludovicus Wolzogen, genaemt De Scripturarum Interprete, Ofte Van den Uytlegger der Schrifture*. (Utrecht: Henr. Versteegh en Anth. Smitegelt, 1669), 22 p.

De onfeilbare proef-steun, van de nieuwe en zeldzaame bekeringe, of grondig onderzoek van de onregelmatigheit der wonderlyke bekeeringe te Aalten, beneffens eenige aanmerkingen over het gedrag van den eerw. praedikant Philippus de Roy, en de approbatie der Theologische faculteit, te Harderwyk. Ter behoorlyke defensie van den eerwaarde heer De Roy, opgedragen door twee goede vrienden. (Leeuwarden: Abraham Ferwerda, 1750), [10], 32 p.

Jungius, Joannes Ernestus. *Egte copye van een brief, geschreven aan de Theologische Faculteit te Harderwyk, met verzoek van approbatie van zeker Boek, het welk daer op de Magistraat van Zutphen is gesupprimeert*. (Arnhem: s.n., 1752), 8 p.

Forsten, R. *De vee-pest, welke zich in het Quartier van Nymegen geopenbaart heeft [...]. Waar by gevoegd is Voorbehoed en geneeskundig advys over dezelve vee-pest, uitgebragt door de Geneeskundige Faculteit te Harderwyk*. (Arnhem: W.A. van Goor, 1797), 61 p.

Arntzenius, J.O. *Oratio de meritis Gelrorum in jurisprudentiam. Publice habita Die IX. Junii, A. MDCCCII. Cum ordinariam juris civilis romani et hodierni docendi provinciam, in Academia Batava, quae est Hardervici, solemniter capesseret*. (Harderwijk: Everardus Tyhoff, [1802]), 45 p.

Gratama, S. 'Lijst der hoogleraren, die op de onderscheidene vaderlandsche akademien en gymnasien van den aanvang hunner stichting tot heden toe de regtsgeleerdheid onderwezen hebben', in: S. Gratama (red.). *Regtsgeleerd Magazijn*. (Groningen, 1809) dl. 1, p. 347 e.v.

Hoefer, F.A. 'Lichtvaardige promotie te Harderwijk', in: *Bijdragen en Mededeelingen Gelre XXXVIII* (1935) p. 276.

Pickée, J.A. 'Iets over het onderwijs in de exacte vakken aan de Harderwijker Hogeschool en het Athenaeum te Deventer', in: *GeWiNa* 3 (1958) 2, p. 7-13.

Haan, A.A.M. de. *Het wijsgerig onderwijs aan het Gymnasium Illustre en de Hogeschool te Harderwijk 1599-1811*. (Harderwijk, 1960). (Dissertatie Leiden 9 maart 1960), 198 p.

Schilfgaarde, A.P. van. 'Een promotie te Harderwijk', in: *Bijdragen en Mededeelingen Gelre LIX* (1960) p. 199-201. [Betreft O.G.W.J. Hacfort tot ter Horst, 24 november 1809]

Woude, S. van der. 'De oude Nederlandse dissertaties', in: *Bibliotheekleven* 48 (1963) p. 1.

Lindeboom, G.A. 'Het lesrooster van het Athenaeum te Harderwijk voor het zomerseizoen van het jaar 1646', in: *Bijdragen en Mededeelingen Gelre LXIII* (1968/1969) p. 99-102.

Meinsma, J.J. 'Het scheikundig onderwijs aan de Gelderse hogeschool (1648-1811) en het rijksatheneum (1815-1818) te Harderwijk', in: *Scientiarum Historia* 4 (1972) p. 201-216.

Disputatio theologica inauguralis de primi hominis apostasia / quam [...] ex autoritate [...] Gisberti ab Isendoorn [...] ventilandam proponit Johannes Tser Apatzai. [Utannyomas] / a kisero tanulmany irta Arato Ferenc. (Budapest: Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 1976). [Facsimile van het theologische proefschrift van Johannes Csere Apaczai, Harderwijk 21 april 1651, gedrukt door Egbert Arnold van Nunspeet, met los toegevoegde begeleidende studie]

Ekkart, R.E.O. 'Promoveren in Harderwijk', in: *Bijdragen en Mededeelingen Gelre LXXI* (1980) p. 101-109.

[Anoniem]. 'De Harderwijkse academie deelt doctorsbullen uit', in: *Veluws Dagblad* 21 november 1980, bijlage p. 13.

Schimmelpenninck van der Oije, C.O.A. 'Wie zijn er in Harderwijk gepromoveerd?', in: *Gelders Oudheidkundig Contactbericht* 86 (1980) p. 11-12.

Beijer, T. 'Van professoren en studenten', in: *Schilder's Nieuwsblad* 23 juli 1981 p. 15 ('Medisch onderwijs in Harderwijk armoedig, maar in goede handen'), 30 juli 1981 p. 13 ('Veluwe kwartierschool verheven tot universiteit'), 6 augustus 1981 p. 13 ('Wat bewoog Boerhaave om naar Harderwijk te komen?'), 13 augustus 1981 p. 15 ('De medische school van Johannes Gorter' [sic]), 20 augustus 1981 p. 15 ('Van Geuns gaf Harderwijkse Academie een grote naam'), 27 augustus 1981 p. 11 ('Het trieste einde van de Academie').

Juristische Dissertationen deutscher Universitäten, 17.-18. Jahrhundert. Dokumentation zusammengestellt von einer Arbeitsgruppe unter der Leitung von Filippo Ranieri. (Frankfurt am Main, 1986). (Ius Commune, Sonderhefte, Studien zur Europäischen Rechtsgeschichte, 27) 2 Bde.

Moorman van Kappen, Olav. 'Blick auf den Werdegang einer Harderwijker Dissertation vom Jahre 1758', in: J.A. Ankum, J.E. Spruit und F.B.J. Wubbe (red.) *Satura Roberto Feenstra. Sexagesimum Quintum Annum Aetatis Complenti, Ab Alumnis, Collegis, Amicis Oblata*. (Fribourg: Éditions Universitaires, 1985) p. 631-647.

Veen, Th. 'Harderwijkse promoti en Nijmeegse studenten', in: P.L. Nève en E.C.C. Coppens (red.) *Sine invidia communico. Opstellen aangeboden aan Prof.Dr. A.J. de Groot*. (Nijmegen: Gerard Noodt Instituut, Katholieke Universiteit Nijmegen, 1985) p. 243-272. (Publicaties van het Gerard Noodt Instituut, 8)

Wittop Koning, D.A. 'Unicum voor de bibliotheek van het Veluws Museum', in: *Herderewich Kroniek* 12 (1985) 4, p. 66-67. [Disputatie uit 1643]

Winter, P.J. van. *Hoger beroepsonderwijs avant-la-lettre. Bemoeiingen met de vorming van landmeters en ingenieurs bij de Nederlandse univer-*

siteiten van de 17e en 18e eeuw. (Amsterdam-Oxford-New York, 1988) 114 p. (Verhandelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, Afdeling Letterkunde, Nieuwe Reeks, deel 137).

Haan, A.A.M. de. 'Het wijsgerig onderwijs aan het gymnasium illustre en de hogeschool te Harderwijk tussen 1599 en 1811', in: *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland. Documentatieblad van de Werkgroep Sassen* 2 (1991) 1, p. 37-48. [Aanvulling op het proefschrift uit 1960].

Horst, K. van der. *Catalogus van de collectie Collegedictaten van de Utrechtse Universiteitsbibliotheek*. (Utrecht: Universiteitsbibliotheek, 1994), p. 255-258 'Harderwijk'.

Krikke, A. 'À la recherche...', in: M. Gosker, M.A.J. Popma, E. Talstra, A. Verheij en D. Vunderink (red.) *Een boek heeft een rug. Studies voor Ferenc Postma op het grensgebied van theologie, bibliofilie en universiteitsgeschiedenis ter gelegenheid van zijn vijftigste verjaardag*. (Zoetermeer, 1995) p. 90-98. [Aanmerkingen op het Album Promotorum zoals uitgegeven door O. Schutte]

Stegeman, S. 'Eendagspromoties aan de Gelderse Universiteit. Adviezen van een Harderwijkse hoogleraar', in: *Bijdragen en Mededelingen Gelre* LXXXVI (1995) p. 35-48.

Hell, J. van. 'Met name', in: *De Stadsomroeper*, p. 2 ('Academiestraat' 22 oktober en 5 november 1997), ('Pontanuslaan' 26 november 1997 en wederom op 15 juli 1998), ('Brouwerssteeg' 29 juli en 5 augustus 1998) ('Reinwardtlaan' 19 augustus 1998), ('Van Geunslaan' 14 oktober 1998), ('Bondamlaan' 28 oktober 1998).

Tuitjer, K. 'Studeren in Harderwijk. Tentoonstelling belicht de historie van de Gelderse Academie.', in: *De Gelderlander*, 31 oktober 1998.

V Studenten

Bruynne, F. de. *Naam-letter lof-gedigt Opgedragen Aan den Heere Nicolaas Serdam, Als zijn E: na een openbaar vertoog over het Natuurlyk Regt Met gemeen gejuyg der beyden Regten Doc-*

tor verklaard wierd op den 6. July 1697 [door] *François de Bruynne. comp. Stads-Schrijfmeester in Harderwijk*. (Harderwijk: Albert Sas, s.a.). [1 blad, plano; functie van de auteur gefingeerd]

Schroder, G. *Lessus in funere viri celeberrimi Hermanni Boerhaave defuncti XXIII Septembris MDCCXXXVIII*. [S.l., 1738], 8 p. [Gedicht]

Klaag- en Rouwgedichten Over den Nederslagh op den 28sten Juny 1742. 's Avonds tusschen elf en half twaalf uyrhen begaan aan den Heer Joh. Georg Huigen van Lamzweerde, Studerende in de Beyde Rechten, binnen Harderwyck, Ende op den 29sten dito 's morgens ten half ses uyrhen overleden. (Harderwijk: Willem Brinkink, 1742). [7 gedichten over 8 bladzijden verdeeld, op één na anoniem of ondertekend door een spreuk]

Rouwklage van Harderwyck Over 't ombren-gen van den Heer Johan Georg Huigen van Lamzweerde, Geschied op den 28sten Juny MDCCXLII [door] 's Vaders oude Vriend. (Harderwijk: Willem Brinkink, s.a.). [Inhoud gelijk aan eerste gedicht uit vorige titel; auteur waarschijnlijk J. Schrassert], [1 blad, plano, met rouwrand]

Schrassert, R.O. *Speculationes juridicae ofte aanmerkingen op de procedure bij den Academischen Senaat binnen Harderwijck gehouden tusschen de studenten Schrassert en van Wijhe, en de sententien op den 12 Febr. 1746. gepronuntieerd, met den gevolge van dien: ten regtelijcken bewijse, dat den student Schrassert daar bij in meer als eenen opsigten boven regten is beswaart geworden*. (Elburg: Van der Kamp, 1746).

Cremer, B.S. *Contemplationes Anti-Juridicae, Vergeleecken Met de Speculationes Juridicae, Van den Wel-Edelen Heere en Meester Reinier Otto Schrassert, [...]*. (Hattem: P. Ouleander, 1746).

Schrassert, R.O. *Speculationes Juridicae Posteriores, ofte Nadere Aanmerkingen Op de Procedure bij den Academischen Senaat binnen Harderwyck gehouden tusschen de Studenten Schrassert en van Wijhe, en de Sententien op den 12 Febr. 1746. gepronuntieerd, [...]* Dienende tot bevestiging van de voorige, tegens de *Contemplationes anti-juridicae van den Wel-Edelen Heere Bernard Sebastiaan Cremer [...]*. (Elburg: Nic. van der Kamp, 1746).

[Gorter, D. de]. *Leevensberigt van den grooten natuurkenner Carel Linnaeus. Overgenomen uit de Hedendaagsche Vaderlandsche Letter-oefeningen. VIIde deel. Mengelw.* (Amsterdam: A. van der Kroe & Yntema en Tieboel, 1778), 32 p.

Bleuland, J. *Oratio, qua memoria Hieronymi Davidis Gaubii cum omnibus, tum praesertim medicinae studiosis commendatur. Publice habita [...] die XIII. Junii MDCCXCII.* (Harderwijk: Joannes Moojen, [1792]), 50 p. [Gaubius was in 1722-23 student geneeskunde te Harderwijk]

Dusseau, Petrus J.V. *Feestzang voor de oud-studenten der voormalige Geldersche Hoogeschool, bij hunne vereeniging te Harderwijk, op den 2 Julij 1840.* (Harderwijk, 1840), 8 p.

Harn, W.J. van. *Hans-Jovis! Eene episode uit mijn academieleven te Harderwijk.* ('s-Gravenhage: A.J. van Tetroode, Museum Willem II, 1852), 40 p.

Veen, J.S. van. 'Uit de uitwendige en inwendige geschiedenis der voormalige Geldersche hoogeschool', in: *Bijdragen en Mededeelingen Gelre I* (1898) 1, p. 48-118.

Wrangel, E. *De betrekkingen tusschen Zweden en de Nederlanden op het gebied van letteren en wetenschap voornamelijk gedurende de zeventiende eeuw.* (Leiden, 1901). [Linnaeus]

Calkoen, H.J. 'Linnaeus in Harderwijk', in: *De Levende Natuur* 11 (1906) 7, p. 124 e.v.

Knappert, L. 'Naamlijst van West-Indische studenten te Leiden, Utrecht, Groningen en Harderwijk 1701-1813', in: *Bijdragen voor Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde* 6e reeks, 10 (1930) p. 290-294.

Pulle, A.A. *Carolus Linnaeus. Rede, ter gelegenheid van de herdenking van den dag, waarop Linnaeus voor twee honderd jaar aan de Academie van Harderwijk den graad van doctor in de geneeskunde behaalde, uitgesproken in de Raadszaal te Harderwijk op 24 Juni 1935.* (Utrecht, 1935).

Ven, A.J. van de. 'Een noodlottige vechtpartij te Harderwijk in 1742', in: *Historia, Maandschrift voor Geschiedenis* 2 (1936) 5, p. 132-136. Her-

drukt in *Herderewich Kroniek* 7 (1980) 3-4, p. 51-60.

Boerhaave-herdenking te Leiden en Harderwijk op 23 en 24 september 1938. (S.l. [= Leiden], 1938). [Losbladige uitgave met foto's]

Penning, C.P.J. 'De promotie van Boerhaave te Harderwijk, herdenkingsrede op 24 september 1938 te Harderwijk gehouden', in: *Nederlandsch Tijdschrift voor Geneeskunde* 82 (1938) 40, p. 4895-4899.

Penning, C.P.J. *Boerhaave commemorated at Harderwijk.* [Typoscript van een rede gehouden door dr. Penning op 24 september 1938, exemplaar in Veluws Museum, 9 p.]

Vrankrijker, A.C.J. de. *Vier eeuwen Nederlandsch studentenleven.* (Voorburg: Boot, 1939), 372 p.

[Anoniem]. 'Toen Harderwijk nog studentenstad was', in: *Algemeen Handelsblad*, 31 december 1952.

Boerman, A.J. 'Linnaeus becomes candidatus medicinae at Harderwijk: a neglected Linnaean document', in: *Svenska Linné-Sällskapets Arskrift* 39/40 (1956-1957) p. 33-47.

Drijver, F.W. *Carolus Linnaeus. Rede, uitgesproken ter gelegenheid van de herdenking van de dag, op welke Linnaeus voor 250 jaar geboren werd, uitgesproken op 24 mei 1957 in de Raadszaal te Harderwijk.* (Harderwijk: Drukkerij Flevo, 1957), 11 p.

Lindeboom, G.A. 'Linnaeus en Boerhaave', in: *Janus* 46 (1957) p. 264-274.

Lennep, M.J. van. 'Harderwijkse gepromoveerden uit de Friese gewesten', in: *De Vrije Fries* 47 (1966) p. 195-205.

Lindeboom, G.A. *Boerhaave's promotie te Harderwijk. Voordracht gehouden op 10 november 1966 te Harderwijk in de Grote Kerk ter gelegenheid van het tweede lustrum van de Medische Faculteitsvereniging aan de Vrije Universiteit te Amsterdam.* [Typoscript, 25 p.]

- Lindeboom, G.A. 'Boerhaave in Harderwijk', in: *Bijdragen en Mededelingen Gelre* LXIII (1968/1969) p. 103-117.
- Lindeboom, G.A. *Herman Boerhaave: the man and his work*. (London: Methuen, 1968). [p. 38-43: 'Boerhaave's graduation at Harderwijk']
- Beckers, J. en H. Franssen. *De peregrinatio academica van de Bommelse studenten in de 16de en 17de eeuw, vergeleken met die van hun collega's uit Nijmegen en Harderwijk*. (Ongepubliceerde scriptie, Vakgroep Geschiedenis, Universiteit van Nijmegen, 1974).
- Beem, H. 'Tolerante academie trok veel joodse studenten aan', in: *Veluws Dagblad* 10 december 1975, p. 19. (Geschiedenis van de joden in Harderwijk, 3e afl.).
- Schutte, O. *De wapenboeken der Gelders-Overijsselse studentenverenigingen*. (Zutphen: Walburg Pers, 1975), 272 p. (Gelderse Historische Reeks, VI). [Betreft studenten uit, maar niet te Harderwijk]
- Ditzhuyzen, R. van. *Onderwijs als opdracht. Leven en werk van de eerste vijftien ministers belast met het onderwijs in de periode 1798-1830* ('s-Gravenhage: Staatsuitgeverij, 1977), 120 p. [p. 30-35 over Hendrik van Stralen (1751-1822), promoveerde 12 juli 1779 tot doctor in de beide rechten; p. 54 over het einde van de Academie, bij Frederik August van Leyden]
- Wittop Koning, D.A. 'Beitrag zur Rekonstruktion der Matrikel der Hohen Schule zu Harderwijk', in: *Janus* LXVII (1980) p. 91-100.
- Wittop Koning, D.A. 'Bijdrage tot reconstructie album studiosorum illustre school of gymnasium te Harderwijk', in: *Gelders Oudheidkundig Contactbericht* (1980) 86-III, p. 1-10./ Aanvulling onder de titel 'Album Studiosorum Harderwijk' in *Gelders Oudheidkundig Contactbericht* (1981) 89-II, p. 16.
- Frijhoff, W.Th.M. 'Hoe Gelders was de Gelderse Academie?', in: *Bijdragen en Mededelingen Gelre* LXXII (1981) p. 119-137.
- Hanschmidt, A. 'Doktoren der Akademie zu Harderwijk aus dem Amt Meppen in den Jahren 1690-1805', in: *Jahrbuch des Emsländischen Heimatbundes* 29 (1983) p. 27-33.
- Hanschmidt, A. 'Doktoren der Akademie zu Harderwijk aus den Ämtern Cloppenburg und Vecht im 18. Jahrhundert', in: *Jahrbuch des Oldenburger Münsterland* (1984) p. 100-104.
- Evers, M. 'Het Veluws beurzenstelsel. Een onderzoek naar de alumni van het Kwartier Veluwe (1590-1671)', in: *Bijdragen en Mededelingen Gelre* LXXV (1984) p. 43-84.
- Beijer, T. 'Linnaeus' promotie te Harderwijk', in: *Herderewich Kroniek* 12 (1985) 3, p. 33-45.
- Schilderman, S.S. 'Vuurwerk', in: *Herderewich Kroniek* 12 (1985) 3, p. 53. [Over het ongeluk met vuurwerk van student J.W. baron van Coevorden tot Rande in 1749]
- Thomassen, K. (red.). *Alba Amicorum. Vijf eeuwen vriendschap op papier gezet: Het Album Amicorum en het Poëziealbum in de Nederlanden*. Maarssen-Den Haag 1990. (Uitgave n.a.v. de gelijknamige tentoonstelling in Rijksmuseum Meermanno-Westreenianum/Museum van het Boek te 's-Gravenhage van juni t/m augustus 1990).
- Evers, M. *De vormingsjaren van A.C.W. Staring. Brieven en documenten betreffende zijn studietijd in Harderwijk en Göttingen, 1784-1789*. (Hilversum: Verloren, 1996).
- Zuurdeeg, B.W., J. Heniger e.a. 'De Viaanse Gezond-Bron', in: *In het Land van Brederode, Historisch Tijdschrift voor het Land van Vianen* 21 (1996) 1-4, m.n. p. 22-26. [Over Theodorus van Gulpen, promoveerde te Harderwijk op 3 september 1750]
- Zoeteman, M. 'Het universiteitsarchief als genealogische bron voor de vroegmoderne tijd', in: *Jaarboek Centraal Bureau voor Genealogie* 51 (1997) p. 83-98.

VI Hoogleraren

N.B. In deze rubriek worden slechts gedrukte bronnen en secundaire literatuur opgenomen

waarin de betrokken hoogleraren centraal staan. De rubriek maakt geen aanspraak op volledigheid. Verwijzingen naar algemene biografische woordenboeken vindt men in de lijst van professoren hiervóór. Daarnaast raadplege men steeds Boumans geschiedenis van de hogeschool.

T. Janssonius van Almelooveen

Bibliotheca Almelooveeniana, sive catalogus elegantissimus librorum, quod magno studio et sumptu dum viveret collegit et usus est vir Celeberrimus Theodorus Janssonius ab Almelooveen. (Amsterdam, 1713). [Auctie 25 april 1713]

Amicorum plausus dati viro clarissimo Theodoro Janssonio ab Almelooveen [...] cum in alma academia Gelro-Zutphanica eloquentiae, historiam, & Graecae linguae professionem auspicaretur. (Harderwijk, A. Sas, 1697), 12 p.

Pesch, P.N.G. 'Collectie prof.dr. T.J. van Almelooveen, in: *Handschriften en oude drukken van de Utrechtse universiteitsbibliotheek. Catalogus bij de tentoonstelling in het Centraal Museum te Utrecht ter gelegenheid van het 400-jarig bestaan van de bibliotheek der rijksuniversiteit, 1584-1984.* (Utrecht, 1984) p. 298-300.

Graaf, B. de. 'Theodorus Janssonius ab Almelooveen (1657-1712): Life, writings, bibliographical activities', in: T. Croiset van Uchelen, K. van der Horst en G. Schilder (red.). *Theatrum Orbis Librorum. Liber Amicorum presented to Nico Israel on the occasion of his seventieth birthday.* (Utrecht: HES & Forum antiquarian booksellers, 1989) p. 179-192.

Stegeman, S. *Patronage en dienstverlening. Het netwerk van Theodorus Janssonius van Almelooveen (1657-1712) in de Republiek der Letteren.* (Nijmegen, 1997). (Dissertatie Nijmegen 5 februari 1997).

Stegeman, S. 'The *laudationes* of Theodorus Janssonius of Almelooveen (1657-1712), professor of medicine at Harderwijk University', in: *LIAS* 24/2 (1997) p. 213-243. [Tekstuitgave]

Stegeman, S. 'Geleerde vrouwen als verzamelobject. De voorgenomen uitgave over geleerde vrouwen van Theodorus Janssonius van Almelooveen (1657-1712)', in: *De Zeventiende Eeuw* 13/2 (1997) p. 447-457.

loveen (1657-1712)', in: *De Zeventiende Eeuw* 13/2 (1997) p. 447-457.

J. Bleuland

Bik, J.G.W.F. 'Doctor Jan Bleuland. Hoogleraar te Harderwijk en Utrecht (1750-1838)', in: *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 106 (1962) p. 476-482.

P. Bondam

Althuysen, J. *Lokwinsch oon dy brauwe, in schrandre jongfeynt Pytter Bondam, doa hy dy wurdigheyt fin Docketir ynne Riegenten forkrigge.* (Franeker: G. Coulon, 1746), 4 p.

Mossel, S. *Tegen-keer van het Graf-Schrift, van den nu Zaligen Wel-edelen Heere, Gerhard Schroder, In Leven Hoog-Leraar in de Rechts-Geleerdheid, in eenen zegen-zang, by de Aankomst van zyn Hoog-Geleerdes Opvolger, den Wel-edelen, Hoog-geleerden Heere, den Heere, Petrum Bondam, als Hoog-Leraar in de Rechts-Geleerdheid, Op Gelderlands Hooge-Schoole in Harderwyck, den 18 van Lente-Maandt 1763 [door] Siewwert Mossel, J.U. Stud. [S.l.: s.n., s.a.], 1 blad, plano.*

J. ten Brink

Brink, J. ten [jr.]. 'Levensschets van Mr. Jan ten Brink, in leven Hoogleraar te Groningen', in *Mengelwerk* (1841) 1, 10 p.

G. van Bronckhorst

Portheine jr., H. 'Gerhard van Bronckhorst, hoogleraar te Harderwijk, 1628', in: *De Navorscher* 1895, p. 513-e.v.

G. ten Cate

Allardt, W.J. *Lessus in moestissimo funere viri quondam maxime reverendi atque celeberrimi Domini Dn: Gerhardi ten Cate S.Th. & Philos. D. Linguarum Orientalium, Theologiae, Historiaeque Ecclesiasticae in Illustri Ducatus Gelriae & Comitatus Zutphaniae Academia, Professoris Publici. D. Nov. paulo ante IV. horam matutinae MDCCXLIX Ex pectoris ingravescente malo ... Memoriae ergo positus à W.J. Allardt...* (Harderwijk: Gulielmus Brinkink, s.a.), 4 p.

Reitz, C.C. *Oratio de meritis G. ten Cate, theol. prof. Hard.* (Harderwijk: J. Moojen, 1749).

Schrassert, J. *Querela De Parcarum duritie, Obrupta vitae stamina Viri Longe Lateque Celebrissimi D. Gerhardi ten Cate [...] Denati 4 Kal. Decemb. MDCCXLIX. Ætat. LI.* (Harderwijk: Johannes Moojen, s.a.[=1749]).

J. Christenius

Roever, N. de. 'Brief van prof. J. Christenius te Harderwijk aan burgemeesters van Amsterdam, berichtende aanneming van zijn beroep aan de doorluchte school, 25 Sept. 1659', in: *Oud-Holland* VIII (1890) p. 215.

J. Cloppenburg

Rhapsodia lugubris in insperatum excessum reverendi, celeberrimi & doctissimi viri D. Joh. Cloppenburgii, [...] in academia Franekerana S. Theol. Professoris primarii, 30. Julii pie & placide denati & 7. Augusti humo mandati. (Francor: Idzardus Balck, 1652), 10 p.

Poole, David N.J. *The history of the covenant concept from the Bible to Johannes Cloppenburg: De foedere Dei.* (San Francisco: Mellen Research University Press, 1992), IX, 295 p. [Oorspronkelijk doctoraalscriptie Universiteit van Erlangen].

B.S. Cremer

Amicorum Carmina in acerbissimum et subitum obitum viri plurimum reverendi et celeberrimi D. Bern. Sebast. Cremeri Ss. Th. Doctoris, [...], in Academia Gelro-Zutphanica, denati die XIV. Septemb. MDCCCL. (Harderwijk: Johannes Moojen, 1750), 14 p. [Bundel van twaalf met naam en functie ondertekende gedichten]

Arnoldi, M. *Exsequiis viri celeberrimi et desideratissimi D. B.S. Cremer. [door] Michaël Arnoldi ecclesiastes Hardervicensis.* (Harderwijk: Gulielmus Brinkink, s.a.), 1 blad, plano.

Lom, F.P. van. *Lyk-klage over het afsterven van den Hoog-eerwaarden en wydberoemden Heere den Heere Bernard Sebast. Cremer doctor en professor der Heilige Godgeleertheid in de Academie te Harderwyk. Overleden den 14. Sep-*

tember 1750. [door] F.P. van Lom. Primae Classis Discipulus. (Harderwijk: Jan Wigmans, 1750), 1 blad, plano.

Monumentum Viro Immortali Bernh. Sebastiano Cremero Theologo Celebrissimi, Rectori Magnifico cum Harderovici, in Acroaterio majori D. 30 Septembr. A.O.R. MDCCCL. Consummatus orator, Jc. et Antecessor Gerhardus Schroder ejus manibus parentaret, positum ab ejusdem nominum admiratore Wilh. Jac. Allardt. V.D.M. Gymn. Vel. Pro-Rect. (Harderwijk: Gulielmus Brinkink, s.a.), 8 p.

Schroder [Schröder], G. *Oratio funebris in obitum viri plurimum reverendi et celeberrimi D. Bern. Sebast. Cremeri [...] dicta XXX. Septemb. MDCCCL.* (Harderwijk: J. Moojen, 1750), 58 p.

Struchtmeyer, J.J. *Ad Studiosos Academiae Gelro-Zutphanicae in obitum acerbissimum viri celeberrimi Bernardi Sebast. Cremer [...] [door] Jodocus Johannes Struchtmeyer. Lit. St.* (Harderwijk: Johannes Wigmans, 1750), 1 blad, plano.

Royaards, H.J. 'Iets over de aanleiding tot den leerstelligen twist tusschen de hoogleeraren B.S. Cremer en J. Wesselius (1724-1727)', in: *Archief voor kerkelijke geschiedenis inzonderheid van Nederland* VIII (1837) p. 419-428.

F.L. Cremer

Gaudia in Luctu, sive carmina, quibus virum admodum reverendum atque eruditissimum Fr. Lud. Cremerum verbi divini apud Trajectenses ad Mosam ministrum In locum, honores, & munia Patris viri plurimum venerandi et celeberrimi Bern. Sebast. Cremeri [...] a.d. 5 cal. Decembr. 1750 susceptum exceperunt Amici. (Harderwijk: Johannes Wigmans, 1751), 1 blad, plano.

Allardt, W.J. *Elegia ad celeberrimi et maxime reverendum Franciscum Lodovicum Cremerum B.S.F. [...] Obitum Helenae filiae suae unicae dolentum. A.O.R. MDCCCLVII d. 14. Juni.* (Harderwijk: Johannes Moojen, 1757), 8 p.

A. Deusing

Ebels-Hoving, B. 'Theorie en therapie. Antonius Deusing (1612-1666) en de koorts', in: F. Huisman en C. Santing (red.) *Medische geschiedenis*

in regionaal perspectief: Groningen 1500-1900. (Rotterdam: Erasmus Publishing, 1997) p. 49-68. [Traktaat gedrukt te Groningen, 1655; in Harderwijk was hij verwickeld in Copernicaanse strijd]

Empereur van Oppijck, C. l'

Rooden, P.T. van. *Constantijn l'Empereur (1591-1648), Professor Hebreuws en Theologie te Leiden*. (Dissertatie Leiden 1985) / Engelse vertaling: *Theology, Biblical Scholarship and Rabbinical Studies in the Seventeenth Century: Constantijn l'Empereur (1591-1648), Professor of Hebrew and Theology at Leiden*. (Leiden: Brill, 1989).

P. Ens

Groot, A. de. 'Sozinianismus in Harderwijk? Der Prozess gegen Petrus Ens (1741)', in: *Művelődési törekvések a korai újkorban* (Kulturelle Bestrebungen in der frühen Neuzeit. Festschrift für Bálint Keserű). (Szeged, 1997) p. 135-151. (Separatum. Materialien zur Geschichte der Geistesströmungen des 16-18. Jahrhunderts in Ungarn, 35. kötetéből).

M. van Geuns

Berg, Ahasverus van den. *Aan den Weled. Hooggel. Heer Matthias van Geuns, archiater van Gelderland en hoogleeraar [...] te Harderwijk, over zijne intrereden*. [S.l., 1777].

Sypkens Smit, J.H. *Leven en werken van Matthias van Geuns M.D. 1735-1817*. (Assen, 1953). (Dissertatie Groningen 25 november 1953).

Haneveld, G.T. van, Hart, P.D. 't, Mulder, W.J. [e.a.] *Matthias van Geuns (1735-1817)*. (Utrecht: Stichting Faciliteitsgebouw AZU/UU, 1993). 46 p. [Uitgegeven ter gelegenheid van de opening van het Matthias van Geunsgebouw op 13 september 1993]

D. de Gorter

Hengevelt, Seb. *Ad virum celeberrimum Davidem de Gorter, nuperrime conjugem*. [S.l.: s.n., ca. 1750], 4 p.

Ooststroom, S.J. van. 'Het herbarium van David de Gorter', in: *Nederlandsch Kruidkundig Archief* 51 (1941) p. 252-274.

Ooststroom, S.J. van. 'Twee wapens van den Harderwijkschen hoogleeraar David de Gorter (1717-1783)', in: *De Nederlandsche Leeuw* 60 (1942) kol. 23-26.

Doornink-Hoogenraad, M.M. 'Werk van De Gorter en Martinet. Tentoonstelling Flora Zutphanica in Zutphen', in: *Gelders Oudheidkundig Contactbericht* 34 (1967) p. 1-7.

Jong, S. de. *IJssel & Berkel Flora. In het voetspoor van David de Gorter. Met een inleiding van M.M. Doornink-Hoogenraad*. (Zutphen: De Walburg Pers, 1971; 2e dr. 1977), 144 p.

J. de Gorter

Timmerman, W.A. 'Johannes de Gorter. Een schets van zijn leven en werk', in: *Nederlands Tijdschrift voor Geneeskunde* 112 (1968) p. 35-41.

Püschel, E. "'Dictata" zu den Werken von Johannes de Gorter (1689-1762), Professor in Harderwijk: *Medicinae Compendium, Praxis Medicæ Systema und Chirurgia Repurgata*', in: *Janus* 67 (1980) p. 41-57. [Bespreking van drie manuscripten gevonden in de bibliotheek van de voormalige hogeschool van Burgsteinfurt, Westfalen. Twee auteurs zijn geïdentificeerd: J.M. de Vries (1738) en G.J. Leenhof (1740)]

Th. van de Graeff

Catalogus exquisitissimorum in omni studiorum genere librorum [...] Ex bibliotheca instructissima [...] Theodori van de Graeff [...] / qui publica auctione distrahetur in aedibus Jordani Luchtmans [...]. (Leiden, Jordanus Luchtmans, 1702), 97 p.

P. de Greve

Hermesdorf, B.H.D. 'Petrus de Greve', in: *Nu-maga* (1970) p. 4-8.

R. Hermannides

Havercamp, G. *Epistola ad Rutgerum Hermannidem juris utriusque doctorem*. [S.l.: s.n., ca. 1696], 7 p.

Regius, E. *In Rutgerum Hermannidem, ineptum V.A. Jacobi Gronovii laudatorem*. [S.l.: s.n., ca. 1696], 4 p.

N. van Hoboken

Savornin Lohman, R.C.C. de. 'De in 1672 uit Harderwijk gevluchte en 'zoekgeraakte' rector magnificus Prof. Nicolaus van Hoboken', in: *De Gelderse Leeuw. Jubileumboek van de Groep Gelderland van het Koninklijk Nederlands Genootschap voor Geslacht- en Wapenkunde 1916-1992*. (Zutphen, 1992), p. 82-87.

G. Hornius

Catalogus librorum editorum, a Georgio Hornio, ab usque A. 1647. ad A. 1671 [...]. (Leiden: Arnoldus Doude, 1671).

G. van Isendoorn

Tollius, A. *Oratio funebris in obitum G. van Isendoorn, phil. prof. Hard.* (Harderwijk: Johannes Tollius, 1657).

J.M. Kemper

Hulde aan den heer J.M. Kemper. [S.l., 1813]. [Gedicht, gedateerd december 1813 en ondertekend d.C.. Dit is vermoedelijk I. da Costa]

Sypkes, Taco Abraham. *Epanorthotica epistola ad celeberrimum antecessorem Joannem Melchiorem Kemperum, de aetatis nostrae fati, exemplo gentibus ac praesertim Belgis nunquam negligendo, disputantem; accedit anonymi sermo, suam propriam sapientiam jactantes, ac Gallicam perfidiam incusantes, novantes Batavos perstringens*. (Groningen; Utrecht; Amsterdam [etc.], 1816). [Waarschijnlijk uitgegeven te Leiden]

Sypkes, Taco Abraham. *Paraenetica epistola ad celeberrimum antecessorem Joannes Melchiorem Kemperum, ab anonymo conflatum Epanorthoticae sic dictam recensionem examinans et virum celeberrimum arbitrum advocans*. (Groningen; Utrecht; Amsterdam [etc.], 1818). [Waarschijnlijk uitgegeven te Leiden]

Bij het afsterven van den hoog welgeb. heer jonkheer Jan Melchior Kemper, kommandeur der Orde van den Nederlandschen Leeuw, staatsraad in buitengewonen dienst, lid van de Tweede Kamer der Staten-Generaal, overleden den 20 july 1824. (Leiden: H.W. Hazenberg jr., [1824].

Hulde aan de nagedachtenis van mr. J. M. Kemper. (Rotterdam: A.F.H. Smit, 1824), 14 p. [Twee gedichten, ondertekend door P.W. en W.L.].

Siegenbeek, M. *Hulde, der nagedachtenis van Johan Melchior Kemper, openlijk toegebracht op den 23 september 1824 in de groote gehoorzaal der Leydsche Hoogeschool, bij den aanvang zijner lessen. Naar het Latijn door J.H. van der Schaaff*. [S.l.: s.n., 1824]. [Vertaling van volgende titel]

Siegenbeek, M. *Memoria Joannis Melchioris Kemperi, die XXIII Sept. anni MDCCCXXIV, in auditorio majori Academiae Lugduno Batavorum*. (Leiden: S. et. J. Luchtman, 1824), 37 p. [Origineel van vorige titel]

Zangen, gewijd aan de nagedachtenis van jonkheer mr. J.M. Kemper: uitgevoerd in de Maatschappij: Felix Meritis, op vrijdag, den 17den december 1824 door B. Klijn Bz; de muziek is vervaardigd door J.W. Wilms en A. Fodor. (Amsterdam: C. Covens, [1824]), 12 p.

Bibliotheca Kemperiana, sive Catalogus librorum qui studiis inservierunt Joannis Melchioris Kemper, [...]: quorum fiet distractio [...] X sqq. Octobris 1825. (Leiden: Luchtman, 1825), 8, 376 p.

Catalogus van plaatwerken en prenten, benevens eene zeer fraaije kunst- of plaatkast, nagelaten door J.M. Kemper [...] hetgeen verkocht zal worden [...] 1825. (Leiden: Luchtman [etc.], 1825), 31 p.

Klijn, H.H., J. H. van der Palm en B. Klijn Bz. *De nagedachtenis van Johan Melchior Kemper, plegtig gevierd op den 17 december 1824, in de Maatschappij Felix Meritis*. (Amsterdam: J. van der Heij en zoon, 1825), XIV, 106 p.

Palm, J.H. van der. *Éloge funèbre de J.M. Kemper, traduit du Holland[ais] par V. Deflinne*. (Tournai [= Doornik], 1825).

Naber, Johanna W.A. *Joan Melchior Kemper, 1776-1824*. (Haarlem: Tjeenk Willink, 1913), 250 p.

Th.G. van Lidt de Jeude

Catalogue du Musée Zooologique de Mr. le Dr. Th.G. van Lidt de Jeude, professeur de zoologie et d'anatomie comparée à l'Université d'Utrecht en Hollande: p. 1re, 2de et 4me contenant les collections de mammifères, d'oiseaux et de poissons; dont la vente publique aura lieu mardi, le 6 avril 1858. (Utrecht, 1858).

J.H. van Lom

Hell, J. van. 'Harderwijk en Heineken', in: *Historisch Jaarboek Harderwijk* (1993) p. 66-69.

J.A. Lotze

Brief aan eenen vriend, nopens het, dezer dagen, voorgevallene met den hoogleraar Johannes Anthonij Lotze en zijnen zoon. (Amsterdam: A. Vink, 1818).

Echt en getrouw verhaal van het gebeurde met den hoogleraar J.A. Lotze en deszelfs zoon, opgemaakt uit de oorspronkelijke stukken en uitgegeven door L.V. (Amsterdam: J.A. Radink, 1818).

P.J. van Maanen

[Kemper, J.M.]. *Aan mijnen vriend en ambtgenoot, Petrus Jacobus van Maanen, bij het afsterven zijner echtgenote, Anthonia Jacoba Forsten*. [S.l., 1806], 4 p.

[Boon, A. van der]. *Levensberigt van Pieter Jacob van Maanen*. [S.l.: s.n., 1855], 27 p.

A. Matthaeus

Voet, J. *Oratio funebris in obitum clarissimi ac celeberrimi viri Antonii Matthaei A.F.A.N. jurisconsulti & antecessoris in Academia Lugduno Batava*. (Leiden: Henricus Teering, 1710), 43 p. [Uitgesproken 14 september 1710]

Hasselt, G. van. 'Iets over A. Matthaeus, hoogleraar te Harderwijk, 1628', in: *Geldersch Maandwerk* II, p. 271-e.v.

Schlüter, F. *Antonius Matthaeus II. aus Herborn, der Kriminalist des 17. Jahrhunderts, der Rechtslehrer Utrechts*. (Breslau: Schletter, 1929), IV, 120 p. [Proefschrift Giessen. Ook verschenen als *Strafrechtliche Abhandlungen*, H. 252]

J. Meier

Cremer, B.S. *Oratio funebris in obitum J. Meier, theol. prof. Harderwijk*. (Harderwijk, 1725). [Geciteerd naar A.H.J. Prins, *Bibliografie van Harderwijk*, p. 10]

H. Muntinghe

[Bielevelt, H.]. *Ontboezeming bij het afsterven van Herman Muntinghe, doctor in de heilige godgeleerdheid, en rustend hoogleraar aan de Hoogeschool te Groningen*. (Groningen: s.n., 1824), 8 p.

Groningen in diepen rouw gedompeld door het smartelijk afsterven van den wel edelen hooggeleerden heer den heer Herman Muntinghe, overleden te Leeuwarden op den 24 april 1824, in het 72 jaar zijns waardigen levens. (Groningen: A. Hazelhoff, [1824]).

Lulofs, B.H. *Lijkkrans bij den dood van mijnen waardigen oom Herman Muntinghe, doctor in de godgeleerdheid en rustend hoogleeraar in derzelver faculteit aan 's Rijks Hoogeschool te Groningen, ridder der Orde van den Nederlandschen Leeuw, lid van het Koninklijke Nederlandsche Instituut en van meer andere geleerde genootschappen, (overleden den 24sten april 1824, in den ouderdom van ruim een en zeventig jaren)*. (Groningen: J. Oomkens, 1824), 12 p.

Senden, G.H. van. *Klaagzang, bij het afsterven van Herman Muntinghe, doctor in de heilige godgeleerdheid, rustend hoogleeraar aan de Hoogeschool te Groningen en Ridder der Orde van den Nederlandschen Leeuw*. 2e verb. dr. (Groningen: E. Meijer Hz., 1824), 14 p. [1e druk ook 1824]

Ypeij, A. *Akademische leerrede ter gedachtenis van wijlen den hoogleeraar Herman Muntinghe uitgesproken, den 2 van bloeimaand 1824*. (Groningen: J. Oomkens, 1824), 39 p.

Bibliotheca Muntinghiana, sive Catalogus librorum quos [...] collegit vir clarissimus Hermannus Muntinghe [...]: quorum publica fiet auctio Groningae per Wolterum van Boekeren, bibliopolam, die 26 septembris 1825 et sequentibus. (Groningen: W. van Boekeren, 1825), 126 p.

Steenbeek, A. *Hermannus Muntinghe*. ('s-Gravenhage: Nijhoff, 1931), XII, 298 p. (Proefschrift Groningen)

B. Nieuhoff

Catalogus librorum in omni disciplinarum genere et variis linguis [...] quibus usus est clarissimus Bernardus Nieuhoff. (Amsterdam: T.B. Groebe, [1832]), 150 p. [Auctie T.B. Groebe, 21 mei 1832]

Catalogus van eene fraaije verzameling uitmuntende, meest gouden en zilveren Nederlandsche gedenkpenningen en munten [...], ivooren beeldwerken [...] en eenige schilderijen, nagelaten door Bernardus Nieuhoff [...]: al het welk verkocht zal worden 28 mei 1832. (Amsterdam, [1832]).

Würzner, M.H. 'Bernard Nieuhoff en zijn beoordeling van het spinozisme', in : *Tijdschrift voor Filosofie* 24 (1962) p. 53-80.

Siebrand, H. 'Tussen stelkonst en levenskunst. Bernard Nieuhoff over het Spinozisme', in: *Bzzlletin* 13 (1984) 121, p. 11-15.

Wielema, M.R. 'Dezen groten, verhevenen tekst onzer Hora!'. Het verlichtingsbegrip van Bernard Nieuhoff', in: *Geschiedenis van de wijsbegeerte in Nederland. Documentatieblad van de Werkgroep Sassen* 5 (1994) 1-2, p. 169-192.

N.G. Oosterdyk

Catalogi II librorum, plurimis scientiis ac linguis praestantissimorum, [...] nec non collectio numismatum ac instrumentorum chirurgicorum, qui studiis inservierunt [...] Nicolai Georgii Oosterdyk, [...] et Hermanni Oosterdyk, Joan. fil. [...]: quorum omnium publica fiet auctio Lugduni Batavorum [...] die VI aprilis et seqq MDCCCXVIII. (Leiden: D. du Saar & H.W. Hazenberg Jr., [1818]), 68 p.

J.F.W. Pagenstecher

Lyk-klagt over den hoog-geleerden heer Johannes Fredericus Wilhelmus Pagenstecher. Professor in de rechten, in de Geldersche Hoogeschool te Harderwyk; Overleeden den IIIden November MDCCXLVI. (Harderwijk: Willem Brinkink, 1746).

Schroder, G. *Oratio funebris, in obitum viri consultissimi et celeberrimi, Joh. Freder. Wilhelmi Pagenstecheri, phil. et j.u.d. juris publici et privati professoris, ex auctoritate amplissimi senatus academici solenniter habita die XIX novembris. anno MDCCXLVI.* (Harderwijk: Johannem Moojen, 1746), 31 p.

J.H. Pareau

Catalogus partis bibliothecae instructissimae] quae inservit studiis Joa. Hen. Pareau: quorum libr[orum] publ[ica] fiet auctio 16 sept. 1833. (Utrecht, [1833]).

Heringa Eliza'sz, Jodocus. *Levensbericht en karakterschets van den hoogleraar Jean Henri Pareau.* [Leiden: Luchtmans, 1838], 67 p. (Overdruk uit: *Archief voor kerkelijke geschiedenis*, dl. IV)

J.I. Pontanus

Doorninck, P.N. van, en P.C. Molhuysen (red.). *Brieven van en aan Jo. Is. Pontanus (1595-1639), uitgegeven door P.N. van Doorninck en P.C. Molhuysen.* (Haarlem: Van Brederode, 1909), XII, 128 p.

A. Reeland

Serrurier, J. *Oratio funebris in obitum viri celeberrimi Hadriani Relandi antiquitatum sacrarum & linguarum orientalium professoris ordinarii; recitata ipsis nonis Martiis MDCCXVIII.* (Utrecht: Gulielmus vande Water, 1718), 48, 23 p.

Amersfoort, J. en W.J. van Asselt (red.). *Liever Turks dan Paaps? De visies van Johannes Coccejus, Gisbertus Voetius en Adrianus Relandus op de islam. Vertaald [uit het Latijn], ingeleid en toegelicht door J. van Amersfoort en W.J. van Asselt.* (Zoetermeer: Boekencentrum, ca. 1997), 172 p. (MISSION, nr. 17)

C.G.C. Reinwardt

[Bosscha, H.]. *Viro clarissimo, amicissimo, Casp. Georg. Car. Reinwardt, ex honorifico regis decreto in Indiam abire paranti, [...]*. [S.l., 1815].

Hoeven, J. van der. *Woorden uitgesproken bij het graf van den hoogleraar C.G.C. Reinwardt, op den 11den Maart 1854*. (Leiden: Van der Hoek, 1854), 7 p.

Vriese, W.H. de. *Ons streven naar waren roem: eenige woorden van dankbare herinnering bij het afsterven van den Hoogleraar C.G.C. Reinwardt gerigt tot de kweekelingen aan Leyden's Hoogeschool*. (Leiden, 1854).

Veth, P.J. *Ontdekkers en onderzoekers: zeven-tal levensschetsen. Ten tweede verbeterde en vermeerderde uitgave bijeenverzameld door P.J. Veth*. (Leiden: Brill, 1884), XI, 343 p.

C.J.C. Reuvens

Bergman, J.T. *Levensbericht van C.J.C. Reuvens, Hoogl. in de Bespiegelende Wijsbegeerte en Fraaije Letteren, speciaal belast met het vak der Archaeologie, te Leiden*. [S.l.: s.n., s.a.], 25 p.

Leemans, C. *Bibliotheca Reuvensiana. Descripsit atque edidit Conradus Leemans. Praefigitur editoris epist[ola] de vita Reuvensii*. (Leiden: Luchtmans [etc.], 1838), 12, 408 p. [Cum pretiis]

Leemans, C. *Epistola ad Leonardum Joannem Fredericum Janssen, de vita Caspari Jacobi Christiani Reuvensii*. [S.l.: s.n., 1838], 75 p.

Levensbericht van C.J.C. Reuvens, hoogleraar in de bespiegelende wijsbegeerte en fraaije letteren, speciaal belast met het vak der archaeologie, te Leiden. [Nijmegen: Thieme, 1838?], 8, 24 p. [Overdruk uit: Aanhangel op het Algemeen Woordenboek van Kunsten en Wetenschappen]

Wijngaarden, W.D. van. *Van Heurnius tot Boeser: drie eeuwen Egyptologie in Nederland (1620-1935)*. (Leiden: Brill, 1935), 5, 27 p. (Mededeelingen en verhandelingen van het Vooraziatisch-Egyptisch Gezelschap : "Ex Oriente Lux", nr. 2)

Brongers, J.A. 1833: *Reuvens in Drenthe. Een bijdrage tot de geschiedenis van de Nederlandse archeologie in de eerste helft van de negen-*

tiende eeuw. (Bussum: Fibula-Van Dishoeck, 1973), XLVI, 43, [43] p.

[Brongers, J.A.]. *C.J.C. Reuvens, archeoloog: tentoonstelling bij de uitgave van het dagboek van zijn reizen door Drenthe in 1833, Rijksmuseum van Oudheden, Leiden, april-mei-juni 1973*. (Leiden, 1973), 12 p.

Schneider, H.D. *De laudibus aegyptologiae: C.J.C. Reuvens als verzamelaar van Aegyptiaca*. (Leiden: Rijksmuseum van Oudheden, 1985), 32 p. [Academische rede Leiden]

C.W. de Rhoer

Catalogus van zeer welgeconditioneerde boeken, nagelaten door wijlen [...] mr. C.W. de Rhoer [...], welke verkocht zullen worden den 10de April 1821. (Utrecht: s.n., 1821).

Heusde, Ph.W. van. *C.W. de Rhoer gekenschetst bijzonder als geschiedkundige*. (Utrecht: Johannes Altheer, 1821), 76 p. (Nieuwe Verhandelingen van het Provinciaal Utrechtsch Genootschap voor Kunsten en Wetenschappen, 1:1). [Rede gehouden op 29 juli 1821]

Heusde, Ph.W. van. *Ter nagedachtenis van Cornelis Willem de Rhoer en Willem Hendrik de Beaufort*. (Utrecht, 1830).

Deursen, A.Th. van. *Jacobus de Rhoer 1722-1813. Een historicus op de drempel van een nieuwe tijd*. (Groningen, 1970). (Scripta Academica Groningana). [J. de Rhoer was vader van C.W. de Rhoer; hierin ook over de zoon.]

P. Roscam

Catalogus librorum inter quos eminent opera pretiosa quae omnia collegit et reliquit P. Roscam. ('s-Gravenhage: J. Thierry et C. Mensing, 1801).

A. Rotgers

Rue, Pr. de la. *Op het huwelijk vanden hooggeleerden, wydvermaarden heere, Mr. Arnoldus Rotgers [...] met de weledele jonkvrouwe Juliana Louisa Trigland*. (Groningen: s.n., 1730), 7 p. [Gedicht]

J.C. Rungius

Carmina lugubria a praestantissimis academiae civibus pie edita in funere [...] Johannis Cunradi Rungii [...] historiarum et eloquentiae professoris [...] defuncti A. D. XVII. Januarii Anno Domini MDCCXXIII. (Franeker: Henricus Halma, 1723), 35 p.

Muys, Wyerus G. *Quis non ad gravem hujus academiae ruinam, si non interitum, fatalem hunc nobis annum illuxisse metuat [...]: mededeling van het overlijden van Johannes Conrad Rungius en uitnodiging voor de begrafenis en de daarbij door Tiberius Hemsterhuis uit te spreken lijkrede.* (Franeker: Henricus Halma, 1723). 1 bl., plano. (Verzameling aankondigingen van colleges, gymnasiale en academische redevoeringen, 18)

J.H. Schacht

Forsten, R. *Iets ter nagedachtenis van den hoogeerwaardigen hooggeleerden heer Joannes Hermannus Schacht, eersten hoogleeraar in de H. Godgeleerdheid [...] aan de Bataafsche Hooge School te Harderwijk, getrokken en vertaald uit de Latijnsche redevoering van den hooggeleerden heer Rudolph. Forsten, [...] Uitgesproken bij gelegenheid van het nederleggen van het Akademisch Rectoraat op den 12 Junij 1805.* (Harderwijk: s.n., 1805).

Ev. Scheidius

Bibliotheca Scheidiana, sive Catalogus librorum [...] quibus usus est Everardus Scheidius: quorum publica fiet auctio, in officina Honkopiana, die 19. Martis 1806 & seqq. (Leiden: A. en J. Honkoop, [1806]), 102 p.

Mulder, M.J. 'Hebraïci van eertijds: De "Gelderse universiteit" te Harderwijk', in: *Alef beet* II (1992) 1, p. 21-29. [In het bijzonder over Everardus Scheidius]

Postma, F. 'Hebraïci van eertijds: De boekerij van Everardus Scheidius (1742-1794)', in: *Alef beet* II (1992) 1, p. 29-36. [Geveild te Leiden in 1806]

Th. Scheltinga

Arnoldi, M. *Ad virum reverendum et clarissimum Dn. Theodorum Scheltinga.* [S.l.: s.n., s.a.], 1 blad, plano.

Reitz, C.C. en F.P. van Lom. *Wensch der Hooge School van 't Hartogdom Gelre, en het Graafschap Zutphen. Verlangende naar den Wydvermaarden Heere, den Heere Theodorus Scheltinga, tot Professor in de H. Godgeleerdheit, enz, beroepen zynde. ... Vertaalt uit het Latyn van den Heer Professor Reitz, door F.P. van Lom.* (Harderwijk: Jan Wigmans, 1750), 1 blad, plano.

J.A. Schmitz

Tollius, C. *Oratio funebris in obitum J.A. Schmitz, med. prof. Hard.* (Harderwijk: Johannes Tollius, 1652).

G. Schroder [Schröder]

Mossel, S. *Grafschrift ter uitvaart van den Wel-Edelen, Hoogh-Geleerden Heere Gerhard Schroder. Beroemd Hoogh-Leeraar in de Rechts-Geleerdheid, op Gelderlands Vorstelyke Hooge School in Harderwyck. Ontslapen, in het 54ste Jaar zynes Ouderdoms, den 16, en plegtig ter Aarde besteld den 23 van Winter-Maand 1762. [door] Siewwert Mossel J.U. Stud.* (Harderwijk, Willem Brinkink, 1762), 1 blad, plano.

Zie ook bij P. Bondam.

A. Schultingh

Bibliotheca Schultingiana, sive catalogus exquisitissimorum, rarissimorumque librorum, inter quos excellunt theologi, patres Graeci etc. Quos magno labore et sumptu collegit [...] Antonius Schultingius [...]. Quibus add. est appendix librorum Latinorum, Gallicorum & Belgicorum. Quorum auctio fiet in Officina Luchtmanniana ad diem 11. Octobris & seqq. 1734. (Leiden: Samuel Luchtmans, 1734).

[Schultingh, A.] *Thesium controversarum juxta seriem digestorum decades centum, quas olim in Franequerana academia auditoribus suis se praeside disceptandas proposuit [...] Ant. Schultingius [...] Accedit ejusdem Exercitatio ad Valerii Maximi Lib. VII. c. 7 de testamentis recisis, nec non [...] Joh. Jac. Vitriarii [...] Oratio funebris in Schultingii obitum.* (Leiden: Samuel Luchtmans, 1738), 18, 622 p. [Latere druk Leiden: Cornelis de Pecker, 1762]

[Schultingh, A.] *Commentationes academicae, quibus selectiss. juris materiae pertractantur, acc[edit] Joa. Jac. Vitriarii Oratio fun[ebris] in obitum Schultingii*. (Halaë Magd. [= Halle], 1770-1774), 4 dln.

Saxe, Fr. *Oratio auspicialis de Antonio Schultinghio altera, geminoque Batavorum Cujacio, tamquam gravissimo futuri antecessoris exemplo: publice habita d. 25 junii a. 1789: cum ordinariam jura docendi provinciam in illustri Daventriensium Athenaeo solemniter adiret*. (Deventer, 1789), 56 p.

H. Tollius

Pars bibliothecae Tollianae, sive Catalogus librorum quos usum comparavit vir cel. H. Tollius: quorum omnium publica fiet distractio die IX decembris 1822. (Leiden, [1822]).

Water, J.W. te. *Levenbeschrijvinge van Mr. Herman Tollius*. [S.l.: s.n., ca. 1822], 32 p.

Th. Trigland

Lachrymae in obitum Celeberrimi, Clarissimi, Consultissimique Viri D.D. Theodori Triglandii, J.U.D. Ejusdemque in Illustri Gelrorum apud Hardervicenos Academia Antecessoris ac Professoris Primarii, Piè denati a.d. 12. Calend. Novembr. Anno MDCLXXIX [door] N.M. (Harderwijk: Albertus Sas, 1679), 1 blad, plano.

M. Tydeman

Tydeman, H.W.T. (red.) *Briefwisseling van mr. W. Bilderdijk met de hoogleraren en mrs. M. en H.W. Tydeman gedurende de jaren 1807 tot 1831, uitgegeven door H.W.T. Tydeman*. (Sneek: Van Druten en Bleeker, 1866-1867), 2 dln.

J. Valckenier

Applausus academicus in honorem Joann. Valckenirii, theol. doct. ejusdemque facultatis, ut et linguae sanctae in acad. Gelro Harderovicena prof. quondam ordin. Christ. Schotani, non ita pridem ss. theol. in hac nostra academia prof., nunc vero verbi Divini in ecclesia Franeq. pastoris fidelissimi, cum ss. theol. professores ordin. inaugurentur. (Franeker, 1654).

J. Vosmaer

Vrolik, W. *Levensberigt van Jacob Vosmaer, Med. Doct. en Prof. aan de Hoogeschool te Utrecht*. (S.l.: s.n., 1860), 16 p.

Asselbergs, W.J.M.A. *Tussen Vosmaer en Tollens*. (Amsterdam: Noord-Hollandsche Uitgevers Maatschappij, 1968), 18 p. (Mededeelingen der Koninklijke Nederlandsche Akademie van Wetenschappen. Afdeeling Letterkunde. N.R., dl. 31, nr. 1)

J.O. Westenberg

Rücker, J.C. *Oratio de vita et obitu viri clarissimi atque celeberrimi Joannis Ortwinii Westenbergii jcti, juri civilis [...] professoris [...], publice habita a.d. XXIII sept. MDCCXXXVII*. (Leiden: Samuel Luchtmans, 1737), 44 [12] p.

Feenstra, R. 'Ein später Vertreter der niederländischen Schule: Johann Ortwin Westenberg (1667-1737)', in: G. Baumgürtele e.a. (red.). *Festschrift für Heinz Hübner zum 70. Geburtstag am 7. November 1984*. (Berlijn-New York: De Gruyter, 1984) p. 47-62.

A. Widmarius

Knipscheer, F.S. *Abdias Widmarius, predikant te Uitgeest, en het kerkelijk leven eener gereformeerde gemeente in de XVIIe eeuw*. ('s-Gravenhage, 1905), 2 dln. (Overdruk uit: *Nederlandsch Archief voor Kerkgeschiedenis*, dl. 3, afl. 3, p. 291-322; afl. 4, p. 396-413)

G. Wijnen

Wittop Koning, D.A. 'De intree-rede van Gerardus Wijnen te Harderwijk in 1691', in: *Herderewich Kroniek* 7 (1980) 1, p. 5-6.

J. Willmet

Bibliotheca Willmetiana: catalogus bibliothecae instructissimae quam in suos usus comparavit Joannes Willmet, cujus publica auctio fiet Amstelodami, die 22 maji et sqq. MDCCCXXXVII [...] per bibliopolas J. Müller, J. Radink et D. Grüber in aedibus Kalverstraat, no. 9. (Amsterdam, J. Müller [etc.], 1837), 247, 39 p.

Catalogus van eene fraaije verzameling schilderijen, door Nederlandsche meesters, en verder eene uitmuntende collectie gekleurde en ongekleurde tekeningen, [...] prenten, prentwerken enz.: meerendeels nagelaten door [...] Johannes Willmet [...], eindelijk nog van fraai beeldwerk, rariteiten, kasjes, [...] als hetwelk verkocht zal worden op Maandag 25 Januarij 1836 [...] te Amsterdam, ten huize van de Wed. C.S. Roos, [...] door [...] Jeronimo de Vries, Albertus Brondgeest, Engelbert Michael Engelberts, en Cornelis François Roos. (S.l., 1836).

Ann. Ypey

Catalogus librorum, quos in variis doctrinarum generibus [...] sibi collegerat [...] Annaeus Ypey [...]: quorum publica fiet auctio [...] octobris 1837 [...]. (Groningen: R.J. Schierbeek, 1837), 166 p.

Kalma, J.J. *Annaeus Ypey (1760-1837): Fries predikant, kerkhistoricus en taalkundige: bibliografische gegevens van en over hem verzameld door J.J. Kalma. (Leeuwarden: Eigen beheer, 1984). 2 delen in 1 band.*

Kamerling, J., 'De kerkhistoricus Annaeus Ypey (1760-1837). Nuance, vooroordeel en ver-

oordeling', in: *Nederlands Archief voor kerkgeschiedenis* 55 (1975), p. 192-236.

Rossem, C.G.Th. van. *In forjitte iisbrekker: Annaeus Ypeij (1760-1837) en zijn Beknopte Geschiedenis der Nederlandsche Tale. (Nijmegen: C.G.Th. van Rossem, 1991), V, 156 p. (Doctoraalscriptie Geschiedenis van de taalwetenschap, Vakgroep Nederlandse taal- en letterkunde, Katholieke Universiteit Nijmegen)*

J. van Zevecote

Blommaert, Ph. (red.) *Gedichten van Jacob van Zevecote, voor de eerste maal verzameld uitgegeven door Ph. Blommaert. (Gent: Hebbelynck; Rotterdam: Messchert, 1840), XVI, 343 p.*

Willems, L. *Nieuwe bijzonderheden over de werken van Jacob van Zevecotte. (Gent, 1897). (Koninklijke Vlaamsche Academie voor taal- en letterkunde)*

Dambré, O. (red.) *Jacob van Zevecote's Nederduytsche dichten (1626-1638), ingeleid, gerangschikt en toegelicht door O. Dambré. (Antwerpen: De Sikkel, Amsterdam: Wereldbibliotheek, 1939), 186 p. (De Seven Sinjoren, 19)*

Appendix III

De financiële situatie van de Academie van Harderwijk

K.J.W. PEENEMAN

“De H.H. Curateuren gedelibereert hebbende over den Staet van Finantie deser Academie, hebben om de meeste menage te gebruijcken, geresolveert het musiceren bij t’houden van de oraties af te schaffen, tot dat de beurs wat sal zijn geaccresceert.”¹.

Als besloten moet worden de muzikale omlijsting van de promoties te laten vervallen omdat de portemonnee het niet toelaat, moet de nood wel hoog zijn. Die droevige financiële situatie van de Academie te Harderwijk is reeds in alle toonaarden bezongen, meestal zonder al te veel feitelijke gegevens. Dit artikel wil in die lacune voorzien. Als bijlagen zijn daarom o.a. opgenomen een volledige lijst van sloten van rekeningen en een overzicht van de besluiten van de Gelderse Landdag betreffende de Academie.

Bij de verheffing van de Illustre School van Harderwijk tot Academie in 1647 werd door de Landschap een bedrag van f8000,- jaarlijks ter beschikking gesteld². De Landschap, ook wel *Staten van Gelre en Zutphen* genoemd, was een combinatie van de Statencolleges van de Kwartieren van Nijmegen, Zutphen en Veluwe. De kwartieren waren namelijk soeverein. Hun ‘binnenlandse’ aangelegenheden regelden ze zelf, zaken die de kwartieren gezamenlijk aangingen werden door de Landschap behandeld. Elk kwartier had een eigen College van Gedeputeerde Staten, dat als belangrijkste taken de belastingheffing had en het beheer van de *geestelijke goederen*³. Ook de Gedeputeerden vergaderden gezamenlijk als het om gemeenschappelijke uitgaven ging. Ze heetten dan, niet verrassend, het *Gecombineerde College*. Het college besloot het bedrag te laten betalen door de ontvanger van Harderwijk met als dekking de inkomsten uit de *gemene middelen*, de verbruiksbelastingen. De ontvangers der belastingen, op lokaal en kwartierlijk niveau, fungeerden ook als betaalkantoor. Op vertoon van een betalingsordonnantie, uitgegeven door de Gedeputeerde Staten van het Kwartier of het Gecombineerde College, ontving men zijn geld.

Het financiële beheer van de Academie gebeurde door een rentmeester. Deze maakte jaarlijks een rekening op die door de curatoren moest worden goedgekeurd. De functie van rentmeester werd in het begin meestal vervuld door één van de burgemeesters van Harderwijk. De curatoren waren belast met het toezicht, als vertegenwoordigers van het gewestelijk bestuur. Door de Landschap werden uit elk kwartier twee curatoren benoemd, één uit de ridderschap en één uit de steden.

Het werd al gauw duidelijk dat het toegekende bedrag lang niet volstond: in de (rekening)jaren 1651/52 – 1654/55 was er al een tekort van meer dan de helft van de toelage. Vanaf het rekeningjaar 1659/60, de eerste keer dat er een positief saldo was,⁴ werd het restant van de

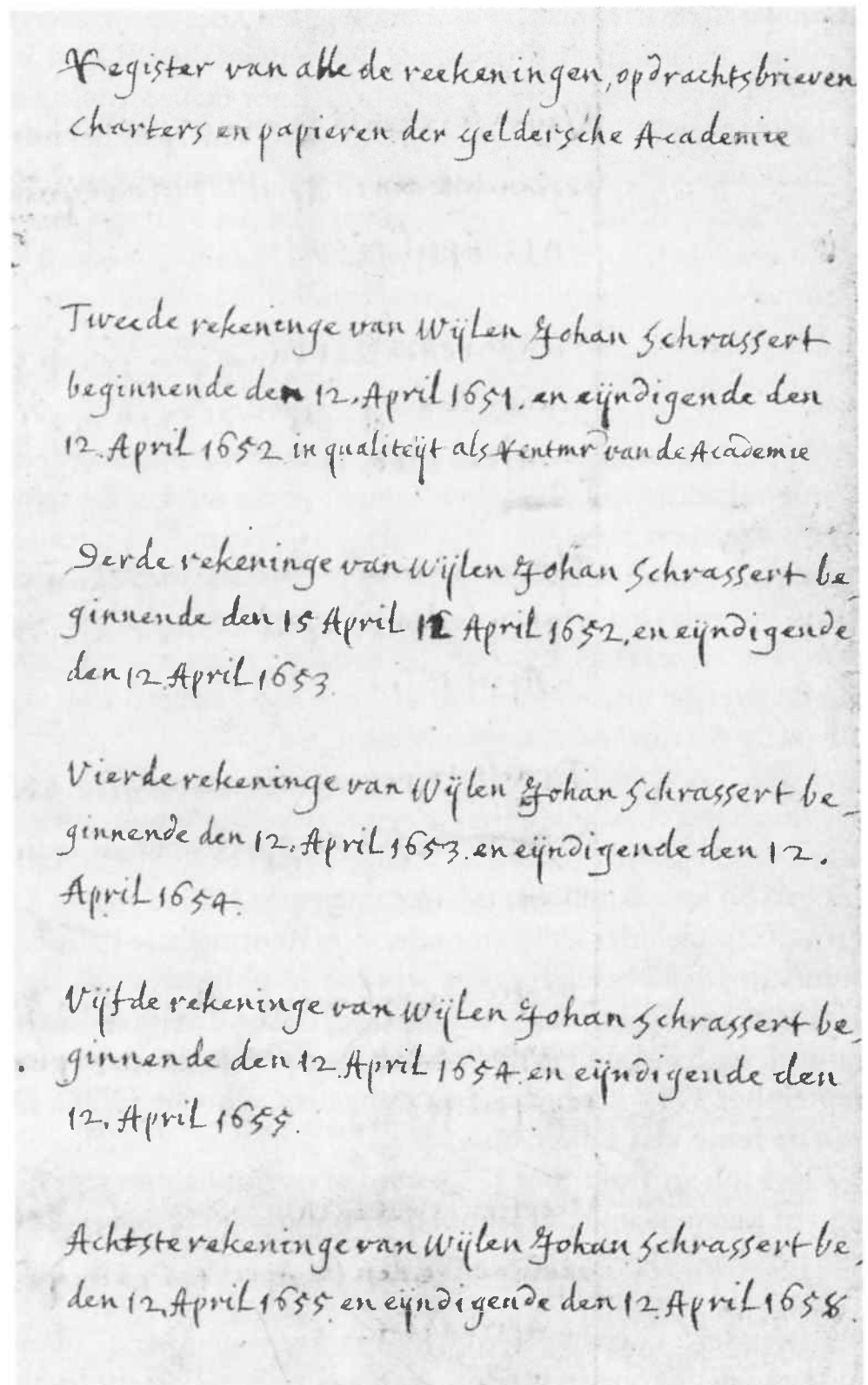
1 AAH, inv.nr. 2, 153. Besluit van curatoren 14 juni 1723.

2 Besluit van de Gelderse Landdag van 1 juni 1647.

3 Bezittingen van de Rooms-Katholieke Kerk, die na de reformatie door de overheid in beslag waren genomen. De inkomsten werden onder meer gebruikt om predikanten, theologiestudenten, andere kerkelijke functionarissen en schoolmeesters te betalen.

4 Vermoedelijk, want er zijn geen rekeningen bewaard over de jaren 1650/51, 1655/56 en 1656/57.

Overzicht van rekeningen, opgemaakt door de Harderwijkse burgemeester Johan Schrassert, derde kwart zeventiende eeuw. AAH, inv.nr. 15. Foto: RAG.

rekening verrekend met de inkomsten. De tekorten van vóór die tijd schijnen vanzelf verdwenen te zijn, hoewel het toch om aanzienlijke bedragen ging.

In de jaren daarna ging het beter, totdat de kwartieren van Zutphen en Veluwe, in navolging van dat van Nijmegen, de Academie in 1675 "onnodig en inutil" verklaarden. Hoewel het Nijmeegse Kwartier al vanaf 1651 weigerde bij te dragen in verband met de stichting van een eigen universiteit, heeft het zijn bijdrage tot 1672 betaald. Vanaf 1673 al waren de inkomsten echter nihil, zodat zelfs geen tractementen uitbetaald konden worden.

Na uitgebreid lobbywerk, waarbij de stadhouder als hoogste instantie werd ingeschakeld, begon in 1681 de geldstroom weer voorzichtig op gang te komen. Uiteindelijk leverden in 1693 alle kwartieren weer hun bijdragen, bij elkaar trouwens nauwelijks meer dan de helft van de oorspronkelijke toelage. Het geld werd niet meer betaald door de ontvanger van Harderwijk, maar eens per kwartaal uitgekeerd door de ontvangers van de kwartieren.

In de jaren daarna keurde de Landdag zes keer een verhoging goed⁵. Al deze aanvullingen werden betaald uit de Provinciale Domeinen, die beheerd werden door de Gelderse Rekenkamer. De betaalbaarstelling gebeurde door de landrentmeester-generaal.

In 1718 werd uiteindelijk weer het peil van 1650 bereikt. Een laatste verhoging in 1804 (door het Eerste Departementaal Bestuur) bracht de toelage op ruim f21415.

Een aparte bron van inkomsten vormde het bedrag van twee rijksdaalders dat promovendi moesten betalen. Daaruit werden aankopen ten behoeve van de bibliotheek bekostigd. De rentmeester maakte hiervan een afzonderlijke rekening op⁶.

Per 1 januari 1809 werd de functie van rentmeester opgeheven⁷. In de weinige jaren die nog restten tot de opheffing geschiedden de betalingen voortaan centraal vanuit Den Haag.

Het systeem waarbij de restantbedragen verrekend werden met de inkomsten van het volgende rekeningjaar geeft geen inzicht in de werkelijke overschotten en tekorten. Daarom heb ik die apart berekend (zie Bijlage 1). Het merkwaardige verschijnsel doet zich voor, dat kleine en grote overschotten en tekorten elkaar zonder duidelijk patroon afwisselen. Het komt voor dat het ene jaar een negatief resultaat laat zien van f 1144, terwijl er het volgende jaar f4509 over is. Aangezien het bedrag van de tractementen uiteraard vrij stabiel was zullen de overige uitgaven heel wisselend zijn geweest. Een nadere analyse van de rekeningen zal daarover uitsluitsel moeten geven.

De financiële toestand bereikte een eerste hoogtepunt omstreeks 1710. Dat is duidelijk af te lezen uit de grafiek achteraan bijlage 2. Het absolute topjaar was echter 1749. De rentmeester had bij het sluiten van de rekening ruim f12094 in kas. De curatoren vonden "dat so een groot Capitael niet ledig en onder den Rentmeester behoort te blijven" en besloten dat een som van f6000 belegd moest worden in obligaties van de Arkemheense Polder⁸. Curator Heribert van Westervelt werd hiermee belast. De jaarlijkse rente à 3,5 % moest hij aan de curatoren ter hand stellen om ten behoeve van de Academie besteed te kunnen worden. Op 29 september 1751 kocht hij drie obligaties, elk van f2000. De jaarlijkse verschijningsdatum van de rente was 1 augustus.

Op 1 juli en 1 oktober 1753 werden nog obligaties van f2000 bijgekocht, zodat het totaal op vijf kwam. Samen brachten deze per jaar f300 aan rente op. Later werden ook obligaties van de Generaliteit bijgekocht.

Het geld werd bewaard in "het kistje van de Academie waer in de papieren en effecten zijn berustende", kortweg het *Academiekistje* genoemd, of ook *secrete cassa*. Want geheim moesten de inkomsten en uitgaven wel blijven. Uit dit fonds bestreed men tekorten of deed men uitgaven die liever niet aan de grote klok gehangen werden: speciale beloningen voor geleverde prestaties, aanvullingen op tractementen om hoogleraren aan te trekken of te behouden, etc. De bedragen die werden uitgegeven om obligaties aan te schaffen zijn in de rekeningen van de rentmeester verantwoord als uitgaven. Dat is de reden dat het gigantische overschot weer pijlsnel tot normale proporties werd teruggebracht. De rente-inkomsten uit de obligaties zijn echter niet opgenomen. Alleen in de notulen van curatoren werden deze inkomsten verantwoord.

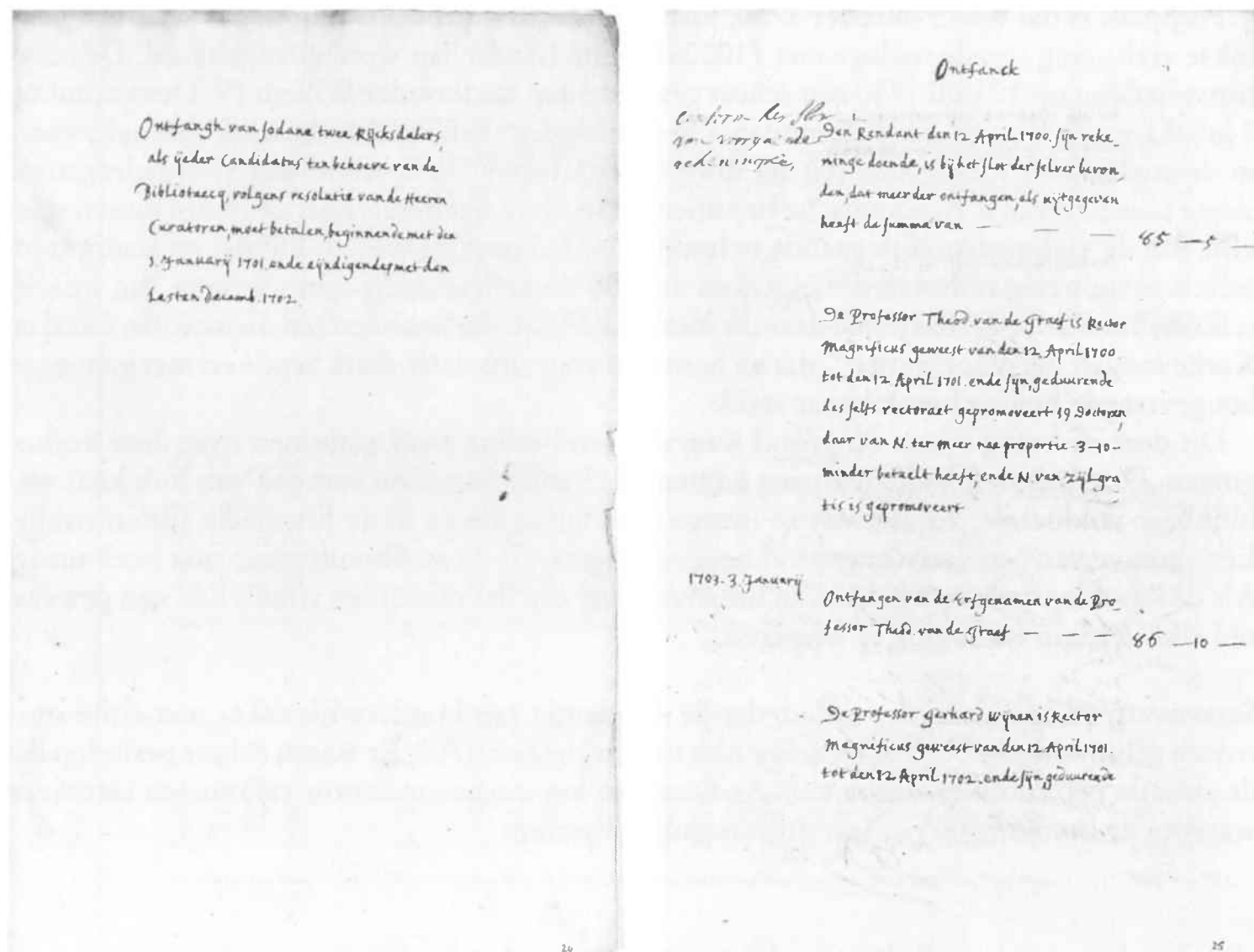
Uit deze rente-inkomsten werden ook obligaties bijgekocht. In 1765 was zo een kapitaal van f20000 bijeengespaard. Het saldo aan contant geld wisselde, maar bedroeg soms enkele duizenden guldens. De laatste vermelding van de grootte van het kapitaal vinden we in 1801.

5 Zie bijlage 2 (Besluiten van de Landdag betreffende de Academie) voor de data van de verhogingen.

6 AAH, inv.nr. 42-47.

7 Ibidem, inv.nr. 5. Notulen van curatoren d.d. 10 juli 1809/13.

8 Ibidem, inv.nr. 2. Notulen van curatoren d.d. 10 juni 1750.

Voorbeeld van een overzicht van ontvangsten van de Academie, begin achttiende eeuw, AAH, inv.nr. 43. Foto: RAG.

Er was op dat moment een bedrag van f15000 aan obligaties in de Arkemheense Polder. De Generaliteitsobligaties zijn in de loop der jaren ingewisseld.

In 1805 werd voor het laatst het saldo aan contant geld in het kistje vermeld: f712-12-8. Op 13 februari 1807 vroeg de *Commissie tot de formatie der openbare en Koninklijke Hoge Scholen in ons Vaderland* een opgave van actuele staat van de Academie. Het geheime fonds beschreef president-curator J.F.W. van Spaen tot Biljoen als “enige weinige Obligatien voortspruitende uit besparingen in vroegere dagen, bij gelegenheid van Vacatures, en ene kleine afzonderlijke kas uitmakende, waar van het provenu nu en dan wel eens gebruikt word om door enig extraordinaire douceurs Professoren te engageeren, om voor opgedragene beroepen te bedanken, of voor buitengewone werkzaamheden te betalen”⁹. Dit is wel een uiterst onderkoelde formulering voor een bedrag van f15000. Of was het grootste deel van het kapitaal geruisloos weggewerkt?

Na 1760 werd de (officiële) toestand van de geldmiddelen steeds treuriger. Ondanks het feit dat steeds frequenter verhogingen van de toelage werden toegekend viel het eindsaldo steeds lager uit.

⁹ Ibidem, inv.nr. 8, nummer 17/1 2b.

¹⁰ Reces van de Gelderse Landdag 13 oktober 1750.

Frappant is dat op 13 oktober 1750, juist toen er zo'n groot bedrag in kas was, een jaarlijkse verhoging van de toelage met f1000 door de Landschap werd goedgekeurd. De curatoren hadden op 10 juni 1750 een rekest gestuurd aan stadhouder Willem IV. Deze zond op 2 juli d.a.v. een missive aan de Landdag. Op 13 oktober¹⁰ behandelde deze het verzoek, waarin de stadhouder meedeelde, dat hij door de curatoren "in 't brede was voorgedragen de slegte toestand van d'Academische finantien, in so verre dat deselve genoegzaam buiten staat zijn, om de saak ordentelijk gaande te houden". De Landdag was zo blij dat de stadhouder zich wenste bezig te houden met zaken als het "beneficeren en aenmoedigen van queekscholen voor de Jeugt ten einde daar uit met'er tijt bequame mannen ten dienste van Land en Kerke mogen her-voorkomen", dat ze hem daarvoor uitvoerig dank zegde en met genoeg het gevraagde bedrag beschikbaar stelde.

Dit doet de vraag rijzen op grond waarvan een besluit werd genomen over deze verhogingen. De curatoren hadden zitting namens de Landschap. Een verzoek van hun kant was blijkbaar voldoende, zonder dat ze inzage hoefden te geven in de financiële administratie. Een missive van een vertrouwenwekkende instantie als de stadhouder was ook heel nuttig. Als de Landdag weet had gehad van het overschot zou dat misschien voldoende zijn geweest om elke verdere verhoging te weigeren...

Samenvattend kan gezegd worden, dat de Academie van Harderwijk zeker niet altijd over royale geldmiddelen beschikte, zeker niet tussen 1672 en 1705. Er waren echter perioden dat de situatie bepaald niet slecht was. Analyse van het uitgavenpatroon zal moeten uitwijzen waarom de bestedingen per jaar zo verschillend waren.

Bijlage 1 Lijst van sloten van rekeningen

Bij het grootste deel van de rekeningen is het restant geboekt bij de inkomsten van het volgende rekeningjaar zodat het overschot c.q. tekort cumulatief is. Voor de duidelijkheid heb ik het werkelijke restant berekend als verschil tussen de vaste toelage en de uitgaven, dus zonder het overschot of tekort van het vorige rekeningjaar en eventuele andere posten die bij de inkomsten zijn gerekend.

Van een aantal jaren ontbreken de rekeningen. Voor zover mogelijk zijn de bedragen aangevuld uit het register van resolutiën van de curatoren (inventarisnummers 2-5). Dat begint echter niet eerder dan in 1688 (waarbij het afhoren van rekeningen pas vanaf 1700 wordt vermeld), zodat van drie rekeningen de bedragen niet te achterhalen waren.

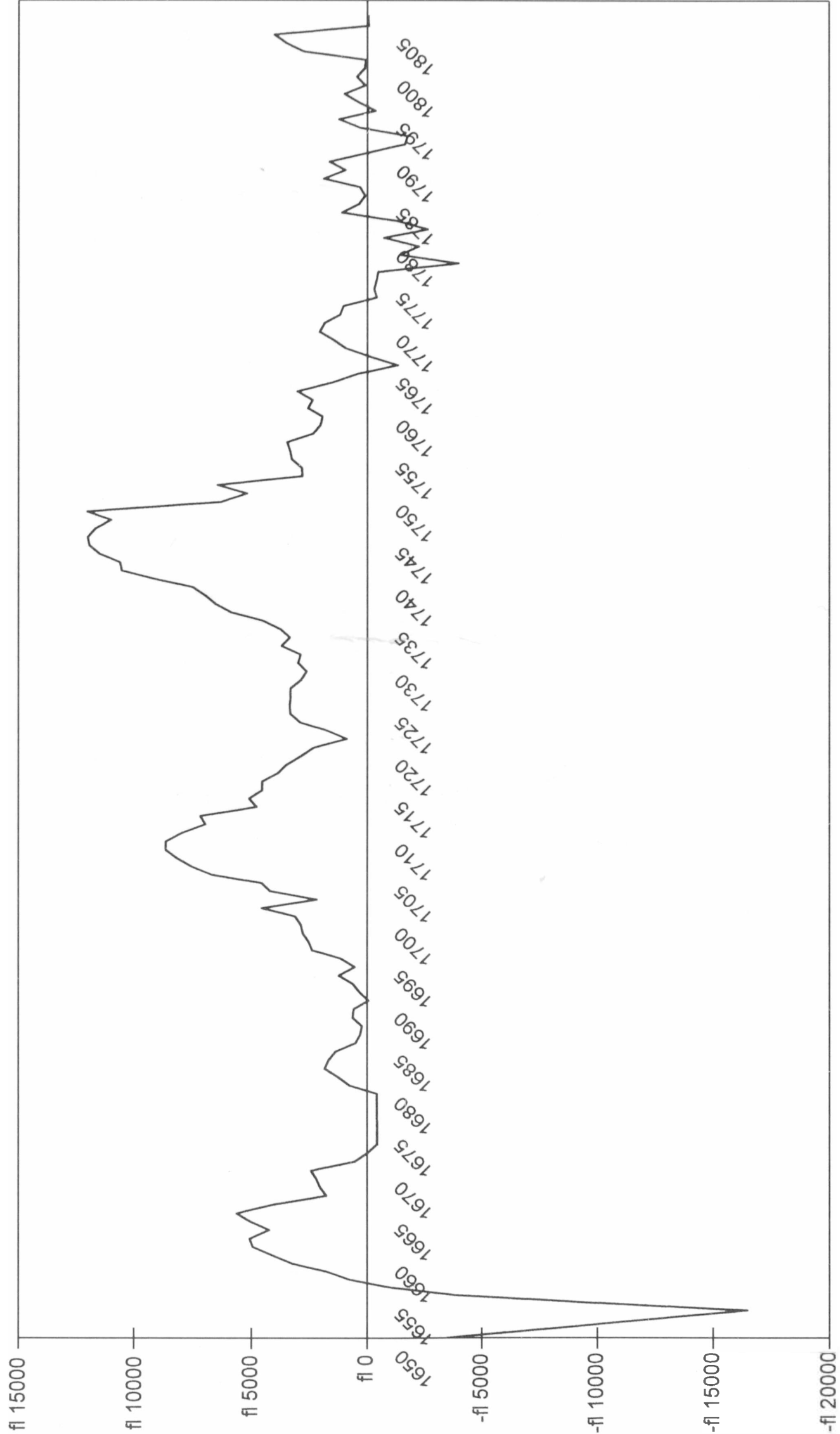
<i>inv.</i> Rekening <i>nr</i> jaar	<i>nr.</i>	vaste toelage	ontvangsten	uitgaven restant	cumulatief <i>restant</i>	<i>werkelijk</i>	<i>opmerkingen</i>
19 1650/51	1	f 8000-0-0	f 10000-0-0	f 13469-8-0	-f 3469-1-10	-f 3469-1-10	ontbreekt
1651/52	2	f 8000-0-0	f 8000-0-0	f 12447-2-10	-f 7916-4-8	-f 4447-2-10	12 april - 12 april
1652/53	3	f 8000-0-0	f 8000-0-0	f 12313-5-2	-f 12229-9-10	-f 4313-5-2	12 april - 12 april
1653/54	4	f 8000-0-0	f 8000-0-0	f 12233-13-8	-f 16463-3-8	-f 4233-13-8	12 april - 12 april
1654/55	5	f 8000-0-0	f 8000-0-0				ontbreekt
1655/56	6	f 8000-0-0					ontbreekt
1656/57	7	f 8000-0-0					ontbreekt
1657/58	8	f 8000-0-0	f 8000-0-0	f 9056-7-8	-f 1056-7-8	-f 1056-7-8	12 april - 12 april
1658/59	9	f 8000-0-0	f 8000-0-0	f 7248-18-4	f 751-1-12	f 751-1-12	12 april - 12 april
1659/60	10	f 8000-0-0	f 8751-1-12	f 7002-4-0	f 1748-17-12	f 997-16-0	12 april - 12 april
1660/61	11	f 8000-0-0	f 9748-17-12	f 6517-8-8	f 3231-4-4	f 1482-6-4	12 april - 12 april
1661/62	12	f 8000-0-0	f 11231-9-4	f 7133-7-0	f 4098-2-4	f 866-18-0	12 april - 12 april
1662/63	13	f 8000-0-0	f 12098-2-4	f 7165-4-0	f 4932-18-4	f 834-16-0	12 april - 12 april
1664/65	14	f 8000-0-0	f 12932-18-4	f 7857-17-4	f 5075-1-0	f 142-2-8	12 april - 12 april
1664/65	15	f 8000-0-0	f 13075-1-0	f 8850-7-12	f 4224-13-4	-f 850-7-8	12 april-12 april
1665/66	16	f 8000-0-0	f 12224-13-4	f 7189-19-2	f 5034-14-2	f 810-0-10	12 april - 12 april
1666/67	17	f 8000-0-0	f 13034-14-2	f 7408-11-0	f 5626-3-2	f 591-9-0	12 april - 12 april
1667/68	18	f 8000-0-0	f 15626-3-2	f 11607-8-9	f 4018-14-14	-f 1607-8-10	1 april- 1 juli
21 1668/69	1	f 8000-0-0	f 6000-0-0	f 4248-15-4	f 1751-4-12	-f 2267-10-2	1 juli - 12 april
1669/70	2	f 8000-0-0	f 10751-4-12	f 8731-13-12	f 2019-13-0	f 268-8-0	12 april - 12 april
1670/71	3	f 8000-0-0	f 10019-13-0	f 7837-9-8	f 2182-3-8	f 162-10-8	12 april - 12 april
1671/72	4	f 8000-0-0	f 10182-3-8	f 7767-1-12	f 2415-1-12	f 232-18-4	12 april - 12 april
1672/73	5	f 1333-6-8	f 3748-8-4	f 3239-8-0	f 509-0-0	-f 1906-2-0	12 april - 12 april
1673/74	6	f 0-0-0	f 0-0-0	f 543-0-0	-f 34-0-0	-f 543-0-0	12 april - 12 april
1674/79	7	f 0-0-0	f 0-0-0	f 462-17-0	-f 462-17-0	-f 428-17-0	12 april - 12 april
1679/80		0-0-0					geen rekening gedaan
1680/81		0-0-0					geen rekening gedaan
23 1681/82	1	f 2666-16-8	f 2666-16-8	f 1938-9-0	f 728-7-8	f 728-7-8	29 maart - 29 maart
1682/83	2	f 2666-16-8	f 3395 -4 -4	f 2161 -8-12	f 1233-15-8	f 505-8-0	29 maart - 29 maart
1683/84	3	f 2666-16-8	f 3900-12-4	f 2090-19-0	f 1809-13-0	f 575-17-4	29 maart - 29 maart

1684/85	4	f	2666-16-8	f	4726-9-12	f	3088-8-0	f	1638-1-12	-f	171-11-0	29 maart - 29 maart
1685/86	5	f	2666-16-8	f	4304-18-4	f	2966-7-0	f	1338-11-4	-f	299-10-8	29 maart - 29 maart
1686/87	6	f	2666-16-8	f	3992-3-12	f	3524-19-2	f	467-4-10	-f	871-6-6	29 maart - 29 maart
1687/88	7	f	2666-16-8	f	3134-1-2	f	2864-4-0	f	269-17-2	-f	197-7-8	29 maart - 29 maart
1688/89	8	f	2666-16-8	f	2967-11-8	f	2785-11-4	f	182-0-4	-f	87-16-10	29 maart - 29 maart
1689/90	9	f	2666-16-8	f	2728-12-6	f	2136-12-8	f	591-19-10	f	409-19-6	28 maart - 28 maart
1690/91	10	f	622-9-2	f	2726-10-0	f	2174-16-0	f	551-14-0	f	517-0-4	28 maart -28 maart
1691/93	11	f	622-9-2	f	1174-3-2	f	1258-1-8	-f	83-18-6	-f	635-12-6	28 maart -28 maart
25 1693/94	1	f	4274-19-4	f	6103-1-8	f	5500-9-0	f	602-12-8	f	686-11-2	maart/april - maart/april
1694/95	2	f	4274-19-4	f	4887-8-0	f	3689-15-0	f	1197-12-14	f	595-0-6	maart/april - maart/april
1695/96	3	f	4274-19-4	f	5471-12-14	f	4962-2-8	f	509-10-6	-f	688-2-8	maart/april - februari
27 1696	1	f	4274-19-4	f	4783-10-6	f	3660-18-0	f	1122-12-6	f	613-2-0	22 februari -31 december
1697	2	f	4274-19-4	f	7186-15-6	f	4828-3-6	f	2358-12-0	f	1235-19-6	1 januari - 31 december
1698	3	f	4274-19-4	f	6632-12-0	f	4115-15-2	f	2516-16-14	f	158-5-2	1 januari - 31 december
1699	4	f	4274-19-4	f	6817-0-14	f	4055-7-6	f	2761-13-8	f	244-16-6	1 januari - 31 december
1700	5	f	4274-19-4	f	7151-13-0	f	4300-13-0	f	2851-0-0	f	89-6-4	1 januari - 31 december
1701	6	f	4274-19-4	f	7125-0-0	f	4014-12-8	f	3110-7-8	f	259-7-8	1 januari - 31 december
1702	7	f	4274-19-4	f	9547-2-10	f	4997-0-0	f	4550-2-10	f	1439-15-2	1 januari - 31 december
1703	8	f	4274-19-4	f	10986-17-12	f	8826-4-6	-f	2160-13-6	-f	2389-9-4	1 januari - 31 december
29 1704	1	f	4274-19-4	f	9604-7-8	f	5430-13-10	f	4173-13-12	f	2013-0-6	1 januari - 31 december
1705	2	f	4274-19-4	f	9889-9-8	f	5330-11-4	f	4558-18-4	f	385-4-4	1 januari - 31 december
1706	3	f	5715-16-12	f	12435-9-6	f	5674-12-0	f	6700-16-6	f	2141-18-2	1 januari - 31 december
1707	4	f	5715-16-12	f	12476-13-2	f	4896-17-6	f	7579-15-12	f	878-19-6	1 januari - 31 december
1708	5	f	5715-16-12	f	13295-13-2	f	5105-19-0	f	8189-14-2	f	609-18-2	1 januari - 31 december
1709	6	f	5715-16-12	f	13905-10-14	f	5219-2-14	f	8686-8-0	f	496-13-10	1 januari - 31 december
1710	7	f	5715-16-12	f	14402-5-0	f	5700-0-14	f	8702-4-2	f	15-16-2	1 januari - 31 december
1711	8	f	5715-16-12	f	14418-1-2	f	6401-12-4	f	8016-8-14	-f	685-15-0	1 januari - 31 december
1712	9	f	5715-16-12	f	13782-5-10	f	6801-18-12	f	6980-6-14	-f	1036-2-0	1 januari - 31 december
1713	10	f	5715-16-12	f	12696-3-10	f	5496-14-12	f	7199-8-14	f	219-2-0	1 januari - 31 december
1714	11	f	5715-16-12	f	12806-17-12	f	7033-17-12	f	5498-3-14	-f	1701-5-0	1 januari - 31 december
1715	12	f	5715-16-12	f	11664-0-10	f	6564-13-8	f	5099-7-2	-f	398-17-0	1 januari - 31 december
1716	13	f	5715-16-12	f	10815-3-14	f	6272-15-4	f	4542-8-10	f	556-18-4	1 januari - 31 december
1717	14	f	7715-16-12	f	11758-5-6	f	7211-17-12	f	4546-7-10	f	3-19-0	1 januari - 31 december

1718	15	f	8015-16-12	f	12462-4-10	f	8599-14-2	f	3862-10-8	-f	683-17-2	1 januari - 31 december
1719	16	f	8015-16-12	f	12765-7-4	f	9284-1-8	f	3481-5-12	-f	381-4-8	1 januari - 31 december
1720	17	f	8015-16-12	f	11497-2-12	f	8638-8-2	f	2863-14-10	-f	617-11-2	1 januari - 31 december
1721	18	f	8015-16-12	f	10879-11-6	f	8563-9-4	f	2316-2-2	-f	547-12-8	1 januari - 31 december
1722	19	f	8015-16-12	f	9389-19-1	f	8524-10-12	f	865-8-5	-f	1450-13-9	1 januari - 31 december
1723	20	f	8015-16-0	f	9436-5-1	f	7698-15-4	f	1737-9-13	f	872-1-8	1 januari - 31 december
1724	21	f	8015-16-0	f	11406-9-5	f	8512-13-4	f	2893-16-1	f	1156-6-0	1 januari - 31 december
1725	22	f	8015-16-0	f	10909-12-9	f	7586-18-12	f	3322-13-13	f	428-18-0	1 januari - 31 december
1726	23	f	8015-16-0	f	11338-10-5	f	7892-19-4	f	3355-11-1	f	32-17-0	1 januari - 31 december
1727	24	f	8015-16-0	f	11371-7-9	f	8052-0-12	f	3319-6-13	f	36-4-0	1 januari - 31 december
30 1728	25	f	8015-16-0	f	11335-2-13	f	8010-17-4	f	3324-5-9	f	4-18-8	1 januari - 31 december
1729	26	f	8015-16-0	f	11340-1-9	f	8476-16-10	f	2863-4-15	-f	461-0-6	1 januari - 31 december
1730	27	f	8015-16-0	f	10879-0-15	f	8255-14-14	f	2623-6-1	-f	239-19-2	1 januari - 31 december
1731	28	f	8815-16-0	f	11439-2-1	f	8369-18-4	f	2999-3-13	f	375-18-0	1 januari - 31 december
1732	29	f	8815-16-0	f	11814-19-13	f	8929-14-12	f	2885-5-1	-f	113-19-0	1 januari - 31 december
1733	30	f	8815-16-0	f	11701-1-1	f	7985-14-12	f	3715-6-5	f	830-1-4	1 januari - 31 december
1734	31	f	8815-16-0	f	12531-2-5	f	9171-18-12	f	3359-3-9	-f	356-2-8	1 januari - 31 december
1735	32	f	8815-16-0	f	12174-19-9	f	8402-3-0	f	3772-16-9	f	413-13-0	1 januari - 31 december
1736	33	f	8815-16-0	f	12588-12-9	f	8047-18-12	f	4540-13-13	f	767-17-4	1 januari - 31 december
1737	34	f	8815-16-0	f	14556-9-13	f	8671-12-0	f	5884-17-13	f	1344-4-0	1 januari - 31 december
1738	35	f	10015-16-0	f	15900-13-13	f	9547-10-0	f	6553-3-13	f	668-6-0	1 januari - 31 december
1739	36	f	10015-16-0	f	16368-19-13	f	9362-10-12	f	7006-9-1	f	453-5-0	1 januari - 31 december
1740	37	f	10015-16-0	f	17022-5-1	f	9464-17-4	f	7557-7-13	f	550-19-0	1 januari - 31 december
1741	38	f	10015-16-0	f	17573-3-13	f	8368-10-14	f	9204-12-15	f	1647-5-2	1 januari - 31 december
1742	39	f	10015-16-0	f	19220-8-15	f	8619-2-2	f	10601-6-13	f	1396-13-10	1 januari - 31 december
1743	40	f	10015-16-0	f	20617-2-13	f	9937-16-14	f	10679-5-15	f	77-19-2	1 januari - 31 december
1744	41	f	10015-16-0	f	20695-1-15	f	9118-1-0	f	11557-0-15	f	877-15-0	1 januari - 31 december
1745	42	f	10015-16-0	f	21592-16-15	f	9602-19-0	f	11989-17-15	f	432-17-0	1 januari - 31 december
1746	43	f	10015-16-0	f	22005-13-15	f	9938-17-8	f	12066-16-7	f	76-18-4	1 januari - 31 december
1747	44	f	10015-16-0	f	22082-12-7	f	10339-12-8	f	11742-19-15	-f	323-16-4	1 januari - 31 december
1748	45	f	10015-16-0	f	21368-12-7	f	10301-15-10	f	11066-16-13	-f	676-3-2	1 januari - 31 december
1749	46	f	10015-16-0	f	21082-12-13	f	8987-19-2	f	12094-9-11	f	1027-12-10	1 januari - 31 december
1750	47	f	10015-16-0	f	22110-5-11	f	15790-0-2	f	6370-5-9	-f	5724-4-2	1 januari - 31 december

1751	48	f	11015-16-0	f	17386-1-9	f	12160-15-10	f	5225-5-15	-f	1144-19-6	1 januari - 31 december
1752		f	11015-16-0	f	9984-4-7	f	249-16-0	f	9734-8-7	f	4509-2-4	1 januari - 13 juni
35 1752/53	1	f	11015-16-0	f	15766-6-0	f	12167-4-0	f	3599-2-0	f	6135-6-7	juni - juni
1753/54	2	f	11015-16-0	f	16572-16-7	f	13747-0-10	f	2825-15-13	f	773-5-11	juni - juni
1754/55	3	f	11015-16-0	f	13866-11-13	f	11016-8-10	f	2850-3-3	f	24-7-2	juni - juni
1755/56	4	f	11015-16-0	f	13865-19-3	f	10575-19-2	f	3290-0-1	f	439-16-10	juni - juni
1756/57	5	f	11015-16-0	f	14205-16-1	f	10837-8-12	f	3368-7-5	f	78-7-4	juni - juni
1757/58	6	f	11015-16-0	f	14384-3-5	f	10878-10-6	f	3505-12-15	f	137-5-10	juni - juni
1758/59	7	f	11015-16-0	f	14521-8-15	f	12153-2-10	f	2368-6-5-	f	1137-6-10	juni - juni
1759/60	8	f	11015-16-0	f	13384-2-5	f	11325-7-6	f	2058-14-15	-f	309-11-2	juni - juni
1760/61	9	f	11015-16-0	f	13074-10-15	f	11099-13-12	f	1974-17-3	-f	83-18-0	juni - juni
1761/62	10	f	11015-16-0	f	12990-13-3	f	10387-12-0	f	2603-1-3	f	628-4-0	juni - juni
1762/63	11	f	11015-16-0	f	13645-17-3	f	11248-4-4	f	2397-12-15	-f	205-8-0	juni - juni
1763/64	12	f	11015-16-0	f	13440-8-15	f	10376-11-12	f	3063-17-3	f	666-4-0	juni - juni
1764/65	13	f	11015-16-0	f	14106-13-3	f	12545-1-4	f	1561-11-15	-f	1502-15-0	juni - juni
1765/66	14	f	12515-16-0	f	14104-7-15	f	13637-1-2	f	467-6-13	-f	1094-5-2	juni - juni
1766/67	15	f	12515-16-0	f	13010-2-13	f	14296-16-14	-f	1286-14-1	-f	1754-1-2	juni - juni
1767/68	16	f	12515-16-0	f	11256-1-15	f	11386-8-14	-f	130-6-15	-f	1156-6-10	juni - juni
1768/69	17	f	12515-16-0	f	12385-9-1	f	11422-14-10	f	962-14-7	f	1093-1-10	juni - juni
1769/70	18	f	12515-16-0	f	13478-10-7	f	11988-12-6	f	1489-18-1	f	527-3-6	juni - juni
1770/71	19	f	12515-16-0	f	14005-14-1	f	11897-7-10	f	2108-6-7	f	618-8-6	juni - juni
1771/72	20	f	12515-16-0	f	14624-2-7	f	12728-18-14	f	1895-3-9	-f	213-2-10	juni - juni
1772/73	21	f	12515-16-0	f	14410-19-9	f	13187-4-6	f	1223-15-3	-f	671-8-6	juni - juni
1773/74	22	f	12515-16-0	f	13839-11-3	f	12756-17-4	f	1082-13-15	-f	141-1-0	juni - juni
1774/75	23	f	12515-16-0	f	13598-9-15	f	13963-5-2	-f	364-15-3	-f	1447-9-6	juni - juni
1775/76	24	f	12515-16-0	f	12515-16-0	f	12763-16-5	-f	248-0-5	f	116-14-10	juni - juni
1776/77	25	f	12515-16-0	f	12515-16-0	f	12868-11-5	-f	352-15-5	-f	104-15-0	juni - juni
1777/78	26	f	12515-16-0	f	12790-16-0	f	13217-8-13	-f	426-12-13	-f	73-17-8	juni - juni
38 1778/79	1	f	12515-16-0	f	9214-16-0	f	13134-17-9	-f	3920-1-9	-f	3493-8-8	juni - juni
1779/80	2	f	12515-16-0	f	15525-11-0	f	16889-11-5	-f	1364-0-5	f	2556-1-4	juni - juni
1780/81	3	f	12515-16-0	f	12515-16-0	f	14709-16-1	-f	2194-0-1	-f	829-19-8	juni - juni
1781/82	4	f	12515-16-0	f	14715-16-0	f	15385-4-0	-f	669-8-0	f	1524-12-1	juni - juni
1782/83	5	f	14015-16-0	f	14015-16-0	f	16589-18-12	-f	2574-2-12	-f	1904-15-0	juni - juni

Cumulatieve restanten van rekeningen

Bijlage 2 Besluiten van de Landdag betreffende de Academie

Bron: Indexen op de Landdagrecessen in het Archief van het Hof van Gelre en Zutphen, inventarisnummers 1509, 1510 en 1516. Van de Landdagsrecessen zelf bevinden zich series in de archieven van het Hof en van de Staten van de Kwartieren.

28 maart 1617

De stadhouders doet aan de Landschap de aanbeveling tot het stichten van een Gelderse Academie.

1 juni 1647

De Illustre School van Harderwijk wordt verheven tot Academie. Professoren en Curatoren moeten worden aangesteld. De toelage van f8000 jaarlijks wordt betaald uit de gemene middelen.

11 augustus 1648

De professoren en studenten krijgen jaarlijks belastingvrijstelling voor 1 okshoofd wijn en 6 tonnen bier.

15 augustus 1648

Aan het Gecombineerde College wordt het onderhoud van de Academie opgedragen. De jaarlijkse toelage van f8000 moet het Gecombineerde College door de Landrentmeester laten betalen. Er moet een fonds worden opgericht waaruit het bedrag jaarlijks met de minste kosten kan worden betaald.

Het Gecombineerde College vaardigt een ordonnatie uit op de landrentmeester voor de betaling van de kosten van de inauguratie en het beroepen van hoogleraren (17 augustus 1648). Verder wordt de ontvanger van de generale middelen van de stad Harderwijk opgedragen jaarlijks het toegekende bedrag te betalen uit de belastingopbrengsten van Harderwijk (1 maart 1649).

13 juni 1649

De belastingvrijstelling voor professoren wordt verhoogd tot 2 okshoofden wijn en 15 tonnen bier

31 juli 1651

Het Kwartier van Nijmegen weigert langer bij te dragen in het onderhoud van de Academie vanwege “haren beswaerlicken Staet en groote t’achterheijt”. Het besluit zou worden heroverwogen als de kwartieren zouden besluiten de Academie “op eenen anderen ende bequame plaetse te brengen”.

7 oktober 1653

Het Kwartier van Nijmegen weigert definitief bij te dragen in het onderhoud van de Academie.

24 april 1675

De Academie te Harderwijk wordt “onnodig ende inutijl” verklaard. Het Kwartier van Zutphen is van mening dat de professoren die daar nog wonen een redelijk levenslang traktement moesten hebben. De gecommitteerden uit de magistraat van Harderwijk nemen met bevreemding kennis en verklaren, dat ze op het hoogste niveau zullen protesteren als het besluit niet wordt teruggedraaid.

8 maart 1676

Rekest van de professoren en de stadhouder; de Landschap blijft bij zijn besluit wegens de slechte financiële toestand.

3 februari 1677

Nog een interventie van de stadhouder; de Landschap blijft in zijn besluit volharden.

3 april 1682

De Academie wordt door den stadhouder in de aandacht van de Landschap aanbevolen.

10 april 1682

De Academie wordt opnieuw door den stadhouder in de aandacht van de Landschap aanbevolen.

6 april 1683

De Kwartieren van Zutphen en Veluwe zijn genegen tot herstelling van de Academie.

10 mei 1684

Het Kwartier van Nijmegen wijst de herstelling van de hand.

23 november 1691

Het Kwartier van Nijmegen heeft gedeputeerden aangewezen om deel te nemen aan een hervatting van de conferentie over de Academie

19 juli 1692

Onverminderd de conventie van 11 juni 1687 zal het Kwartier van Nijmegen *f*1200 betalen, te beginnen met de laatste beroeping van professoren. De Academie zal uit 5 professoren bestaan, met de suppoosten etc. Totaal *f*4724, te betalen door het Gecombineerde College als generaliteits- en andere lasten.

1 april 1715

Verzoek van de curatoren om alumni te verplichten twee jaar in Harderwijk te studeren.

29 oktober 1716.10.29 en 22 oktober 1717

De drie Kwartieren hebben de subsidie aan de Academie verhoogd: Nijmegen en Zutphen met *f*500, Veluwe met *f*1000.

1721.10.18

Klacht van een hoogleraar tegen de curatoren afgewezen.

28 april 1722

Nijmegen betaalt in het vervolg jaarlijks *f*2800, Zutphen *f*1626 en Veluwe *f*3589-16, samen *f*8015-16.

30 april 1725

Volgens de regeling van 1716/1717 moet de rentmeester van de Academie ieder jaar een rekest indienen om de toelage uitbetaald te krijgen. De feitelijke betaling gebeurt door verschillende kantoren. Aangezien dat heel lastig is willen de curatoren dat de verdeling van de provinciale lasten zo gebeurt, dat alles betaald wordt door het Kwartier van Veluwe.

17 oktober 1730

Verzoek van de Academie om verhoging van de bijdrage wgens toegenomen kosten. Het salaris van de professoren moet verhoogd worden, om vertrek naar andere universiteiten te voorkomen. De landdag kent f800 verhoging toe, door de Rekenkamer te betalen uit de domeinen.

17 mei 1737

Aan de Academie wordt een supplement van f1200 toegestaan, op dezelfde wijze te betalen.

2 oktober 1738

Van ieder Boek dat met privilege wordt gedrukt moet een exemplaar aan de Academie worden afgestaan.

10 januari 1748

De leden van de Academie zullen de Liberale gifte in Harderwijk aan de Curatoren betalen, volgens het daartoe strekkende plakkaat van het Kwartier van Veluwe.

13 oktober 1750

Aan de Academie wordt een verhoging van de toelage van f1000 jaarlijks uit de Domeinen toegekend.

30 oktober 1764

Aan de Academie wordt een verhoging van de toelage van f1500 jaarlijks uit de Domeinen toegekend.

16 augustus 1766

De kosten voor de voorgenomen ontvangst van de stadhouder te Harderwijk zullen uit de Domeinen worden betaald.

NB Het bezoek is niet doorgegaan.

21 april 1770

Als Professor Leijdenfrost het beroep aanneemt, krijgt hij een tractement van f600 uit de Domeinen.

NB De benoeming is niet doorgegaan.

16 november 1776

Klachten van de Academische Senaat over de Pachter van Wijnen en Bieren te Harderwijk worden aan de Curatoren om advies ter hand gesteld.

27 oktober 1781

Aan de Academie wordt een verhoging van de toelage van f1500 jaarlijks uit de Domeinen toegekend.

10 november 1788

Missive van het Hof over het collecteren binnen de Academie ten behoeve van het patriottische *Nationale Fonds*.

10 november 1789

Conflict tussen de Academie en de stad betreffende de jurisdictie over het personeel van de Academie.

3 december 1790

Aan de Academie wordt een verhoging van de toelage van *f*1500 jaarlijks uit de Domeinen toegekend plus een bedrag van *f* 2500 ineens voor reparaties aan de gebouwen.

Index

- Adrichem, Christiaan van 107
Alembert, D' 109, 114, 146
Alkmaar 22
Allemand 158
Almeloveen, Theodorus Janssonius van 22, 56-57, 95, 106, 201
Alphen, Hieronymus S. van 111, 178
Alting, J. 108
Amersfoort 30
Amersfoort, J. van 201
Ames, William 163
Amsterdam 16, 20, 22, , 39, 40, 57, 60, 75, 76, 77, 79, 96, 99, 101, 111, 141
Angers 27
Anna van Hannover 58
Apeldoorn 64, 67
Archimedes 152
Aristoteles 135, 136, 138, 139, 140, 142, 143
Arkemheense Polder 232, 233
Arnoldus 141, 177
Arnhem 12, 16, 39, 69, 76, 96, 101, 103, 113, 114, 120
Arntzenius, Johan Otto 46, 201
Asperen 179

Bacon, Francis 150
Balck, E. 201
Bayle, Pierre 24
Bazel 107
Bentheim 21
Best, W. 201
Bleuland, Jan 32, 201
Bloemendaal, A.W. van 160
Boerhaave, Herman 7, 133, 146
Bollaerd, Maria 179
Bondam, Pieter 32, 59, 60, 110, 201
Boom, Jan van den 126
Boonen, Derk 45, 110
Bosscha, Herman 34, 100, 201
Botter Heurdt, J. 65
Bouman, Herman 9, 51, 61, 164, 175
Bourges 26, 27
Boyle, Robert 151, 152
Braam, Jacob Pieter van 111
Brandtjes, J. 147
Breda 16
Bremen 52, 53, 146, 147
Brink, Jan ten 32, 201
Brinkhof J.J. 125
Bronckhorst, G. van 201
Buddingh, S.A. 89
Burgersdijck, Franco 141
Burman jr., Pieter 110, 111
Burnet, Thomas 189
Caen 27
Caligula 151
Calvijn 101, 173
Cambridge 101
Capellen tot de Marsch, Robert Jasper van der 63, 68
Capellen tot den Pol, Joan Derk van der 63, 68
Cate, G. ten 180, 201
Chamier, D. 107
Christenius, Johannes 52, 53, 201
Cicero 101, 111
Civilis, Julius 119, 120
Clarisse, J. 202
Cloppenburg, Johannes 173, 177, 202
Coccejus, Johannes 172, 173, 174, 176, 184, 185

- Cochius, Franciscus Jacobus 134, 201
 Coetier, W. 202
 Colonius, Paulus 53, 170, 202
 Cools, Franciscus 179
 Cools, Helena 179
 Craanen 123
 Cremer, Bernard 179
 Cremer, Bernardus Henricus 179
 Cremer, Bernardus Sebastiaan 12, 48, 172, 174, 175, 176, 177-199, 203
 Cremer, Franciscus Ludovicus 179, 180, 203
 Cremer, Jodocus Bernardus 179
 Crusius, Bernardus 179
 Crusius, George Conrad 179
 Crusius, Gerharda Catharina 179
 Cup, Willem 52
 Cuper, Gisbert 106, 203
 Cyrillus 111
- Daendels, H.W. 68, 79, 94
 Dagen, Hendrik Rokesz van 105
 Dalfen, J. van 43
 Dedem, Coenraad van 47, 97, 101
 Den Bosch zie 's-Hertogenbosch
 Den Haag zie 's-Gravenhage
 Descartes, René 107, 129, 136, 141, 146, 153, 154, 155
 Deurhoff 189
 Deursen, A.Th. van 168, 173
 Deusing, Anton 52, 203
 Deventer 12, 16, 39, 52, 55, 57, 60, 95, 113, 114, 115, 126, 134, 158
 Diderot 109, 146
 Diest, H. van 203
 Diest, Samuel van 173, 203
 Diodati, O. 109
 Does, J. van der 203
 Doetinchem 64
 Donellus 108
 Dordrecht 16, 170, 177, 179
 Dornavius, Casper 107
 Driessen, Antonius 178, 188
 Drijfhout, A.J. 203
- Duisburg 21, 22, 26, 55, 57, 60, 130, 171
 Elburg 64, 66, 67, 68, 76, 78, 160
 Elisabeth van Rusland, tsarina 32, 57, 59
 Elking, M.M. 147
 Elspeet 95
 Elzevier, I.J. 89
 Empereur van Opwijck, Constantijn I' 52, 107, 171, 203
 Empericus, Sextus 153
 Enkhuizen 39
 Ens, Petrus 170, 174, 180, 190, 203
 Enscht, C.A. van 203
 Erasmus, J. 203
 Erasmus 28, 101, 111
 Erkelens, F.H.A.P. van 41
- Faber, Basilius 111
 Fabricius, J.A. 109
 Farinacius, Prosperus 107
 Filips II 64
 Fletcher, Andrew 63
 Flockenius, H. 48, 52, 53, 203
 Fontanus, Johannes 168, 170
 Forsten, R. 71, 108, 203
 Franeker passim
 Frederik II, keizer 120
 Friedrich Wilhelm II van Pruisen 68
 Friesland 16, 23, 168, 175
 Froben 107
- Galenus 139
 Gallois, Pierre Le 111
 Geldenhouwer, Gerard 120
 Gelderland passim
 Gelderman, E.F.M.G.M. 64, 65, 67, 68, 89
 Gelderman jr., Jan 48, 49
 Gelderman sr., Jan 48
 Gelre zie Gelderland
 Gesseler, J. van 203
 Geuns, Izaak van 79, 83

- Geuns, Jakob van 65, 79, 83
 Geuns, Jan van 79, 83
 Geuns, Matthias van 24, 32, 34, 65, 67, 71, 76, 79, 83, 85, 94, 108, 109, 111, 203
 Geuns, Steven Jan van 67, 74, 79, 80, 83, 95, 160
 Gilson 139
 Goejanverwellesluis 68
 Gomarus 177
 Goris, Lambert 122, 203
 Gorter, David de 32, 57, 58-59, 109, 203
 Gorter, Johan de 26, 32, 34, 49, 57, 58-59, 203
 Göttingen 57, 58, 80
 Gouda 22
 Grabman 139
 Graeff, T. van de 204
 Graeuwen, P. 's 59, 204
 Graevius, J.G. 108
 Gratama, S. 203
 's-Gravenhage 21, 23, 38, 46, 48
 Gravesande, Willem Jacob 's; 133, 146, 150, 151, 155
 Greve, Petrus de 52, 53, 123, 204
 Groningen *passim*
 Gronovius, Johannes Fredericus 52, 56, 108
 Gulichius, Abraham 131

 Haan, A.A.M. de 133, 136, 140, 141
 Haastenberg, H. van 59, 147, 204
 Haersolthe, A.F.R.E. van 65
 Haersolte tot Staverden, Van 64
 Hageman, E. 204
 Hamelsveld, Ijsbrand van 71
 Hamm 55, 131, 171
 Hannover 85
 Harderwijk *passim*
 Hasselt, Gerard van 110
 Hattem 64, 65, 67, 68, 76, 78, 79, 179
 Heidanus, Abraham 52, 173
 Heineken, Diderik 152
 Heineken, Nicolaas 147, 149, 150, 158, 159
 Hemsterhuis, Frans 158
 Hendrik VII 120
 Hennert, J.F. 71
 Hermannides, Rutgerus 134, 204
 's-Hertogenbosch 16
 Heurdt 64
 Heydendaal, J.B. 65, 89
 Hierden 42
 Hispanus, Petrus 141
 Hoboken, N. 204
 Hoeingius, J. 204
 Hofmann, J.J. 108
 Holland 16, 28, 35-35, 68, 75, 112, 168
 Holthe, W. van 101
 Honert, Johannes van den 178
 Honert, Taco Hajo van den 178
 Hoorn 98
 Hornius, G. 55, 204
 Hotman, F. 107
 Houten, Cornelius van 204
 Huisman, Ditmar 48, 160
 Huygens 153

 Irhoven, Wilhelmus van 178
 Isendoorn, Gisbert van/ab 134-145, 147, 149, 152, 162, 204

 Johannes XXI, paus 141
 Jordan, Petrus 126
 Joris, David 101

 Kampen 39, 168
 Kant Immanuel 146, 155
 Kemper, J.M. 204
 Keulen 122
 Kleef 130
 Koch, Anton 115
 Krauss, J.C. 204
 Krayenhoff, C.R.Th. 160
 Kuhn, Thomas 176
 Kuyper, H.H. 124

- Lampe, Friedrich Adolph 146, 147, 188
 Lamzweerde, Van 44
 Lavinius, J. 204
 Leerdam 53, 179
 Leeuw van Coolwijk, F.C.H. de 89
 Leiden *passim*
 Leipzig 111
 Leijdenfrost 244
 Lidt de Jeude, T.G. van 204
 Lingen 57, 158, 171
 Linnaeus, Carolus 7, 133
 Locke, John 155
 Lodenstein, Van 164
 Lodewijk Napoleon 41, 113
 Lom, Johan Hendrik van 134, 145-157, 159, 162, 204
 Londen 111
 Loo, het 95, 101
 Lotze, Johannes Anthony 114, 204
 Lubbertus 177
 Lucca 109
 Lucretius 152
 Lüdemann, Johann Christoph 26
 Lulofs, Barthold Hendrik 24
 Lunterbosch, Herman 99
 Luther 101
 Lycurgus 149
 Lynden, Otto Frederik graaf van 109
 Lynden tot Oldenaller, Van 64

 Maanen, P.J. van 204
 Maastricht 179
 Marburg 21
 Marcellus 152
 Marckart, J.W. 204
 Maresius, Samuel 124, 177
 Martinius 65
 Mascardus, Josephus 108
 Mascou, Godfried 57-58, 204
 Matthaeus, A. 205
 Matthaeus, C. 205
 Maurits, prins 107, 109
 Meester, De 64
 Mehen, Eilardus van 170
 Meier, Joh. 180, 205
 Mercator 101
 Merula, Paulus 107
 Metelerkamp, R. 160
 Meurs, A.G. 160
 Meydenbach Wakker, Jacobus Philippus van 43
 Meijers 44
 Middelburg 16, 21
 Middelharnis 152
 Mommers 173
 Moor, B. de 205
 Mooijen, Johan 43
 Moskou 32
 Muiden 39
 Münster 9, 28, 51, 163, 172
 Muntinghe, Herman 71, 90, 100, 205
 Musschenbroek, Jan van 133, 147

 Nahuys, A.P. 206
 Napoleon 7, 16, 94
 Nederveluwe 169
 Nieuhoff, Bernard 12, 20, 31, 32, 34, 46, 49, 71, 74, 75, 88, 89, 90, 91, 92, 93, 94, 134, 158-162, 206
 Nieuhoff, V.M. 160
 Nieuwenhuis, Jacobus 114, 134
 Nieuwenhuyzen, Martinus 48
 Newton, Isac 146
 Noël 113
 Nuberus, J.C. 206
 Nuck, Antonius 48
 Nijhoff, P. 125, 126
 Nijmegen 7, 11, 16, 21, 35, 36, 44, 45, 52, 55, 119, 120, 121, 124, 125, 129, 131, 145, 230, 231, 242, 243

 Oldenzaal 158
 Oosterdijk, N.G. 206.
 Oosterdijk Schacht, Johannes 25
 Opten Noort, Arnold 45
 Orléans 26, 27, 28
 Ortelius 101

- Otto II van Gelre, graaf 120
 Outrein, Johannes d' 179
 Outrein Schlüter, A.J. d' 160
 Overveluwe 169
 Overijssel 40, 68, 70, 73, 74
 Ovidius 152
 Oxford 101
- Pagenstecher, Alexander Arnoldus 21
 Pagenstecher, Alexander Willem 21
 Pagenstecher, Bernardus Everwinus 22
 Pagenstecher, Henricus Theodorus 22
 Pagenstecher, Johannes 21
 Pagenstecher, Johannes Alexander Winandus 22, 59, 60, 71, 206
 Pagenstecher, Johannes Fridericus Wilhelmus 21, 22, 49, 206
 Pareau, J.H. 206
 Parijs 111, 134
 Pelwijk, Jan ter 160
 Plato 101, 149
 Plautus 111
 Plinius 101, 144
 Poitiers 27
 Pontanus, J.I. 206
 Porphyrius 141
 Pothier, R.J. 109
 Propertius 111
 Pyrrho 153
- Quintilianus 111
- Raedt, A. de 206
 Raei, Johannes de 134
 Ramus, Peter 98, 136, 141, 143
 Rampen, Dirk 98, 112
 Rampen, Herman 36, 112
 Rauwenhoff 68, 78, 79, 94
 Reeland, A. 206
 Reims 27
 Reinwardt, C.G.C. 32, 34, 206
- Reitz, Carel Coenraad 58, 206
 Reuven, C.J.C. 206
 Rhoer, Cornelis Willem de 20, 32, 46, 71, 76, 85, 206
 Risse, W. 141, 142
 Roëll, Herman Alexander 179, 186, 187, 188
 Rogge, Y.H. 124
 Roozeboom, J.G. 160, 206
 Roscam, Pieter 71, 72, 74, 88, 91, 93, 206
 Rossum 179
 Rossijn, Joh. Theod. 57, 206
 Rotgers, A. 206
 Rotterdam 16, 21, 22, 143
 Rungius, J.C. 206
 Rutherford, Samuel 163
 Ruuls, A.N. 125
 Rijk, L.M. de 139
 Rijnland 35, 39, 70
 Rijswijk 56
- Salm 82
 Sassen, F. 125, 133, 136
 Satink Forsten, R.A. 160
 Saumur 134
 Schacht, C.P. 206
 Schacht, Joh. Herman 59, 60, 71, 85, 207
 Scheidius, Everhard 32, 71, 72, 75, 85, 93, 99, 100, 104, 111, 112, 207
 Scheltinga, Eco 20, 46, 64, 67
 Scheltinga, Theodorus 31, 46, 59, 60, 166, 180, 207
 Schimmelpenninck van der Oye, A.J. 89
 Schmitz, J.A. 207
 Schöne, Arnoldt 53, 207
 Schoockius 177
 Schrassert, Johan 44, 110
 Schröder, G. 108, 207
 Schultens, H.A. 109
 Schulting 130
 Schultingh, A. 207

- Seneca 152
 Senguerd, Arnoldus 141
 Sieben, C. 108
 Solon 149
 Sommelsdijk 152
 Spaen, Willem Anne van 45
 Spaen tot Biljoen, J.F.W. baron van 109, 233
 Spanheim jr. 177
 Spengler 68
 Spinoza 161, 189
 Spijker, W. van 't 175
 St. Andrews 163
 Staring, Antoni C.W. 10, 45, 48, 79, 80, 94
 Stavenisse 179
 Stavenisse Pous, Marinus 85
 Steinfurt 21, 55, 171
 St. Petersburg 32
 Straatsburg 15
 Struchtmeijer, J.C. 99, 103, 109, 207
 Sturm, Johan 15
 Suerman, B.F. 207
 Sutholt, B. 207

 Teeckmannus, Arnoldus 163
 Terentius 111
 Thiel, Arent van 20
 Thiel, Cornelis van 20, 46, 53, 207
 Tholen 179
 Thomassen à Thuessink, J. 160
 Thysius, Antonius 170, 207
 Tiel 169
 Tilanus, J.W. 83
 Tollius, A. 98, 207
 Tollius, C. 98, 207
 Tollius, Herman 75, 98, 207
 Trajanus 120
 Triglandius, Theodorus 46, 207
 Tulleken, Daniël 110, 111
 Turijn 28
 Tydeman, H.W. 88, 106
 Tydeman, Meinard 43, 57, 71, 72, 73, 74, 75, 76, 80, 85, 88, 207

 Tijhof, E. 80
 Uffenbach, Zacharias Conrad von 95, 106
 Uri, Johannes N. 147, 151, 152
 Utrecht passim

 Valckenaer, Johan 74
 Valckenier, Johannes 52, 173, 177, 207
 Valence 27
 Valerianus, Johannes Pierius 107
 Varnerius, J. 208
 Velde, Van de 164
 Veluwe 7, 9, 35, 38, 39, 44, 66, 69, 121, 122, 169, 171, 230, 231, 243, 244
 Venema, Herman 178
 Verburg, Jacob 114
 Vergilius 111
 Vitranga, Campegius 179, 186, 187
 Voetius, Gisbertus 163, 164, 172, 173, 184
 Volder, De 133, 153
 Vondel, J. van den 109
 Voorda, J.H. 74
 Vosmaer, J. 208
 Vries, J.C.T. de 65
 Vries, T. de 89
 Vrijhoff, H.G. van 208

 Wertheim-Gijse Weenink, A.H. 64
 Wesselink, Ellard 81, 82, 94
 Wesselius, J. 188
 Westenberg, E.W. 208
 Westenberg, J.O. 208
 Westerlo 82, 83
 Westervelt, Anthony van 40, 45, 103, 110
 Westervelt, A.P. van 44, 103, 108, 110
 Westervelt, Heribert van 48, 64, 82, 98, 99, 103, 108, 110, 232
 Westfalen 12, 70, 171
 Westfrisijs, Matthias 164, 165
 Weststrate, H.A. 64, 66
 Wichers 43
 Widmarius, A. 208

- Wielema 161
Wilhelmina van Pruisen 68
Wilhelmus, W. 208
Willem I, koning 7
Willem III, koning-stadhouder 39, 40, 44
Willem IV, stadhouder 39, 45, 69, 234
Willem V, stadhouder 20, 39, 46, 58, 64, 68, 71, 82
Willem II van Holland, graaf 120
Willmet, J. 208
Withaker, W. 107
Wittichius, Christophorus 129, 130
Wolferdus, Michaël 53, 208
Wolff van Westerrode, Christoffel Willem de 45, 65
Wolfsen, Johanna Aleida 45
Woolston, Thomas 189
Wijnbergen, Sywert van 45
Wijnen, Gerard 134, 208
Wijnperse, Van de 75, 158
Wijnstok, Petrus Gijsbert 44
Ypey, Annaeus 172, 208
IJssel 68
Zaltbommel 169
Zeeland 16
Zerbst 171
Zevécoot, Daniël 53, 208
Zevécoot, J. 208
Zuiderzee 11, 39, 40, 64, 69, 95, 98
Zutphen 35, 36, 39, 69, 70, 93, 122, 169, 179, 230, 231, 242, 243
Zwingli 101
Zwolle 39, 47, 68
Zijll, C. van 208

‘Harderwijk is een stad van negotie. Men verkoopt er bokking, blauwbessen en bullen van promotie.’ Dit bekende rijmpje geeft een weinig vleidend beeld van de Gelderse Universiteit die ooit te Harderwijk bestond. Deze instelling, waarvan nu nog maar weinig sporen zijn terug te vinden, begon haar bestaan in 1600 als illustre school, de eerste in zijn soort in de Noorderlijke Nederlanden. Achtenveertig jaar later werd de school een gewestelijke universiteit. Het bestaan van de Gelderse Universiteit is bij tijd en wijlen zeer moeizaam geweest. Geldnood, de Franse bezetting in de jaren 1672-1673 en de concurrentie die zij een tijdlang ondervond vanuit Nijmegen, waar zo’n twintig jaar lang eveneens een universiteit bestond, waren daar debet aan. In 1811 besloot Napoleon dan ook tot opheffing van deze universiteit. Na haar laatste stuiptrekkingen als Rijksatheneum in de periode 1815-1818 was het definitief gedaan met de instelling.

Het Gelders Athene beschrijft verschillende aspecten van de geschiedenis en het functioneren van de eertijds kleinste en meest verguisde universiteit in het vroegmoderne Nederland.

ISBN 90-6550-092-8

9 789065 500922

vereniging ‘Gelre’

